ئىمىنجان ئەخمىدى

ئۇيغۇرئەدەبىياتى تارىخىدىكى نامايەندىلەر

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى : ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر
مۇھەررىرى : ئابدۇشۇكۇر تۇردى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : لىۋېيچىن
مەسئۇل كورىكتورى : پەرىدە ئىلى

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى نامايەندىلەر
ئىمىنجان ئەخمىدى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق كوچىسى № 348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقاتتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى كومپيۇتېر بۆلۈمىدە تىزىلدى
شىنجاڭ شىبخو ناھىيىلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 8 × 1168 مىللىمېتر 32 / 1
باسما تاۋىقى : 13 . 75 قىستۇرما ۋاراقى : 2
1996 - يىل 4 - ئاي 1 - نەشرى
1996 - يىل 4 - ئاي 1 - نېسىلىشى
تىراژى : 1 - 3,000
ISBN 7 — 228 — 03889 — 4 / I • 1438
باھاسى : 12 . 50 يۈەن

مۇنددەرىجە

كىرىش سۆز 1

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى نامايەندىلىرى

تونيۇقۇق 1
يوللۇغ تېكىن 4
ئاپرىنچور تېكىن 6
پرتانراكشىت 9
پراتيايا شىرى 12
ئاتساك 14
ئەبۇ نەسىر فارابى 16
سىگگۇ سەلى تۇتۇك 21
يۇسۇپ خاس ھاجىپ 25
مەھمۇد قەشقەرى 33
ئەھمەد يەسسەۋى 39
ئەھمەد يۈكنەكى 45
جانىبەگ 50
شۆئاگفۇ 52
مازۇچاك 53
گۈەن يۈنشى قايا 55
سەئىدۇللا 59
كۈكۈن 61
رەبغۇزى 63

قۇتب 65
كى كى قۇرسا ئىچقۇ 67
خارەزمى 69
سەيفى سەرايى 72
ھەيدەر خارەزمى 75
دۇربېك 77
ئابدۇرەھىم ھاپىز 79
ئاتائى 81
سەككاكى 83
لۇتفى 87
يۈسۈپ ئەمىدى 90
ئەھمەدى 92
يەقىنى 95
گەدائى 97
ئەھمەد ھاجىبەگ 99
سەئىد ئەھمەد 101
شاھ غېرىب مىرزا 102
شاھ قۇلى ئۇيغۇر 103
ھۈسەيىن بايقارا 104
ئەلىشىر نەۋائى 109
زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر 125
سۇلتان مەھمۇدخان 130
سۇلتان سەئىدخان 131
ئايازبېك قۇشچى 134
مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر 137
قىدىرخان يەركەندى 143
سۇلتان ئابدۇرەشىد خان 145
ئامانىنساخان 149

مەجلىسى 151
شاھ مەھمۇد جۇراس 154
ھىرقەتىي (گۈمنام) 158
ئابىد قۇمۇلى 165
موللا پازىل 167
مۇھەممەد سىدىق زەلىلى 170
مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خەراباتى 174
سالاھى 177
نەۋبەتى 179
خوجاجاھان ئەرشى 182
خوجا سىدىق قۇتۇھى 186
موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى 188
موللا يۇنۇس يەركەندى 189
موللا مۆمىن يەركەندى 191
موللا ئابدۇلئەلىم (شائىراخۇن) 193
مۇھەممەد سادىق قەشقەرى 194
مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى 199
ئۆمەر باقى 201
مەھزۇن 202
موللاھەيدەر 204
موللا سالىھ 206
موللا نىياز 208
غەيرەتى 211
قەلەندەر 213
قاسىمى 215
ئەھمەد خوجامنىياز ئوغلى 216
مىرھەسەن سادائى 219
موللا سىدىق يەركەندى 221

ئەھمەد شا قاریقاشی 233
ئىبراھىم مەشھۇری 225
ئىسمائىل بەگ 227
ئابدۇرەھىم نىزاری 228
نورۇز ئاخۇن زىيائى 237
تۇردى غەربى 241
ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇری 244
زوھۇری 247
موللا نىيازى 249
خۇشھال غەربىي 250
موللا قۇربان 252
موللا بىلال نازىمى 254
موللا ئىسماتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا 259
موللا مۇھەممەد نىيازى 261
موللا شاكىر 263
دىلبەر دورغا 265
مەھمۇد ھېكىم بەگ 267
ئاشۇراخۇن غەربى 272
ئاسىي 273
سەيدمۇھەممەد 275
موللائەلى بىننى موللا ئىمىن 277
موللا مۇسا سايرامى 279
موللا سەئىدۇللا 284
موللا باقى 286
سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر 288
تەجەللى 292
مۇھەممەد رەسۇل شەۋقى 295
ئابدۇللا شېرىپ ئوغلى خەستە 297

ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتى نامايەندىلىرى

ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرى 330
ئىسمائىل هاجى 304
هاپىز هاجى 306
ئاروپ قاسىمى 308
هەمرا بارات 310
ئابدۇللا هاپىز 313
قۇتلۇق شەۋقى 319
ناسۇها ئىمىن 324
نەمەت خەلپەت 329
دانىش هەنىفى 333
ئابدۇجىلىل دامۇللا هاجى 338
مۇهەممەد تۇردى قاسىم 340
مەرۇپ سەئىدى 343
ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 346
مەمتىلى توختاجى 350
ئايۇپ مەنسۇرى 355
ئەهمەدى 358
مۇهەممەد روزى 361
قاسىمجان قەمبىرى 364
ئىبراهىم نورۇز 367
ئابدۇراخمان شائىر 371
ئەهمەد زىيائى 375
خىلىل ساتتارى 379
ئەنۋەر ناسىرى 381
نۇرمۇهەممەت بوساقۇپ 385

ئابدۇللا روزى 389
مۇھەممەت ئىمىن توختايوۋ 392
بىلال ئەزىزى 394
ئەمەت غوپۇرى 398
لۇتپۇللا مۇتەللىپ 400
بىبلىئوگرافىيە 408

كىرىش سۆز

ئۇيغۇر خەلقى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ۋە قەدىمىي مەدەنىيەتكە ئىگە خەلق بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنتايىن باي مىللىي مەدەنىيەت خەزىنىسىنى ياراتقان . بۇ مەدەنىيەت خەزىنىسى ئىچىدە ئۇيغۇر فولكلورى بىلەن بىرلىكتە ، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىمۇ ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ . ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى تەشكىل قىلغان مەنبۇى بايلىق — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە مەدەنىيەت ، ئەدەبىيات - سەنئەت سېپىدىكى مۇنەۋۋەر پەرزەنتلىرىنىڭ تۆككەن قان - تەرى ۋە سىڭدۈرگەن ئىجادىي ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلىدۇر . ئەدەبىيات مىراسلىرى ئىچىدە ، ئەنە شۇ ئەدەبىياتىمىزدىكى نامايەندىلەرنىڭ ئىجادىيەت مەھسۇلىرى ، ياراتقان ئەسەر-لىرىدىن باشقا ، ئۇلارنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرى ، كەچۈرمىشلىرى ، تەرجىمھالىنىش - يېتىلىشى جەريانى ، ئىجادىيەت تەجرىبىلىرى ئۇستىدە ئىزدىنىش ئېلىپ بېرىپ ، ئۇنى يورۇتۇپ بېرىشمۇ ، ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا كەم بولسا بولمايدىغان ساھە ، بۇ ، بىرقەدەر مۇكەممەل ئەدەبىيات تارىخىنى يارىتىش يولىدىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتنىڭ تەركىبىي قىسمى ، ئەلۋەتتە . ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پۈتۈن تەرەققىيات جەريانىنى ئاپتورلار ۋە ئەسەرلەر بىلەن بىللە يۇغۇرۇپ ، ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ۋە تارىخىي ھەقىقەتكە ئۇيغۇن ھالدا بايان قىلىپ ، ئىزاھلاپ بېرىدىغان ، شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى توغرىسىدا ئۆزىمىزگە خاس بىر نەزەرىيىۋى خۇلاسە چىقىرىپ بېرەلەيدىغان ، بىر قەدەر مۇكەممەل ئەدەبىيات تارىخى مەيدانغا كەلگۈچە ، يەككە يازغۇچىلار توغرىسىدىكى ئىزدىنىشمۇ ئەدەبىيات تەتقىقاتىمىزدا مۇھىم رول ئويناىدۇ . ئۇ ، مۇكەممەل ئەدەبىيات تارىخىنى ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىدۇ ، ئەدەبىيات تارىخى يېزىشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ .

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى نامايەندىلەرنى يەككە هالدا بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرۇشنى «تارىم» ، «بۇلاق» ژۇرناللىرى تەشەببۇس قىلغان هەمدە ئۆز سەھىپىسىدە نامايەندىلەرنى تونۇشتۇرۇشقا باشلىغاندىن كېيىن ، ئەدەبىيات تەتقىقاتى ساهەسىدىكى بۇ ئەھمىيەتلىك ئىش كەڭ كىتابخانىلار ۋە تەتقىقات خادىملىرىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىزدىنىش ۋە تەتقىقات جەھەتتىكى ئاكتىپلىقىنىمۇ زور دەرىجىدە قوزغىدى . ئىزدەنگۈچىلەر بارغانسېرى كۆپەيدى . يېڭى - يېڭى نەتىجىلەرمۇ مەيدانغا چىقىشقا باشلىدى . بەزى يەرلىك ژۇرناللارمۇ سەھىپىلىرىدە ئۆز رايونى ۋە ئۆز دائىرىسى بويىچە يېڭى تېپىلغان نامايەندىلەرنى تونۇشتۇرۇپ ، يازغۇچىلار ئۇستىدىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا مۇئەييەن رول ئوينىدى .

يۇقىرىقىدەك رىغبەتلەندۈرۈش ، ئىزدىنىشلەر نەتىجىسىدە ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى نامايەندىلىرىمىزنى بىرقەدەر تولۇق هالدا مەتبۇئات يۈزىدە كەڭ ئامما بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرەلىدۇق . ئەمما ئەدەبىيات تەتقىقاتى ساهەسىدە ئېلىپ بېرىلغان بۇ خىل ئەھمىيەتلىك ئىش ۋە ئوتتۇرىغا چىققان ماتېرىياللار ۋاقىت جەھەتتە ناهايىتى ئۇزۇن بىر جەريانغا سوزۇلدى ، ماتېرىيال مەنبەلىرىمۇ ئىنتايىن تارقاق بولدى . بۇ خىل ئەھۋال ، مەزكۇر ماتېرىياللارنى يىغىپ - رەتلەپ ، ئۇلارنى ئەدەبىيات تارىخىنىڭ هەرقايسى دەۋرلىرى ۋە يىل تەرتىپى بويىچە بىر سىستېمىغا سېلىپ (بۇنىڭدا ئاپتور-نىڭ ، شۇنداقلا ، ئۇنىڭ ئىجادىيىتى مېۋىسىنىڭ دۇنياغا كەلگەن ۋاقتىنىڭ هەر ئىككىسىگە تەڭ قارالدى) ، كەم يەرلىرىنى تولدۇرۇپ ، نۇقسانلىرىنى تۈزىتىپ ، بىر پۈتۈن ئاپتورلار قامۇسى ئىشلەپ چىقىش ئېهتىياجىنى تۇغدۇرغانىدى . شۇنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ ئۆز پىلانىغا كىرگۈزۈپ قوللىشى ئاستىدا ، ئىمىنجان ئەخمىدى بىرقانچە يىل جاپالىق تىرىشىش ئارقىلىق يېزىپ چىققان «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى نامايەندىلەر» ناملىق مەزكۇر ئەسەر بۇ جەھەتتە ئىشلەنگەن خىزمەتلەر ئاساسىدا قايتا ئىزدىنىپ بىر قەدەر ئىخچاملانغان ، پاكىتلار قايتا

ئېنىقلىنىپ ، خاتالار تۈزىتىلگەن ، خېلى دەرىجىدە يېڭىلىق كىرگۈزۈلۈپ ، قايتا ئەمگەك سىگدۈرۈلگەن يېڭى نەتىجە بولۇپ ، بۇ ئىلمىي ئەمگەك ئەدە- بىيات تەتقىقاتىمىزدىكى ئەنە شۇ ئېھتىياجنى قاندۇرۇشتا بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە .

مەزكۇر ئەسەردە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا كۆزگە كۆرۈنگەن نامايەندىلەردىن 132 ئەدىبنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى تونۇشتۇرۇلغان . ئاپتور يەنە 14 - ، 15 - ئەسىرلەردە ياشاپ ئى- جاد ئەتكەن ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇئەييەن ئورۇنغا ئىگە بولغان چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ بىر قىسىم ۋەكىللىرىگىمۇ ئۆز ئەسىرىدىن مۇناسىپ ئورۇن بەرگەن . ئاپتور «ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى نامايەندىلىرى» قىسمىدا ، ئاساسەن ، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ دېموكراتىك ئەدەبىيات دەۋرىگە مەنسۇپ نامايەندىلەرنى تونۇشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان . شۇڭلاشقىمۇ ، بۇ قىسمدا تونۇشتۇرۇلغان نامايەندىلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغۇچە بولغان ئارىلىقتا ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ، ئاز بىر قىسمى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ ياشاپ ، بەزى ئەسەرلەرنى يازغان بولسىمۇ ، لېكىن گەۋدىلىك ئىجادىي پائالىيىتى يەنىلا دېموكراتىك ئەدەبىيات دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان ئەدىبلەردۇر . 1940 - يىللاردا ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدە- بىياتى سەھنىسىدە تونۇلغان ئەدىبلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئازادلىقتىن كېيىنمۇ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ، سوتسىيالىستىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تۆھپە قوشتى . شۇڭا ، ئۇلارنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىنى نۇقتىلىق ھالدا بۇگۈنكى سوتسىيالىستىك ئۇيغۇر ئە- دەبىياتى دەۋرىگە قويۇپ بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» قاتارلىق ساناقلىق ئەسەرلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، يازغۇچىلارنىڭ ئۆمۇر تارىخى ، ئىجادىيىتىگە بېغىشلانغان مەخسۇس تەزكىرە ياكى بايازلار ئىنتايىن كەمچىل . بۇ ھال ، بۇگۈنكى كۈندە يازغۇچىلارنىڭ تەرجىمھالى ۋە ئىجادىي پائالىيىتىنى يورۇتۇپ بېرىش ئىشىنى ئىنتايىن

قىينىلاشتۇرماقتا . مەزكۇر ئەسەردە ھاياتى ۋە ئىجادى تونۇشتۇرۇلغان يۇ-
قىرىقى ناماياەندىلەر توغرىسىدىكى بايانلارنىڭ بىر قىسمى تارقاق ۋە
تولۇقسىز مەنبەلەردىن ، ئۇلارنىڭ ئىجادىدا ئەكس ئەتكەن بەزى ئىزنالار-
دىن ئېلىنغان بولغاچقا ، ئۇنى يەنىلا مۇكەممەل بولدى دەپ كەتكىلى
بولمايدۇ . شۇنداقلا ، بۇ جەھەتتىكى ئاقلىق ، كەمتۇكلۈك ۋە نۇقسانلارنى
يەنىلا داۋاملىق ئىزدىنىش ئارقىلىق ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . مەن
ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى ئۇستىدە ئىزدەنگۈچى كەڭ ھەۋەسكارلار ۋە
تەتقىقاتچىلارنىڭ بۇ جەھەتتە مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى بىلەن تېخىمۇ
تىرىشىپ ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى تەتقىقاتىنى يېڭى بىر سەۋىيىگە
كۆتۈرۈشنى ۋە شۇ ئاساستا ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەل
تارىخىنى مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشنى ئۈمىد قىلىمەن .

ئابدۇشۇكۇر تۇردى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى نامايەندىلىرى

تونيۇقۇق

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ ۋە زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادى 5 - ئەسىرلەردىلا تۇرپان ئويمانلىقىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغانلىقى ، مانىخىي دىنىي ئەدەبىياتى سۈپە- تىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارقالغان «خۇئاستۇئانفت» («تۆۋە دۇئاسى») نىڭ مىلادى 5 - ئەسىردە بۆتۈرمىش تارقان ئىسمىلىك كىشى تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ كۆچۈرۈلگەنلىكى ھەققىدىكى تە- قىقات نەتىجىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ مەزگىللەردىلا ئۆز ئەدەبىي تىل - يېزىقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى مەلۇم دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بەرسىمۇ ، لېكىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مىلادى 8 - 9 - ئەسىرلەرنى ئۆزىگە دەۋر قىلغان «مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى» دەۋرىدىن ئاۋۋالقى ئەسىرلەردىن بىزگە «خۇئاستۇئانفت» تىن باشقا بىرەر ئەدەبىي يادىكارلىق يېتىپ كېلەلمىگەن . شۇڭلاشقىمۇ ، بىز ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىي نامايەندىلىرى ئۇستىدە سۆز ئاچقىنىمىزدا ، ئالدى بىلەن مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى ئاپتورلىرىدىن بىرى ، دۆلەت ئەربابى ۋە ئەدىب تونيۇقۇقنى تىلغا ئالىمىز .

سىياسىي - ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي ھاياتتا ئۇيغۇرلار بىرقەدەر مۇ- ھىم رول ئوينىغان كۆك تۈرك خاقانلىقى دەۋرى (552 ــــ 744 - يىللار) دە ئۆزىنىڭ پاراسەتلىكى ۋە دانىشمەنلىكى بىلەن تونۇلغان تونيۇقۇق ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا مۇناسىپ ئورۇن تۇتۇشقا تېگىشلىك ئەدىبلەردىن بىرى . تونيۇقۇقنىڭ ئۆمۈر بايانى ۋە ئەسەرلىرى ھەققىدە ئۇنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن يېزىلىپ تاشقا ئويۇلغان ئورخۇن يېزىقىدىكى «تونيۇقۇق

سسمغا بۆلۈنگەن بولۇپ ، ئۇنىڭدىكى دەۋر رېئاللىقى كۈچ
ئەكس ئەتكەن جانلىق ، ئوبرازلىق بايانلار ، بە
ئۇسۇلىدىكى رەڭدارلىق ۋە ئۆزگىچىلىكلەر بۇ مەگگۈ تات
دەۋرىنىڭ تارىخىي رېئاللىقىدىن گۈۋاھلىق بەر
ھۈججەت ، تىل - ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم يادنامىلىق ق
دى . 1950 - يىللاردىن كېيىنكى بىر قاتار مەگگۈ
«تونيۇقۇق مەگگۈ تېشى» ئوخشاش بىر قاتار مەگگۈ
تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەرنى
خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن باغلىق بولغان قەدىمكى نەز
بىرىككەن ھالدا مەيدانغا كەلگەن ئالاھىدە بىر شېئىر
ئوتتۇرىغا قويۇلدى .

«تونيۇقۇق مەگگۈ تېشى» تونيوقۇق ھايات
تۆھپە مەگگۈ تېشى بولۇپ ، ئۇنىڭدىكى بايانلارد
نىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 8 - ئەسىرنىڭ ئال
مەزگىلدە ياشىغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن . خەنز
تونيوقۇق تاش سۈلالىسى دەۋرىدىكى گ
سەركەردىلەردىن لىجىك ، شۇجى قاتارلىقلار بى
مەسىلەن ، «كونا تاڭنامە» 194 - جىلد ،
«تونيۇقۇق تەمكىن ، پاراسەتلىك ، ياشانغان
شۇجىلار بىلەن بىر قاتاردا تۇراتتى .» دەپ يې

(«تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىل 1 - سا
لىغان «دۆلەت ئەربابى ۋە ئەدەب تونيۇقۇق» ناملى

ۇك ۋە چوڭقۇر
ئشي ئىپادىلەش
ى تېكىستنى ئۆز
ئوچى قىممەتلىك
رنىغا قويۇپ كەل-
ىقات نەتىجىلىرىدە
ش تېكىستلىرىنىڭ
ى ئۆزىگە خاس تىل
ە ئەنئەنىلىرى بىلەن
ي شەكىل ئىكەنلىكى

مەزگىلىدە تىكلەنگەن
ن تونيۇقۇقنىڭ 7 - ئە-
ىنقى يېرىمىغىچە بولغان
ە تارىخىي خاتىرىلەردە
اقلىق دۆلەت قۇرغۇچى
ن بىر ئورۇنغا قويۇلغان.
تۈركلەر تەزكىرىسى» دە:
دانىشمەن بولۇپ ، لىجىك ،
لغان.

ىدىكى مابدۇقەييۇم خوجا تەييار-
ى ماقالىگە ئاساسلىنىپ يېزىلدى).

يوللۇغ تېكىن

كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ خاقانى بىلگە (ۋاپاتى مىلادى 734 - يىل) خاتىرىسىگە 735 - يىلى ئورنىتىلغان مەڭگۈ تاشنىڭ غەربىي - جەنۇبىي يۈزىگە ئويۇلغان : «بىلگە خاقان بىتىگىن يوللۇغ تېكىن بىتىدىم . بۇنچا بارقىغ بەدىزىنگ ... قاغان ئاتىسى يوللۇغ تېكىن مەن ئاي ئارتۇقى تۆت كۈن ئولتۇرۇپ بىتىدىم ، بەدىزتىم ...» (مەنىسى : «بىلگە خاقان (مەڭگۈ تاش) تېكىستىنى مەنكى يوللۇغ تېكىن يازدىم . بۇنچە كۆپ قۇرۇلۇش ، ئېسىل (؟) ... بىلگە خاقانىنىڭ جىيەن ئوغلى مەنكى يوللۇغ تېكىن بىر ئاي تۆت كۈن ئولتۇرۇپ يېزىپ چىقتىم ، زىننەتلىدىم ...») دېگەن سۆزلەرنى ۋە بىلگە خاقانىنىڭ خانلىق ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش ۋە مۇستەھكەملەش يولىدا زور خىزمەت كۆرسەتكەن ئىنىسى كۆل تېكىنىنىڭ تۆھپىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ۋاپاتىدىن (مىلادىنىڭ 731 - يىلى 47 يېشىدا ۋاپات بولغان) بىر يىل كېيىن ئورنىتىلغان «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ جەنۇب تەرىپى 13 - قۇردىكى : «بىتىدىم ئانى كۆرۈپ ئانچە بىلىك ئول تاش ... دىم . بۇ بىتىگ بىتىگمە ئاتىسى يوللۇغ تېكىن» (مەنىسى : «يازدۇردۇم ، ئۇنى كۆرۈپ بىلىۋېلىڭلار ، ئۇ تاش ... مەن ... دىم . بۇ مەڭگۈ تاشقا خەت يازغۇچى جىيەن ئوغلى يوللۇغ تېكىن») دېگەن سۆزلەرنى ھەمدە كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى يۈزىنقىغا ئوخشاش بايانلارنى ئوقۇغىنىمىزدا بۇ ئىككى مەڭگۈ تاش تېكىستىنىڭ بىلگە خاقانىنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن ، ئۇنىڭ جىيەن ئوغلى يوللۇغ تېكىن تەرىپىدىن ، بىلگە خاقان تىلىدا يېزىپ چىقىلغانلىقىنى ، شۇنداقلا ، يەنە يوللۇغ تېكىن تەرىپىدىن مەڭگۈ تاشلارغا ھۆسن خەت قىلىنىپ ، نەقىشلىنىپ يېزىپ چىقىلغانلىقىنى بىلىمىز .

بىلگە خاقان ، كۆل تېكىن مەڭگۈ تاشلىرى خۇددى تونيوقۇق

مەڭگۈ تېشىغا ئوخشاشلا شۇ دەۋر رېئاللىقىدىن گۈۋاھلىق بەرگۈچى مۇھىم تارىخىي ھۇججەت بولۇپلا قالماي ، شۇ دەۋر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ زور قىممەتكە ئىگە . ئۇ بىزگە قەدىمكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتىدا مەۋجۇت بولغان شەكىل-لەرنى ، ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئېلېمېنتلىرىنى ئايرىپ چىقىپ ، بىزنىڭ ئەنە شۇ مەزگىلدىكى يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە روشەن چۈشەنچىگە كېلىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ .

مەڭگۈ تاش تېكستلىرى شۇ دەۋردىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشى-دىغان خەلقلەرنىڭ ئەل ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرىنى ئۆزىدە تولۇق ئەكس ئەتتۈرگەن ، ھەم قەھرىمانلىق داستانلىرى ، ئەدەبىي تەزكىرە ھەم نەسىر ، ھەم شېئىر خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان بىر خىل ئالاھىدە بەدىئىي شە-كىلدۇر . كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشىدىن ئېلىنىپ شېئىرىي تۈسكە كىرگۈزۈلگەن تۆۋەندىكى قۇرلار بۇ پىكىرنىڭ مەلۇم ئىسپاتى بولالايدۇ :

ئۆتۈكەن يىر ئولۇرۇپ ،
ئارقۇ ، تىركىش ئوسەر .
نەڭ بوگۈغ يوق
ئۆتۈكەن يىش ئولۇرسەر .

مەنىسى :
ئۆتۈكەن يېرىڭ بولسا ،
پەقەت كارۋان جۈنەتسەڭ .
قايغۇ ـ غېمىڭ بولماس ،
ئۆتۈكەن تېغىدا تۇرساڭ .

يوللۇغ تېكىنىنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق . لېكىن ئۇ يازغان ئىككى مەڭگۈ تاش تېكستىدىن بىز ئۇنىڭ 8 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز .

ئاپرىنچور تېكىن

تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان مانىي دىنىي مۇھىتىدا يېزىلغان شەئىرلار ئىچىدىكى بىرقانچە پارچە شېئىر شائىر ئاپرىنچور تېكىنغا تەئەللۇق بولۇپ، بۇ شېئىرلار كۆپىنچە بىر ۋاراقنىڭ ئىككى بېتىگە يېزىلغان. ۋاراقنىڭ ئالدى بېتىدىكى تەكرار ئىككىلىك شەكلىدىكى، ھەر كۇپلېتى تۆت مىسرادىن تۇزۇلگەن ئۇچ كۇپلېت شېئىر «مانىفامەدھىيە» مەزمۇنىدا، كەينى بېتىدىكى ھەر كۇپلېتى ئۇچ مىسرادىن تۇزۇلگەن يەتتە كۇپلېت شېئىر مۇھەببەت تېمىسىدىكى لىرىك شېئىرىدىن ئىبارەت.

شائىر ئاپرىنچور تېكىنىڭ تەرجىمھالىغا دائىر ھېچقانداق ماتېرىيال يوق. لېكىن ئۇنىڭ تۇرپان رايونىدا مانىي دىنىي مۇھىتىدا ياشاپ ئىجاد قىلغانلىقى، شېئىرلىرىنىڭ تىلىغا قاراپ، ئۇنى 8 ـ 9 ـ ئەسىرلەرگە قويۇش مۇمكىن. ھالبۇكى، مانىي دىنىي تۇرپان رايونىدا 8 ـ 9 ـ ئەسىرلەردە بىرقەدەر ئومۇملاشقان بولۇپ، بۇ دىن مۇھىتىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ ۋاقتى كۆپرەك مۇشۇ مەزگىل ئىچىگە قويۇلۇپ كەلدى.

شائىر ئاپرىنچور تېكىنىڭ شېئىرلىرى ساپ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەينى دەۋر ئۇيغۇر مانىي دىنى مۇھىتىنىڭ ئىدېئولوگىيىسى ۋە شائىرنىڭ ئېستېتىك دىتى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. تۆۋەندە، بۇ شېئىرلاردىن بىرقانچە پارچىنى كۆرۈپ ئۆتىمىز:

كۇن تەڭرى يارۇقىن تەگ كۆكۈزلۈگۈم بىلگەم،
كۇن تەڭرى يارۇقىن تەگ كۆ كۇزلۈگۈم بىلگەم
كۆرتلە تۇزۇن تەڭرىم كۇلۈگۈم كۇزۇنچۇم،
كۆرتلە تۇزۇن تەڭرىم بۇرقانىم بۇلۇنچسۇزۇم.

مەنىسى :

كۆگلى كۇن تەگرىسىنىڭ نۇرىدەك دانىشمىنىم ،
كۆگلى كۇن تەگرىسىنىڭ نۇرىدەك دانىشمىنىم .
گۈزەل پەزىلەتلىك ، شۆھرەتلىك قوغدىغۇچى تەگرىم ،
گۈزەل پەزىلەتلىك ، تەگداشسىز بۇرھانىم ، تەگرىم .

«مەدھىيە» شېئىرىدىن)

1 . ئا ... ①
ئادىنىچىخ ئامراق ...
ئامراق ئۆز كىشىم ...

2 . قاسىنچىغىمىن ئۆيۈ قادغۇرارمەن
قادغۇردۇقچە قاشى كۇرتلەم
قاۋشىغسا يۇرمەن

3 . ئۆز ئامراقىمىن ئۆيۈرمەن
ئۆيۈ ئەۋدىدۇرمەن ئۆدۈ ... چۇن
ئۆز ئامراقىمىن ئوپۇكسە يۇرمەن

مەنىسى :

1 . ئا ...
بەكمۇ ئامراق ...
ئامراق ئايالىم ...

2 . ياىرىمنى ئويلىسام قايغۇغا چۆكىمەن ،
قايغۇرغانسېرى ، ئىخ ، قارا قاشلىقىم ،

---

① چېكىت قويۇلغان ئورۇنلاردىكى سۆزلەر ئەسلى تېكىستتە ئۆچۈپ كەتكەن .

دىدارلىشىشقا شۇنچە ئىنتىزار بولىمەن .

3 . ئۆز ئامرىقىمنى ئويلىسام ،
ئويلاپ ، ئويلاپ ...
ئۇنى قايتىلاپ سۆيۈشكە ئىنتىلىمەن ①

(«مۇھەببەتنامە») ②

شائىر ئاپىرىنچور تېكىنىڭ بۇ شېئىرلىرى ئۇسلۇبى ، بەدىئىي ۋاستىلىرىنىڭ جەزبىدارلىقى ، تىل قۇرۇلمىسىنىڭ جۇلالىقلىقى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تارىخى ، مەزمۇن ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە دۇر .

---

① شېئىرنىڭ تېكىستى ۋە مەنىسى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1981 - يىللىق 2 - سانىدىن ئېلىندى .

② تۇركىيىلىك رېشىت رەھمەتى ئاپاق «قەدىمكى تۈرك شېئىرلىرى» ناملىق كىتابىدا بۇ شېئىرنى «شېئىر (ئاپىرىنچور تېكىن)» دېگەن ماۋزۇدا بەرگەن .

پرتانراکشت

پرتانراکشت توخری تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ئەسەر تەرجىمە قىلغان ئۆز زامانىسىنىڭ تەرجىمانلىرى ئىچىدە، ئۆزىنىڭ ساقلىنىپ قالغان چوڭ ھەجىملىك تەرجىمە ئەسىرى «مايترى سىمىت» ①، ئارقىلىق، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە توخرى تىلى سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرىلىقىنى، تەرجىمە ماھارىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى نامايان قىلغان، شۇنداقلا ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇھىم تۆھپە قوشقان ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا مۇناسىپ ئورۇن تۇتىدىغان تالانتلىق ئەدەبىي تەرجىماندۇر.

ئۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى چوڭ ھەجىملىك تەرجىمە ئەسىرى ــ «مايترى سىمىت» نىڭ كۆچۈرمە نۇسخىلىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى تەرىپىدىن تۇرپاننىڭ مۇر-تۇق، سىڭگىم ئېغىزى قاتارلىق جايلىرىدىن قولغا چۈشۈرۈلۈپ ئېلىپ كېتىلگەن. گاباينىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، بۇ ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىدىن ئالتىسى بارلىقى مەلۇم. بۇ ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىرقەدەر تولۇق نۇسخىسىنى 1959 - يىلى 4 - ئايدا قۇمۇللۇق ئۇيغۇر چارۋىچى يەھيا رەھىم قۇمۇل تۆمۇرتىنىڭ «كىچىك داۋان» دەپ ئاتىلىدىغان قارىغايلىق ئىدىرىدىن تېپىۋالغان. ھازىر بۇ نۇسخا (586 بەت) شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

---

① مايترى ــ سانسكرىتچە [Maitreya] دىن كەلگەن بولۇپ، «مېھرىبان، شەپقەتلىك» دېگەن مەنىدە. مايترى بۇددا دىنى مۇرتىلىرىنىڭ نەزەرىدىكى كەلگۈسى بۇرخان (بۇددا) نىڭ نامى. سىمىت ــ [samiti] دىن كەلگەن بولۇپ، «ئۇچرىشىش، كۆرۈشۈش» دېگەن مەنىدە.

«مايترى سمىت» بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى 27 پەردىلىك سەھنە ئە-
سىرى بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئومۇمەن بۇددا دىنى مۇرتلىرىنىڭ نەزەرىدە
كەلگۈسىدە مەيدانغا چىقىدىغان قۇتقۇزغۇچى ئىلاھ (قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا :
كىن كەلتەچى مايترى بۇرخان ـــ دېيىلىدۇ)مايترىنىڭ ھاياتىدىكى ئىش -
پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان .

بۇ ئەسەرنىڭ قۇمۇل نۇسخىسىنىڭ 1 - ، 3 - ، 10 - ، 12 - ، 16 - ،
20 - ، 23 - ، ۋە 25 - بۆلۈملىرىنىڭ (پەردىلىرىنىڭ) ساقلىنىپ قالغان
ئاخىرقى بەتلىرىدە ، ئۇنىڭ قايسى تىللاردىن ۋە كىملەر تەرىپىدىن تەر-
جىمە قىلىنغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق خاتىرىلەر يېزىلغان . مەسىلەن ، 3 -
بۆلۈمنىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق مەلۇمات بېرىلىدۇ :

«بارلىق شاستىرلارنى پىششىق ئىگىلىگەن ۋە تەتقىق قىلغان ، ۋايـ
باش شاستىرنى ئۆگەنگەن ئارياچىنتىرى بۇدساتۋا ئۇستاز ئەنەتكەك
تىلىدىن (سانسكرىت تىلىدىن) توخرى تىلىچە ياراتقان (ئىجاد قىلغان) ،
پىرتانراكشىت كرماۋاژىك توخرى تىلىدىن تۈرك تىلىغا (قەدىمكى ئۇيغۇر
تىلىغا) تەرجىمە قىلغان مايترى سىمىت نوم پۈتۈكتە ئانىرۇتى ئارخانتـ
نىڭ ئاۋدانى (تەمسلى) ئاتلىق ئۇچىنچى بۆلۈم تۈگىدى .»

پرتانراكشىت كرماۋاژىك تەرجىمانىنىڭ دىنىي نامى ياكى تەخەللۇ-
سى بولۇپ سانسكرىتچە(Prajnaraksita Kramavasika)دىن كەلگەن .
«پىرتانراكشىت» ـــ «ئەقىللىك ئەۋلىيا» دېگەن مەنىدە . «مايترى سىمىت»
نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ۋاقتى ھەققىدە تېخى تولۇق
بىرلىككە كەلگەن كۆز قاراش يوق . لېكىن 8 - ، 9 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا
تەرجىمە قىلىنغان دېگەن كۆز قاراشتىكىلەر نىسبەتەن كۆپ .

«مايترى سىمىت» نىڭ قۇمۇل نۇسخىسى گەرچە گېرمانىيىلىكلەر-
نىڭ قولىدىكى نۇسخىلارغا قارىغاندا بىرقەدەر تولۇقراق ساقلىنىپ قالغان
بولسىمۇ ، ئۇ يەنىلا مۇكەممەل تولۇق ساقلانغان نۇسخا بولمىغاچقا ، ئۇنىڭدا
پىرتانراكشىتنىڭ يۇرتىنىڭ نامى ئۇچرىمىدى . لېكىن گېرمانىيىلىكلەرنىڭ
قولىدىكى نۇسخىلاردا ئۇنىڭ يۇرتىنىڭ balik — il ئىكەنلىكى يېزىلغان .
شۇنىڭغا ئاساسەن ، گابايىن پرتانراكشىتنى ئىلى رايونىدا تۇغۇلغان دەپ

هېسابلايدۇ . خامىلتون balik — il نى balik — el دەپ ئوقۇيدۇ ۋە ئۇنى قوجۇ (تۇرپان) نىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى بولسا كېرەك ، دەپ قارايدۇ .

1980 - يىللاردىن باشلاپ شىنجاڭ مۇزېيىدىكى ئىسراپىل يۇسۇپ ، ئابدۇقېيۇم خوجا ، دولقۇن قەمبىرى قاتارلىق تەتقىقاتچى خادىملار «مايىتىرى سىمىت» نىڭ قۇمۇل نۇسخىسى ئۇستىدە نۇقتىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ ، بىر قىسىم تەتقىقات ماقالىلىرى ۋە ئەسەرنىڭ ھەرقايسى بۆلۈملىرىنى نەشىر گە تەييارلاپ ئېلان قىلدى . ئۇلارنىڭ بىرلىشىپ ئېلىپ بارغان نۇقتىلىق تەتقىقات نەتىجىسى — « قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ‹ مايىتىرى سىمىت › » 1987 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىندى . يۇقىرىقى تەتقىقات خادىملىرى ئۆز تەتقىقاتىدا «مايتىرى سىمىت» نى 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرۈشتى .

پراتیایا شری

پراتیایا شری ـــ بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپىگە مەنسۇپ ئىسىم بولۇپ ، تەخەللۇس ئورنىدا قوبۇل قىلىنغان . ھالبۇكى ، «پراتیایا شری» تەخەللۇسلۇق بۇ شائىر ۋە ئەدەبىي تەرجىمانىنىڭ ئەسلى ئىسمى ۋە تەرجىمھالى بىزگە نامەلۇم .

پراتیایا شرىنىڭ ئىجادىدىن بىزگە «ئون تۇرلۇك نەزىر ئۇسۇلى» ، «جانلىقلارغا پايدا يەتكۈزمەك» ، «ئېتىراپ» ، «توغرا يول » ، «ياخشى تىلەك» ، «ئىشەنچ» ، «ياخشى نىيەت» قاتارلىق شېئىرلىرى . يەتتە قىسىم دىن ئىبارەت بولغان 50 كۇپلېت تۆتلۈكى (ماۋزۇسىز) ھەمدە سانسكرىت تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان «ھېكمەت پەزىلەتلىرى» ناملىق 23 كۇپلېت تۆتلۈك شەكلىدىكى شېئىردىن ئىبارەت بىرقەدەر كۆپ ئەدەبىي مىراسى يېتىپ كەلگەن . ئۇنىڭ شېئىرلىرى ۋە تەرجىمە ئەسىرى پۈتۈنلەي بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپى مەزمۇنىدا بولۇپ ، ئۇ ئۆز تەخەللۇسىنى ئەسەرلىرىنىڭ ئاخىرىغا ئېنىق قىلىپ يېزىپ قالدۇرغان .

پراتیایا شری بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپى ئەقىدىلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئوبرازلىق تىل ، بەدىئىي ۋاستىلەردىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ ، ئۆز شېئىرلىرىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى ، ئۇنۇمدارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ يېتىلگەن شائىر ۋە ئەدەبىي تەرجىمان ئىكەنلىكىنى نامايان قىلغان .

تۆۋەندە ، ئۇنىڭ «جانلىقلارغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش» ناملىق شېئىردىن بىر كۇپلېت مىسال كەلتۈرىمىز :

كۆل سۇۋۇنىڭ لىنخۇا ئاسى تەگ يۇقلۇنچىسۇز ئارىيۇ ،

كۆك ئايازنىڭ كۈن ئايى تەگ ئالمىچسىز يورىيۇ ،
كوپ قىلىنچتىن نىشۋانتىن شىمنۇنۇڭ سىمىنتتىن ،
كۆچەر باربر يىرتىنچۇنۇڭ يولىنىدىن ئوشالىم .

مەنىسى :

كۆل سۈيىدە ئۆسكەن لەنخۇا گۈلىدەك غۇبارسىز ئايلىنىپ ،
كۆك ئاسماندىكى قۇياش ۋە ئايدەك توسقۇنسىز ئايلىنىپ ،
تۇرلۇك ھاۋايى - ھەۋەس ، ئېپلاسلىقتىن ، شەيتانلار زېمىنىدىن ،
ئۆتكۈنچى بۇ دۇنيانىڭ بارلىق يولىدىن ۋاز كېچەي .

تەتقىقاتچىلار تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپى مەزمۇنىدىكى يازمىلارنى كۆپرەك 9 - ئەسىرگە قويۇشماقتا . مۇشۇ بويىچە قارىغاندا پراتيايا شىرى تەخەللۇسلۇق بۇ شائىرنى 9 - ئەسىردە ياشىغان دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن .

ئاتساڭ

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن شائىرلارنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەدەبىي مىراسلىرى ئىچىدە ئاتساڭ ئىسىملىك شائىرنىڭ بۇددا دىنى ماھايانا مەزھىپىنىڭ ئاساسلىق نومى بولغان ئاراتامساكا سوترانى مەدھىيىلەپ يازغان «ئون ساۋابلىق ئىشقا مەدھىيە» ناملىق بىر پارچە شېئىرى بار . شېئىر جەمئىي 14 كۇپلېت بولۇپ ، باشتىكى 13 كۇپلېتى سەككىز مىسرادىن ، ئاخىرقى كۇپلېتى 4 مىسرادىن تۇزۇلگەن .

شېئىرنىڭ 1 - كۇپلېت 7 - مىسراسىدىن بىزگە مۇئەللىپ ئىسمى-نىڭ ئاتساڭ ئىكەنلىكى مەلۇم بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ تەرجىمھالىغا دائىر باشقا بىرەر ماتېرىيال بىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن . ھالبۇكى ، شائىر ئاتا-ساڭنىڭ بۇ بىر پارچە شېئىرىدىكى ئۆزگىچە بەدىئىي ئۇسلۇب ۋە ئىپادىلەش ماھىرلىقىدىن بىز ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىنىڭ يېتىلگەن شائىرى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز .

مەسىلەن ، شائىر شېئىرنىڭ 2 - كۇپلېتىدا :

ئاياغۇلۇغ ئۇمۇغۇمۇز بىرەر تۇشلاردا ،
ئادىنلارنىڭ ئاسىغى ئۇچۇن كۇئۇكەلىگ ئۇز ،
ئانچۇلايۇ قالتى سۇمۇر تاغلارقانى تەگ ،
ئايى ئۇلۇغ ئارتۇق كۆركله ئەتئۆز بەلگۇردۇر .
ئازۇيىمە ئول قاڭسىز باغلاشنۇ ،
ئامرىلىپ ئىنچ تەررەمەدىن ئۇلۇرمىش ئۆدتە ،
ئارتتى نەڭ سىمەكسىزىن ئالقۇتىن سىڭار ،
ئاڭسىز ئۆكۇش ئۇلۇشلاردا تولۇ كۆزۇنۇر .

مەنىسى :

ھۇرمەتلىك پاسبانىمىز كارامىتىنى كۆرسىتىپ ،
باشقىلار ئۇچۇن بەخت ئىزلىگەندە ،
گويا ئاسمانغا تاقاشقان سۈمۈر تېغىدەك ،
بەستلىك ۋە قامەتلىك تۇرقىنى كۆرسىتىدۇ .
يەنە ئۇ ئاتىمىز سۈكۈتتە جىمجىت
چازا قۇرۇپ تەۋرىمەي ئولتۇرغىنىدا ،
ئۇنى ھەر تەرەپتىن ئىزلەش ھاجەتسىز ،
ئۇ ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئالدىدا كۆرۈنىدۇ .

شائىر ئاتاسۇگىنىڭ بۇ بىر كۈپلېت شېئىرىدا ئۆزى مەدھىيىلىمەكچى بولغان ئوبېيېكتنىڭ ئوبرازىنى تەسۋىرلەشتىكى بەدئىي ماھارىتى بىزنىڭ يۇقىرىقى پىكرىمىزنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .

ئەبۇ نەسر فارابى

«شەرق ئارىستوتېلى» نامى بىلەن تونۇلغان ئالىم ئەبۇ نەسر فارابى تەخمىنەن ھىجرىيىنىڭ 259 - (مىلادىيە 870 -) يىلى سىر دەريانىڭ شىمالىدىكى بالاساغۇنغا قاراشلىق فاراب (ئوترار) شەھرىنىڭ ۋاسچ ھەربىي قەلئەسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئىبن خەللىكاننىڭ 1299 - يىلى يازغان كۆپ قىسىملىق ئەسىرى — «ۋەپىياتۇل ئەيان ۋە ئەبنەز زامان» («مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ۋاپات تېپىشى ۋە ئۇلارنىڭ زامانلىرى») دا «ئەبۇ نەسر مۇھەممەد تارخانىنىڭ ئوغلى، تارخان ئۇزلۇقنىڭ ئوغلى، بۇلار فارابلىق تۈرك ئىدى» دېيىلىدۇ. فاراب شەھرى ئەينى مەزگىلدە قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئىسلامىيەتتىن مۇداپىئەلىنىش لىنىيىسىنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلى ئىدى. فارابىنىڭ بوۋىسى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خانى بىلگە كۆل قەدىرخانىنىڭ قول ئاستىدا ھەربىي ئەمەلدار بولغان. شۇڭا، فارابىنىڭ دادىسىنىڭ «تارخان» دەپ ئاتىلىشى توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىدىكى مەنسەپ ياكى ئىمتىياز نامىنى ئىسىم - فامىلە سۈپىتىدىمۇ قوللىنىشتىن كېلىپ چىققان.

مىلادىيە 892 - 893 - يىللىرى سامانىلار سۇلالىسى خانى ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد قاراخانىلار سۇلالىسىگە «غازات» ھۇجۇمى قوزغاپ فاراب شەھىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. نەتىجىدە، بىر ئەسىر داۋام قىلغان دۇشمەنلىك ۋە يوللارنىڭ ئېتىلىپ قېلىشى فارابلىق توققۇز ئوغۇز خەلقىنى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولغان خاقانىيەدىن ئايرىۋەتتى، سامانىلار سۇلالىسى مەدەنىيىتى تەسىرى ئاستىغا چۈشۈرۈپ قويدى. دېمەك، فارابى 30 ياشقا كىرگىچە بولغان ئارىلىقتا دەسلەپ قاراخانىلار سۇلالىسى مەدەنىيىتى، كېيىن سامانىلار سۇلالىسى مەدەنىيىتى تەسىرى ئاستىدا ئۆتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلمىي ۋە دۇنيا قاراشلىرىغا مۇشۇ مەزگىل

ئىچىدە ئاساس سالدىۋە يۇنىلىشنى دەسلەپكى قەدەمدە ھازىرلىدى.

فارابىنىڭ باغدادقا قايسى يىلى كەلگەنلىكى نامەلۇم. ئۇ باغدادتا ئەرەب تىلىنى تېزلا ئۆگىنىۋالغان ۋە مەشھۇر خرىستىئان ئالىمى ئەبۇبەشەر مەتتە ئىبنى يۇنۇستىن گرېك تىلى، لوگىكا ۋە تىبابەتچىلىك ئىلىملىرىنى تېرىشىپ ئۆگەنگەن. ئۇ يەنە داۋاملىق ئۆگىنىش، بولۇپمۇ پەلسەپە ساھەسىدە چوڭقۇر ئىزدىنىش نىيىتىدە ھەرقانداق شەھەرگە بېرىپ خرىستىئان دىنىدىكى ئاتاقلىق پەيلاسوپ يۇھەننا بىننى ھەيلان جىلەدىن پەلسەپە، لوگىكا ھەمدە ماتېماتىكا، نەزەرىيىۋى تىبابەتچىلىك، پېئاگور مۇزىكا تەلىماتىدىن تەلىم ئالغان. فارابى ئۆز ھاياتىنىڭ بۇ دەۋرىدە ئەرەب، سۇرىيە، گرېك تىللىرىنى پىششىق ئىگىلەپ ۋە ئەرەب يېزىقىدا مۇرەككەپ پەلسەپىۋى ئەسەرلەر، گۈزەل شېئىرلارنى يېزىپ، ئۆز ئۇستازلىرىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسەتكەن.

فارابى ھەررانىدىن باغدادقا قايتىپ كەلگەندىن (تەخمىنەن 921 - 922 - يىللار) كېيىن باغدادتا 20 يىل تۇرغان. ئۇنىڭ ئەڭ ئاساسلىق كىتابلىرى ئەنە شۇ مەزگىللەردە باغدادتا يېزىلغان. ئۇ باغدادتا يەنە ئىزچىل تۇردە ئۆگىنىش، ئىلمىي تەتقىقات، ئىلمىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش، دەرس ۋە لېكسىيىلەر سۆزلەش قاتارلىق ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەنمۇ شۇغۇللانغان.

فارابى 941 - يىلى باغدادتىن ھەلەپ (شام) شەھرىگە بېرىپ، ئۇزۇن تۇرمايلا دەمەشقە كېتىپ قالغان. ئۇ دەمەشق شەھرىدە ھەمدانىي سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى سەيپۇل دەۋلەنىڭ ئالاھىدە ھۆرمەت بىلەن، ئۆز ھەرىمىگە تەكلىپ قىلىپ ئۇستاز تۇتۇشىغا مۇيەسسەر بولغان. فارابى دەمەشقتە تۇرۇش مەزگىلىدە 948 - يىلى مىسىرغا بېرىپ كۆپلىگەن ئالىملار بىلەن تونۇشقان، ئىلمىي لېكسىيىلەر ئوقۇغان ۋە بىر قاتار مۇنازىرىلەردە ئۇستۇنلۇك ئېلىپ، زور ھۆرمەت ۋە شۆھرەتكە ئېرىشكەن.

بەزىبىر تارىخىي مەنبەلەردە فارابىنىڭ 941 - يىلى دەمەشقە كېلىشتىن بۇرۇن باغداد خەلپىلىكىدە يۈز بەرگەن سىياسىي قالايمىقانچىلىق سەۋەبى، ياكى پۇتۇنلەي ئۆز يۇرتىغا قايتىش مەقسىتى بىلەن ئوتتۇرا

ئاسسيادىكى سامانلار سۇلالىسىگە كەلگەنلىكى ئېيتىلىدۇ . بۇ ھەقتە 15 - ئەسىردە ياشىغان مەۋلانا لۇتفى ئۆزىنىڭ «نۇر مەنبەلىرى ھەققىدىكى مۇھاكىمە» ناملىق ئەسىرىدە ، فارابىنىڭ سامانىلار دۆلىتىگە كەلگىنىدە «ئىككىنچى تەلىمات» دېگەن كىتابنى يېزىپ ، ئۇنى شۇ ۋاقىتتىكى سامانىلار ھۆكۈمرانى مەنسۇر ئىبنى نوھقا تەقدىم قىلغانلىقى ، مەنسۇر ئىبنى نوھنىڭ فارابىغا ئارىستوتېلدىن كېيىنكى «ئىككىنچى ئۇستاز» دېگەن شۆھرەتلىك نام بەرگەنلىكىنى يازىدۇ . لېكىن ، فارابى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىجتىمائىي پاراكەندىچىلىك تۇپەيلىدىن ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇزۇن تۇرالماي دەمەشقە كېتىپ قالغان . ئۇنىڭ ۋەتەندىن قايتا ئايرىلىش ئالدىدىكى ھېسسىياتى تۆۋەندىكى شېئىرىدا ناھايىتى چوڭقۇر ئىپادىلىنىدۇ :

چەكسىمۇ زەخمەت - مۇلاقات سىز تەرەپتىن تەندە جان ،
سىنە - قەلبىم سىز تەرەپكە تەلپۈنۈپ شەيدا ھامان .
ئولتۇرالماسمەن ئىزىڭدا قوزغىتىپ تۇرغاچ مېنى ،
زوق ، ئۇمىد ئىككى سەۋەب دەل سىز تەرەپكە دائىمان .
قوزغىلىپ چىقسام سەپەرگە سىزدىن ئۆزگە يوق ۋەتەن ،
يا ئىزىڭغا قويغىلى يوق بىر بەدەل مەن ئوخشىغان .
سىزدىن ئەبزەلرەك دىيار - ئەل گەر تەئەررىز قىلسىمۇ ،
ئىلكىگە قەلبىمنى ئالماق ئىشقا ئاشماس ھېچقاچان .

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئەبۇ نەسىر فارابى ھىجرىيىنىڭ 339 - يىلى (مىلادىنىڭ 950 - يىلى) ماھى رەجەپتە (12 - ئايدا) سۇرىيىنىڭ دەمەشق شەھىرىدە ئالەمدىن ئۆتكەن . ئۇ شۇ چاغدا 80 ياشقا كىرگەن بولۇپ ، قەبرىسى دەمەشق شەھەر سىپىلىنىڭ «بەبەس سەغىر» دەرۋازىسى يېنىدىن ئورۇن ئالغان .

فارابى ئارىستوتېلنىڭ ئون نەچچە پارچە پەلسەپە ئەسىرى ۋە باشقا يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ بىرقانچە پارچە ئەسىرىنى ئەسلى نۇسخىدىن تەرجىمە قىلىپ شەرھىنامە ۋە تەپسىر يازغان ، شۇنداقلا ئۆزىمۇ پەلسەپە تەتقىقاتىغا دائىر نۇرغۇن كىتابلارنى يېزىپ ، پەلسەپە تارىخىدا «ئىككىنچى

ئارىستوتېل» دېگەن شەرەپلىك نامغا نائىل بولغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇ لوگىكا، تەبىئىي پەننىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى، تىببابەتچىلىك، مۇزىكاشۇناسلىققا دائىر كۆپلىگەن ئىلمىي ئەسەرلەرنى، ئىجتىمائىي، سىياسىي مەزمۇندىكى، ئىلمىي مۇنازىرىلەر خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەرنى يېزىپ ئۆزىنىڭ شەرق مەدەنىيەت تارىخىدىكى بۈيۈك نامايەندە، يېتىلگەن ئالىم ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. تۈركىيە ئالىمى ئەخمەد ئاتەشنىڭ «فارابى ئەسەرلىرىنىڭ بىبلىئوگرافىيىسى» ناملىق كىتابىدا فارابىنىڭ ئىلىم - پەننىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە يازغان 160 پارچە ئەسىرىنىڭ تىزىملىكى بېرىلگەن.

فارابىنىڭ تىل، ئەدەبىياتشۇناسلىق، مۇزىكاشۇناسلىق جەھەتتىكى ئەمگەكلىرى ئالاھىدە كۆرۈنەرلىك بولۇپ، ئۇ «خۇسۇسۇل ھېكمەت» («ھېكمەت مەنىلىرى») ناملىق ئەسىرىدە «ئىنسان ئەقىل ۋە سەزگۈ ۋاستىسى بىلەن بىلىم ھاسىل قىلىدۇ، سەزگۈلەر يارىمى بىلەن ھېسسىي ئوبرازلار جىلۋىلىنىدۇ، ھېسسىي ئوبرازلار يارىمى بىلەن تەپەككۇر ئوبرازلىرى ھاسىل بولىدۇ» دېسە، «كىتاب ئەرە ئەھلۇل مەدىنەتۇل فەزىلە» («پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ قاراشلىرى ھەققىدە») ناملىق ئەسىرىدە بىلىش جەريانلىرىنى ھېسسىي بىلىشتىن تەپەككۇر ئىقتىدارىغىچە بولغان ئىككى ئاساسىي باسقۇچقا ئاجرىتىدۇ ھەمدە ئىنسانىنىڭ تەپەككۇر ئىقتىدارى يارىمىدە گۇزەللىك بىلەن خۇنۇكلۇكنى پەرقلەندۈرۈپ، ھەر خىل بىلىملەرگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتىدۇ. فارابى «ئەل ماسائىلۇل فەلسەفىيە ۋەلجەھا بەئەنھا» («پەلسەپىلىك سوئاللار ۋە ئۇلارنىڭ جاۋابلىرى») ۋە «ھېكمەت مەنىلىرى» ئەسىرىدە ئوبراز ۋە ئوبرازلار ۋاستىسى بىلەن ھاسىل بولىدىغان تەسەۋۋۇرنى تاشقى ئالەمدىكى نەرسە ۋە ھادىسىلەرنىڭ كىشى سەزگۈ ئەزالىرىغا تەسىر قىلىشى ئاساسىدا چۈشەندۈرىدۇ ھەمدە ئوبرازلارنىڭ ھاسىل بولۇشى ھەققىدە مۇلاھىزىلەر ئېلىپ بارىدۇ. ئۇ «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ قاراشلىرى ھەققىدە»، «رىسالەفى ئەتتەنبىھئەلا ئەسبابۇسسائادە» («بەختكە ئېرىشىش سەۋەبلىرى ھەققىدە») ناملىق ئەسەرلىرىدە ئىجتىمائىي گۇزەللىك

ۋە غايىۋى گۈزەللىك ھەققىدىكى چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ، گۈزەللىكنىڭ غايىۋى تۈرمۇش ۋە بەخت - سائادەتنىڭ مۇھىم بىر ئالامىتى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ .

فارابى ئۆزىنىڭ ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە دائىر «كىتابۇ شېئىر» («شېئىرىيەت ھەققىدە») ، «كالام فى شېئىر ۋەل قافى» («شېئىر ۋە قاپە-يىلەر ھەققىدە سۆز») ، «رىسالەفى قانۇن سەنائەت ئەششېئىر» («شېئىرىيەت سەنئىتى قانۇنلىرى ھەققىدە رىسالە») قاتارلىق بىر بۆلۈك ئەسەرلىرىدە شېئىرىيەت ، يېزىقچىلىققا ئائىت مەسىلىلەر ئۈستىدە مەخسۇس توختىلىدۇ ، شېئىرىيەت تىلى ، ۋەزىن ۋە قاپىيە ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بارىدۇ .

فارابى ئۆز زامانىسىنىڭ مۇتەپەككۇر شائىرى بولۇپ ، چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە بىر مۇنچە پەلسەپىۋى شېئىرلارنى يازغان ① . ئۇنىڭ ھەر خىل مەنبەلەر ئارقىلىق بىزگىچە يېتىپ كەلگەن شېئىرلىرىدا ئاپتورنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى ، گۈمانىستىك ئىدىيىلىرى ، كۆچلۈك مەرىپەتپەرۋەرلىك ، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى ، ئىلىم - پەنگە بولغان تەشنا-لىقى ئوبرازلىق تىل ۋە ئوخشىتىشلار ئارقىلىق يارقىن ئىپادىلەنگەن .

فارابىنىڭ مۇزىكاشۇناسلىققا دائىر ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئىچىدە «كىتابۇل مۇسىقۇل كەبىر» («مۇزىكا ھەققىدە بۇيۇك كىتاب») ناملىق ئەسىرى بىرقەدەر نوپۇزلۇق ئەسەر ھېسابلىنىدۇ .

فارابى پۈتۈن ھاياتىنى ، بارلىق زېھنى - قۇۋۋىتىنى ئىلىم - پەن ئىشلىرىغا بېغىشلىغانىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ نادىر ، مول ۋە ئېچىش خاراكتېر-لىك تۆھپىلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر جاھان ئىلىم - پەن ، مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇپ كەتتى . ئۇنىڭ تەلىماتلىرى ئوتتۇرا ئەسىردە شەرق دۇنياسىنىڭ ئىلىم - پەن تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان ، غەرب دۇنياسىنىڭ ئىلىم - پەن تەرەققىياتىغىمۇ مەلۇم تەسىر كۆرسەتتى .

---

① فارابىنىڭ توققۇز پارچە شېئىرى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەشر گە تەييارلىشى بىلەن «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1981 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنىدى .

سىڭقۇ سەلى تۇتۇق

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادىيە 850 ــ 1250 - يىللار) دەۋرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى خېلى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن بولۇپ ، بۇ دەۋر ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا ، جۇملىدىن ، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن پارلاق دەۋر ھېسابلىنىدۇ . بۇ دەۋردە نۇر-غۇنلىغان شائىر ، يازغۇچى ، ئەدەبىي تەرجىمانلار مەيدانغا كەلگەن ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىجاد قىلغان ئەسەرلىرى ، سانسىكرىت ، توخرى ، خەنزۇ ، سوغدى ، تۆبۈت (تىبەت) تىللىرىدىن قىلغان تەرجىمىلىرى ئارقىلىق ئەينى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇھىم تۆھپىلەر قوشقانىدى .

سىڭقۇسەلى تۇتۇق خەنزۇ تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ئەسەر تەرجىمە قىلغان شۇ دەۋردىكى تەرجىمانلار ئىچىدە ئەسەرلىرىنىڭ كۆپ-لۈكى ، قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىلى سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرىلىقى ، تەرجىمە ماھارىتىنىڭ ئۇستۇنلۇكى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگەن ئە-دەبىي تەرجىمان بولۇش بىلەن بىللە ، ئەينى دەۋر ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپە قوشقان ئالىمدۇر .

سىڭقۇ سەلىنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان تەرجىمە ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت :

1 . «ئالتۇن يارۇق» —

گېرمانىيىنىڭ 3 - قېتىملىق ئارخېئولوگىيە ئەترىتى 1906 - 1907 - يىللىرى تۇرپان مۇرتۇقتىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئالتۇن يارۇق» نىڭ ئونىچە ۋاراقسىنى تېپىپ ئېلىپ كەتكەن . 1908 - يىلى

مۈللىر (F. W. Muller) بۇ ۋاراقلارنى ئېلان قىلغان . ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى TiiiT. V. 56 نومۇرلۇق ۋاراقتا «بېشىبالمقلىق سىگىقۇسەلى تۇتۇق خەنزۇ تىلىدىن تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلغان» لىقى يېزىلغان . 1910 - يىلى مالوۋ (S. E. Malov) گەنجۇدىكى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ۋىك شگۇ دېگەن تاغ- لىق كەنتىدىن «ئالتۇن يارۇق» نىڭ كاگشىنىڭ 26 - يىلى (1687 - يىلى) غا تەۋە بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ياغاچ باسما نۇسخىسىنىڭ 397 ۋارىقىنى تېپىپ ئېلىپ كەتكەن . ئۇنىڭ خاتىمىسىدە : «... بېشىبالمقلىق سىگىقۇسەلى تۇتۇق خەنزۇ تىلىدىن تۈرك - ئۇيغۇر تىلىغا ئىككىنچىلەپ تەرجىمە قىلغان ئالتۇن ئۆگلۈك نۇرلۇق - يالتىراقلىق ھەممىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغان نوم پادىشاھى ئاتلىق نوم پۇتۇك تۇگىدى» دېگەن سۆزلەر بار .

«ئالتۇن يارۇق» — بۇددا دىنىي ئەقىدىلىرى تەشۋىق قىلىنىدىغان ھېكايە ، قىسسىلەر سۆزلەنگەن ئەسەر . ئۇنىڭدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بىر قىسسىدە چامبو دىۋىپ (سانسكرىتچە — Jambudripa) ئېلىنىڭ خانى ماخارادى (Maharatha) نىڭ كەنجى ئوغلى ماخاساتۋى (Mahasattra) تېكىنىنىڭ يەتتە كۈچۈكى بىلەن جاڭگالدا ئاچ قېلىپ ئۆلەر ھالەتكە يەتكەن چىشى يولۋاسنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ، ئۆزىنى چىشى يولۋاسقا ئوزۇق قىلىپ بەرگەنلىكى ھېكايە قىلىنىدۇ ھەمدە شۇ ئارقىلىق بۇددا دىنىنىڭ «ئۆزىنى قۇربان قىلىپ ، باشقا جانلىقلارنى قۇتقۇزۇش» ئەقىدىسى تەشۋىق قىلىنىدۇ .

2 . «شۇەنجۇاگىنىڭ تەرجىمھالى» («بۇدساتۋا - ئۇلۇغ تاك نوم ئۇستازىنىڭ تەرجىمھالى») نىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى -

شۇەنجۇاگىنىڭ شاگىرتى خۇيلى تەرىپىدىن يېزىلىپ ، كېيىن يەنجۇك تەرىپىدىن كېڭەيتىپ ئىشلەنگەن بۇ ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تەرجىمە نۇسخىسى 1930 - يىلى تۇرپاندىن تېپىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭ 250 ۋاراقى بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدا ، 123 ۋاراقى پارىژ گۇيمىت مۇزېيىدا ، 23 ۋاراقى روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنىس- تىتۇتىنىڭ پېتربۇرگتىكى تارمىقىدا ساقلانماقتا . مەزكۇر ئەسەرنىڭ گېپىك شىمىن ئەپەندى ئېلان قىلغان 7 - بۆلۈمىنىڭ ئاخىرىدا ، ئۇنى سىگىقۇسەلى

تۇتۇلۇش «قايتىدىن تۇرك تىلىغا تەرجىمە قىلغان» لىقى ئېيتىلىدۇ . شۇنىڭ جۈملىسىدىكى پائالىيەتلىرى ، بۇددا دىنى ئىلمىنى تەھسىل قىلىش ئۈچۈن غەربكە سەپەر قىلىش جەريانىدىكى كەچۈرمىشلىرى بايان قىلىنغان بۇ مەشھۇر ئەسەرنى تەرجىمە قىلىشتا ، سىڭقۇ سەلى تۇتۇلۇش پۈتۈنلەي ئەينى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئەنئەنىسى ۋە ئەدەبىي تەرجىمە ئۇسلۇبى بويىچە ئىجادىي تەرجىمە قىلىشقا تىرىشقان .

يۇقىرىدىكى ئىككى ئەسەر توغرۇلۇق ئېلىمىز ۋە چەت ئەللەردە خېلى كۆپ ماقالىلەر ئېلان قىلىندى .

3 . 1965 - يىلى ، تۈركىيىلىك شىناسى تېكىن غەربىي گېرمانىيىنىڭ ماينتىس (Mainz) شەھىرىدە ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قول يازمىلار ئىچىدىن سىڭقۇ سەلى تەرجىمە قىلغان يەنە بىر نومۇنىڭ (ئىسمى ئېنىق ئەمەس) بىر ۋارىقىنى ئېلان قىلدى .

4 . 1975 - يىلى ، گېئورگى خازاي (Georg Hazai) سىڭقۇ سەلى خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان «تەننى ، كۆڭۈلنى كۆرمەك ئاتلىق نوم» نىڭ بەش ۋارىقىنى ئېلان قىلدى . ئۇنىڭدا «胜光法师» دېگەن خەنزۇچە خەت كۆرۈلگەچكە ، خازاي «سىڭقۇ» نى «胜光» نىڭ ئاھالە تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى .

5 . 1985 - يىلى 8 - ئايدا قاھار بارات 1984 - يىلى 9 - ئايدا پىچان ناھىيىسىنىڭ چىقتىم يېزىسىدىن تېپىلغان 13 پارچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقنىڭ ئىچىدىكى سىڭقۇ سەلى خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان نومۇنىڭ بىر ۋارىقىنى ئېلان قىلدى . كېيىن ، دولقۇن قەمبىرى ئۇنىڭ كەمتۈك قىسمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ترانسكرىپسىيە قىلدى . دولقۇن قەمبىرى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ترانسكرىپسىيىگە ئاساسلانغاندا ، سىڭقۇ سەلى خەنزۇچىدىن «سەككىز يۈكمەك» نىمۇ تەرجىمە قىلغان بولۇشى مۇمكىن .

سىڭقۇ سەلىنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن تەرجىمە ئەسەرلىرىدە ، ئۇنىڭ بېشىبالىقلىق ئىكەنلىكى ئېنىق خاتىرىلەنگەن . بېشىبالىق قەدىمكى شەھىرىنىڭ ئورنى ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 15 كىلومېتر

شىمالىدا بولۇپ ، بۇ قەدىمكى شەھەر ئەينى دەۋردە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يازلىق پايتەختى بولغان .

سىڭگۇ سەلىنىڭ ياشىغان دەۋرى توغرىسىدا گابايىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ 923 - يىلدىن كېيىن تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن ئۇنىڭ 10 - ئەسىردە ياشىغان ئادەم ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىدۇ . خۇاڭ شىڭجاڭ ئەپەندىمۇ ئۆز ماقالىسىدە بۇ نۇقتىنى تەكىتلەيدۇ .

«سىڭگۇ سەلى تۇتۇڭ» — تەرجىمانىنىڭ دىنىي نامى بولۇپ ، گېئورگى خازاي «سىڭگۇ» (4 - ۋە 5 - تەرجىمە ئەسەرلەردە «شىڭگۇ» دەپ يېزىلغان) نى خەنزۇچە «胜光» دىن كەلگەن دىنىي لەقەب دەپ تونۇيدۇ . فرانسىيىلىك خامىلتون «سەلى» نى سانسكرىتچە acarya (ئۇستاز) نىڭ خەنزۇچە قىسقارتىلما ئاھاڭ تەرجىمىسى بولغان « 梨阿 » دىن كەلگەن ، «تۇتۇڭ» خەنزۇچە «都统» دىن كەلگەن بولۇپ ، 9 - ، 10 - ئەسىرلەردىكى بۇددا دىنى راھىبلىرىنىڭ ئەمەل نامىنى كۆرسىتىدۇ ، دەپ ھېسابلايدۇ .

سىڭگۇ سەلىنىڭ ئۇيغۇرچە ئەسلى ئىسمى تېخى مەلۇم ئەمەس .

يۈسۈپ خاس هاجىپ

قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيە 880 ــ 1212 ـ يىللار) مەيدانغا چىقىپ ، ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» (« بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم») ناملىق زور ھەجىملىك داستانى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بۇيۇك بىر ئابىدە تىكلىگەن شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتى تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ .

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە «قۇتادغۇبىلىك» تىكى قىسمەن مەلۇماتلاردىن باشقا مەنبەگە ئىگە ئەمەس .

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئاخىرىغا قوشۇلغان ئۇچ پارچە لېرىك ئىلاۋىنىڭ ئۇچىنچىسىدىكى «كىتاب ئىدىسى يۈسۈف ئۇلۇغ ھاجىپ ئۆزىگە پەند بەرۇر» (كىتاب ئىگىسى يۈسۈپ ئۇلۇغ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىگە نەسىھىتى) دېگەن سەرلەۋھىدىن ۋە شۇ سەرلەۋھە ئاستىدا بېرىلگەن 6627 ـ بەيىتتىكى :

«ئەي يۈسۈف كەرەك سۆزنى سۆزلە كۆنى
كەرەكسىز سۆزۈڭ كىزلە قىلغا قورا»
(يۈسۈپ ، سەن يارامليق ، دۇرۇس سۆزنى ئېيت ،
يارامسىزنى يوشۇر ، زەرەرلىك ، قارا .)

دېگەن مىسرالاردىن ھەمدە كېيىن باشقىلار تەرىپىدىن يېزىلىپ ، داستانىمىزنىڭ باش قىسمىغا قوشۇپ تۇپلەنگەن نەسرىي ۋە نەزمىي مۇقەددىمىلەردىن (تۇركىيە ئالىمى ر . ئارات بۇ مۇقەددىمىلەرنىڭ داستانىنىڭ 2 ـ ۋە 3 ـ كۆچۈرۈلۈشىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ) بىز ئەسەر مۇئەللىپىنىڭ

بالاساغۇنلۇق كىشى ، ئىسمى يۈسۈپ ئىكەنلىكىنى ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك» نى ئۆز يۇرتىدا يېزىشقا باشلاپ ، قەشقەردە قايتا تۇزىتىپ تامامىلىغانلىقىنى ، ئەسەرنى تاۋغاچ بۇغرا قاراخانغا تەقدىم قىلغانلىقىنى ، خانىنىڭ ئەسەرنى ئالاھىدە يۇقىرى باھالاپ، مۇئەللىپكە «خاس ھاجىپ»① لەقىتىن ئىبارەت يۇقىرى ئۇنۋان بېرىپ ، ئۇنى ئۆزىگە يېقىن تۇتقانلىقىنى ، شۇنىڭ بىلەن مۇئەللىپنىڭ «يۈسۈپ خاس ھاجىپ» نامى بىلەن تونۇلغانلىقىدىن خەۋەر تاپىمىز .

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسرىنى يۇقىرى باھالاپ ، ئۇنىڭغا بەلىمى ۋە قەلبىنىڭ ھەققى - ھۇرمىتى ئۇچۇن «خاس ھاجىپ» لەقىتىنى يۇقىرى ئۇنۋان بەرگەن «تاۋغاچ بۇغرا قاراخان » — شۇ مەزگىلدىكى خانىنىڭ ئىسمى بولماستىن ، بەلكى ئۇنىڭ ئۇنۋان ۋە ئۇلۇغلاش نامىدۇر . داستانىنىڭ فەرغانە نۇسخىسىدىن مەزكۇر قاراخانىلار سۇلالىسى خانىنىڭ تولۇق ئىسمىنىڭ «تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئارسلانخان» ئىكەنلىكى مەلۇم . ئەبۇ ئەلى ھەسەن قاراخانىلار سۇلالىسى مىلادى 1040 - يىلى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلار خانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندە ، شەرقىي قاراخانىلار خانى بولغان سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ چوڭ ئوغلى . ئۇ ئىنىسى توغرول تىكىن يەنى مەھمۇد ئىبنى يۈسۈپ قاراخانىلار سۇلالىسى تەختىنى قولغا ئالغاندا (مىلادى 1059 - يىلى) ئىنىسى بىلەن بىللە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن . مىلادى 1074 - يىلى ئىنىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، «قاراخان» نامى بىلەن خانلىق تەختىگە چىقىپ ، تارىختا «ھارۇن بۇغراخان I » نامى بىلەن تونۇلغان شەخسىتۇر .

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسرىنى 50 ياشقا قەدەم قويغىنىدا يېزىشقا باشلىغىنىنى ، 30 يىل ئىزدەنگىنى ئاساسىدا ئەمدى قەلەم تەۋرەتمەسە ، يېشى 60 قا كىرىپ قېرىلىق دەۋرىگە قەدەم قويغىنىدا ئۆز

---

① «خاس ھاجىپ» ئەرەب تىلىدا ئارىچى ، ۋەكالەتدار ، خانىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى دېگەن مەنىلەردىكى سۆز بولۇپ ، قەدىمكى تۇركىي تىلدا بولسا بۇ سۆز «تايانغۇ» يەنى ، تايانچ ، سەلتەنەت تايانچى ، دۆلەت تۇۋرۇكى دېگەندەك مەنىلەردە كېلەتتى .

ئالدىغا قويغان بۇيۇك مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئەسكەرتىلگەن 365 - ، 366 - ، 367 - ، 368 - ۋە 380 - بەيىتلىرىدا ئېيتىدۇ . ئۇ ئەسىرىنى تولۇق بىر يېرىم يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ ، ھىجرىيە 462 - (مىلادىيە 1069 - 1070) يىلى تاماملىغان (بۇ ھەقتە 6623 ، 6495 - بەيىتلاردا ئېنىق ئېيتىلىدۇ) . ئەگەر بىز ئۇ داستانىنى يېزىپ تاماملىغان ھىجرىيە 462 - يىلى 52 ياشقا كىرگەنىدى ، دەپ قارىغىنىمىزدا ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەخمىنەن ھىجرىيە 410 - (مىلادىيە 1019 - 1020) يىلى تۇغۇلغان بولىدۇ .

قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان مەزگىلىدىكى تارىخى ۋە «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ قويۇلغان ئۇچ پارچە لىرىك ئىلاۋىدىكى بايانلاردىن يەنە شۇنى بىلىش مۇمكىنكى ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ياشلىق ۋە ئوتتۇرا ياشلىق مەزگىلى دۆلەت نورمال تەرتىپ ۋە قانۇن ئىزىدىن چىقىپ ، جەمئىيەت ۋە ئىنسان ئەخلاقى بۇزۇلغان ، ھۆكۈمرانلار گۈرۈھىنىڭ ئىچكى قىسمى ۋە ھەرقايسى بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھاكىمىيەت ، ھوقۇق تالىشىش كۈرەشلىرى نەتىجىسىدە دۆلەت پارچىلىنىپ ، خەلق ئېغىر كۈلپەت ئاستىدا قالغان بىر دەۋرگە توغرا كەلگەن . يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ خىل «كىشىلىك ، جىمى ياخشىلىق ۋە قائىدە - يوسۇن يوقىلىپ ، رەزىللىك قالغان ، ۋاپا قەھىتى بولۇپ ، جاھانغا جەۋر تولغان ، جاھىللار ئارىسىدا ئۆزىگە ئەلەم يەتكەن» (قارىڭ : «قۇتادغۇبىلىك» 6566 — 6602 - بەيىتلار) بۇ زامانىدىن قاتتىق ئاغرىنغان ۋە بۇ خىل مەۋجۇت ئىجتىمائىي تۈزۈم ئورنىغا باشقا بىر غايىۋى جەمئىيەت بەرپا قىلىش نىيىتىگە كەلگەن ھەمدە ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈمىدىنى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ «ئومۇمىيەتچىل ، ئادىل ۋە پاك ھۆكۈمدار ، ئالىم ۋە ئۆلىمالارنىڭ دوستى سۈپىتىدە تونۇلغان» ① خاقانى سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ تەخت ۋارىسلىرىغا ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ھەسەن بىننى سۇلايمانغا بېغىشلىغان . ئاپتور ئەسەرنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقىت دەل ھەسەن بىننى

---

① «ئىسلام ئېنسكلوپېدىيىسى» ئىستانبول ، 1977 ، 6 - توم ، 260 - بەت .

سۇلايمان بالا ساغۇندا ئىككىنچى ئورۇندىكى خاقان ـــ ئارسلانخان نامىدا هاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان ۋاقىتتا توغرا كېلىدۇ . يۇسۇپ خاس هاجىپ قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن ئەسىرنى قايتا ئۆزگەرتىپ ۋە تولۇقلاپ ، هەسەن بىننى سۇلايمان مىلادىيە 1074 - يىلى «تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان» نامى بىلەن قەشقەردە قاراخانىلار سۇلالىسى تەختىنى ئىگىلىگەندە ئۇنىڭغا تەقدىم قىلغان . مەلۇمكى ، «بۇغرا قاراخان» قاراخانىلاردا ئەڭ ئالىي دەرىجىلىك هۆكۈمراننىڭ نامى ئىدى .

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ ئاپتورىنىڭ ئۆز قەلىمىگە مەنسۇپ بولغان ئەسلى قول يازما نۇسخىسى هازىرغىچە تېپىلغىنى يوق . ئۇنىڭ ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغىنى ئۆز زامانىسىدىن خېلى كېيىن كۆچۈرۈلگەن ۋېنا ، قاهىرە ، پەرغانە (ياكى نەمەنگان) نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت .

ۋېنا نۇسخىسى مىلادى 1439 - يىلى 6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى (هىجىرىيە 843 - يىلى ـــ قوي يىلى مۇهەررەم ئېيىنىڭ 4 - كۈنى) هىرات شەهىرىدە هەسەن قاراسايىل شەمس دېگەن كىشى تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ، مىلادى 1474 - يىلى ئىستانبۇلغا كەلتۈرۈلگەن ۋە كېيىن ئاۋستىرىيىلىك شەرقشۇناس هاممىر پورگشتال بۇ نۇسخىنى ۋېنا ئوردا كۇتۇپخانىسىغا كەلتۈرگەن ، هازىرمۇ شۇ كۇتۇپخانىدا ساقلىنىدۇ . بۇ نۇسخا يەنە كۆچۈرۈلگەن جايىنىڭ نامى بىلەن «هىرات نۇسخىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

قاهىرە نۇسخىسى ئەرەب هەرپى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ ، قاهىرەدىكى «ھىدىۋە» (هازىرقى قىرال) كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىدۇ .

پەرغانە (نەمەنگان) نۇسخىسى ئەرەب هەرپى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ، باشقا نۇسخىلارغا نىسبەتەن بىر قەدەر تولۇق ۋە ياخشى ساقلانغان بولۇپ ، تۇنجى قېتىم 1914 - يىلى ئاشكارىلانغان . «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ پەرغانە نۇسخىسىنىڭ تېپىلىشى ئىلگىرى تېپىلغان نۇسخىلاردىكى ئېنىقسىز مەسىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ، ئۇنىڭ بىر قەدەر تولۇق تېكىستىنى تۇرغۇزۇپ چىقىشتا مۇهىم رول ئوينىدى . بۇ نۇسخا

مازىر ئۇزبېكىستان پەلسەپە ئاكادېمىيەسىنىڭ شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىدۇ.

1947 - يىلىدىن تۇرکىيە ئالىمى رېشىت رەھمەتى ئارات بۇ ئۇچ خىل نۇسخىنى تەپسىلى سېلىشتۇرۇپ تولۇقلاش ئارقىلىق سەرقەدەر تولۇق بولغان تىرانسكرىپسىيىلىك مەتىن (تېكىست) نى تۇرغۇزۇپ چىقتى. مۇشۇ مەتىن بويىچە «قۇتادغۇبىلىك» داستانى 85 باب ۋە ئاخىرىدىكى ئۇچ پارچە لىرىك ئىلاۋىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، جەمئىي 6645 بەيىتتىن (13290 مىسرا) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ باشتىكى 11 بابى دىباچە (باشلانما، كىرىش) قىسمى بولۇپ، داستاننىڭ ئاساسىي ھېكايە لىنىيىسى 12 بابتىن تارتىپ باشلىنىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئاساسىي ھېكايە لىنىيىسىنى تەشكىل قىلغان بۇ بابلاردا ئايتۇرنىڭ دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى قانۇن، بىلىم ۋە ئەخلاق - پەزىلەت بىلەن ئىدارە قىلىش ھەققىدىكى غايىۋى قاراشلىرى، يەتمەكچى بولغان غايىۋى جەمئىيەت ھەققىدىكى بۇكسەك ئارزۇ - ئىستەكلىرى، تونۇش ۋە ئىزدىنىشلىرى ئىجتىمائىي ئورنى، ھايات قارىشى، تۇرمۇش سەرگۈزەشتىسى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان تۆت ئاساسىي پېرسوناژ — ئادالەت ۋە قانۇن سىمۋولى پادىشاھ كۈنتۇغدى ئېلىگ، بەخت ۋە سائادەت سىمۋولى ۋەزىر ئايتولدى، ئۇنىڭ ئوغلى، بىلىم ۋە ئەقىل سىمۋولى ئۆگدۈلمىش، ئاقىۋەت ۋە قانائەت سىمۋولى ئودغۇرمىش (زاھىد) نىڭ دراماتىك سۆھبىتى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى يازما ئەدەبىياتىدىن زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن تۇنجى بەدىئىي ئەسەر؛ 11 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىسى ھەم قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرى ئىجتىمائىي ھاياتى بىلەن ئىجتىمائىي ئىدېئولوگىيىسىنىڭ روشەن ئىنكاسى ۋە ئىپادىسىدۇر. ئۇ قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈم، قانۇن ۋە ئەخلاق ئۆلچەملىرى، پەلسەپە ۋە دىن، ئىلىم - پەن ۋە مائارىپ، ئەدەبىيات ۋە

سەنئەت قاتارلىق ساھەلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن ؛ قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتىدا شۇ زامانغىچە كۆرۈلۈپ باقمىغان چوڭ مەجمىلىك شېئىرىي داستان ۋە شېئىرىي دراما‌دۇر . ئۇنىڭدا لىرىكا ئامىللىرى بىلەن ئېپىك بايان ، دراملىق ئېپىزوتلار بىلەن تەبىئەت تەسۋىرى ، ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر بىلەن شەخس (ئادەم) خاراكتېرى ، پەلسەپىلىك تەپەككۇر بىلەن مەجاز (مىتافورا) ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن جىپسلاشتۇرۇلغان بولۇپ ، ئەينى زامان ئىجتىمائىي ھايات بىلەن زىچ باغلانغان ، ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن رېئاللىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان بىر ئەسەردۇر ①.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئىلگىرى سۈرمەكچى بولغان غايە ، ئىدىيە ، تەشەببۇسلىرىنى ؛ پېرسوناژلار خاراكتېرى ؛ زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلارنى جانلىق ۋە يارقىن ئىچىپ بېرىش ئۈچۈن ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى قوللانغان . ئەسەردىكى خېلى كۆپ تەركىب‌لەر دىداكتىك خاراكتېردە بولسىمۇ ، لېكىن بۇ دىداكتىكا قۇرۇق ، يالىڭاچ ئوتتۇرىغا قويۇلغان پەند - نەسىھەت ، دىنىي سەپسەتىلەر بولماستىن ، بەلكى ئىنسانىيەت ھاياتىدىكى خىلمۇ خىل تەجرىبە - ساۋاقلار ئاساسىدا جۇغلانغان ، رېئال تۇرمۇش ئوچىقىدا تاۋلانغان ، بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ يۈكسەك دەرىجىدە ئوبرازلاشتۇرۇلغان پىكىر جەۋھەرلىرىدۇر .

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇر ئەل ئەدەبىياتىنىڭ كۆپ ئەسىرلەر داۋامىدا ئېرىشكەن ئۇتۇقلىرى ، يازما ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان ، شۇنىڭدەك ، قېرىنداش ۋە قوشنا خەلقلەر ئەدەبىياتىدىن ئىجادىي ئىلھام ئالغان . ئۇ ئەسىرىدە قايسى ماۋزۇدا سۆز ئاچسا ، ئۆز پىكىر - مۇلاھىزىلىرىنىڭ ئىسپاتى ۋە دەلىلى سۈپىتىدە شۇ ساھەنىڭ خەلق ماقال - تەمسىللىرى ۋە ھېكمەتلىرىنى مىسال كەلتۈرىدۇ . بۇ ، داستاندا بېرىلگەن 170 تىن كۆپرەك تۆتلۈكلەردە مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن .

---

① يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمى يەشمىسى) . مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 . «مۇقەددىمە» 1 - ، 6 - بەتلەر .

يۇسۇپ خاس هاجىپ يەتمەكچى بولغان غايىۋى جەمئىيەت نىشانى ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن بىر «ئوتوپىيە» (خيال) بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ تەبىئەت ۋە جەمئىيەتكە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن مەسىلىلەردە ئۆز قاراشلىرىنى ئەينى دەۋر ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىدېئولوگىيە ، مەدەنىيەت قاراشلىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۇرگەن ئاساستا ئەكس ئەتتۇرۇشكە تىرىشقان . بولۇپمۇ ، بۇ ئەسەرنىڭ يېرىم سەھىپىسىنى تەشكىل قىلغان ئۆگدۈلمش بىلەن ئودغۇرمش ئوتتۇرىسىدىكى بىر قاتار مۇنازىرە ، سۆھبەتلەردە گەۋدىلىك ۋە روشەن ئىپادىلەنگەن . بۇ ھەقتە «قۇتادغۇبلىك» نى ئېنگلىز تىلىدا نەشر قىلغان تەيىارلىغۇچى روبېرت دانكوۋ : «سىياسىچى ئۆگدۈلمش بىلەن تەرىقەتچى زاھىد ئودغۇرمش ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق ۋە بىرلىك جەھەتتە يۇسۇپنىڭ ئېلىپ بارغان دراماتىك بايانلىرى بۇ ئەسەرنى ئىسلام ئەدەبىياتىدا يېگانە ئورۇنغا ئىگە قىلدى» ① دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ .

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» داستانى ئۆز قىممىتى ۋە مۇۋەپپەقىيىتى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت جەھەتتە تۇتقان يۇقىرى ئورنىنى مۇقىملاپلا قالماستىن ، يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ دەۋردىن دەۋرگە ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىشىگە يولىدىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان . نەسرىي ۋە نەزمىي مۇقەددىمىلەردىكى ئەسەرگە بېرىلگەن باھالاردىن ، ئەسەرنىڭ كېيىن كۆچۈرۈلۈپ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئۇچ پارچە قول يازما نۇسخىسىدىن ، شۇنداقلا ، ئەسەر تىلى ، بەدىئىي ئۇسلۇبى ۋە ئەنئەنىلىرىنىڭ ئەدەب ئەھمىيىتىنى يۇكىنەكىنىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق» ئەسىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرىدىن بۇ نۇقتىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

«قۇتادغۇبلىك» : داستانى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا دۇنياغا قايتا مەلۇم بولغاندىن بۇيان خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى زور دەرىجىدە قوزغاپ ، ئۇلارنىڭ مۇھىم تەتقىقات تېمىلىرىدىن

---

① «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ئېنگلىز تىلىدىكى تەرجىمە نۇسخىسى (چىكاگو 1983) نىڭ كىرىش سۆزى 26 - بەت .

بىرى بولۇپ قالدى . 1980 - يىلدىن باشلاپ ئېلىمىزدە «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى نۇقتىلىق قولغا ئېلىنىپ ، بۇ جەھەتتە نۇرغۇن ئىلمىي خىزمەتلەر ئىشلەندى ، 1984 - يىلى داستانىنىڭ ترانسكرىپسىيىلىك مەتنى بىلەن ھا- زىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمى يەشمىسى ، 1986 - يىلى خەنزۇچە تەرجىمىسى ، 1991 - يىلى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەسرىي يەش- مىسى ئارقا - ئارقىدىن نەشىر قىلىندى . نۆۋەتتە ، «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئۇستىدىكى تەتقىقات ئومۇميۈزلۈك ، سىستېمىلىق قانات يېيىپ ، تېخىمۇ كۆپ تەرەپلىمىلىككە . چوڭقۇرلۇققا ئىگە بولماقتا .

مەھمۇد قەشقەرى

ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئۆمۈر بايانى ھەققىدىكى مەلۇماتنى بىز پەقەت ئۇنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەسىرى ــ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» («تۈركىي تىللار دىۋانى» ، تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «دىۋان» دېيىلىدۇ) دىن ئالىمىز .

«دىۋان» نىڭ 1 ـ تومىدا ئالىم «ئوپال» ۋە «ئازىغ» سۆزلىرىگە : «بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دەپ ئىزاھ بېرىدۇ . لېكىن باشقا يېزا ياكى جايلارنىڭ نامى ئىزاھلانغاندا «بىزنىڭ» دېگەن بۇ 1 ـ شەخسكە تەۋە ئېنىقلىغۇچى ئىبارە ئىشلىتىلمەيدۇ .

1983 ـ يىلى بىر بۆلۈك ئىلمىي خادىملار قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسىدىكى «ھەزرىتى موللام مازىرى» دەپ ئاتىلىپ ، كۆپ ئەسىرلەردىن بېرى ئۇلۇغلىنىپ كېلىۋاتقان مازارنىڭ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مازىرى ئىكەنلىكىنى ، «ئازىغ» دېگەن يۇرتنىڭمۇ ئوپالدىكى بىر كەنت ئىكەنلىكىنى (بۇ كەنتنىڭ نامى كېيىن «قۇمباغ» قا ئۆزگىرىپ كەتكەن) ئىسپاتلاپ چىقتى . شۇنىڭ بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەشقەردىكى ئوپال يېزىسىنىڭ ھازىرقى قۇمباغ كەنتىدە تۇغۇلغانلىقى ئۆز ـ ئۆزىدىن مەلۇم بولدى .

مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» دا ئۆز نەسەبى توغرىسىدا مۇنۇلارنى يازغان :

«ئەمدى مۇھەممەد ئوغلى ھۈسەيىننىڭ پەرزەنتى مەھمۇدنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغايسىز » ① ، «بارسغان ــ ئافراسىيابنىڭ ئوغلىنىڭ ئېتى ،

---

① مەھمۇد قەشقەرى : «تۈركىي تىللار دىۋانى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1981) 1 ـ توم ، 1 ـ بەت .

بارسغان شەھرىنى شۇ بىنا قىلدۇرغان . بۇ مەھمۇدنىڭ ئاتىسىنىڭ شەھرىدۇر» ① .

مەھمۇد قەشقەرنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەد خان جەمەتىدىن بولۇپ ، بارسغان شەھرىنىڭ ھاكىمى بولغانىدى . مىلادىيە 1056 - 1057 - يىللىرى مەھمۇد قەشقەرنىڭ بوۋىسى مۇھەممەد ئىبنى يۈسۈپ ئاكىسى سۈلايمان ئىبنى يۈسۈپنىڭ قولىدىن خانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالىدۇ ، ئۇ تەختتە ئاران 15 ئايلا ئولتۇرۇپ ، 1058 - يىلى تەختنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىنگە (مەھمۇد قەشقەرنىڭ دادىسى) ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ ، ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئوردىدا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق سۈيىقەستتە ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەد ئۆلتۈرۈلۈپ ، سۈيىقەستچىلەر ھوقۇق ئىگىلەيدۇ . نەتىجىدە مەھمۇد قەشقەرى ئۆز يۇرتىدىن قېچىپ چىقىپ ، باغدادقا — ئۆز جەمەتىدىن بولغان تۈركەن خاتۇن (سالجۇقلار سۈلالىسىنىڭ سۈلتانى مەلىكشاھنىڭ ئايالى) قېشىغا بارىدۇ ۋە تۈركەن خاتۇننىڭ يار - يۆلەك بولۇشى ئارقىسىدا ئۆزىنىڭ ئىككى كىتابىنى (ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار نەھۋىنىڭ جەۋھەرلىرى» ناملىق ئەسىرىنى يازغانلىقى مەلۇم ، لېكىن بۇ ئەسەر زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن) يېزىپ تاماملايدۇ .

مەھمۇد قەشقەرى باغدادقا بېرىشتىن بۇرۇنلا «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تۈزۈش ئۈچۈن زۆرۈر ئىزدىنىشلەردە بولغان . ئۇ بۇ ھەقتە : «مەن شۇ تۈركىلەرنىڭ ئەڭ سۆز مەنلىرىدىن ، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن ، ئەڭ زېرەكلىرىدىن ۋە ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۇرۇۋاتقان ، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن - ئاياغ كېزىپ چىقتىم . تۈرك ، تۈركمەن ، ئوغۇز ، چىگىل ، ياغما ، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم . شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى . مەن ئۇلارنى پۈختا رەتلەپ ، ئوبدان

---

① يۇقىرىقى ئەسەر ، 3 - توم ، 569 - بەت .

تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم.

ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەگرىگە سىغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك — تۈركىي تىللار دىۋانى» دەپ ئات قويدۇم ① دەپ يازىدۇ. ئاپتور كىتابنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە «دىۋان» نىڭ ئاخىرىدا: «كىتابنى 464 - يىلى جۇمادىيەل ئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىشقا كىرىشكەنىدىم، تۆت قېتىم قايتا يېزىپ، تۈزىتىپ ۋە تەھرىرلەپ 466 - يىلى جۇمادىيەل ئاخىرىنىڭ 10 - كۈنى دۇشەنبە تۈگەتتىم» ② دەيدۇ.

پروفېسسور زەكى ۋەلىدى توغانىنىڭ مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، «دىۋان» مىلادىيە 1072 - يىلى 1 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 1074 - يىل 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە يېزىلىپ تاماملانغان ۋە 1076 - ، 1077 - يىللىرى تەكرار تۈزىتىلىپ، ئاببباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ 27 - خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلىنغان.

ئالىمنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. ئالىمنىڭ «دىۋان» دىكى «بۇ كىتاب مېنىڭ ئۆمرۈمنى ئاخىرىغا يەتكۈزدى» دېگەن سۆزلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇنى 11 - ئەسىرنىڭ 10 - يىللىرىدا تۇغۇلغان دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن.

كېيىنكى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئالىم 11 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى ئەتراپىدا باغدادتىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، ئوپالغا ئورۇنلاشقان ۋە ئۇ يەردە كېيىن كىشىلەر تەرىپىدىن «مەدرىسەئى مەھمۇدىيە» دەپ ئاتالغان بىر مەدرىس بىنا قىلىپ، ئۆزى مۇدەررىسلىك قىلغان،

---

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - توم، 2 - ، 3 - بەتلەر.

② «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم 611 - بەت.

سەكسەز يىلدىن كېيىن 97 يېشىدا ۋاپات بولۇپ ، ئۆز يېزىسىغا (ئوپالغا) دەپنە قىلىنغان ① . مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مازىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان ئوپالدىكى «مەزرىتى موللام مازىرى» نىڭ 12 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياسالغىنىدىن ، ئالمىنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتىنىڭ 11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياكى 12 - ئەسىرنىڭ باشلىرى ئىكەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن .

«دىۋان» ئەينى زامانىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تىلى تۇغرىسىدا مەلۇمات بېرىدىغان لۇغەت بولۇپلا قالماي ، بەلكى ئۇ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تارىخى ، كېلىپ چىقىشى ، ئۆرپ-ئادەتلىرى ، قائىدە-يوسۇنلىرى ، ئىقتىساد ، مەدەنىي ھاياتى ، ئەدەبىيات - سەنئىتى ، قانۇن - تۈزۈملىرى ، پەلسەپىۋى - ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرى ، تەبابەتچىلىك ، جۇغراپىيە ، ئاسترونومىيىسىگە ئائىت قىممەتلىك ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل قامۇستۇر .

ئۆز ئانا تىلىنى قىزغىن سۆيگەن ۋە ئۇنى ئۇلۇغلىغان ئالىم ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي تىللار ئىچىدىن خاقانىيە تىلىنى قېلىپلاشقان ئەدەبىي تىل دەپ تونۇپ ۋە ئۇنى ئاساس قىلىپ يېزىپ چىققان تۈركىي تىل بەلەن ئەرەب تىلىنىڭ بۇ سېلىشتۇرما لۇغىتى ئارقىلىق 11 - ئەسىردىكى تۈركىي تىللارنىڭ لۇغەت فوندى ۋە لېكسىكا تەركىبىنى ئىلمىي يوسۇندا چۈشەندۈردى ، تۈركىي تىلنىڭ ئەينى ۋاقىتتا شۆھرەتلىك تىل دەپ تونۇلغان «ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش» تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى قايىل قىلارلىق تىل پاكىتلىرى بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتتى .

مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» غا كىرگۈزۈلگەن تەخمىنەن يەتتە مىڭ بەشيۈزدىن ئارتۇق سۆزلەم (سۆز - ئىبارە) نى ھەرپلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى ئاساس قىلغان ھالدا ، ئەرەبچە ھىجا ئۇسۇلىدىكى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىپ ، سۆزلەرنىڭ ئىستېمال مەنىلىرىنى تولۇق بىلدۈرۈپ ،ئىخچام جۈملىلەرنى تۈزگەن ؛ گاھىدا بىر سۆزلەمگە تەئەللۇق ھېكمەتلىك سۆز ،

---

① «مەھمۇد قەشقەرى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى. 1985) ، 3 - ، 19 - ، 23 - بەتلەر .

قاپسيملىك نەسىر ، تەمسىل ، قوشاق ، بېيىت ، شېئىرغا توختالغان ئىبارە. لەرنى ۋاستىلىرىدىن پايدىلانغان . مەھمۇد قەشقەرىي ئۆز ئەسىرىدە خەلق تىلى ، قەدىمكى تىل ۋە باشقا تىل ئامىللىرىنى بىر مەنبە سۈپىتىدە يوغۇ. رۇپ بەرگەن .

شۇنىسى ئالاھىدە تەكىتلەش كېرەككى ، «دىۋان» 11 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئەدەبىي ھايات ۋە ئەدەبىيات توغرىسىدا بىر قەدەر ئومۇمىي مەلۇمات بېرىدىغان بىگانە مەنبەدۇر . ئەسەردە نەقىل قىلىنغان بېيىت - قوشاقلار ، ماقال - تەمسىللەر ، نەسىر ، ھېكمەتلىك سۆزلەردىن ئۇ دەۋردىكى ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ گۈللەنگەنلىكىنى ، خەلق يۇقىرى سەۋىيىلىك ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە ئەدەبىلەرنىڭ مەيدانغا كەنگەنلە. كىنى ، جۇملىدىن ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بىر ئەدەبىياتشۇناس سۈپىتىدە بۇ ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئۆگىنىپ تەتقىق قىلغانلىغىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ .

«دىۋان» غا تۈرلۈك تېمىدا جەمئىي 242 كۆچىرمە ئەدەبىي پارچە كىرگۈزۈلگەن . بۇ ئەدەبىي پارچىلارنى داستانلاردىن پارچىلار ، قوشاقلار ، پەند - نەسىھەت مەزمۇنىدىكى شېئىرىي پارچىلاردىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تۈركۈمگە بۆلۈشكە بولىدۇ . بۇ قوشاق ۋە شېئىرىي پارچىلارنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر بولۇپ ، ئۇ ئەينى زامانىدىكى ئەجدادلارنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ، بەخت - سائادەتكە بولغان ئىنتىلىشلىرىنى ، خۇشاللىق ۋە قايغۇ - ھەسرەتلىرىنى ، گۈزەل تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى جانلىق ، روشەن ئوبرازلار بىلەن ئىپادىلەپ بەرگەن . قوشاق ۋە شېئىرىي پارچىلارنىڭ بەدىئىي ۋاستىلىرى رەڭمۇ رەڭ بولۇپ ، ئوخشىتىش ، جانلاندۇرۇش ، ئىستىئارىلارغا باي ، تەسەۋۋۇر كۈچى يۇكسەك ، ئوبرازلىرى روشەن ، ۋەزنى ھەر خىل ، شەكلى مۇكەممەل . بۇ ، شۇ دەۋردىكى ئەدىبلىرىمىزنىڭ ماھارىتىنى ۋە شېئىرىيىتىمىزنىڭ بەدىئىي كامالىتىنى نامايان قىلىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا «دىۋان» دا بېرىلگەن ھېكمەتلىك سۆزلەر ، ماقال - تەمسىللەر 200 دىن ئاشىدۇ . بۇ ھېكمەتلىك سۆزلەر ، ماقال - تەمسىللەر ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەينى زامانىدىكى ئىجتىمائىي ھا- يات تەجرىبىلىرىنى ، دۇنيا ۋە مەئىشەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى

ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە .

«دىۋان» دا مىسال كەلتۈرۈلگەن ئەل ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى ئىچىدە يەنە ئۇنىڭدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىدۇ . ئەل ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى نەمۇنىلىرى بولغان ، ئىجتىمائىي ھايات بىلەن باغلىنىق ۋەقە - ھادىسىلەر خىيالىي شەكىلدە ھېكايە قىلىنغان بۇ ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئەپسانە - رىۋايەتلىرى ھەققىدىكى قىممەتلىك ماتېرىيال مەنبەسى بولۇپ كەلمەكتە .

ھازىر ئىستانبول كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ بىردىنبىر قول يازما نۇسخىسىنى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن نازىپ بېينىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولغان بىر ئايال ساقلىغان ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجى بىلەن كىتابپۇرۇش ئارقىلىق مىلادى 1914 - يىلى دۇنياباكىرلىك ئەلى ئەمىرگە ساتقان ، مەتبۇئاتچىلاردىن كىلىسلى رىفئەت ئەپەندى بۇ نۇسخىنى 1914 — 1917 - يىللىرى مىخ مەتبەدە تىزدۇرۇپ باستۇرغان ، شۇنىڭ بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دۇنياغا مەلۇم بولغان .

ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر ئېنسكلوپېدىك يازغۇچىسى مەھمۇد قەشقەرى نىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئەسىرى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1980 - ، 1983 - ۋە 1984 - يىللىرى ئۈچ تومىلۇق قىلىپ نەشر قىلىنىپ كەڭ تىل - ئەدەبىياتشۇناسلار ئۈچۈن قىممەتلىك قورال كىتاب ، تەتقىقات ماتېرىيالى بولۇپ قالدى .

ئەھمەد يەسسەۋى

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە ـ ئىدىيە تا-
رىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان شائىر خوجا ئەھمەد يەسسەۋى 11 ـ
ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ مەدەنىيەت مەر-
كەزلىرىدىن بىرى بولغان سايرام ـ ئىسپىجاپ شەھرىنىڭ سايرام بازىرىدا
ئىبراھىم ئىسمىلىك چوڭ شەيخ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ يەتتە يې-
شىدا ئىنىسى بىلەن بىللە كېيىن تۇركىستان نامىنى ئالغان يەسسى
شەھىرىگە كېلىپ بوۋىسى يېنىدا يەرلەشكەن ۋە ئارسلان بابا ناملىق
مەشھۇر شەيخنىڭ تەربىيىسىدە بولغان . ئارسلان بابانىڭ مەشھۇر
تەسەۋۋۇپ پىرلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىدە قالدۇرغان
تەسىرى ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ «ھېكمەت» لىرىدە روشەن ئىپادىلەنگەن .
ئارسلان بابا قازا تاپقاندىن كېيىن ئەھمەد يەسسەۋى ماۋەرائۇننەھردىكى
مۇھىم ئىلىم ـ پەن ، مەدەنىيەت مەركىزى بۇخاراغا كەلگەن ۋە مەشھۇر
تەسەۋۋۇپچى شەيخ يۈسۈپ ھەمەدانىنى ئۇستاز تۇتۇپ ، ئۇنىڭ تەربىيە-
سىدە بولغان : ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ نوپۇزى ئۇستازى ھايات ۋاقتىدىلا
تىكىلەنگەن ۋە ئۇستازىنىڭ نوپۇزى بىلەن باراۋەر ھەمە يەرگە تارىغان .
يۈسۈپ ھەمەدانى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، مىلادىيە 1157 ـ يىلى ئەھمەد
يەسسەۋى ئۇنىڭ 3 ـ خەلىپىسى سۈپىتىدە بۇخارادا شەيخ تونىنى كىيە-
گەن . ئۇ ۋاپاتىغا قەدەر زور ۋە كەڭ تەسىر كۈچىگە ئىگە بىر تەسەۋۋۇپ
ئېقىمىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ نامى بىلەن باغلىق بولغان بۇ
تەسەۋۋۇپ ئېقىمى ئۆز دەۋرىنىڭ ئىدىيە ساھەسىدە بەلگىلىك ھۆكۈمران
ئورۇنغا ئىگە بولغانىدى . شۇنداقلا ، ئۇ ئۆز تەسىرىنى ئىرانغىمۇ ئۆتكۈز-

گەندى .

ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ نامى بىلەن «يەسسەۋىچىلىك» دەپ ئاتالغان بۇ تەسەۋۋۇپ ئېقىمى ئۇستىدە سۆز ئاچقاندا ، ئالدى بىلەن تەسەۋۋۇپ ۋە تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ .

تەسەۋۋۇپ ئاللاھنىڭ سۈيەتلىرىنى ۋە كائىناتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى يەككە مەۋجۇدىيەت چۈشەنچىسى بىلەن بايان قىلىدىغان مۇرەككەپ پەلسەپىۋى ئېقىمدىن ئىبارەت .

مەلۇمكى ، ئىسلام دىنى مەيدانغا كېلىشتىن ئاۋاللا تەسەۋۋۇپنىڭ ئايرىم سىستېمىلاشتۇرۇلمىغان كۆرۈنۈشلىرى مەۋجۇت ئىدى . لېكىن ، ئۇ ئاساسەن ئىسلام دىنى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن راۋاجلاندى ۋە سىستېمىلاشتى ، ئۆزىنىڭ بىرقانچە تارماقلىرىغا ئىگە بولغان پەلسەپىۋى ئېقىمغا ئايلاندى . ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تۆرەلمىسى بولغان زاھىدلار مىلادىيە 7 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئەرەب ئۆلكىسىنىڭ باغداد ، بەسرە شەھەرلىرىدە بارلىققا كېلىپ ، ئەرەب ئاببباسىيلار خەلىپىلىكى دەۋرىدە ئۆزىنىڭ بىرقانچە تارماقلىرىغا ئىگە بولغان پەلسەپىۋى ئېقىمغا ئايلانغان . «سۇفىي» سۆزى ئەرەب تىلىدىكى «يۈڭ» ، «يۈگدىن قىلىنغان كىيىم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «سۇف» سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، ئەڭ دەسلەپ سۇفىلار پەيدا بولغان دەۋردە قوي يۈگىدىن توقۇلۇپ تىكىلگەن بىر خىل رەڭسىز ، قوپال جەندىلەرنى كىيىش ئۆز گۇناھلىرىغا پۇشايمان قىلغانلىقنىڭ بەلگىسى دەپ قارالغان .

قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ مۇسا بۇغراخان دەۋرىدە ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشى ، ئىسلام دىنىي ئەقىدىلىرىنىڭ تېخىمۇ كەڭ ، چوڭقۇر تارقىلىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا ، تەسەۋۋۇپ ئېقىمىمۇ بۇ سۇلالە زېمىنىغا تەڭلا ئېقىپ كىردى . چۈنكى ، مىلادىيە 9 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا باغداد ۋە ئىراندا زەربىگە ئۇچرىغان تەسەۋۋۇپچىلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا سۈرۈلگەن ۋە بۇ رايوندا يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنىدى . مەلۇمكى ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كۆپلەپ ئېقىپ كىرگەن

دەسلەپكى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئەينى دەۋردە يامراپ كەتكەن يارىماس، بوغۇق ئىجتىمائىي مۇھىت، چىرىكلىك، قاتمۇ قات زۇلۇم، ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى ھالدا، «گۇناھقا تولغان دۇنيانى ۋە ئىنسان روھىنى قۇتقۇزۇش» قاتارلىق شوئارلىرى، شۇنداقلا، ئۇلارنىڭ «ئاللاھ روھى بىلەن بىرلىشىش، روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن ئۆزىنى چېنىقتۇرۇش» قاتارلىق ئەقىدىلىرى، «بەرھەمەن» (روھىي پاكلىق، جىسمجىتلىق، ھەۋەسلەردىن خالىي بولۇش مەنىلىرىدە) ئىلاھى بىلەن بولغان روھىي بىرلىكنى ھەم بۇ روھىي بىرلىككە يېتىش ئۈچۈن، ئۆز نەپسىنى يېڭىشنى، ھەر خىل مۇرەككەپ پائالىيەتلەرگە قاتناشماسلىقنى، ئۇزاق مۇددەت بىر ئورۇندا ئولتۇرۇپ ئوي - تەپەككۇر قىلىشنى، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشنى، ئۆز گۇناھىغا تۆۋە قىلىشنى، ئۆزىنى روھىي جەھەتتىن خالاس قىلىپ، بەرھەمەن روھى بىلەن ئىنسان روھىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى بولغان «يوگا» (بىرلىشىش) ئورنىغا ئىگە بولۇشنى قولغا كەلتۈرۈش ھەققىدىكى تەشەببۇسلىرى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ قەدىمكى ھىندى دىنى يوگاسارا (يوگاسلار) مەزھىپىنىڭ يۇقىرىقى ئەقىدىلىرىنى قوبۇل قىلىپلا قالماي، يەنە ئۇلارنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىدە بەرھەمەن ئىلاھىنىڭ ھەر خىل سۈپەتلىرىنى سانايدىغان تەسەۋۋۇرىنى ئۆسۈلىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىنى سانىشىدەك تەرەپلىرى ① تەسەۋۋۇپنى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا يېڭى تەرەققىيات زېمىنىغا ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىن ئەتكەنىدى.

تەسەۋۋۇپنىڭ ھەرقايسى ئېقىم، مەزھەپ، سۈلۈكلىرىنىڭ خېلى بىر قىسمى ئاساسچىلىرى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىزچىل ۋارىسلىرىنىڭ خېلى بىر قىسمى ئۆز نۆۋىتىدە تونۇلغان ئەدىبلەردىن ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ۋە ئۆز پىر - ئۇستازلىرىنىڭ ئىدىيە، تەلىمات ۋە قاراشلىرىنى ئىپادىلەش ھەم تارقىتىش يولىدا ئەدەبىياتنى مۇھىم بىر ۋاستە قىلىدى ۋە ئۇنىڭدىن

---

① توماس لىپمان: «ئىسلام دىنى ۋە مۇسۇلمان دۇنياسى». 1985 - يىل نەشرى، 188 - بەت.

ئۇنۇملۇك پايدىلاندى . نەتىجىدە ، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئەدەبىياتتا تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بىر مۇھىم مەزمۇننى تەشكىل قىلدى . دەسلەپكى دەۋرلەردە (9 ــ 13 - ئەسىرلەردە) تەسەۋۋۇپ مەزمۇنىدىكى ئەدەبىياتتا نامە ژانىرى ، دىداكتىك داستانچىلىق ۋە تەسەۋۋۇپ مەزمۇنىدىكى پەلسەپىۋى - دىداكتىك شېئىرلار مۇھىم ئورۇن تۇتتى . كېيىن ئۇ لىرىك ۋە ئېپىك تۇرنىڭ ھەممە ژانىر ، شەكىللىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى ۋە زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى .

تەسەۋۋۇپنىڭ تونۇلغان پىرلىرىدىن بىرى بولغان ئەھمەد يەسەۋىي ئۆز ئىدىيىلىرىنى يېيىشتا بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ شېئىرىيەت تۇرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان . ئۇنىڭ خەلق قوشاقلىرى ئۇسلۇبى ، خەلق جانلىق تىلىغا يېقىن ، يۇقىرى بەدىئىيلىك ، چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە بولغان شېئىرلىرى «ھېكمەت» دەپ ئاتىلىپ ، مۇرت ۋە مۇخلىسلىرى ئارىسىدا ھەمىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغان مۇقەددەس ئورۇنغا ئىگە بولغان ، ئۇلار بۇ «ھېكمەت» لەرنى ھەمىلا يەردە زىكرى - سانا قىلىشىپ ، ئۇنىڭ ئىدىيىلىرىنى خەلق ئىچىگە زور كۈچ بىلەن تارقىتىشقان ۋە ئومۇملاشتۇرۇشقانىدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، يەسسەۋى «ھېكمەت» لىرىگە تەقلىد قىلىنغان ۋە ئۇنىڭدىن ئۇلگە ئالغان تەسەۋۋۇپ مەزمۇنىدىكى ئەدەبىياتمۇ بۇ رايونلاردا تېزدىن باش كۆتۈردى ۋە راۋاجلاندى .

ئەھمەد يەسسەۋى ئۆزىنىڭ «قۇل خوجا ئەھمەد» نامى بىلەن يازغان «ھېكمەت» لىرىدە بۇ دۇنيا ، تەبىئەت ئۆزىنىڭ ئاساسىي ماھىيىتىنى تەشكىل ئەتكەن خۇدا ئالدىدا ، ئۇ دۇنيا ئالدىدا غەيرىي كامىلدۇر ، ئۇنىڭ قىممىتى ھېچ (يوق) تۇر ، شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئۇنىڭدىن كۆڭۈل سوۋۇتۇش ، ۋاز كېچىش كېرەك ، دەيدۇ . ئۇنىڭ قارىشىچە ، ئىنساننىڭ ئاساسىي مەقسىتى خۇدا ۋەسلىگە يېتىش ، ئۇنىڭدا فانىي (يوق) بولۇش ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىك (ۋەھدەت) تەشكىل ئېتىشتۇر . ئۇ بۇنىڭ ئۈچۈن دۇنيادىن ئۆزلۈكىدىن ۋاز كېچىپ ، جېنىنى قەپەزدىن (تەندىن) خالاس ئېتىشى ، ئۆزىنى خىلۋەتكە تارتىپ ھەم پىكرىنى ھەم زىكرىنى خۇداغا بېرىش ، سەزگۈ يولى بىلەن ئۇنى (خۇدانى) ئىدراك ئېتىشكە تىرىشىش ،

ھەرقانداق ئازابلارغا چىداش ، بەشىنى ياستۇققا ئەمەس ، تاشقا قويۇشى شەرت .

ئەمما يەسسەۋى «ھېكمەت» لىرىدە قېئودال ئەكسىيەتچىلىك ، مىستىك تەسەۋۋۇپنىڭ خەلققە سالغان روھىي كىشىنى بولغان تەقدىرچىلىك تەرغىپ قىلغان مىسرالارمۇ خېلى ئۇچرايدۇ . مەسىلەن :

زالىم ئەگەر جەپا قىلسا ئەللاھ دېگىل ،
ئىلگىنىڭ ئاچىپ دۇئا قىلىپ بويىن سۇنغىل .

ئەمما يەسسەۋى شېئىرلىرىدا كەمبەغەل - يېتىملەرگە شەپقەت قىلىش ، كىشىنىڭ ھەققىنى يېمەسلىك ، نادانلار ۋە بىلىمسىزلەر بىلەن بىللە بولماسلىق ۋە ئۇلاردىن ياخشىلىق كۈتمەسلىكتەك مەزمۇنلار ھەمدە زوراۋانلىق بىلەن مال - دۇنيا ئىگىلىگەن ھۆكۈمرانلارنى ، ئۆز نەپسانىيىتى يولىدا ئاقنى قارا قىلىدىغان موللا ، قازى ، مۇپتى ، ئىمامىلارنى ، پاراخور ، ھارامتاماق ئەمەلدارلارنى «ئېغىر يۈك ئاستىدا قالغان ئېشەكلەر» دەپ تەنقىد قىلغانلىقتەك تەرەپلەرمۇ مەۋجۇت . بۇ ، ئەمما يەسسەۋى ئىجادىيىتىدىكى ئىجابىي ئامىللار بولۇپ ، بۇ خىل ئىجابىي ئامىللار ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ تا يېقىنقى يىللارغىچە كەڭ تارقىلىپ كەلگەنلىكىنىڭ ئاساسىي سەۋەبلىرىدىن بىرىدۇر .

ئەمما يەسسەۋى شېئىرىيىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم قىممىتى ئۇنىڭ تىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ . يەسسەۋى شېئىرلىرىنىڭ خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقىلىشىدىكى سەۋەبلەردىن بىرى ، شېئىرىي تىلىنىڭ راۋان ، ساپ ۋە پۇتۇنلەي خەلق جانلىق تىلىدىن ئىبارەت بولغانلىقىدا بولسا ، يەنە بىرى ، بۇ شېئىرلارنىڭ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تۆتۈك شەكلىدىكى خەلق قوشاقلىرى ئۇسلۇبى ، ھېجاۋەزىندە يېزىلىپ ، تولىمۇ خىتابەتلىك ، ۋەزىنلىك ، رېتىملىق بولغانلىقىدا . ئەمما يەسسەۋى شېئىرلىرى ئۆزىنىڭ مۇئەييەن بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتى بىلەن يەسسەۋىنىڭ لىكىنىڭ تارقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتتىكى تەسىرىنىڭ ئىزچىل داۋام قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى .

ئەھمەد يۈكنەكى

قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى، مەشھۇر ئەدىب ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكنەكىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىغا دائىر مەلۇماتلارنى بىز پەقەت ئۇنىڭ دىداكتىك مەزمۇندا يازاتقان داستانى «ئەتەبەتۈلھەقايىق» تىن ۋە بۇ ئەسەرنىڭ قول يازمىلىرىغا باشقا شەخسلەر تەرىپىدىن يېزىپ قويۇلغان ئىزاھ، چۈشەندۈرۈش خاراكتېرىدىكى يازمىلاردىن ئالىمىز.

ئاپتور داستانىنىڭ ئاخىرىدا ئۆزى توغرۇلۇق:

۱

ئەدىب ئەھمەد ئاتىم، ئەدەب - پەند سۆزۈم
سۆزۈم مۇندا قالۇر، بارۇر بۇ ئۆزۈم
(ئېتىم ئەدىب ئەھمەد، سۆزۈم پەند - نەسىھەت،
جىسمىم كېتەر، سۆزۈم مۇندا قالۇر.)

دەپ يازغان مىسرالاردىن ۋە 15 - ئەسىردىكى تۆمۈرىيلەر خاندانلىقىنىڭ ئەمىرى ئارسلان خوجا تارقان تەرىپىدىن يېزىلىپ، داستاننىڭ ئاخىرىغا ئىلاۋە قىلىنغان:

ئەدىبنىڭ يەرى ئاتى يۈكنەك ئەرۇر،
سافالىغ ئەجەب يەر كۆڭۈللەر يارۇر.
(ئەدىبنىڭ يۇرتىنىڭ ئىسمى يۈكنەكتۇر،
ئۇ كۆڭۈل يايرايدىغان ساپ ھاۋالىق ياخشى يەردۇر.)
ئاتاسى ئاتى مەھمۇدى يۈكنەكى،
ئەدىب ئەھمەد ئوغلى يوق ئول ھېچ شەكى.

(ئاتسىنىڭ ئىسمى مەھمۇد يۇكنەكمدۇر ،
ئەدىب ئەھمەد ئۇنىڭ ئوغلى ، بۇنىڭدا ھېچ شەك يوقتۇر .)
تامامى ئەرۇر كاشغەرى تىل بىلە ،
ئايتمىش ئەدىب رىققاتى دىل بىلە .
(ئەسەر پۈتۈنلەي قەشقەر تىلى بىلەن يېزىلغان ،
ئەدىب بۇنى چىن دىلىدىن چىقىرىپ ئېيتقان .)

دېگەن مىسرالاردىن بىز ئەدىبنىڭ ئىسمى ، يۇرتى ، ئاتىسىنىڭ ئىسمى ۋە ئەسەرنىڭ تىلى ھەققىدىكى مەلۇماتلارغا ئىگە بولىمىز .

تارىخىي مەنبەلەر ۋە تەتقىقاتچىلاردىن يۇكنەك شەھرىنىڭ سەمەرقەند ئەتراپىغا جايلاشقانلىقى مەلۇم . «ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانىنىڭ ئەدەبىي ئەنئەنىسى ۋە تىلى ئۇنىڭ غەربىي قاراخانىلار خانلىقى ئەمىر (ئىمىكخان) لىرىدىن مۇھەممەد داد ئىسپەھسالار بەگكە تەقدىم قىلىنغانلىقىدىن ئىبارەت تەرەپلىرىگە قارىماپ ، ئۇنى 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدىن كېيىنرەك ۋە 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ .

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» تىكى نامەلۇم بىر كاتىپ تەرىپىدىن يېزىنغان 1 - ئىلاۋىدا :

«تۇغا كۆرمەز ئەردى ئەدىبنىڭ كۆزى
تۇكەدى بۇ ئون تۆرت باب ئىچرە سۆزى»
(ئەدىبنىڭ كۆزى تۇغما كۆرمەس ئىدى ،
سۆزى بۇ ئون تۆت باب ئىچىدە تاماملاندى .)

دەپ يېزىلىپ ، ئەدىبنىڭ تۇغما ئەمالىقتىن ئىبارەت جىسمانىي ئاجىزلىقى ئۇقتۇرۇلغان .

بۈيۈك شائىر ئەلىشىر نەۋائىمۇ ئۆزىنىڭ «نەسائىمۇل مۇھەببەت» («مۇھەببەت شامالىرى») ناملىق ئەسىرىدە ئەھمەد يۇكنەكنىڭ كۆزى ئەما ئىكەنلىكىنى ، لېكىن ئۇنىڭ دىل كۆزىنىڭ ئوچۇق ، ساق كىشىلەرگە

قارىغاندىمۇ روشەن ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ ھەمدە ئۇنى ئوتتۇرا ئاسىيادا تونۇلغان شەيخلەر قاتاردا ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ يۇقىرى باھا بېرىدۇ. شۇنداقلا ئەدىبنىڭ داستانىدىكى:

«تىلىڭ بەكتە تۇتغىل تىشىڭ سىنماسۇن
قالى چىقسا بەكتىن تىشىڭنى سىيۇر»
(تىلىڭنى قاماقتا تۇتقىن چىشىڭ سۇنمىسۇن،
ئەگەر ئۇ قاماقتىن چىقىپ كەتسە، چىشىڭنى چاقىدۇ)

دېگەن مىسرالىرىنى ئۆز ئەسىرىدە كەلتۈرىدۇ.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» نىڭ مەيدانغا كەلگەن ۋاقتىغا قاراپ، ئەدىب ئەھمەد يۈكنەكنى 12 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ياشاپ ئىجاد ئەتكەن شائىرلاردىن بىرى، دەپ ئېيتىش مۇمكىن.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانىنىڭ دەسلەپكى نۇسخىلىرى ئىلىم دۇنياسىغا مۇشۇ ئەسىرىمىزنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ مەلۇم بولدى. ھازىر بۇ ئەسەرنىڭ بەش خىل قول يازما نۇسخىسى بولۇپ، ئەڭ دەسلەپ، مىلادى 1444 - يىلى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى («A» نۇسخا) ھازىر ئىستانبولدىكى ئاياسوفيا كۈتۈپخانىسىدا، ئۈنىڭدىن كېيىن، مىلادى 1480 - يىلى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىمۇ («B» نۇسخا) ئوخشاشلا ئاياسوفيا كۈتۈپخانىسىدا، كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى ۋە كۆچۈرگۈچىسى ئېنىق بولمىغان «C» نۇسخا ئىستانبولدىكى توپقاپى - سارايى كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىدۇ. ئەسەرنىڭ تولۇق بولمىغان يەنە ئىككى نۇسخىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەنقەرە كۈتۈپخانىسى بىلەن بېرلىندىكى پروسسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى قارىمىقىدىكى تۈرك - ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرى بۆلۈمىدە ساقلىنىدۇ.

داستان ئۆزىنىڭ «B»، «C» نۇسخىلىرىدا ئېيتىلغان نامىغا ئاساسلىنىپ، دەسلەپ «ھىبەتۇلھەقايىق» («ھەقىقەت سوۋغىسى») دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. ھەمىدىن قەدىمكى ۋە بىر بىرقەدەر تولۇق بولغان «A» نۇسخىسىنىڭ تېپىلىشى ۋە بۇ نۇسخىدا داستان نامىنىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق»

(«ھەقىقەت بوسۇغىسى») دەپ ئاتالغانلىقى ، شۇنداقلا ، بۇ نامنىڭ ئەسەر مەزمۇنىغا تېخىمۇ ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقى نەزەرگە ئېلىنىپ ، ھازىر ئۇ «ئەتەبەتۇلھەقايىق» دەپ ئاتالماقتا .

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» نى ئۆگىنىش ، تەتقىق قىلىش ۋە دەسلەپكى نەشرىنى مەيدانغا چىقىرىش ئىشى تۇنجى قېتىم تۈرك ئالىمى نەجىپ ئاسىم تەرىپىدىن ئورۇندالدى . ر . ئارات 1951 - يىلى مەزكۇر ئەسەرنىڭ ھازىر بار بولغان نۇسخىلىرى ئاساسىدا دەسلەپكى مۇكەممەل تېكىستىنى تۈرغۇزۇپ چىقتى .

دىداكتىكا مەزمۇنىدىكى «ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانى 14 باب ، 484 مىسرادىن تەشكىل تاپقان . ئۇنىڭغا كىيىن باشقىلار تەرىپىدىن ئىلاۋە تەرىقىسىدە قوشۇپ قويۇلغان ئۇچ پارچە شېئىرنىمۇ بىللە ھېسابلىغاندا ، داستان 514 مىسرا بولىدۇ .

داستاننىڭ ھەممىدۇ سانا ، نەئىت ۋە كىرىش قىسمىنى تەشكىل قىلغان ، غەزەل شەكلىدە يېزىلغان بەش بابىدىن كېيىن ، ئالتىنچى بابتىن باشلاپ ئاپتور تۆتلۈك شېئىرىي شەكىل بىلەن بىلىمنىڭ پايدىسى ۋە بىلىمسىزلىكنىڭ زىيىنى ؛ تىلنى تىزگىنلەش ؛ دۇنيانى توغرا تونۇش ؛ مەردلىك ۋە بېخىللىق ؛ كەمتەرلىك ۋە تەكەببۇرلۇق ، ئاچكۆزلۈك ، كەڭ قورساقلىق ۋە سەۋرچانلىقتىن ئىبارەت 11 مەسىلە توغرىسىدا مەخسۇس توختىلىپ ، ئۆزىنىڭ ئەنە شۇ ئىجتىمائىي - ئەخلاقىي مەسىلىلەر ، كىشىلىك تۇرمۇش ھەققىدىكى پەلسەپىۋى قاراش نۇقتىئىنەزەرلىرىنى تەلىم - تەربىيە ، پەند - نەسىھەت ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان .

ئەدىب ئەھمەد يۈكنەكى «ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئەنئەنىلىرى ئىزىدىن ماڭغان . داستاندىكى نۇرغۇن مەسىلىلەر (مەسىلەن ، بىلىم ، تىل ، كىشىلىك ۋە كىشىلىك ئەخلاقى مەسىلىلىرى) دە ئەھمەد يۈكنەكنىڭ مەسىلىنى قويۇشى ۋە قاراشلىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ . «ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانى «قۇتادغۇبىلىك» تىكى تۆتلۈكلەر ئۇسلۇبى بويىچە ، ئوخشاشلا مۇتەقارىپ بەھرىنىڭ مۇتەقارىپ مۇسەممەنى مەھزۇپ

ياكى مۇتەقارىپ مۇسەممەنى مەقسۇر ۋەزنىدە يېزىلغان . يۇقىرىقى تەرەپ-
لەر ، شۇنداقلا ، ئاپتورنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن خۇددى يۇسۇپ
خاس ھاجىپقا ئوخشاش ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىشى ، ئەدەب ئەھمەد
يۈكنەكىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەنە شۇ دەۋرلەردە ئاساسىي ئورۇن
تۇتۇپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ داۋام ئەتتۈرگەنلىكىنى
كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» تىلىنىڭ فونېتىك ، گرامماتىك ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىر تەرەپتىن «قۇتادغۇبىلىك» كە يېقىنلاشسا ، يەنە بىر تەرەپتىن «قەسسەئى رەبغۇزى» غا يېقىندۇر . ئەسەردە قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرى ئەدەبىي تىلى — «خاقانىيە تىلى» (ئەسەردە بۇ تىل «قەشقەر تىلى» دەپ ئاتالغان) ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ . شۇنداقلا ، «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىلنىڭ ئامىللىرىمۇ روشەن كۆرۈلىدۇ . شۇنىڭغا قارىماي ، تەتقىقاتچىلار بۇ ئەسەرنى تىل جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن چاغاتاي تىلى دەۋرىگە ئۆتكۈنچى دەۋرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ ، مۇھىم «كۆۋرۈك» لۈك رول ئوينىغان ، دەپ قارايدۇ .

قەسقەسى ، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانى ئۆزىنىڭ ئەنە شۇنداق بىرقاتار ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ .

جانبەگ

1910 - يىلى 11 - ئايدا ، روسىيە تاتارستان ئۆلكىسىنىڭ قازان شەھىرىدە نەشر قىلىنىدىغان «شۇرا» ناملىق ژۇرنالدا بىر بابى ئېلان قىلىنىپ جامائەتچىلىككە مەلۇم بولغان ، بېرلىن شەھىرىدىكى پروسىيە پادىشاھلىق كۇتۇپخانىسى شەرق بۆلۈمىدە ساقلىنىۋاتقان «ئۆگتۇلمىش ئوغلى جانىبەگ ۋە ئۇنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەنلىرى» ناملىق يېرىم تارىخىي قىسسە ئەدەبىياتىمىزغا جانىبەگدىن ئىبارەت بۇ ئەدىبنى ئېلىپ كىردى . «شۇرا» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان مەزكۇر ئەسەرنىڭ 1 - بابىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا ، جانىبەگ ئۇيغۇرلارنىڭ بايان ئاۋۇل ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، ئانا يۇرتى ئىسسىق كۆل بويلىرى ئىدى . ئۇ كىچىكىدىن ئوقيا ئېتىشقا ، چەۋەندازلىققا ھەۋەس قىلغان ۋە ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنى پىششىق ئىگىلىگەن . 15 يېشىدا چىڭگىزخان ئەسكەرلىرىگە قېتىلىپ ، چىڭگىزخان ۋە نەۋرىسى باتۇخان قوشۇنىدا جەڭچى ، خەۋەرچى بولغان . ئۇ ۋەتىنىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بېشىدىن كەچۈرگەنلىرى ئاساسىدا بۇ تارىخىي قىسسىنى يېزىپ چىققان . جانىبەگ بۇ ھەقتە مۇنۇلارنى يازىدۇ : «... ئۇيغۇر قۇۋمىدىن ئۆگتۇلمىش ئوغلىغا قەدەر چىڭگىزخانىنىڭ ھەم ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ، ھەم ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ ئوغلى ئايىزكۇخان دەپ ئاتالغان باتۇخانىنىڭ تارىخىنى بۇگۈنگىچە ھېچ كىشى يازمايتۇ . مەن بىر ئاجىز بەندە . كۆپ يىللار قاغان ھەم ئوغۇللىرى ، ئوغلىنىڭ ئوغلى ئايىزكۇخان بىلەن ئات چاپتۇرۇپ ، ئۇرۇش قىلغانلىقىمدىن بېشىمدىن كەچۈرگەنلىرىمنى يازار بولدۇم . ئۆز خەلقىمىز بۇلارنى ئوقۇپ دۇنيانى ئېلىش ئۈچۈن نەقەدەر تىرىشىپ ، قانچە مۇشەققەتلەرنى كۆرۈپ ، كۆپ ئۇرۇشلارنى قىلغانلىقىمىزنى بىلىشسۇن .

يات ئەللەرنىڭ كۆزىمىز كۆرگەن خەۋەرلىرىنى بىلىشىۋۇن . » ①

بۇلاردىن بىز يازغۇچى جانىبەگنىڭ 13 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغانلىقىنى ، ئۇنىڭ بۇ ئەسىرنىڭ چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ نەۋرىسى باتۇخان ئېلىپ بارغان ئىستىلاچىلىق ئۇرۇشى ھەققىدە يېزىلغان تۇنجى تارىخىي قىسسە ئىكەنلىكىنى بىلىۋالىمىز .

---

① شەرىپىدىن ئۆمەر : «ئۇيغۇرلاردا كلاسسىك ئەدەبىيات» (شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1988) ، 157 - بەت .

شۆئاگفۇ

شۆئاگفۇ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇ تىلىدا شېئىر يېزىپ داڭقى چىققان ئەدىبلەردىن بىرى. يۈەن دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئەدىب تاۋزۇگىي ئۆزىنىڭ «تارىخناملەردىن مۇھىم بايانلار» دېگەن ئەسىرىدە ئۇنى «ئۇيغۇر 人乞回» دەپ يازغان.

شۆئاگفۇ (薛昂夫) نىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان شېئىرلىرى كۆپ بولمىسمۇ، ئەمما نەسرىي غەزەللىرى بىرقەدەر كۆپ. «يۈەن نەزمىلىرىدىن تاللانما» (全元散曲) گە ئۇنىڭ كىچىك كۈيلىرىدىن 65 كۈپلېت، پۈتۈن يۇرۇشلۇق كۈيلىرىدىن ئۈچى كىرگۈزۈلگەن.

شۆئاگفۇ ئەسەرلىرىنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ ئىدى. ئۇنىڭ كۆپ چىلىك ئەسەرلىرى تارىخنى كۈيلەش، قەدىمكىنى كۈيلەش مەزمۇنىدىكى ياكى ئۆزى كەزگەن تاغ - دەريالارنىڭ مەنزىرىلىرىنى تەسۋىرلىگەن ئەسەرلەر، مەشھۇر، داڭلىق قەدىمىي جاي، زىيارەتگاھ، ئورۇنلارنى كۆرگەندە تەسىرلىنىپ يازغان ئەسەرلەر ئىدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تىلى تولىمۇ پاساھەتلىك بولۇپ، مەردانىلىك، جانلىقلىق، زوق - شوخلۇق كەيپىياتى ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى بىر ئالاھىدە تەرەپ ئىدى. ئەدىبنىڭ «جۇڭلۇ، تاغ باغرىدىكى قوي»، «غەربىي كۆلدىكى ئارىلاش مەدھىيىلەر، باھار»، «قەسىر ئالدىدىكى خۇشاللىق» قاتارلىق ئەسەرلىرى مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئەسەرلەر ھېسابلىنىدۇ.

بەزى ماتېرىياللاردا شۆئاگفۇنىڭ 1302 - يىلدىن بۇرۇن ياشاپ ئۆتكەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ.

مازۇچاك

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە (1279 ــ 1368) ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ياشاپ ، ئېلىمىز مەدەنىيىتىگە تۆھپە قوشقان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئىچىدە مازۇچاڭنىڭ نامى كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىدۇ . مازۇچاك (1278 ــ 1339) تونۇلغان ئەدىب ۋە خەلق شائىرى بولۇپ ، مىلك ، چىك سۇلالىلىرى دەۋرىدە يېزىلغان تارىخنامىلەردىن ئورۇن ئالغان .

مازۇچاك ئەمەلدار ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، كىچىكىدىن تارتىپلا تىرىشىپ ئىلىم ئىگىلىگەن . «يۈەن سۇلالىسى تارىخى . مازۇچاڭنىڭ تەرجىمىھالى» دا كۆرسىتىلىشىچە ، ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ خەنزۇچىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن . كېيىن يۇرت ئىمتىھانىدا بىرىنچى ، ئوردا ئىمتىھانىدا ئىككىنچى بولۇپ ، جاك گۇڭلىننىڭ ئۇستاز تۇتقان . بىر مەزگىل نامراتلىق تۇرمۇشنى باشتىن كەچۈرۈپ ، تېرىقچىلىق قىلغان . بۇ ، ئۇنىڭ كېيىنكى ئەدەبىي ئىجادىيىتىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ ، ئېزىلگەن ، خارلانغان كەمبەغەللەرگە ھېسداشلىق قىلىپ ، زالىم ، تەييار-تاپ ئەمەلدارلارنىڭ چىرىك تۇرمۇشنى پاش قىلىشتەك خەلقچىللىق ئىدىيىسىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشىغا تۈرتكە بولغان . ۋاك شۇچىك مازۇچاڭنىڭ «شىتىەن توپلىمى» غا يازغان كىرىش سۆزىدە : «مازۇچاك 30 ياشقا كىرە - كىرمەي تۇرۇپلا ئاجايىپ كاتتا ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان ... ئۇنىڭ بۇ ‹ شىتىەن توپلىمى › ھەقىقەتەن كىشىلەرنى قايىل قىلىدۇ . بۇنىڭدا كىشىلەر ئەزەلدىن شېئىرلىرىغا ئىشلىتىپ ئادەتلەنگەن سۆزلەر ئاز بولغانلىقى سەرتىدا ، يېڭى سۆز ، يېڭى شەكىللەر ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىگەن . ئۇ بۇگۈنكى ئەدەبىياتىمىزنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىدە خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالدى» دەپ يازغان . يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەب

سۇتيەنجۇ «يۇمن سۇلالىسى ئەدەبىياتى تۈرلىرى» دېگەن كىتابنى تۈزگەندە ، ئۇنىڭغا مازۇچاڭنىڭ 160 كۇپلېت شېئىرىنى ، يىگىرمە نەچچە پارچە ماقالە ۋە باشقا ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى تاللاپ كىرگۈزگەن .

مازۇچاڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ ھەجمى بىرقەدەر چوڭ بولۇپ ، ئۇنىڭ «پايتەخت قوۋۇقىغا بېغىشلانغان 100 بېيىت» دېگەن شېئىرى مىڭ سۆزلۈك ، «ئىرادە ھەققىدە 80 بېيىت» دېگەن شېئىرى 800 سۆزلۈك ئىدى . بۇ شېئىرلارنى ئاتاقلىق شائىر دۇفۇنىڭ «شىمالغا سەپەر» ناملىق شېئىرىغا سېلىشتۇرۇش مۇمكىن .

مازۇچاڭ يەنە كۆپلىگەن تارىخىي شېئىرلارنى يازغان . ئۇلارنىڭ ئىچىدە «يىللار خاتىرىسى» ، «قارىغايلىق ھۇجرا خاتىرىسى» ۋە «شتيەن توپلىمى» قاتارلىقلار داڭلىق ئىدى . بولۇپمۇ ، ئۇنىڭ «شتيەن توپلىمى» يۇمن سۇلالىسى دەۋرى ئەدەبىياتىدا ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەر بولۇپ ، مەزمۇنى مول ، تېمىسى كەڭ ، ئىدىيىۋى مەزمۇنى ساغلام ۋە ئىلغار ئىدى . ئۇنىڭ بەش جىلد شېئىرى ، ئون جىلد نەسرىي ماقالىسى بار ئىدى .

مازۇچاڭ يەنە يۇمن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخچى ، تەرجىمانلاردىن بولۇپ ، «يىگزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە» نى يېزىشقا ، « پادىشاھ رەسمىنىڭ بۇيۇك نۇسخىسى» ، « چىڭخۇاڭنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى» غا ئوخشاش داڭلىق ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىشقا قاتناشقان .

گۇدن يۇنشى قايا

ئېلىمىزنىڭ يۇمن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن داڭلىق نەسرىي غەزەل (曲散) يازغۇچىسى ، دراماتورگ ؛ ماھىر خەتتات ، رەسسام ۋە مۇزىكانت گۇمن يۇنشى قايا (كۇن سۇيۇنچ قايا) ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان نامايەندىلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ .

گۇمن يۇنشى قايا (غۇربىتى) نىڭ بوۋىسى ئېلى قايا ئەسلى جىمى سارلىق كونا ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن بولۇپ ، رەسساملىق ۋە شېئىرىيەت بىلەن شۇغۇللانغان . كېيىن ئۇنى قۇبلايخان ئۆز ئوردىسىدا خىزمەتكە قويغان ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ۋەزىر بولغان . گۇمن يۇنشى قايا مىلادىيە 1286 - يىلى بېيجىڭدا ، ئۆزىنىڭ دادا ۋا ئانا تەرەپ جەمەتلىرى ئوتۇراقلاشقان «ئۇيغۇر مەھەللىسى» دە دۇنياغا كەلگەن .

گۇمن يۇنشى قايا ياشلىقىدىن تىرىشىپ ئۆگىنىپ ، كۆپ تەرەپلىمىلىك قابىلىيەتكە ئىگە يارامليق ئادەم بولۇپ يېتىشىپ چىققان . شۇڭا ئۇ ئوردا تەرىپىدىن ئۇچقۇر چەۋەندازلار سانغۇنى قىلىپ تەيىنلىنىپ ، خۇبىي - خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ يۇگىفىك ئايمىقىدا تۇرغان . بۇ تالانتلىق بىلىم ئىگىسى كېيىن رىنرۇك خان تەرىپىدىن باش ئۆلىمالىققا ۋە باش ۋەزىرلىككە تەيىنلەنگەن . ئۇ پەقەت 39 يىل ئۆمۇر سۈرۈپ ، 1324 - يىلى ۋاپات بولغان بولسىمۇ ھاياتىدا ئۆزىنىڭ كۆپ تەرەپلىمە ئىقتىدارى بىلەن يۇمن سۇلالىسى دەۋرىدە تونۇلغان مەشھۇر شەخسلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغان .

يۇمن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدەب تاۋزۇگىيى ئۆزىنىڭ «تارىخنامىلەردىن مۇھىم بايانلار» ناملىق ئەسىرىدە گۇمن يۇنشى قايانىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى مەشھۇر ئەربابلاردىن بولۇپ ، پادىشاھ ئوردىسىنىڭ

مەدەنىيەت ئەمەلدارى بولغانلىقىنى ، ئۇنىڭ ھۆسنىخەت ۋە رەسسامگە قەۋەتلا ئۇستا ئىكەنلىكىنى ، شاگىرتلىرىنىڭمۇ كۆپ ئىكەنلىكىنى يازغان .

گۈمن يۈنشى قايا مەشھۇر شائىر بولۇپ ، نەسرىي شەكىلدىكى غەزەلدىن ئىبارەت بۇ يۈمن دەۋرى شېئىرىي شەكلىدە خېلى داڭق چىقار- غان . يۈمن سۇلالىسى دەۋرىدە ياڭ چاۋيىڭ تەھرىرلىگەن «باھار قارلىرى» ناملىق كىتابقا ئۇنىڭ كىچىك نەسرلىرىدىن 36 پارچىسى ، پۈتۈن يۈرۈشلۇك كۈيلىرىدىن بىر پارچىسى ؛ «تىنچ مۇزىكا مەھكىمىسى» ناملىق كىتابقا كىچىك كۈيلىرىدىن 30 پارچىسى ، پۈتۈن يۈرۈشلۇك كۈيلىرىدىن ئالتە پارچىسى كىرگۈزۈلگەن . سەۋنچ قىيا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ياڭ جياۋيىڭ ئۇنىڭ ۋە يېقىن دوستى شۇزەيسىنىڭ ئەسەرلىرىنى بىر توپلام قىلىپ «سۇنتيەن مۇزىكا مەھكىمىسى» دېگەن نام بىلەن تارقاتقان . «يۈمن نەزمىلىرىدىن تاللانما» غا سەۋنچ قىيانىڭ 27 كۈپلېت شېئىرى كىرگۈ- زۈلگەن .

سەۋنچ قىيا ئەسەرلىرىنىڭ تېمىسى خىلمۇ خىل بولۇپ ، ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ۋەتەنىنىڭ گۈزەل تاغ - دەريالىرىنى زوق - شوخ بىلەن كۈي- لىدى . ئوغۇل - قىزلارنىڭ ساپ مۇھەببىتىنى تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بىلەن مەدھىيىلەپ ، ۋاپاسىز ئاشىق - مەشۇقلارغا بولغان نەپرىتىنى ئىپا- دىلىدى . ئۇنىڭ ھەسرەتلىك ھېسسىياتى ، زامانىدىن زارلىنىش ۋە تەركىدۇنيالىق خاھىشى ئىپادىلەنگەن ئەسەرلىرىمۇ خېلى سالماقنى ئىگە- لەيدۇ .

تاۋزۇڭىينىڭ كۆرسەتمىسچە ، گۈمن يۈنشى قايانىڭ 1312 - يىلدىن ئىلگىرى يازغان «قۇمۇش گۈللۈك يوتقان» ناملىق شېئىرى يۇقىرىقى توپلامغا كىرگۈزۈلمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن 300 كۈپلېتتىن ئارتۇق بۇ شې- ئىر يۈمن سۇلالىسى ئوردىسىدىكى بارلىق قەلەمكەشلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان ، نۇرغۇن شائىرلار بۇ نەزمىنى كۆچۈرۈۋېلىشقان ، رەسساملار نەزمىنىڭ مەزمۇنىنى ئوبرازلاشتۇرۇپ ، رەسىم سىزىپ چىققان . ياڭ لىيەنىڭ كۆرسەتمىسچە ، ئۇنىڭ بۇ شېئىرى «پىنھان قارىغايلىق نەزمە- لىرى» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەنىكەن . «يۈمن سۇلالىسى تارىخى»

نسك 143 - جىلدىدىكى «گۇەن يۇنشى قايانىڭ تەرجىمھالى» دا كۆرسىتىلىشچە ، شائىرنىڭ «قاشالانغان كۆيلەر» ناملىق نەسرىي غەزەللەر توپلىمى يۇەن سۇلالىسى ئوردىسىدىكى قەلەمكەشلەر گە نىسبەتەن ئالاھىدە تۇرتكىلىك رول ئويناغان . شائىرنىڭ ئون نەچچە شېئىرلار توپلىمى بولغان . بۇلارنىڭ ئاساسلىقى نەسرىي غەزەل ، قالغانلىرى داستان ، قىسسە ۋە باشقا ھەر خىل شەكىلدىكى ئەسەرلەردىن تەركىب تاپقان .

جۇشۇ يازغان «تەيخي كۆيلىرى» ناملىق ئەسەر بىلەن شۇڭۈي يازغان «جەنۇب، تېكىستلىرى بايان قىلىنغان خاتىرىلەر» ناملىق ئەسەردە كۆرسىتىلىشچە ، گۇەن يۇنشى قايا يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر دراماتورگلار قاتاردا تۇرغان ھەمدە ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى دراما-تورگلارغا بولغان تەسىرى كۈچلۈك بولغان . ئۇ دراما ئەسەرلىرىنى يېزىش ، ئاھاڭغا سېلىش بىلەن مەشغۇل بولۇپلا قالماستىن ، داڭلىق تىيا-تىرچىلار - ئارتىسلار بىلەن بىرلىكتە كۆپلىگەن دراما ئەسەرلىرىنىڭ سەھنىلەشتۈرۈلۈشىگە كۈچ چىقارغان . ئېيتىلىشچە ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە ئۆتكەن مەشھۇر قىزىقچى ئارتىس جۇيۇتۇن ئۇنىڭ جەمئىي 31 خىل دراما ئەسىرىنى سەھنىدە ئويناپ چىققان .

گۇەن يۇنشى قايا نەي ۋە بىلى چېلىشقىمۇ ماھىر بولغان . يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «پارچە كۆيلەر» ناملىق توپلامدا كۆرسىتىلىشچە ، ئۇ ئىجاد قىلغان پارچە كۆيلەر پۈتكۈل يۇەن سۇلالىسى كۆيلىرىنىڭ تۆتتىن بىرقىسمىنى ، يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن مۇزىكىلىرى يەتتىدىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلغان .

گۇەن يۇنشى قايانىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئۆز تېمىسىنىڭ ئاكتىۋاللىقى ، بەدىئي قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن جۇڭگو ئەدەبىياتى-نىڭ مەزمۇنىنى بېيىتتى . ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھازىرغىچە كىشىلەرنىڭ يۇقىرى باھاسى ۋە سۆيۈپ ئوقۇشىغا ئېرىشىپ كەلمەكتە . يېقىنقى يىللار-دىن بۇيان ئۇنىڭ ئەسەرلىرى چەت ئەللەردىكى ئەدەبىياتشۇناسلارنىڭ دىققىتىنىمۇ ئۆزىگە جەلپ قىلدى . ئامېرىكىلىق خەنزۇشۇناس دوكتور بې-چارد جوخولون گۇەن يۇنشى قايا ئەسەرلىرىنى ئامېرىكا جامائەتچىلىكىگە

تونۇشتۇرۇش يولىدا بەلگىلىك رول ئويناندى. 1980 - يىلى ئامېرىكا بوس-تون تېخنىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان «گۈمەن يۇلتۇزى قايا» ناملىق ئەسەرنى نەشر قىلىندى. بىچارد جوخولون ئۆز ئەسىرىگە يازغان كىرىش سۆزىدە: «يۇمەن دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردىن كېلىپ چىققان يازغۇچى گۈمەن يۇلتۇزى قايا مەيلى كلاسسىك شەكىلدىكى شېئىرىي ئىجادىيەتتە بولسۇن، ياكى يېڭىچە ئاممىباب شېئىرىي - نەسرىي ئىجادىيەتتە بولسۇن ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئىدى» دەپ يازدى. بىچارد جوخولوننىڭ بۇ ئەسىرى «تېخنىكا دۇنياسى يازغۇچىلىرى مەجمۇئەسى» گە كىرگۈزۈلدى.

سەئىدۇللا

سەئىدۇللا يۇمەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئەدىبى . ئۇنىڭ ئانا يۇرتى شىنجاڭ بولۇپ ، ئاتا - بوۋىلىرى ئىچكىرىگە كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان . ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر تارىخشۇناسى چېن يۇمەن ئەپەندى (1880 ــ 1971) «يۇمەن دەۋرىدىكى غەربىي رايون-لۇقلارنىڭ خەنزۇلىشىش ئەھۋالى توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدە : «سەئىدۇللا ئۇيغۇر ، پامىرنىڭ شەرقىدىن ، بۇرۇن مانى دىنى مۇرتلىرىدىن ئىدى . كېيىن ، ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىپ كىرىشى بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان» دەپ يازغان . يۇمەن دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئەدەب تاۋزۇڭيى ئۆزىنىڭ «تارىخنامىلەردىن مۇھىم بايانلار» دېگەن ئەسىرىنىڭ يەتتىنچى جىلدىدە تۇنجى قېتىم سەئىدۇللانىڭ ھاياتى ئۇستىدە توختىلىپ ، ناھايىتى ئېنىق ھالدا «سەئىدۇللا ئۇيغۇر، تەخەللۇسى—锡天 (تەڭرىگە مەدھىيە) ئىدى» دەپ كۆرسەتكەنىدى .

سەئىدۇللا تەخمىنەن 1300 - يىلى تۇغۇلغان ، قاچان ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق .(بەزىلەر ، 1355 - يىلى ۋاپات بولغان ، دېيىشىدۇ) . سەئىدۇللانىڭ تۇرمۇشى ئەمەلدار بولۇشتىن ئىلگىرى ناھايىتى غۇربەتچىلىكتە ئۆتكەن . ئۇ 1327 - يىلى ئوردا ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ ، خەنبىي ئۆلكىسىنىڭ لەنفاڭ دېگەن يېرىگە ئەمەلدارلىققا تەينىلەنگەن . «يېڭى يۇمەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى» نىڭ «سەئىدۇللا تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنمىشىچە ، «سەئىدۇللا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ياساۋۇللار ئوردىسىدا ئولتۇراقلاشقان . ھاۋا ئوچۇق كۈنلەردە ھاسسىسىنى دولىسىغا سېلىپ ئەتراپىنى ئايلىنىپ ، مەنزىرىسى گۈزەل جايلارنى سەيلە قىلىپ ، ھېسسىياتى ئۇرغۇپ تاشقاندا يېقىملىق نەغمە كۈيلەرنى تۇزەتتى» دېيىلگەن .

سەئىدۇللانىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان «يەنمەن توپلىمى»

(ئۈچ جىلد) ، «توپلام سىرتىدىكى نەزمىلەر» (بىر جىلد) ، «سەئىدۇللا شېئىرلار توپلىمىنىڭ باش - ئاخىرى» (ئىككى توپلام) قاتارلىق ئەسەرلىرى بار . سەئىدۇللانىڭ نەزمە - كۈيلىرى مەيلى سان ، مەيلى سۈپەت جەھەتتە بولسۇن ، يۇمەن دەۋرىدىكى شېئىرىيەت مۇنبىرىدە گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ . چېن يۇمەن ئەپەندى : «جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىدا يۇمەن دەۋرىنى سۆزلەيدىغانمىز ، سەئىدۇللانى تىلغا ئالماي بولمايدۇ» دېگەنىدى . قەدىمدىن تارتىپ بۇگۈنگىچە نۇرغۇن ئەدىب ، ئالىملار يۇمەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شېئىر - ناخشىلارنى تەتقىق قىلغاندا ، «يەنمىن توپلىمى» نى يۇمەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى نەزمە - كۈيلەر بابىدا ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ ، دەپ يۇقىرى باھالىغان .

سەئىدۇللا ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۇرۇش پاجىئەلىرىنى ۋە ئەمەلدارلار-نىڭ ۋەھشىيلىكىنى پاش قىلىپ ، خەلقنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىرىگە چىن قەلبىدىن ھېسداشلىق بىلدۈرىدۇ . بۇ شېئىرلار ئىچىدە «تىلەمچى قىز» ، «تاڭ گۈمن ئۆتكىلىدىن ئۆتىۋىش» ، «تاڭ سەھەردە خۇاڭخې بويىدا كۆرگەنلىرىم» قاتارلىق شېئىرلىرى كىشىلەرنىڭ سۆيۈپ ئوقۇشىغا ئېرىشكەن ۋە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن .

سەئىدۇللا يەنە مەشھۇر كومپوزىتور ئىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ كۆپلىگەن شېئىرلىرىنى ئاھاڭغا سالغان . بۇ ناخشىلار يۇمەن ناخشىلىرى قاتارىدا كەڭ ئوقۇلغان ۋە تەسىرى زور بولغان . شۇڭلاشقىمۇ كېيىنكىلەر ، يۇمەن دەۋرى ناخشىلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى سەئىدۇللا كۈي - ناخشىلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن بارلىققا كەلگەن ، دېيىشكەن .

سەئىدۇللانىڭ نامى چەت ئەللەرگىمۇ تونۇش . ياپونىيىلىك ئالىم سىمادا خا ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى ياپون جامائەتچىلىكىگە تونۇشتۇردى . مەسىر ئالىمى رۇۋادى «مۇسۇلمانلار جۇڭگودا» ناملىق كىتابىدا «ئەرەبلەرنىڭ شېئىرىيەت ھەۋەسكارلىرى سەئىدۇللانىڭ ئىسمىغا نىسبەتەن يات تونۇشتا ئەمەس» دەپ يازدى .

ئۇيغۇر شائىرى سەئىدۇللا (ساتىيەنشى) نىڭ خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان شېئىرلىرى ئېلىمىز ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ .

كۈكۈن

كۈكۈن (يۈەن سۇلالىسىگە دائىر خەنزۇچە ماتېرىياللاردا 恭克 دەپ ، بەزىلىرىدە 高 خېتى قوشۇپ يېزىلغان) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۈرتتىن ئىچكى تۆلكىلەرگە كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى . ئۇنىڭ ئائىلىسى دەسلەپتە داتۇغدا ، كېيىن يەنجىڭ (بۈگۈنكى بېيجىڭ) دا ئولتۇراقلاشقان . كۈكۈننىڭ هاياتىغا دائىر مەلۇماتلار دىڭ ۋېنيۈەن يازغان «باشى توپلمى» (巴西文集) دا تەپسىلىي بېرىلگەن .

كۈكۈن 1248 - يىلى بېيجىڭدا تۇغۇلغان . ئۇنىڭ دادىسى مەكتەپ ئېچىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان بولۇپ ، شاگىرتلىرى ئۇنى «ئۇزۇن ساقال لىق جاپۇ ئۇستاز» دەپ ئاتىشاتتى . كۈكۈن دادىسىنىڭ تەربىيىسىدە كۆپ ئىقتىدارلىق بولۇپ يېتىشىپ ، 1275 - يىلى تەمىرات پىرقىسىنىڭ ئاقارتىش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدارى ، كېيىن چاڭجياڭنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا تەپتىش ئەمەلدارى بولغان . 1279 - يىلى خېنەنگە باش تەپتىش بولغان . 1302 - ، 1304 - يىللىرى مەنسەپ تۈتۈق پىرقىسىنىڭ مۇئەككىلى ۋە جازا پىرقىسىنىڭ مۇئەككىلى ، 1305 - يىلى دامىڭ (بۈگۈنكى خېبېي ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى رايونلار) غا باش بۇغ بولغان . 1310 - يىلى 2 - ئايدا بېيجىڭغا يۆتكىلىپ كېلىپ ، دىۋان بېگى بولغان . شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 4 - كۈنى 63 يېشىدا ۋاپات بولغان .

كۈكۈن يۈەن سۇلالىسىنىڭ شېئىرىيەت ساهەسىدە تونۇلغان شائىرلاردىن بىرى ئىدى . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە گۈسىلى مۇهەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «يۈەن نەزمىلىرىدىن تاللانما» 2 - توپلام c قىسمىدا كۈكۈننىڭ شېئىرىي تەپەككۇر قابىلىيىتى يۇقىرى ، قەلەمى كۆچلۈك ، هېسسىياتقا بايى ، تەسۋىرلەش دائىرىسى كەڭ ئىكەنلىكى ئېيتىلغان . يۈەن سۇلالىسى

دەۋرىدىكى ئەدىبلەر ئۇنىڭغا «مەنزىرىكەش رەسسام ، تەسۋىرىكەش شائىر» دەپ باھا بېرىشكەن . ئۇنىڭ «تەرىقەتخانىغا مۇقەددىمە» ، «ۋۇششەن تېغى خاتىرىسى» ، «گۈياگدىن ئۆتكەندە» ، «شىنخۇدىن ئۆتكەندە» ۋە «جىڭ-كۈدىن ئۆتكەندە» قاتارلىق شېئىرلىرى بىرقەدەر مەشھۇر بولۇپ ، بۇ شېئىرلار ئەينى زاماندا يۇمەن سۇلالىسى تەسۋىرىي شېئىرىيەتچىلىكىنىڭ يۇقىرى پەللىسى ھېسابلانغان . شائىر كۆكۈن يەنە ئەينى ۋاقىتتىكى مەشھۇر تارىخىي جايلارنى تەسۋىرلەپ «پەيخۇڭ راۋىقى» ، «تاغ راۋىقى كۆزگە چېلىققاندا» ، «يۇياڭ راۋىقى» ئوخشاش كۆپلىگەن شېئىرلارنى يازغان . بۇ شېئىرلارنىڭ بەزى كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى «يۇمەن نەزمىلىرى-دىن تاللانما» غا كىرگۈزۈلگەن .

رەبغۇزى

ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىياتىنىڭ 13 - ئەسىردىن كېيىنكى يېرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى ناسىرىددىن بۇرھانىدىن ئوغلى رەبغۇزىدۇر .

رەبغۇزى 13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشاپ ، ئىجاد قىلغان . ئەپسۇسكى ، ئۇنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە يېتەرلىك مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز . ئايرىم مەنبەلەردە رەبغۇزىنىڭ خارەزىم ۋادىسىدىكى «رەبات ئوغۇز» دېگەن جايدا ياشىغانلىقى ۋە قازى كالان بولغانلىقى قەيد قىلىنىدۇ .

رەبغۇزى شەرق ئەدەبىياتى ، ئىسلام تارىخى ۋە پەلسەپىسى قاتارلىق ئىلىملار بويىچە ئۆز دەۋرىنىڭ كامالەتكە يەتكەن بۇيۇك ئالىمى بولغان . ئۇ يالغۇز ئۆز بەدىئىي ئىجادىيىتى بىلەنلا ئەمەس ، يەنە بىر بۇيۇك مۇتەپەككۇر سۈپىتىدىنمۇ ئەينى دەۋر ئىسلامىيەت دۇنياسىغا تونۇلغان .

ناسىرىددىن رەبغۇزى ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ ئۇستازلىرىدىن بىرى بولۇپ سانىلىدۇ . ئۇ ، ئۆزىنىڭ مەشھۇر «قىسسەئى رەبغۇزى» ناملىق ئەسىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ . يازغۇچى بۇ ئەسىرىنى پەيغەمبەرلەر ھەققىدىكى رىۋايەت ۋە تارىخىي قىسسەلەرگە ئاساسەن 1309 - 1310 - يىللىرى يېزىپ چىققان . ئەسەر 72 بابتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ ، ئەسەردىكى قىسسىلەر ئىچىدە «يۈسۈپ - زۇلەيخا» قىسسىسى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە . بۇ ئەنئەنىۋى تېمىنى مەشھۇر پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (934 — 1020) دىن كېيىن رەبغۇزى ئىجادىي يوسۇندا قايتا ئىشلەپ چىقىپ ، مۇۋەپپەقىيەت قازانغان . «قىسسەئى رەبغۇزى» ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى شەكلى بويىچە ، خاقانىيە (ئۇيغۇر) لەھجەسىدە يېزىلغان .

ناسىرىددىن رەبغۇزى ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرىدە قەھرىمانلىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئادالەت، ھەققانىيەت، پاك سۆيگۈ، سەممىي دوستلۇق توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى مۇكەممەل بەدىئىي ماھارەت بىلەن چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. «قىسسەئى رەبغۇزى» ئۆزىنىڭ مول مەزمۇنى، بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە ۋاستىلىرى بىلەن كىشىنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ. بۇ ئەسەر 1859 - يىلدىن 1881 - يىلغىچە قازان شەھىرىدە ئارقا - ئارقىدىن بەش نۆۋەت نەشر قىلىنغان بولۇپ، خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان. ئەسەرنىڭ مىلادىيە 1669 - يىلى كۆچۈرۈلگەن قول يازما نۇسخىغا ئاساسلىنىپ تەييارلانغان «يۇسۇپ - زۇلەيخا» قىسسەسى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1982 - يىلى نەشر قىلىندى. بۇ نەشرىيات 1988 - يىلى ئەسەرنىڭ تولۇق نۇسخىسىنى «قىسسەسۇل ئەنبىيا» نامىدا نەشر قىلدى. خەلق ئارىسىدا بۇ ئەسەرنىڭ ئوخشىمىغان قول يازما نۇسخىلىرى ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ناسىرىددىن بۇرھانىدىن ئوغلى رەبغۇزىنىڭ «قىسسەئى رەبغۇزى» (كېيىنكى قول يازمىلار ۋە نەشرىي نۇسخىلاردا «قىسسەسۇل ئەنبىيا» دەپمۇ ئاتالغان) ناملىق مەشھۇر ئەسىرى ئەينى دەۋردىكى كلاسسىك پروزىمىز ۋە پوئېزىيىمىزنىڭ ئايرىم خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگىنىش، ئەدەبىي تىلنى تەتقىق قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆز قىممىتىنى ئەسرلەر بويى ساقلاپ قالدۇ.

(«تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىل 6 - سانىدىكى مەھەممەتتۇرسۇن باھاۋىدىن تەييارلىغان شۇ ناملىق ماقالىگە ئاساسلىنىپ يېزىلدى).

قۇتب

قۇتب نىزامىينىڭ «خەمسە» سىدىن ئورۇن ئالغان فارس تىلىدىكى «خۇسراۋ ۋە شېرىن» داستانىنى تۇنجى قېتىم تۈركىي تىلدا، ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب، يۇكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئىجادىي ئىشلەپ چىققانلىقى بىلەن ئەدەبىياتىمىز تارىخىدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە.

قۇتب ئالتۇن ئوردا شائىرلىرىدىن بولۇپ، 14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشاپ ئىجاد قىلغان. شەرقشۇناس ئالىم ئا. تاھىرجانوۋ «خۇسراۋ ۋە شېرىن» داستانىنى 1330 - 1336 - يىللار ئارىلىقىدا يېزىلغان دەپ تەكىتلەيدۇ. قۇتب داستانىنىڭ «كىتاب نەزم قىلماقتا سەببەب بايان ئايۇر» بابىدا بېرىلگەن سەتىرلەردىن شائىرنىڭ داستانىنى يېزىپ ئالتۇن ئوردا خانلىرىدىن بولغان تانىبەگكە تەقدىم قىلغۇچە بولغان ئارىلىقتا ناھايىتى ئېغىر شارائىتتا تۇرمۇش كەچۈرۈپ، كۆپ ۋاقىت سەپەر ئازابى ئىچىدە ئۆتكەنلىكى مەلۇم. لېكىن، شائىرنىڭ كېيىنكى ھاياتى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

«خۇسراۋ ۋە شېرىن» داستانى مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا «قۇتادغۇبلىك» ۋە«ئەتەبەتۇلھەقايىق» تىن كېيىنكى نادىر نەمۇنە بولۇشقا مۇناسىپ. قۇتب نىزامىنىڭ شۇ ناملىق داستانىنى تۈركىي تىلدا قايتا ئىشلەش داۋامىدا، ئۇنى ئۆزىنىڭ غايىسى، ئىدىيىسى، 14 - ئەسىرنىڭ سىياسىي - ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسى بىلەن زىچ بىرلەشتۇرۇشنى مەقسەت قىلدى ۋە بۇ مەقسەتكە مۇۋەپپەقىيەت بىلەن يېتىپ، «خۇسراۋ ۋە شېرىن» داستانىنى ئانا تىلىدا يارىتىلغان، يۇكسەك غايىۋى - بەدىئىيلىككە ئىگە بولغان نادىر ئەسەر قىلىپ ئىشلەپ چىقتى.

«خۇسراۋ ۋە شېرىن» داستانى 100 بابتىن ئىبارەت بولغان، ئالتە

مىڭدىن كۆپرەك بېيتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇرەككەپ سيۇژېتقا ئىگە يەر
رىك ئەدەبىي يادىكارلىق بولۇپ ، قۇتىب ئۆزىنىڭ بۇ داستانى ئارقىلىق
تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىدىن كېيىنكى تەرەققىياتى
ئۈچۈن يۈكسەك بىر نەمۇنە تىكلىدى . داستاننىڭ ھازىر ئىلىم دۇنياسىغا
مەلۇم بولغان ، 1383 ـ 1384 ـ يىللىرى كۆچۈرۈلگەن قول يازما نۇسخىسى
پارىژدىكى دۆلەت كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا .

كى كى قۇرسا ئىچقۇ

«ئىدىقۇت قوجۇ خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى» ئۇيغۇرلارنىڭ يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە قالدۇرۇپ كەتكەن مۇھىم ئەدەبىي - تارىخىي يادىكارلىقى سۇپىتىدە ، ئۇزۇندىن بۇيان ئېلىمىز ۋە خەلقئارادىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىپ كەلدى . ئۇ ، گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋېي ناھىيىسى گاۋچاڭ يېزىسىنىڭ ئابدەسداي (高昌乡石碑沟) دېگەن يېرىدىن تېپىلىپ ، 1933 - يىلى ئەينى ۋاقىتتىكى تەلىم - تەربىيە سارىيىغا قويۇلغان بولۇپ ، ھازىر ۋۇۋېي ناھىيىلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئاسراش ئىدارىسىدا ساقلانماقتا .

بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ كەڭلىكى 173 سانتىمېتر ، قېلىنلىقى 47 سانتىمېتر ، ئېگىزلىكى 182 سانتىمېتر بولۇپ (بۇ پەقەت ساقلىنىپ قالغان قىسمى) بىر يۈزىگە ئۇيغۇرچە ، بىر يۈزىگە خەنزۇچە خەت ئويۇلغان . ئۇيغۇرچە تېكىستنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمى 61 كۇپلېت شېئىر بولۇپ (جەمئىي 257 قۇر) . ئاخىرقى 61 - كۇپلېتتىدىن بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ مىلادىيە 1334 - يىلى ، كونىچە ئىت يىلى 10 - ئايدا تىكلەنگەنلىكى ، تېكىستنىڭ جامبالىقلىق (ھازىرقى سانجى تەۋەسىدە) كى كى قۇرسا ئىچقۇ دېگەن كىشىنىڭ يازغانلىقى مەلۇم .

«ئىدىقۇت قوجۇ خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى» قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئۇسلۇبى بويىچە ، مىسرالارنىڭ بېشى قاپىيىداش قىلىنىپ يېزىلغان ، شۇنداقلا ، مىسرالار ئاخىرىدىمۇ قاپىيە مەۋجۇت . ھەر بىر كۇپلېت شېئىر تۆت مىسرادىن قۇرۇلغان بولۇپ ، تاشقا ئويۇلغاندا مىسرالار چېكىت بىلەن ، كۇپلېتلار غۇجىمەك تۆت چېكىت بىلەن پەرقلەندۈرۈلگەن .

كى كى قۇرسا ئىچقۇ تەرىپىدىن يېزىلغان بۇ مەڭگۈ تاش تېكىستنى بىر ئەدەبىي - تارىخىي تەزكىرە دەپ قاراشقا بولىدۇ . ئۇنىڭدا قۇبلاي تەختكە چىققاندىن كېيىن ، موڭغۇل دۆلىتى پارچىلىنىشقا باشلاپ ، شەرقتە يۈەن سۇلالىسى ، ئوتتۇرا ئاسىيادا چاغاتاي خانلىقى ۋە ئوگداي خانلىقى شەكىللەنگەندىن كېيىن ، قوچۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىنىڭ تۇرپانىنى تاشلاپ گەنسۇ تەۋەسىگە كۆچۈپ چىققاندىن كېيىنكى بىر پۈتۈن تارىخىي جەريانى ، يەنى قوچۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىدىن بارچۇق ئارت تىگىن خاندىن تارتىپ تايپىنۇ خانغىچە بولغان ئالتە ئەۋلاد ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ شەجەرىسى خاتىرىلەنگەن .

كى كى قۇرسا ئىچقۇنىڭ تەرجىمھالى نامەلۇم . ئۇ يازغان مەڭگۈ تاش تېكىستىدىن ئۇنىڭ 14 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ ئۆتكەن ئەدەب ئىكەنلىكىنى بىلۈۋېلىش مۇمكىن . «قۇرسا» ئاپتورنىڭ ئىسمى بولۇپ ، تەتقىقاتلاردىن ، «كى كى» نىڭ توخار (توخرى) تىلىدىن كەلگەن بىر خىل دىنىي لەقەم ، «ئىچقۇ» نىڭ ئىدىقۇت ئوردىسىدىكى مەلۇم ئىچكى ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك مەنسەپ نامى ئىكەنلىكى مەلۇم .

خارەزمى

13 - ئەسىردىكى موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن بىر مەزگىل ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتتە تۇرغۇنلۇق ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى «چاغاتاي خانلىقى» ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن قۇرۇلغان تۆمۇرلەر سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە قايتىدىن جانلىنىشقا ئىگە بولدى. بۇ جانلىنىش 13 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى، 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۆرۈلۈشكە باشلىندى.

14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىمۇ ئۆزىنىڭ يېڭى بىر تارىخىي دەۋرىگە قەدەم قويدى. لۇتفى، سەككاكى، نەۋائى قاتارلىق مەشھۇر نامايەندىلەر ئۆزلىرىنىڭ نادىر ئەسەرلىرىنى ياراتقان بۇ ئەدەبىي تىل كېيىنكى دەۋرلەردە باشقىلار تەرىپىدىن «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالدى. «چاغاتاي تىلى» ئەينى ۋاقىتتا «چاغاتاي ئولۇسى» ① دائىر بىسىدە ياشىغان مىللەت ۋە خەلقلەر ئىچىدە مەدەنىيەتلى يۇقىرى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ ئەسىرلەردىن بېرى قوللىنىپ كېلىۋاتقان يېزىق ئەدەبىي تىلىنى، نەۋائى تىلى بىلەن ئېيتقاندا، «ئۇيغۇر ئىبارەتى» (ئۇيغۇر ئىبارىلىرى) نى ئاساس قىلىپ مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي تىل ئىدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى چاغاتاي تىلى دەۋرىگە قەدەم قويغان مەزگىلدە يارىتىلغان بەدىئىي ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى ئىچىدە خارەزمىنىڭ «مۇھەببەتنامە» ناملىق ئەسىرى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

---

① چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا تەۋە قىلىپ بېرىلگەن، شەرقىتە ئىۋىر غول (قۇمۇل) دىن غەربتە ئامۇ دەريا سى ۋە خەزىنگىچە، شىمالدا قورغاستىن جەنۇبتا دېھلىنىڭ شىمالىغىچە بولغان جايلار «چاغاتاي ئولۇسى» دەپ ئاتالغان.

«مۇھەببەتنامە» نىڭ ئاپتورى خارەزمنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدىغان مەنبەلەر يوقنىڭ ئورنىدا . بىز پەقەت «مۇھەببەتنامە» نىڭ ئايرىم قىسملىرىدا بېرىلگەن بايانلاردىن بۇ ئەسەر-نىڭ «خارەزمى» تەخەللۇسلۇق ئاپتور قەلىمگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ، ئالتۇن ئوردا خانى جانىبەگنىڭ ھۆكۈمدارلىرىدىن بىرى بولغان مۇھەممەد خوجابەگنىڭ تەكلىپى بىلەن 754 - ھىجرىيىدە (مىلادى 1353 - يىلى) يېزىلغانلىقىنى بىلىمىز . ئەسەرنىڭ يېزىلغان جايى ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردا سىر دەريا بويىدىكى سىغناق شەھىرى تىلغا ئېلىنىدۇ .

«مۇھەببەتنامە» نىڭ يېزىلىش ئۇسلۇبى ، بەدىئىي تۈزۈلۈش جە-ھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەر ۋە ئۇنىڭ خاتىرىسىگە قوشۇپ بېرىلگەن بىر فارسىي ھېكايىدىن ، لېيدىن ئونۇھېرىستېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان خارەزمى قەلىمگە مەنسۇپ بولغان غەزەلدىن ، شۇنىڭدەك 14 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ياكى 15 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يارىتىلغان خوجەندى تەخەللۇسلۇق شائىرنىڭ «لەتافەتنامە» ئەسىرىنىڭ «مۇھەببەتنامە» گە جاۋاب تەرىزىدە يېزىلغانلىقىغا قاراپ ، شائىرنىڭ فارس ، تۈركىي تىللار-دىكى يازما ۋە ئاغزاكى ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىلىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن ، غەزەل ، مەسنەۋى ، قىتئە ، فەرد قاتارلىق ژانىرلارنىڭ ئۇستىسى ئىكەنلە-كىنى ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ زامانىسىدە خېلى كەڭ تارقالغان ۋە ئالاھىدە تەسىرگە ئىگە بولغانلىقى چىقىپ تۇرىدۇ .

«مۇھەببەتنامە» كىرىش قىسىم ، ئەسەرنىڭ ئاساسىي ماھىيىتىنى تەشكىل قىلغان نامەلەر (بۇ نامەلەردىن پەقەت بىرىلا باشقا مەزمۇندا) ، يەنى ئاشىقنىڭ ئۆز مەشۇقىغا ئاتىغان شېئىرىي مەكتۇپلىرى ۋە خۇلاسە قىسمىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ ، ئۇنىڭدا گۈزەللىكنى ئۇلۇغلاش ۋە ئۇنى تەرغىپ قىلىش ، ئىنسانىي پەزىلەتلەر ۋە پاك مۇھەببەتنى مەدھىيىلەش ، ھايات نېئىمەتلىرىدىن بەھرە ئېلىشقا چاقىرىش ، ئومۇمەن ، ھايات قانۇنە-يەتلىرىنى چوڭقۇر بىلىپ يەتكەن ئەركىن ، ئىقتىدارلىق ، يېتىلگەن بىر شەخسنىڭ مۇھەببەت ۋە ھاياتقا بولغان چوڭقۇر پەلسەپىۋى كۆز قارىشى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ .

«مۇھەببەتنامە» دە ئاساسىي ماۋزۇ بىلەن باغلىق ھالدا مەي تېمىسىمۇ مەلۇم ئورۇن تۇتىدۇ . ئۇنىڭدىكى مەي ئوبرازى ئەنئەنىۋى خاراكتېرىكە ئىگە بولۇپ ، شائىلىق سىمۋولى ، ھىجران ئازابلىرى ۋە تۇرلۇك ئەندىشىلەردىن قۇتۇلۇشنىڭ ۋاستىسى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ . قىسقىسى ، «مۇھەببەتنامە» دە خارەزمى ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي - پەلسەپىۋى مەسىللىرى بىلەن ياخشى تونۇش بولغان ۋە ئۇنىڭ ھايات بىلەن باغلىنىشلىق تەرەپلىرىنى پىششىق بىلگەن ئىلغار پىكىرلىك ئىجادكار سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ .

دەۋرىمىزگە «مۇھەببەتنامە» نىڭ ئىككى قول يازما نۇسخىسى يېتىپ كەلگەن بولۇپ ، ئۇلاردىن ئەڭ قەدىمكىسى شاھرۇھنىڭ ھىراتتىكى سەركەردىسى مىر جالالىدىننىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن باخشى (كاتىپ) بەكىر مەنسۇر تەرىپىدىن ھىجىرىيىنىڭ 835 - يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ باشلىرىدا (مىلادى 1432 - يىلنىڭ مارت ئېيىدا) يازدە شەھىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ، ھازىر بېرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىدۇر . ئەسەرنىڭ ئەرەب يېزىقىدا ھىجىرىي 914 - يىلى (مىلادى 1508 - 1509 - يىللىرى) كۆچۈرۈلگەن ئىككىنچى نۇسخىمۇ بېرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا .

سەيفى سەرايى

شائىر سەيفى سەرايى 14 - ئەسىردە ياشاپ ئىجاد قىلغان چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرى . مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە ، سەيفى سەرايى مىلادىيە 1321 - يىلى تۇغۇلۇپ ، 1396 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن .

شائىر سەيفى سەرايىنىڭ ھاياتى داۋالغۇپ تۇرغان يىللارغا توغرا كەلگەن . بۇ خىل شارائىت شائىرنى كۆچۈپ يۈرۈشكە مەجبۇر قىلغان . ئۇ ماۋەرائۇننەھردە ، ئالتۇن ئوردا دۆلىتىنىڭ پايتەختى سەرايدا ياشىغان ۋە ئىجاد قىلغان . ئۆز ۋەتىنىنى تاشلاپ مىسىر ۋە تۈركىيىلەردىمۇ تۇرغان . ئۇنىڭ بۇ خىل ھاياتى ، كەچمىش - كەچۈرمىشلىرى شېئىرلىرىدا روشەن ئىپادىلەنگەن .

سەيفى سەرايىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن لىرىك مىراسى ئانچە كۆپ ئەمەس ھەمدە ئۇ دىۋان ھالىتىگىمۇ كەلتۈرۈلمىگەن . ئۇنىڭ لىرىك شېئىرلىرىدىن بىزگە «گۈلىستان بىت تۈركىي» ئەسىرىنىڭ كىرىش قىسمى ۋە ئاخىرقى بەتلىرىگە يېزىپ قالدۇرۇلغان «فى ئەۋسافى شۇئەرا» ناملىق مەسنەۋىسى ، «كۆڭۈل» ، «تېپىلماس» ، «كۆزلەرىك» ، «ئېرۇر» ، «قەمەر يۈزۈگدىن» ، «يېڭى ئاي» ، «تۇرۇر» ، «تۇتار» ، «كۆرىنۈر» ئوخشاش ئون نەچچە پارچە غەزەل ، قەسىدە ، قىتئە ، رۇبائى ۋە بىر پارچە «باھار تەسۋىرى» تېمىسىدىكى شېئىرى ، «سۇھەيل ۋە گۈلدۇرسۇن» ناملىق داستانى ، «سىندبادنامە» ، «گۈلستان» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئىجادىي تەرجىمىلىرى يېتىپ كەلگەن .

سەيفى سەرايى شېئىرلىرىدا شەكىل بىلەن مەزمۇن بىرلىكىنى

مۇھىم ئورۇنغا قويىدۇ . ئۇنىڭ لىرىكىسى ۋەزىن ۋە قافىيىلەرنىڭ خىلمۇ خىللىقى ۋە ئۆزىگە خاس سۆز سەنئىتى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىدۇ .

مەسىلەن ، ئۇ «ئېرۇر» رادىپلىق غەزىلىدە :

«دىلبەرىمنىڭ زۇلفى سۇنبۇل ، چېھرەسى گۈلزار ئېرۇر ،
بويىنە ئاشىق سەنەۋبەر ، يۈزىنە گۈل زار ئېرۇر .
ئاغزى فىستۇق ، كۆركى تاڭسۇق ، ئۇز مۇشفىق ① يار ئېرۇر ،
ھۆسنىنىڭ چاۋى خىتاۋۇ ، چىن ئىچىندە بار ئېرۇر .
ئەسلى ئەلچىن ، سۆزلەرى چىن ، كۆزلەرى تاتار ئېرۇر ،
مىڭ ياشار ھەم كىم دۇداغى ② شەربەتىن تاتار ئېرۇر .
ئىشقىنىڭ ئەلچىسىنە كۆڭۈل مۇنەققەشۇار ئېرۇر ،
زۇلفىنە تۇشكەن كۆڭۈللەرنىڭ مەقامى دار ئېرۇر .
نېچە كىم ئىشقى ئوتى بۇجان ئىچىندە بار ئېرۇر ،
قەھرەبا ئۇزرا كۆزۇمدىن دەم - بەدەم دۇر بار ئېرۇر .
شاھىد سۆزى ، ئارىفى ③ ئۆزى ، ۋاقىفى ئەسرار ئېرۇر ،
ۋەسلى بوستانىدا خۇش ئاشىقلىرىن ئەسرار ئېرۇر .
ۋەسفىنە سەيفى سەرايىنىڭ ئىشى ئەشئار ئېرۇر ،
ئاندىن ئۆزگە بىرلە ئاشىققە يېمەك ئاش ، ئار ئېرۇر .»

دەپ يېزىپ ، كامالەتكە يەتكەن سۆز سەنئىتى ئارقىلىق گۈزەل دىلبەر ئوبرازىنى يارىتىدۇ .

سەيفى سەرايىنىڭ « سۇھەيل ۋە گۈلدۇرسۇن » داستانى 1966 - ، 1967 - يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە ، ئۆزبېكىستانىنىڭ فەرغانە ئوبلاستىدىن تېپىل -

---

① مۇشفىق — مۇلايىم .
② دۇداغ — لەۋ .
③ ئارىف — تونۇغۇچى ، بىلگۈچى .

سغـــان « يـادنـكـارنـامـه » نـامـلـيـق قـول يـازمـا ئـارقـلـيـق ئاشكارىلانغان ①. مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان مەزكۇر داستان 82 بەيىتتىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئەمىر تۆمۇرنىڭ ئۆركەنج شەھرىگە قىلغان ھۇجۇمى نەتىجىسىدە تۇتقۇن قىلىنىپ زىندانغا تاشلانغان كېلىشكەن ، پالۋان يىگىت سۇھەيلگە ئەمىر تۆمۇرنىڭ قىزى گۈلدۇرسۇننىڭ ئاشىق بولۇپ قالغانلىقى ، گۈلدۇرسۇننىڭ سۇھەيلنى زىندانىدىن ئازاد قىلىپ ، بىرلىكتە قاچقانلىقى ، چۆلدە ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن ھالسىراپ يىقىلغان گۈلدۇرسۇننى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن سۇھەيلنىڭ نان ۋە سۇ تېپىپ كېلىش ئۈچۈن كەتكەنلىكى ، قايتىپ كەلگىنىدە ، گۈلدۇرسۇننىڭ ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتكىنىنى كۆرۈپ : «ماڭا ياخشى يار بىرلە ئۆلمەك ، نە لازىم غەم بىلەن دۇنيادا قالماق !» دەپ ناله قىلىپ ئۆزىگە تىغ ئۇرغانلىقى ، ئۇلارنىڭ جەسىتى كۆچمە قۇم ئارىسىدا قالغانلىقىدەك بىر قاتار جەريانلار يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن تەسۋىرلەنگەن بولۇپ ، ئۇنىڭدا شائىرنىڭ ئاشىقلار پاجىئەسىگە بولغان ئېچىنىشى ، ئۇرۇش - جاڭجاللارغا بولغان غەزىپى روشەن ئىپادىلىنىدۇ .

سەيفى سەرايى فارس خەلقىنىڭ بۈيۈك شائىرى سەئدى شىرازىنىڭ «گۈلستان» ناملىق ئەسىرىنى تۇنجى قېتىم تۈركىي تىلغا «گۈلستان بىت تۈركىي» نامى بىلەن ئىجادىي تەرجىمە قىلىپ چىقتى . ئۇ «گۈلستان» نىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ئېلىپ ، ئۇنى ئۆزى ياشىغان دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى يېڭى ھېكايەتلەر ، قىتئە ، بەيىتلار بىلەن بېزەپ چىقتى .

سەيفى سەرايىنىڭ «گۈلستان بىت تۈركىي» ناملىق ئەسىرىنىڭ دۇنيا بويىچە بىردىنبىر بولغان تولۇق قول يازما نۇسخىسى ھازىر گوللاندىيىنىڭ لېيدىن ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا .

---

① مىلادىيە 1398 - يىلى كۆچۈرۈلگەن مەزكۇر قول يازما ھازىر ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەلىشىر نەۋائى نامىدىكى ئەدەبىيات مۇزېيىنىڭ قول يازمىلار فوندىدا ساقلانماقتا .

هەيدەر خارەزمى

شائىر هەيدەر خارەزمى 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 15 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان.

دەۋلەتشاھ سەمەرقەندى ئۆزىنىڭ «تەزكىرەتۇش شۇئەرا» ئەسىرىدە هەيدەر خارەزمى هەققىدە مەلۇمات بېرىپ: «سۇلتان ئىسكەندەر هۆكۈمرانلىقىدا پازىل كىشىلەردىن ... مەۋلانا هەيدەرلەر بار ئىكەن. مەۋلانا هەيدەرنىڭ تۈركىي ۋە فارسىي تىللاردا يازغان ياخشى شېئىرلىرى بار ۋە نىزامىيىنىڭ ‹ مەخزەنۇل ئەسرار › غا تۈركىي تىلدا جاۋاب يېزىپ، ئۇنى شاھزادە ئىسكەندەر نامىغا بېغىشلىدى» دەپ يازغان بولسا، ئەلىشىر نەۋائى «مەجالىسۇن نەفائىس» ئەسىرىنىڭ يەتتىنچى مەجلىسىدە «مەۋلانا هەيدەر تۈركىيگوي» هەققىدە مەلۇمات بېرىپ، ئۇنىڭ «مەخزۇنۇل ئەسرار» ئەسىرىدىن تۆۋەندىكى بەيىتنى مىسال كەلتۈرىدۇ:

«هىممەت ئىلىدۇر — يادى بەيزا دېگەن،
ئەر نەفىسدۇر — دەمى ئىسا دېگەن.»

ئەلىشىر نەۋائى يەنە «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» ئەسىرىدە ئەمىر تۆمۈر كوراگاننىڭ ئوغلى ۋە ئىزباساری شاھرۇخ سۇلتان دەۋرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۆتكەن مەشھۇر ئەدىبلەر قاتارىدا هەيدەر خارەزمىنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ.①

هەيدەر خارەزمى ئىجادىنىڭ تونۇلغان مەزگىلى تۆمۈرىيلەردىن ئۆمەر شەيخنىڭ ئوغلى ئىسكەندەر مىرزا دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. ئەپ-

---

① ئەلىشىر نەۋائى: «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988)، 46-بەت.

سۇسكى ، شۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ تونۇلغان ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان ھەيدەر خارەزمىنىڭ شېئىرلىرى بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن .

شائىر ھەيدەر خارەزمىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن «مەھزەنۇل ئەسرار» («سىرلار خەزىنىسى») ناملىق ئەسىرى تۇركىي تىلدىكى ئەخلاقىي - پەلسەپىۋى داستانچىلىقنىڭ يېرىك نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ .

ھەيدەر خارەزمى «مەھزەنۇل ئەسرار» دا دەۋر تەلىپى بىلەن باغلىق ھالدا مەركەزلەشكەن دۆلەت ۋە ئادىل ھۆكۈمدار غايىسىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ . ئەسەر مەسنەۋى شەكلىدە 639 بېيىتتىن تۈزۈلگەن بولۇپ ، تەلىملىك ساددىلىقى ، پىكرىنىڭ ئىخچام ۋە جەزبىدار ئىبارىلەر بىلەن ئىپادىلىنىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن نىزامىينىڭ ئەسىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ .

شائىر ھەجىم جەھەتتىن ئانچە چوڭ بولمىغان بۇ ئەسىرىدە ھېكايەتلەرنى شېئىرىي شەكىلدە يازىدۇ . ھەر بىر كىچىك ھېكايەتتە چوڭ ۋە مۇھىم بولغان بىر تېمىنى ئېچىپ بېرىشكە ، خاراكتېرلىك ئوبراز ۋە پورتېرېتلار يارىتىشقا مۇۋەپپەق بولىدۇ . قىسقىسى ، «مەھزەنۇل ئەسرار» ئەسىرىدىن ھەيدەر خارەزمىنىڭ ئۆز دەۋرىنىڭ يېتىلگەن بىلىمدانى ، شائىرى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىش مۇمكىن .

ھەيدەر خارەزمىنىڭ «مەھزەنۇل ئەسرار» ناملىق ئەسىرى ئەلىشىر نەۋائىغىچە بولغان مەزگىلدە چاغاتاي (تۇركىي) تىلىدا يارىتىلغان نادىر ئەدەبىي مىراسلاردىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەدەبىياتىمىز تارىخىدا مۇناسىپ ئورۇن تۇتىدۇ .

دۇربېك

شائىر دۇربېكنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتىگە دائىر ماتېرىياللار بىزگە پەقەت ئۇنىڭ مۇشۇ ئەسىرىنىڭ 20 - يىللىرىدا تېپىلغان داستانى — «يۈسۈپ ۋە زۇلەيخا» دىن كەلگەن.

شائىر داستانىنى مىلادىيە 1409 - يىلى (ھىجرىيە 812 - يىلى) بەلخ شەھىرى قامال ئىچىدە تۇرغان مەزگىلدە يازغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بەلخ شەھىرى شاھرۇخ تەرىپىدىن 1409 - يىلى ئىيۇلدىن سىنتەبىرگىچە ئۇچ ئايغا يېقىن قامال قىلىنغان بولۇپ، شائىر داستانىدىكى:

«قەلئەئى بەلخ ئولدى چۇ دەرۋازە بەند،
پايانى زۇلۇم ئولدى بەغايەت بەلەند.
ئۇشبۇ قەبىل خەلق ئۇچ ئاي تەمام،
يار ئېدىلەر غۇسسەيۇ غەم سۇبھى شام.»

دېگەن مىسرالىرىدا قامال ئىچىدە قالغان بەلخ خەلقىنىڭ ئېغىر، كۈلپەتلىك ھاياتىنى بايان قىلىدۇ.

دۇربېكنىڭ «يۈسۈپ ۋە زۇلەيخا» داستانى ئۆزىدىن ئاۋۋالقى ئەدەبىيلەر تەرىپىدىن يارىتىلغان شۇ نام، شۇ سيۇژېتتىكى ئەسەرلەردىن ئەينى دەۋر رېئاللىقى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەنلىكى ۋە ئىشقىي - رومانتىك تۇسكە كىرگۈزۈلگەنلىكىدەك ئالاھىدىلىكى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. داستاندا 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 15 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەر، بەلخ قامالى ۋە بەلخ شەھىرى خەلقىنىڭ ئازابلىرى يۈسۈپ ۋە زۇلەيخانىڭ رومانتىك سەرگۈزەشتىلىرى ئاساسىدا ۋاستىلىك ياكى ياندىن بېرىلىدۇ. داستاندا يەنە بىر قاتار ئىجابىي ئوبرازلار يارىتىل-

غان .

دۇربېك «يۇسۇپ ۋە زۇلەيخا» داستانىدا خەلق جانلىق تىلى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغان . ئۇنىڭ ئەسىرىدىكى «باقاۋۇل ، ياساۋۇل ، چېرىك ، ئىلىك ، جانابىي ئالىيلىرى» دېگەن سۆزلەر ۋە كۆپلەپ ئىشلىتىلگەن ماقال - تەمسىللەر بۇنى ئىسپاتلاپلا قالماي ، يەنە ئەسەرنىڭ تەتقىقات قىممىتىنىمۇ ئاشۇرغان .

شائىر دۇربېكنىڭ «يۇسۇپ ۋە زۇلەيخا» داستانى 1959 - ۋە 1960 - يىللىرى تاشكەنتتە ئۆزبېك ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا نەشر قىلىنغان .

ئابدۇرەھىم ھاپىز

تۆمۇربىلەر سۇلالىسى دەۋرىدە ئەلىشىر نەۋائىنىچە بولغان مەزگىلدە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ، ئۆزبىنىڭ چاغاتاي تىلىدا يازاتقان ئۆلمەس ئەسەرلىرى بىلەن ئەينى دەۋر ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇپ كەتكەن ئەدىبلەرنىڭ بىرى — شائىر ئابدۇرەھىم ھاپىز (ھاپىز خارەزمى) دۇر .

شائىر ئابدۇرەھىم ھاپىزنىڭ «دىۋان ھاپىزتۇركي» ناملىق زور ھەجىمدىكى لىرىك شېئىرلار توپلىمى ھىندىستاننىڭ ھەيدەر ئاباد شەھرىدىكى «سەلارجەڭ مۇزېيى» دا 4298 - نومۇر بىلەن ساقلانغان . مۇزېي خادىملىرى بۇ ئەسەرنى مەشھۇر فارس شائىرى خوجا ھاپىز شىرازى (1320 — 1389) شېئىرلىرىنىڭ تۇركچە تەرجىمىسى دەپ تونۇپ كەلگەچكە ، مەزكۇر ئەسەر يېقىنقى يىللارغىچە جامائەتچىلىككە مەلۇم بولمىغان . 1975 - يىلى 18 - مايدا ئۆزبېك ئالىملىرى — فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ دوكتورى ، پروفېسسور خەمىت سۇلايمانوۋ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ بايقىشى بىلەن مەزكۇر ئەسەر ئەدەبىياتشۇناسلىقىمىزغا مەلۇم بولدى .

«دىۋان ھاپىز تۇركي» ناملىق مەزكۇر قول يازما ئەسەر 14 - 15 - ئەسىرلەردە كۆچۈرۈلگەن بولۇپ ، ئۇ 1052 غەزەل ، بىر مۇخەممەس ، ئىككى مۇستەزاد ، تۆت تەركىبىبەند ، ئۈچ تەرجىبەند ، 31 قىتئە ، 11 رۇبائىدىن تەشكىل تاپقان .

ئابدۇرەھىم ھاپىز دىۋانىدىكى شېئىرلار ئەمىر تۆمۇرنىڭ 1379 - يىلى خارەزىمنى قولغا كىرگۈزۈشىدىن تاكى 1435 - يىلى سۇلتان ئىبراھىمنىڭ ۋاپاتىغىچە بولغان مەزگىلنى ئۆزىگە تارىخي ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان بولۇپ ، بۇ شائىر ئابدۇرەھىم ھاپىزنىڭ كېيىنكى

يېرىمىدىن 15 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە بولغان مەزگىلدە ياشاپ ئىجاد قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

«دىۋان ھاپىز تۈركىي» نىڭ مەزمۇنىدىن يەنە شائىرنىڭ خارەزمىلىك ئىكەنلىكىنى ، ئاخىرقى ئۆمرى شىرازدا ئۆتكەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن . ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا بۇخارا ، سەمەرقەند ، خوجەند ۋە باشقا ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىنىڭ نامىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ ، لېكىن ، ئۇنىڭ بۇ شەھەرلەردە تۇرغان - تۇرمىغانلىقى نامەلۇم .

ئۇ ئۆزى مەققەدە توختالغان غەزەللىرىنىڭ بىرىدە :

«خاس ئۆز قولىنغە لۇتۇق ئېتىپ رەھىم قىلسە يار ،
مۇجلىس قەدىمىي قۇل ئاڭا ئابدۇرەھىم ئېرۇر .»

دەپ يېزىپ ، ئۆز ئىسمىنىڭ ئابدۇرەھىم ئىكەنلىكىنى بىلدۇرگەن . ئابدۇرەھىم ھاپىزنىڭ «دىۋان ھاپىز تۈركىي» نامىلىق ئەسىرى لىرىك شېئىرىيەت بويىچە شۇ دەۋردىن يېتىپ كەلگەن يىرىك يادىكارلىق بولۇپ ، شائىر ئابدۇرەھىم ھاپىز ئۆزىنى خوجاھاپىز شىرازى ئىدىيىلىرى ۋە لىرىكا ماھارىتىنىڭ ۋارىسى ئورنىدا قويۇپ ، خوجاھاپىز شىرازى شېئىرىيىتىنى تۇنجى قېتىم تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە تونۇشتۇرغان ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر شېئىرىيىتىدە «ھاپىز تۈركىي» ئۇسلۇبىنى يارىتىشنى مەقسەت قىلغان .

ئابدۇرەھىم ھاپىز شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇسلۇبى خىلمۇ خىل ھەم رەڭدار بولۇپ ، ئىدىيە جەھەتتىن ئۇ خوجا ھاپىز شىرازى ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن تەسەۋۋۇپ ئېقىمىنىڭ باھائىددىن نەقشىبەندىي تەرىپىدىن ئىلگىرى سۈرۈلگەن فانىئىزملىق قاراشلارغا ، يەنى ، ئىشقى ھەقىقى (ئىلاھى ئىشق) قا ئېرىشىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئىشقىي مەجازى (ئىنسانىي ئىشق) باسقۇچىنى بېسىش توغرىسىدىكى پىكىر ئېقىمىغا يېقىندىن يانداشقان .

شائىر ئابدۇرەھىم ھاپىزنىڭ نادىر شېئىرىي مىراسلىرى 14 - 15 - ئەسىرلەر ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا مۇھىم مەنبەلەرنىڭ بىرىدۇر .

ئاتائى

ئاتائى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور ھەسسە قوشقان 15 - ئەسىردىكى بۈيۈك سەنئەتكارلارنىڭ بىرىدۇر . ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە : «(ئاتائى شېئىرلىرى) نىڭ ئەينى زامانىدا تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا كۆپ شۆھرەت تاپقان» لىقىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . ئاتائى ئىجادىيىتى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىي ھايات تارىخىدىكى قىممەتلىك ئەدەبىي مىراس سۈپىتى بىلەن خاراكتېرلىنىپ كەلمەكتە .

ئەپسۇسكى ، ئاتائىنىڭ ھايات يولى ۋە ئىجادىي پائالىيىتىگە ئائىت يېتەرلىك يازما مەلۇمات يوق . «مەجالىسۇن نەفائىس» ، «مۇھاكەمە تۈل لۇغەتەين» گە ئوخشاش ئايرىم مەنبەلەردە ئاتائىنىڭ تاشكەنت بىلەن سايرام ئارىلىقىدىكى ھېزدىيان دېگەن قىشلاقتىن بولۇپ ، نەسەب جەھەتتىن خوجا ئەھمەد يەسەۋىنىڭ قېرىندىشى ئىسمائىل ئاتا ئەۋلادىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىدۇ .

ئاتائى گەرچە ئاتالار (سوفىيلار) ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ ، لېكىن ئىجتىمائىي ھاياتقا تەرەققىيات نۇقتىسىنەزەرى بىلەن قارىغان ۋە ئىلغار ئىجادىي نەتىجىلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان بۈيۈك شائىردۇر .

15 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمى ئاتائى ئىجادىيىتىنىڭ گۈللەپ - راۋاجلانغان دەۋرى بولۇپ ، شائىر بۇ دەۋرنىڭ ھىرات ، سەمەرقەند ۋە بەلخ قاتارلىق مەدەنىيەت مەركەزلىرىدە ئۆتكۈزگەن .

تالانتلىق شائىر ئاتائىنىڭ بىرلا شېئىرى دىۋانى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلىگەن . بۇ يېگانە قول يازما نۇسخا ھازىر روسىيە پەنلەر

ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ پېتېربۇرگ بۆلۈمىدە ساقلانماقتا .

ئاتائىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن «دىۋان شەيخزادە ئاتائى» ناملىق يېگانە قول يازما ئەسىرى 260 غەزەلدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، بۇ غەزەللەرنىڭ ئاساسىي قىسمى مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغان لىرىكىلار-دىن ئىبارەت .

شائىر بۇ غەزەللەردە ھەقىقىي مۇھەببەتنى ئۇلۇغلاپ ، ۋاپادارلىق ، سەمىمىيلىكنى كۈيلەيدۇ ، جاپا - مۇشەققەتنى يەڭگەندىلا ئاندىن يار ۋەسـ-لىگە ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى چوڭقۇر شەرھلەيدۇ .

ئۇنىڭدىن باشقا شائىر ئۆز ئىجادىيىتىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنسانپەۋەرلىك غايىلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ ، ھاياتقا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىللە شەخسىيەتچىل ئەمەلدارلار ۋە مۇتەئەسسىپ روھانىيلارنى قاتتىق تەنقىد قىلىدۇ .

ئاتائى لىرىكىلىرىدا ئوخشتىش ، مۇبالىغە ، كىنايىلەر زور ماھارەت بىلەن قوللىنىلغان بولۇپ ، «ئاھۇيى خوتەن» ، «مۇشكى خوتەن» گە ئوخشاش تەسۋىرلەر كۆپ ئۇچرايدۇ . ئاتائى ئىجادىيىتىدە مەزمۇن ۋە شەكىل ئورگانىك يوسۇندا بىرىكىپ كەتكەن . بۇ جەھەتتىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئورىگىناللىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە .

ئاتائى ئەسەرلىرىنىڭ تىلى خەلقنىڭ جانلىق تىلىغا تولىمۇ يېقىن-لىقى ، راۋانلىقى ، ساپلىقى بىلەنمۇ ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر . بۇ ھال شائىرنىڭ ئۆز دەۋرىدە «مەلىكۇل كەلام» ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ .

بۈيۈك شائىر ئاتائى ئۆزىنىڭ قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسلىرى بىلەن خەلقىمىز ئىچىدە ھۆرمەتلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇپ كەلدى .

(«تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1986- يىل 6 - سانىدىكى مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋىدىن تەييارلىغان شۇ ناملىق ماقالىگە ئاساسلىنىپ يېزىلدى).

سەككاكى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ 15 - ئەسىردىكى بۈيۈك نامايەندىلىرىدىن بىرى سەككاكىدۇر.

سەككاكىنىڭ نامى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىگىمۇ مەشھۇر، لېكىن شائىرنىڭ تەرجىمھالىغا ئائىت ھېچقانداق تارىخىي ھۆججەت ساقلانمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن شائىرنىڭ تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان ۋاقتى، ئەسلى ئىسمى نەمەلۇم. شائىرنىڭ نامى پەقەت ئەدەبىي تەخەللۇسى بىلەنلا ئاتىلىپ كەلمەكتە.

سەككاكى تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن بىرى بولغان ئاتاقلىق ئاسترونوم، ئالىم ئۇلۇغبەگ دەۋرىدە سەمەرقەنتتە ياشاپ ئىجادىي پائالىيەت ئېلىپ بارغان. مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇن نافائىس» ناملىق ئەسىرىدە: «مەۋلانامە سەككاكى ماۋەرائۇن - نەھرىلىكتۇر. سەمەرقەنت ئەھلى ئاڭا كۆپ مۇئتەقىد① دۇرلەر ۋە بېغايەت تەئرىپىن قىلۇرلار» دەپ مەلۇمات بېرىدۇ.

خوتەنلىك موللا ئىسمەتۇللا ئىبنى نېئىمەتۇللا مۆجىزى ئۆزىنىڭ «تارىخىي مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە: «‹مۇقامنىڭ› ئون ئالتىنچى پىرى ھەزرەتى يۈسۈف سەككاكىدۇر.» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ دەلىلگە ئاساسەن، شائىرنىڭ ئەسلى ئىسمى يۈسۈپ بولسا كېرەك، دېگەن چۈشەنچىگە كېلىمىز.

سەككاكىنىڭ ياشىغان دەۋرىنى بىلىشتە، ئۇنىڭ تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغبەگدىن ئىلگىرىكى ھۆكۈمدارى خىلىل سۇلتانغا بې-

---

① مۇئتەقىد ــ ئېتىقادى

خەشلىغان قەسىدىسى بەلگىلىك ياردەم بېرىدۇ . خېلىل سۇلتان شاھرۇخ تەرەپىدىن 1410 - يىلى ئاغدۇرۇپ تاشلانغان بولۇپ ، شائىر بۇ قەسىدىنى 1410 - يىلدىن بۇرۇن يازغانلىقى ئېنىق . شۇ ھالدا سەككاكىنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى 14 - ئەسىرنىڭ تۆتىنچى چارىكىگە توغرا كېلىدۇ .

ئەلىشىر نەۋائى مىلادى 1467 ــ 1469 - يىللىرى سەمەرقەنتتە ئۇقۇۋاتقان چاغلىرىدا سەككاكى بىلەن ئۇچراشقانلىقى مەلۇم ئەمەس . بۇ ھالغا ئاساسەن سەككاكىنى شۇ يىللاردىن سەل ئىلگىرى ۋاپات بولغان دېگەن پەرەزگە كېلىمىز .

سەككاكى ئەينى دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋاسى ئىدى . نەۋائى تىلى بىلەن ئېيتقاندا : «كامالەتكە يەتكەن پاساھەتلىك شائىر» ئىدى .

تالانتلىق شائىر يەقىنى ئۆزىنىڭ «ئوق ۋە ياموُنازىرىسى » ناملىق ئەسىرىدە «سەككاكى تۈرك شائىرلىرىنىڭ مۇجتەھىدىدۇر.» ① دەپ قەيت قىلىدۇ . خوتەنلىك موللا ئىسمەتۇللا ئېنى موللانېئىمەتۇللا «تارىخي مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە : «... بۇ ئەزىز ھەم تەمامى ئىلمىدە ھەزرەتى فارابى ، ھەزرەتى لۇتفىلادەك ئېردىلەر ... ئىلمي فەساھەت ۋە ئىلمي بەلاغەتتە ئەسىرىنىڭ يەكتاسى ئېردى . ئىلمى ئەشئاردا مۇغۇلستاندىن ② چىققان مۇتەفەككۇرلارنىڭ ھەممىسىدىن فايىق ئېردى .» دەپ ئالاھىدە باھا بېرىدۇ .

تالانتلىق شائىر سەككاكىنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىر دىۋانى بولۇپ ، بۇ دىۋان ھازىر قول يازما ھالىتىدە بۇيۇك بېرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ . دىۋاندا ئېلىپ (ا) تىن نۇن (ن) غىچە بولغان را-دىفلىق غەزەللىرى يوق . دىۋان شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى كىتاب

---

① مۇجتەھىد ــ غەيرەت - شىجائەت كۆرسەتكۈچى .

② مۇغۇلىستان ــ ئەسلىدە شەرقتە قاراشەھەر ، غەربتە ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا-دىكى پەرغانە شەھىرىنىڭ غەربى ، شىمالدا بالقاش كۆلى ، جەنۇبتا قارا قۇرۇمغىچە بولغان ھەم شىمالي شىنجاڭدىكى جۇڭغار ۋە جەنۇبي شىنجاڭ (ماڭلاي سويە) قاتار-لىق چاغاتاي ئەۋلادلىرى مۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلار تارىختا «مۇغۇلستان» دەپ ئاتىلىدۇ . مىلادى 1348 - يىلى چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۇر بىرقانچە پادىشاھلىق ، بەگلىكلەرنى بىرلەشتۈرۈپ ، مۇغۇلستان خانلىقىنى قۇرغان .

تۇزۇش تەرتىپى بويىچە تۇزۇلگەن ، يەنى ئەڭ ئاۋۋال ئاللاغا ھەمدۇسەنا ، پەيغەمبەرلەرگە نەئت بىلەن باشلىنىدۇ . ئاندىن كېيىن خوجا مۇھەممەد پارسا ۋە خېلىل سۇلتان تامغا بىردىن قەسىدە بېنىشلىنىدۇ . مىرزا ئۇلۇغبەگ ۋە ئارسلان خوجا تارخان ناملىرىغا تۆتتىن قەسىدە بېغىشلانغان . پۈتۈن دىۋان 12 قەسىدە ۋە 50 تىن ئارتۇق غەزەلدىن تەركىب تاپقان .

سەككاكى لىرىكىلىرىدا مۇھەببەت تېمىسى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ . بۇ لىرىكىلاردا شائىر ئاجايىپ پوئېتىك ئوبراز ۋە ئەدەبىي ۋاستىلەر ئارقىلىق پاك سۆيگۈ - مۇھەببەتنى ئۇلۇغلايدۇ . ۋاپادارلىق ۋە سەمىمىيلىكنى قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ . يار ۋەسلىگە يېتىش يولىدىكى ھەر خىل جەبر - جاپالارنى دادىللىق بىلەن يېڭىشكە ئۈندەيدۇ ھەم رېئال ھايات گۈزەللىكلىرىنى زوق - شوق بىلەن كۈيلەيدۇ . شائىر گۈزەللىكنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە خوتەننى بىر قانچە مىسرالاردا ئالاھىدە تىلغا ئالىدۇ .

شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇناپىقلىق ، ئاچكۆزلۈك ، ساختىپەزلىك ، رىياكارلىقلارنى تەنقىد ئاستىغا ئالىدۇ .

سەككاكى پوئېزىيەسىدە قەسىدە ژانىرى خېلى سالماق ئورۇن تۇتىدۇ . بۇ قەسىدىلەر ئۆزىنىڭ مەزمۇن چوڭقۇرلۇقى ، خىلمۇ خىل ۋەزن شەكىللىرى ۋە پاساھەتلىك تىلى بىلەن دىققەتنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ . خۇسۇسەن ، شائىرنىڭ دۆلەت ئەربابى ، مەشھۇر ئالىم ۋە ئەدىب ئۇلۇغبەگكە يازغان قەسىدىسى بەدىئىي جەھەتتىنلا ئەمەس ، بەلكى مەزمۇن ئېتىبارى بىلەنمۇ ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ . شائىر بۇ قەسىدىدە ، بىر تەرەپتىن ئۇلۇغبەگنىڭ ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە كۆرسەتكەن مۇۋەپپەقىيەتلىك خىزمىتىنى تولۇپ تاشقان ئېتىبار بىلەن قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ ۋە ئۆزىنى ئۇلۇغبەگ بىلەن بىر سەپتە ــ تەڭ ئورۇندا قويىدۇ ؛ ئىككىنچى تەرەپتىن ، ئۇلۇغبەگكە قارشى سۇيىقەستلىك ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئەينى زامانداشلىرىنىڭ خوجا ئەھرار ۋەكىللىك قىلغان ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ پىتنە - ئىغۋالىرىغا زەربە بېرىدۇ . بۇ ھالنى تۆۋەندىكى مىسرالاردىن روشەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ :

«. . . . . .
سەلاتىن دۇنيەدە كۆپ كەلدىيۇ كەچتى، سىنىڭدەك بىر،
قەلەكنىڭ گەرتىلى بولسا ئەيتسۇنكىم، قاچان كەلدى؟»

«. . . . . .
قەلەك يىللار كېرەك سەير ئەتسە يۇ كەلتۇرسە ئىلكىگە،
مېنىڭدەك شائىرۇ تۇركۇ، سېنىڭدەك شاھى دانانى.»

سەككاكى لىرىكىلىرى پەلسەپىۋى پىكىرلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، شەكلىنىڭ رەڭدارلىقى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى تىلىنىڭ پاساھەتلىكلىكى، ئىستىلىستىكىلىك ۋاستىلەرنىڭ ماھىرلىق بىلەن قوللىنىلغانلىقى بىلەنمۇ ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. سەككاكى ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ يارقىن بەدىئىي ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۆزىدىن كېيىنكى كىلاسسىكلارغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتىپ كەلدى.

(«تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىل 7 - سانىدىكى مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋىدىن تەييارلىغان شۇ ناملىق ماقالىگە ئاساسلىنىپ يېزىلدى).

لۇتفى

لۇتفى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتقان نامايەندىلەرنىڭ بىرى . نەۋائى لۇتفىغا «ئۆز دەۋرىنىڭ مەلىكۇل كەلامى» (سۆز پادىشاهى) دەپ يۇقىرى باها بەرگەن .

لۇتفىنىڭ هاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات ساقلانمىغان . پەقەت ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «مەجالسۇن نەفائىس» ، «هالاتى سەيد هەسەن ئەردەشىر» ، خاندەمىرنىڭ «مەكارىمۇل ئەخلاق» ، شەمسىددىن سامىنىڭ «قاموسۇل ئەئلام» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە لۇتفى هاياتىغا ئائىت قىسقىچە مەلۇمات بېرىلگەن . بۇ مەنبەلەر ئارقىلىق شائىرنىڭ هاياتى هەققىدە بىر قەدەر چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز .

مەۋلانا لۇتفىنىڭ ئەسلى ئىسمى نامەلۇم . لۇتفى ئۇنىڭ تەخەللۇسى هېسابلىنىدۇ . زامانداشلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە مەۋلانا لۇتفى — لۇتفى هىرى (هىراتلىق لۇتفى) دەپ كۆرسىتىلىدۇ . بۇ هال شائىرنىڭ هىراتلىق ئىكەنلىكىگە گۇۋاهلىق بېرىدۇ . مەلۇمكى ، مەۋلانا لۇتفى 1366 - يىلى دۇنياغا كەلگەن بولۇپ ، هىرات شەهىرىنىڭ دېهكەنلار خىيابانىدا پەقىرانە هايات كەچۈرگەن .

لۇتفى ياشلىقىدىن باشلاپ ئۆز زامانىسىنىڭ مەۋجۇت ئىلىملىرىنى ئىگىلەشكە كىرىشتى . مەشهۇر ئالىم شاهابىددىن خىيالى هۇزۇرىدا ئەرەب ۋە فارس تىللىرىنى ئۆگىنىپ ، مەلۇم مۇددەت ئىلىم تەهسىل قىلدى . شائىر ئىجتىهاد بىلەن ئۆگىنىش نەتىجىسىدە يۇقىرى مەلۇماتقا ئېرىشتى . ئۇ ، 15 - ئەسىردىكى ئەدەبىياتنىڭ مۇهىم نامايەندىلىرىنىڭ بىرى بولغان خواجاهافىز شىرازى ، ئۇمەرخەييام ۋە كامال خوجەندى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن چوڭقۇر غايىۋى - بەدىئىي ئوزۇق ئالدى .

مەۋلانا لۇتفى ئازغىنا كەم يۇز يىللىق ئۆمرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى بەدىئىي ئىجادىيەتكە بېغىشلىدى. ئۇ ساراي شائىرلىرىنىڭ قەسىدىۋازلىق يولىدىن چەتنەپ ئۆتۈپ، ئەدەبىياتنىڭ ئاممىباب شەكلى — غەزەل ژانرىنى تاللاپ، ئۆز ئىجادىيىتىنى لىرىك شېئىرلاردىن باشلىدى. شائىر ئەسەرلىرىنى ئۆز ئانا تىلى ۋە فارس تىلىدىن ئىبارەت ئىككى تىل بىلەن يازدى. 15 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىجادىي مۇھىتىپەقىيەتلىرى بىلەن پۈتۈن خۇراسان ۋە ماۋەرا ئۇننەھرەدە زور شۆھرەت قازاندى. دىۋانلىرى ئىران ۋە خۇراسانغىچە بولغان جايلارغا كەڭ تارقالدى.

لۇتفىنىڭ فارس تىلىدا يازغان شېئىرلىرى دىۋان هالىتىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. ئەمما، ئۆز ئانا تىلىدىكى دىۋانىنىڭ بىرقانچە مۇكەممەل قول يازما نۇسخىلىرى بار. بۇ نۇسخىلار هازىر لېنىنگرات، تاشكەنت، ئىستامبول، لوندون قاتارلىق مەشھۇر شەھەرلەرنىڭ كۇتۇپخانا ۋە مۇزېيلىرىدا ساقلانماقتا. يالغۇز ئۆزبېكستان دۆلەت مۇزېيىدا لۇتفى دىۋانلىرىدىن تۆت نۇسخا ساقلىنىۋاتىدۇ. يۇقىرىقى قول يازمىلار 280 پارچە غەزەل؛ 40 پارچىغا يېقىن رۇبائى، قىتئە، تۇيۇق؛ ئىككى پارچە قەسىدە؛ چوڭ هەجىمدىكى «گۈل ۋە نەۋرۇز» ناملىق داستانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەۋلانا لۇتفىنىڭ ئىجادىيىتى ئىچىدە «گۈل ۋە نەۋرۇز» ناملىق داستانى خاراكتېرلىك ئەسەر هېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر 120 باب، 2400 مىسرادىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، شائىر بۇ داستانىنى 1411 - يىلى يېزىپ تاماملايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئەينى دەۋرنىڭ ئاتاقلىق تارىخچىسى شاراپىددىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەپەرنامە» ناملىق ئەسىرىنى فارس تىلىدىن چاغاتاي تىلىغا شېئىرىيەتنىڭ مەسنەۋى شەكلى بويىچە 1425 - يىلى تەرجىمە قىلىپ چىقىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەر دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.

لۇتفى كۆپ ئەسىرلىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئىلغار ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلدى، ئۇنى تېخىمۇ بېيىتتى ۋە راۋاجلاندۇردى. ئۇ رېئال هاياتى تېمىلىرىنى ئىجادىي پائالىيىتىنىڭ تېماتىك ئىدىيىسىگە ئايلاندۇردى.

مەۋلانا لۇتفى ئوتتۇرا ئاسيادا تۆمۇرىيلەر ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە ياشاپ ئىجاد قىلدى . شائىرنىڭ ئىجادىي نەتىجىلىرى ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي - سىياسىي ۋە مەدەنىي ھاياتى بىلەن بىۋاستە باغلىنىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە مېھنەتكەش خەلقنىڭ ئارزۇ - ئۈمىدلىرىنى ، چىن سۆيگۈ - مۇھەببەت ، سادىقەت ، تەرەققىيپەرۋەرلىك ، مەرىپەتپەرۋەرلىك ، ئىنسانىي ئەركىنلىك غايىلىرىنى روشەن ئىپادىلىدى ، ئىجتىمائىي ھاياتتىكى تەڭسىزلىك ، ئادالەتسىزلىكنى قارىلىدى .

لۇتفى تەڭسىز ئىجتىمائىي ھايات قوينىدا سادىقەتلىك يار ، خازانسىز باھار ، كۈلباھار چېغىدا ئىچىلىدىغان مەينى ئارزۇ قىلىپ ، پۈتۈن ئىجادىيىتىدە ھاياتقا مۇھەببەتنى مۇھىم ئورۇنغا قويدى .

مەۋلانا لۇتفى ئۆزىنىڭ لىرىك قەھرىمانىنى يارىتىشتا ، ئۇنىڭ ناۋادا ئىچكى دۇنياسىنى ئېچىپ بېرىشتە ئۇيغۇر تىلىنىڭ باي خەزىنىسىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلانىدى . خىلمۇ خىل ئوخشىتىش ، كۆچلۈك مۇبالىغە ، خەلق ماقال - تەمسىللىرى ، ئوبرازلىق ئىبارىلەر لۇتفى لىرىكىسىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى ئىدى . بۇ ھەقتە نەۋائى لۇتفىغا «ئۇيغۇر ئىباراتى (تىلى) نىڭ بۇلبۇلى» دەپ يۇكسەك باھا بېرىدۇ .

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ 15 - ئەسىردىكى يېتەكچى نامايەندىسى مەۋلانا لۇتفى 99 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ ، 1465 - يىلى ۋاپات بولدى .

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا ، مەۋلانا لۇتفى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «پەسىخ ۋە بەلىغ (ئۆتكۈر ۋە گۈزەل) ئەدىبى» ، «ئەزىز ۋە تەبەررۈك كىشىسى» دۇر . شائىرنىڭ ئۆلمەس ئەسەرلىرى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ ھاياتىي قىممىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە .

(«تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىلى 6 - سانىدىكى مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋىدىن تەييارلىغان شۇ ناملىق ماقالىگە ئاساسلىنىپ يېزىلدى) .

يۈسۈپ ئەمرى

14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ، 15 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن يۈسۈپ ئەمرى ئەدەبىياتىمىزغا خارەزمىي ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ ياراتقان نامە ژانىرىدىكى ئەسىرى — «دەھنامە» ، مۇنازىرە ژانىرىدىكى ئەسىرى — «بەك ۋە مەي ئارىسىدىكى مۇنازىرە» ۋە غەزەل ، تۈيۈق ، قەسىدە ھەم باشقا ژانىرلاردىكى شېئىرلاردىن تەشكىل تاپقان بىر لىرىك دىۋانى بىلەن مەلۇمدۇر .

نەۋائى «مەجالىسۇن نەفائىس» تا يۈسۈپ ئەمرى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ : «تۈرك ئەردى ۋە تۈركچە شېئىردىن ياخشى ۋاقىئى بولۇبدۇر» دېگەنىدى .

شائىرنىڭ ھىجرى 833 - يىلى (مىلادى 1429 - يىلى) يازغان «دەھنامە» ناملىق ئەسىرى ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ ئىشقى مەكتۇبلىرى ، ھېكايەتلەردىن ئىبارەت . «دەھنامە» دىكى شېئىرىي شەكىللەر ئاساسەن مەسنەۋى ، غەزەل ، فەرد شەكلىدە بولۇپ ، ئۇنىڭدا مۇھەببەت ، ھىجران ، ۋىسال ، ھايات لەززىتى ۋە مەي ھەققىدە قىزغىن ، گۈزەل لىرىك پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ . ئۇنىڭدىكى غەزەللەر ئادەتتىكىدەك 6 - 7 - بەيىتتىن ئەمەس ، بەلكى 20 - 30 - بەيىتتىن تۈزۈلگەندۇر .

يۈسۈپ ئەمرىنىڭ «بەك ۋە مەي ئارىسىدىكى مۇنازىرە» ناملىق ئەسىرى نەسرىي ئۇسلۇبتا يېزىلغان مۇنازىرە ژانىرىدىكى ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ نادىر ئۈلگىلىرىنىڭ بىرىدۇر . ئەسەردە شېئىرىي مىسرالارمۇ ئۇچرايدۇ . بۇ شېئىرىي مىسرالارنىڭ بىر قىسمى ئاپتور قەلىمىگە ، بىر قىسمى باشقا مەشھۇر شەرق كلاسسىكلىرى قەلىمىگە مەنسۇپ بولۇپ ، ئۇ بۇ شېئىرىي پارچىلاردا شەرق كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ نۇرغۇن نادىر

تۇرلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ ، ئۆز ئەسىرىنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمى ۋە قىممىتىنى ئاشۇرغان .

«بىر ۋە مەي ئارىسىدىكى مۇنازىرە» دە ئاپتور مەجازى ۋاستىلەردىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ ماختانچاقلىق ، چوڭچىلىقنى تەنقىد قىلىپ ، ئىشرەتپەرەسلىكنى قامچا ئاستىغا ئالىدۇ . ئەسەردىكى بىر يېشىل كىيىم كىيگەن تەركىدۇنياچى سوفى ، دەرۋىش سۈپىتىدە ؛ مەي قىزىل كىيىم كىيگەن پالۋان يىگىت قىياپىتىدە سۈرەتلىنىدۇ . ئۇلار ئۆز سۈيىتى ۋە خاسىيەتلىرىنى تەرىپلەپ قارشى تەرەپنى كەمسىتىش ، ھاقارەتلەش داۋامىدا قۇرئانغا ۋە شەرقنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرلىرى پىكىرلىرىگە تايىنىشىدۇ . ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا مەي : «... ئەگەرچە زاھىرىدە ھەيئەتسىز مۇخالىپتۇر ، ئەمما باتىنىدە ھالەتسىز مۇۋاپىقتۇر ... مېنىڭ خاسىيەتىم يۇزنى قىزارتماقتۇر ۋە سېنىڭ ئادەتىڭ سارغايتماق ...» (مەنسى : «... گەرچە تاشقى شەكلىمىز ئوخشىمىسىمۇ ، ئەمما ئىچكى ھالىتىمىز ئوخشاشتۇر ... مېنىڭ خاسىيىتىم يۇزنى قىزارتماقتۇر ۋە سېنىڭ ئادىتىڭ سارغايتماق ...») دەيدۇ . بىر خۇش بولۇپ تەگرىنىڭ ئۇنىڭغا جەننەت ئاتا قىلىشى ئۈچۈن دۇئا قىلىدۇ .

يۈسۈپ ئەمىرىنىڭ يۇرتى ، تۇغۇلغان ، ۋاپات بولغان ۋاقتى ھەققىدە ئۆز ئەسەرلىرى ۋە باشقا مەنبەلەردىن ھېچقانداق ماتېرىيال بىزگە يېتىپ كەلمىگەن .

ئەھمەدى

14 ـ 15 ـ ئەسرلەردە شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى (چاغاتاي تىلى) دا مۇنازىرە ژانىردا يېزىلغان بىرمۇنچە ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى . شائىر ئەھمەدىنىڭ «سازلار مۇنازىرىسى» ناملىق ئەسىرى ئەنە شۇ دەۋردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەنە شۇنداق ئەسەرلەرنىڭ بىرىدۇر .

مۇنازىرە ژانىردا يېزىلغان « سازلار مۇنازىرىسى »ناملىق بۇ شېئىرىي ئەسەرنىڭ باش قىسمىدىكى نەسرىي شەكىلدە بېرىلگەن مۇقەددىمىدىن بىز ئەسەر ئاپتورىنىڭ ئىسمى ئەھمەدى ئىكەنلىكىنى ، ئەسەرنىڭ تىلى ، ئەنئەنىسى ۋە باشقا بەزى مەنبەلەردىن شائىرنىڭ 15 ـ ئەسىردە ياشاپ ئىجاد ئەتكەنلىكىنى بىلىمىز .

«سازلار مۇنازىرىسى» مەسنەۋى شەكلىدە ، ئاروزنىڭ رەمەلى مۇسەددەسى مەھفۇز ۋەزنىدە يېزىلغان .

مۇنازىرىنىڭ كىرىش قىسمى ھازىرقى بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ قۇرۇلۇشىدىكى باشلىنىشىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ . مۇئەللىپ مۇنازىرىنى بىردىنلا باشلىماي ، ئوقۇغۇچىنى ئەسەر يېزىشقا تۈرتكە بولغان ۋەقە ۋە شارائىت بىلەن تونۇشتۇرىدۇ . ئالدى بىلەن ، كېچىسى خارابلىققا مەيخورلار ئولتۇرۇشىنى باشقۇرۇۋاتقان پىرنى تەسۋىرلەيدۇ . قاتتىق مەست بولغان پىر ئەس ـ ھوشىدىن ئايرىلىپ ، ئولتۇرۇش ئىشتىراكچىلىرىنى باشقۇرۇش ئىقتىدارىنى يوقىتىدۇ . نەتىجىدە ، ناھايىتى كۆپ ئىچىشكەن مەيخورلار ئۇرۇش ـ جېدەل چىقىرىشىدۇ ۋە ئاخىرى ھەممىسى ئۆلۈكتەك يېتىپ قېلىشىدۇ . ئارقىدىن ، ئولتۇرۇشقا ئېلىپ كېلىنگەن سازلار ئۆز ئارا مۇنازىرىگە چۈشۈپ كېتىشىدۇ .

ئون يەتتە بابتىن ئىبارەت بۇ مۇنازىرە ئالدى بىلەن تەمبۇردىن

باشلىنىدۇ . يالغانچى ، ماختانچاق ، تۆھمەتخور . ئۇرۇشقاق قاتارلىق سۈپەتلەرگە ئىگە قىلىنىپ جانلاندۇرۇلغان تەمبۇر تەرىپىدىن قاتتىق ئازار يەپ رەنجىمىگەن باشقا سازلار تەمبۇردىن ئۆزىنى تارتىشىدۇ . سازلارنىڭ غەۋغالىرى پەرنى ئۈيقۇدىن ئويغىتىۋېتىدۇ . پەر باشقا سازلارنىڭ شىكايەتىنى ۋە تەمبۇرنىڭ ئۆزىنى ئاقلاشلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، جاڭجالنىڭ سەۋەبلىرىنى چۈشىنىپ يېتىپ ، تەمبۇرغا ئۇنىڭ باشقا سازلارسىز كۈن كەچۈرەلمەسلىكى ، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ياشىشى كېرەكلىكى ھەققىدە مەسلىھەت بېرىدۇ . تەمبۇر مەسلىھەتكە قۇلاق سېلىپ باشقا سازلاردىن ئۆزرە سورايدۇ . تەمبۇر بىلەن باشقا سازلار ئارىسىدا بىرلىك — ئىتتىپاقلىق ئورنايدۇ . شۇ ۋاقىتتا زۇلمەتنۇ يوقىلىپ ، تاڭ يورۇيدۇ :

سۈبھى سەھەر ئاشتى سابا يېلىنى ،
سۈردى خوتەن خانى ھەبەش ئېلىنى .

بۇ يەردىكى «خوتەن خانى» — مەشھۇر خوتەن قاشتېشىنىڭ جانلاندۇرۇلۇشى بولۇپ ، ئۇ سۈزۈك تاڭغا سىمۋول قىلىنغان .

ئەھمەدى مۇنازىرىسىنىڭ تىلى خەلقنىڭ جانلىق تىلىغا ناھايىتى يېقىن . شائىر مۇنازىرىدە «ياخشى» ، «يامان» ، «بىر نەچچە كاچات يەڭ» ، «بېھۇدە تالاش» ، «بويۇك ئۆزۈن بولسىمۇ ئەقلىك قىسقىكەن» دېگەندەك جانلىق تىلغا كۆپلەپ مۇراجىئەت قىلغان . ئۇنىڭدىن باشقا ئەر تىلىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرمۇ خېلى ئۇچرايدۇ . مەسىلەن : بىلىك (بىلىم) ، ئىلىك (قول) ، يەل (شامال) دېگەندەك . ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن بۇ ئەسەر تۈركىي خەلق قوشاقلىرى ۋەزنىگە ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ .

«سازلار مۇنازىرىسى» يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن يېزىلغان نادىر ئەسەر . ئەھمەدى سازلارنى سىمۋوللاشتۇرۇش ئۇسۇلى ، ئۆتكۈر يۇمۇرلۇق تىل ۋە ساتىرا ئامىللىرى ئارقىلىق ئىنسانىي خىسلەتلەرگە يات ئىللەتلەرنى ، يوغان قورساق خوجىلار ، ساراي شائىرلىرىنى ھەجۋى ئاستىغا ئالىدۇ . ئەھمەدى قەلەمى ئاستىدا مەنمەنچىلىك ، ئىشقۇازلىق ،

ئىغۋاگەرچىلىك ، پىتنىخورلۇق ، مۇتتەھەملىك ، ئۇرۇش - جاڭجال ، غەۋغا كۆتۈرۈش قاتارلىق يامانلاس ئىللەتلەر قارا ئىغۇلۇق مىسالىدۇر . بۇ شۇنداقلا ، ئەسەرنىڭ كىرىش قىسمى ۋە خۇلاسە قىسمىدا مەخسۇس قەيت قىلىپ ئۆتۈلىدۇ .

شائىر ئەھمەدنىڭ قوبۇز ، كوڭگۇرە ، يوتۇغان قاتارلىق قەدىمكى ئۇيغۇر سازلىرىنى جانلاندۇرۇپ ، ئۆز ئەسىرىگە ئىشتىراك قىلدۇرۇشىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەتلىكتۇر .

«سازلار مۇنازىرىسى» ناملىق بۇ مەشھۇر داستاننىڭ 16 - ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى بولۇپ ، ئۇ ھازىر لوندوندىكى ئۇلۇغ بېرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا .

يەقىنى

شائىر يەقىنى ئۆزىنىڭ «ئوق ۋە يا مۇنازىرىسى» ناملىق ئەسىرى ئارقىلىق 15 - ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن مۇنازىرە ژانىرىدىكى ئەسەرلەرنىڭ يەنە بىر ئۇلگىسىنى ياراتتى.

ئەسەردە بىرنەچچە ماھىر ئوق - ياچى يىگىتلەر شەھەرنىڭ بىر چېتىگە چىقىپ بەزمە قۇرىدۇ. شۇ زامان تۇركستاندىن كەلگەن ئىككى ناتونۇش كىشى پەيدا بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرى قەددى ئېگىلگەن چال — يا، ئىككىنچىسى قەددى راۋۇۋۇرۇس، چىرايلىق يىگىت — ئوق. يىگىتلەر ھۇرمەت يۇزىسىدىن قېرىغا ئوق تەرەپتىن، ياشقا سول تەرەپتىن جاي كۆرسىتىپ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ. لېكىن، يىگىت ھېچ ئەيمەنمەستىلا ئوق تەرەپتە ئولتۇرۇۋالىدۇ. چالغا بۇ قاتتىق ئەلەم قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مۇنازىرە باشلىنىدۇ. چال ئوقنى ئۇنىڭ ئۆيىدىن قېچىپ كەتكەن قاچقۇن بولۇپ تۇرۇۋقىلۇق، ئوق تەرەپتە ئولتۇرۇشنى دەۋا قىلغانلىقتا ئەيىبلەيدۇ.

يەقىنى مۇنازىرىسىدە چال - يا ۋە يىگىت — ئوقنىڭ تىلى ئارقىلىق بارلاس قەبىلىسىگە تەۋە تۆمۈرىيلەرنىڭ چوڭ يەر ئىگىلىرى — تارخانلار بىلەن بىرلىشىپ ئاددىي خەلق ئۈستىدىن قىلغان جەبر - زۇلۇملىرىنى، ھەقسىزلىقلىرىنى ئاياغ - ئاستى قىلىپ خەلقنى ئالدىنغانلىقلىرىنى پاش قىلىدۇ. تۆمۈرىيلەرنىڭ ئادالەتسىزلىكلىرى ھەققىدە يەقىنى مۇنازىرىسىنىڭ ئاخىرىدا مۇنۇلارنى يازىدۇ:

«بۇ مۇنازىرىدىن مەقسەت ئولكىم، بۇ دەۋرنىڭ كاج تەبىلەرنىڭ قاشىدا ھەر كىم يادەك ئەگرى بولسا، يانلىرىدىن يىراق بولماس ۋە ھەر كىم ئوقتەك راست بولۇپ تۇز يۈرسە، يەقىنىدەك يىراق تۇشەر»

بۇنىڭدىن خەلقپەرۋەر، ھەققانىيەت تەرەپدارى بولغان شائىر

يەقىنىنىڭ زوراۋانلارنىڭ جەبر - زۇلمى ، زوراۋانلىقى ، ئىككى يۈزلىمىلىك لىسكىگە بولغان نارازىلىقىنى كۆرسەتمەكتە ئۇنىڭ پىكرىچە ، كىم ئەگرى ، ۋىجدانسىز بولسا ، ئۇ ھۆرمەت - ئىززەتكە ئىگە بولمىدۇ . كىم توغرا ، ۋىجدان ئىگىسى بولسا ، ئادالەتسىز جەمئىيەتتە ئۇنىڭغا ئورۇن يوق .

قەسسىدىكى ئەگرى يا — تۆمۈرىيلەر ، تارخانلار ۋە ئۇلارنىڭ ھىمايىچىلىرى ھەمدە ئۇرۇشلاردا قولغا كىرگۈزۈۋالغان بايلىقلار ھېسابىغا بېيىغان ھۆكۈمرانلارنىڭ ، ئوق — ئۇرۇشنىڭ بارلىق ئېغىر چىلىقلىرىنى تارتقان ، لېكىن ، ئاخىرقى ھېسابتا ھېچنېمىگە ئىگە بولالمىغان ھوقۇقسىز ئاددىي خەلقنىڭ سىمۋولى .

«ئوق ۋە يا مۇنازىرىسى» ئەسىرى شۇ دەۋردە يارىتىلغان مۇنازىرە شەكلىدىكى ئەسەرلەرگە ئوخشاشلا تېلىنىڭ ساددىلىقى ، ھازىر جاۋابلىقى ۋە بەدىئىي شەكلىنىڭ مۇكەممەللىكى بىلەن كۆزگە تاشلىنىدۇ . مۇئەللىپنىڭ قەيت قىلىشچە ، بۇ مۇنازىرە تامامەن يېڭى مەزمۇن ، يېڭى ئۇسلۇبتا يېزىلغان ئەسەردۇر .

ئاپتورنىڭ ئوق ۋە يا تېمىسىنى ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر قەدىمكى داستانى «ئوغۇزنامە» دىن ئالغانلىقى چىقىپ تۇرىدۇ . «ئوغۇزنامە» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان قول يازمىسىدا ئوق ۋە يا ھەققىدىكى ئېپىزوت ئۇچرايدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن يەقىنگىچە بولغان يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىدە بىز ئوق ۋە يا ماتېرىيال قىلىنغان ئەسەرلەرنى ئۇچراتمايمىز . يەقىنى ياشىغان دەۋردە (15 - ئەسىر) «ئوغۇزنامە» ئېپوسى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىغا ئىنتايىن كەڭ تارقالغان ۋە نۇرغۇن ئەدەبىلەر ، تا-رىخشۇناسلار «ئوغۇزنامە» نى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتتۈرگەن ۋە ئۇنىڭدىن ماتېرىيال ئالغاندى .

يەقىنىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىغا دائىر مەلۇماتلار يوقىنىڭ ئورنىدا بو-لۇپ ، بىزگە پەقەت ئۇنىڭ 15 - ئەسىردە ياشاپ ئىجاد ئەتكەنلىكىلا مەلۇم . «ئوق ۋە يا مۇنازىرىسى» نىڭ 16 - ئەسىردە كەچۈرۈلگەن بىردىنبىر قول يازما نۇسخىسى ھازىر لوندۇندىكى ئۇلۇغ بېرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا .

گەدائی

مەۋلانا گەدائی 15 - ئەسىردىكى چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم نامايەندىلىرىدىن بىرى. ئەلىشىر نەۋائى «مەجالسۇن نافائىس» ئەسىرىدە: «مەۋلانا گەدائى — تۇركىيگويدۇر، بەلكى مەشھۇرلىرىدىندۇر. بابۇر مىرزا زامانىدا شېئىرلىرى شۆھرەت تاپتى. ئانىڭ مەشھۇر مەتلەئلىرىدىن بىرى بۇدۇر:

ئاھ كىم دىۋانە كۆڭلۈم مۇپتىلا بولدى يەنە،
بۇ كۆڭۈلنىڭ ئىلكىدىن جانغە بەلا بولدى يەنە.

مەۋلانانىڭ يېشى توقسەندىن ئاشىپتۇر. بۇ مەتلەئ ھەم ئانىڭدۇر:

دىلبەرا، سەنسىز تىرىكلىك بىر بەلائى جان ئىمىش،
كىم ئانىڭ دەردى قاشىدە يۈز ئۆلۈم ھەيران ئىمىش.»

دېگەنلەرنى يازىدۇ. نەۋائى «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» ناملىق ئەسىرىدىمۇ گەدائىنى سەككاكى، ھەيدەر خارەزمى، ئاتائى، مۇقىمى، يەقىنى، ئەمىرى ئوخشاش تونۇلغان نامايەندىلەر بىلەن بىر قاتاردا تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ.

نەۋائى «مەجالسۇن نافائىس» ئەسىرىنى يازغان چېغىدا (ھىجرىيە 896 - يىلى) گەدائىنىڭ يېشى 90 دىن ئاشقان بولسا، ئۇ ھالدا گەدائى ھىجرىيىنىڭ 806 - يىلى (مىلادىيە 1403 - 1404 - يىللار) تۇغۇلغان بولىدۇ.

گەدائىنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن يېگانە دىۋانى پارىژ مىللىي كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىدۇ. دىۋاندىن تاللاپ ئېلىنغان 50 پارچە غەزەل 1961 - يىلى ئىستانبولدا ئېكمان تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. دىۋانىنىڭ پارىژ قول يازمىسى ئاساسىدىكى تولۇق نەشرى 1973 - يىلى تاشكەنتتە چىقتى.

گەدائىنىڭ غەزەللىرى ئاساسەن تۇركىي تىللىق شائىرلار كۆپ

قوللانغان ۋە «تۇركي» دەپ ئاتالغان سۈرۈد ۋەزىندە (رەمەل مۇسەممەنى مەنسۇر) يېزىلغان بولۇپ ، تىلىنىڭ ساددا ۋە راۋانلىقى ، سۆز سەنئىتىنىڭ يۇقىرىلىقى ۋە ئاھاڭدارلىقى بىلەن كىشىنى جەلپ قىلىدۇ .

مەسىلەن :

«ئاي يۈزۈڭ بۇرجى لەتافەتتىن تولۇدۇ ئەتكەن قۇياش ،
زەررەتەك مېھرىڭغە بولدى كۆكتە سەرگەردان قۇياش .
تۇتىمدە كۆرمىش ئارەزىڭنى زەھرەن بىر كۈن يەنە ،
ئانى ئىستەپ كېچەيۇ - كۈندۈز يۈرۈر ھەيران قۇياش .»

ياكى :

«ھۆسن ئىزلەپ بىر سېنىڭدەك دىلرەبا بولغايمۇ ھېچ ،
ئىشق ئېلىغە داغى مەندەك مۇبتەلا بولغايمۇ ھېچ .»

گەدائى شېئىرلىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسى ئىنسان ، تەبىئەت گۈزەللىكى ، ھايات ۋە ئۇنىڭ ئەۋزەللىكىنى كۈيلەشكە بېغىشلانغان بولۇپ ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا يەنە ئۆز دەۋرىدىكى بەزى ئىجتىمائىي مەسىلەرمۇ مۇناسىپ ئورۇن تۇتىدۇ .

شائىر ئۆز يۇرتى — ھىراتنى قىزغىن سۆيگەن . ئۇ غەزەللىرىدە ھىراتنىڭ گۈزەل باغۇ بوستانلىرىنى ، جان بېغىشلىغۇچى زىلال سۇلىرىنى چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن كۈيلەيدۇ .

گەدائى دىۋانىدا غەزەللەردىن تاشقىرى يەنە :

«ئەي غەمزەسى فىتنە ، كۆزى فەتتان ، ئۆزى ئافەت ،
رەھىم ئەيلە بۇ جانە ،
فەتىم ئولدى ساڭا سەلتەنەتى مۇلكى لەتافەت ،
ئەي شاھى يېگانە .»

دېگەن مىسرالار بىلەن باشلانغان بىر مۇستەزاد ۋە 13 بېيىتتىن ئىبارەت بىر قەسىدە بار بولۇپ ، ئۇ قەسىدىنى تۆمۇر ئەۋلادىدىن بولغان خەلىل سۇلتانغا بېغىشلىغان .

ئەھمەد ھاجىبەگ

شاھرۇخ 1410 - يىلى خانلىق پايتەختىنى ھىراتقا كۆچۈرگەندىن كېيىن ، ھىرات تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندى .

15 - ئەسىردە ھىرات ۋە سەمەرقەندتە ياشىغان ئۇيغۇرلاردىن سەئدىددىن قەشقەرى ، سۇلتان مالىك قەشقەرى ، جانىبەگ دولداي ، غەياسىدىن باخشى (نەۋائىنىڭ دادىسى) ، ئەھمەد ھاجىبەگ ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد دولداي ، شاھقۇلى قاتارلىق ئەدىبلەر مەشھۇر جامائەت ۋە دۆلەت ئەربابلىرى سۈپىتىدە تونۇلغان .

ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «مەجالسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە ئەھمەد ھاجىبەگ ھەققىدە خەۋەر بەرگەندە ، ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىدە تەڭدىشى يوق كىشى دەپ تەكىتلەيدۇ . ئەھمەد ھاجىبەگ سۇلتان مالىك قەشقەرىنىڭ ئوغلى بولۇپ ، تۆمۈرلەر سۇلالىسىنىڭ پايتەختلىرى ھىرات ۋە سەمەرقەندلەردە ھاكىم بولغان .

ئەلىشىر نەۋائى 1466 - يىلى سەمەرقەندكە كەلگەندە ، شۇ يەرنىڭ تونۇلغاندا ھاكىمى بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەھمەد ھاجىبەگنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتقان . سەمەرقەنتتە زور ئابرويغا ئىگە بولغان ، ئالىم ۋە ئىختىساس ئىگىلىرىنى قەدىرلەپ ، مەدرىسە ۋە مەكتەپلەر قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بەرگەن ، ئىلىم ئەھلىلىرىگە ھامىيلىق قىلغان ئەھمەد ھاجىبەگ ئەلىشىرنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ ، ئۇنىڭ بىلىم ئېلىش ۋە ياشىشى ئۈچۈن ئوبدان شارائىت تۇغدۇرۇپ بەرگەن ، ماددىي جەھەتتىن ياردەمدە بولغان .

زەھىرىددىن بابۇرمۇ ئەھمەد ھاجىبەگنىڭ شائىرلىق تالانتىغا يۇقىرى باھا بېرىپ كېلىپ : «... خۇش خۇي ۋە مەردانە كىشى ئىدى ،

تەخەللۇسى (ۋەفائى) ئىدى ، دىۋانى بار ئىدى ، شېئىرنى ياماق ئەمەس يازاتتى» دەيدۇ ۋە شائىر ئەھمەد ھاجىبەگ (ۋەفائى) نىڭ تۆۋەندىكى بېيىتنى مىسال كەلتۈرىدۇ :

«مەستەم ، ئەي مۇھتەسىب ، ئىمرۇز زى مەن دەست بىدار ،
ئىھتىسابەم بىكۈن ئان روزكى يابى ھوشيار .» ①
(ئەي مۇھتەسىب ② ، مەستەمەن ، بۇگۈن مېنى تۇتما ،
مېنى ئەقلىم كاللامدا بولغان كۈنى سوراق قىل)

ئەھمەد ھاجىبەگ (ۋەفائى) نىڭ ھاياتى ۋە ئەدەبىي مىراسلىرى تېخى تولۇق تەكشۈرۈلگىنى يوق . شۇڭا ، بۇ ھەقتە داۋاملىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ .

① «بابۇرنامە» . (ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى ، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1992) 38 ـ ، 39 ـ بەتلەر .

② مۇھتەسىب ـــ دىنىي قائىدىلەرنىڭ ئىجرا سىنى تەكشۈرگۈچى .

سەئىد ئەھمەد

شائىر سەئىد ئەھمەد ئەمىر تۆمۈر كوراگانىنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى مىرانشاھنىڭ پەرزەنتى بولۇپ ، ياشىغان دەۋرى 15 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا توغرا كېلىدۇ .

ئەلىشىر نەۋائى «مەجالسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىنىڭ يەتتىنچى مەجلىسىدە سەئىد ئەھمەد توغرىسىدا توختىلىپ : «سەيىد ئەھمەد مىرزا — تەبئىتى ساغلام ، زېھنى ساپ كىشى ئىدى . شېئىرىيەتنىڭ غەزەل ۋە مەسنەۋى تۈرلىرىدە ھەم تۈركچە ھەم فارسچىدا خېلى مەشھۇر نەزمىلىرى بار . غەزەللىرىدىن تۇزگەن دىۋانىمۇ بار . مەسنەۋىلەر ئىچىدە « لەتا- ئەتنامە » ئۇنىڭ ئەسىرى ...» دەپ يازغان .

يۇقىرىقى بايانلاردىن بىز سەئىد ئەھمەدنىڭ تۈركىي ۋە فارسىيدىن ئىبارەت ئىككى تىلدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئۆز دەۋرىدىلا تونۇلغان شائىرلاردىن بىرى ئىكەنلىكىنى بىلىمىز . بىزگە پەقەت ئۇنىڭ «تەئەششۇقنامە» ناملىق داستانى يېتىپ كەلگەن بولۇپ ، نەۋائى «مەجالىسۇن نەفائىس» تا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن غەزەللەر دىۋانى بىلەن مەسنەۋى شەكلىدىكى «لەتائەتنامە» ناملىق ئەسىرى بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن .

سەئىد ئەھمەدنىڭ نامە ژانىردىكى ، مەسنەۋى شەكلىدە تۇزۇلگەن «تەئەششۇقنامە» ناملىق داستانى ھىجرىيە 839 - (مىلادىيە 1435 - 1436 -) يىلى يېزىلغان بولۇپ ، جەمئىي ئون باب 319 بەيىتتىن تەشكىل تاپقان بۇ ئەسەردە ئاپتورنىڭ پاك مۇھەببەت ۋە گۈزەللىك ، سەممىيلىك ۋە سادا- قەت ھەمدە جەمئىيەت توغرىسىدىكى قاراشلىرى گۈزەل لىرىك تەسۋىرلەر ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىلگەن .

«تەئەششۇقنامە» داستانىنىڭ بىردىنبىر قول يازما نۇسخىسى بۇيۇك بېرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا . 1927 - يىلدىن باشلاپ بۇ ئەسەر خىلمۇخىل نۇسخىلاردا ئېلان قىلىندى ، توپلاملارغا كىرگۈزۈلدى .

شاھ غېرىب مىرزا

شاھ غېرىب مىرزا تۆمۈرىيلەر ئەۋلادىدىن بولۇپ ، نەۋائى بىلەن بىر دەۋردە ياشىغان ، خۇراساندا كۆزگە كۆرۈنگەن تۈركىي تىللىق شائىرلاردىن بىرى ئىدى .

ئەلىشىر نەۋائى «مەجالىسۇن نەفائىس» تا شاھ غېرىب مىرزا ئۈستىدە توختىلىپ : «... يۇقىرى قابىلىيەتكە ، ئۆتكۈر زېھنىگە ، نازۇك خىياللارغا ۋە ئىنچىكە تەپەككۇرگە ئىگە يىگىت . ئۇ نەزمە ۋە نەسرىدە تەگدائىسىز ، خىيالچانلىق ۋە خاتىرە كۈچى جەھەتتە مىسلىسىزدۇر . قۇش ئويىنتىپ ، ئوۋ ئوۋلاش ئۇنىڭ كۆڭلىگە ياقمىدۇ .

ئۇ دىۋانىمۇ تۈزۈپتۇ . ياخشى مەتلەئلىرىنى يېزىپ كەلسەك ، بۇ قىسقا كىتابچىغا سىغماي ، يەنە بىر كىتاب يېزىلىپ كېتىشى مۇمكىن» دەپ گەنلەرنى يازمىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ «يانا» رادىپلىق غەزىلىدىن تۆۋەندىكى مەتلەئنى مىسال قىلىپ ئالمىدۇ :

«بۇ مەتلەئ خاس خىيال ۋە غەرب ئەدا تاپىپتۇر (بۇ مەتلەئ خىيالغا باي ۋە غەربانە چىقىپتۇر) :

پارسا يارىمغا مەي ئىچمەك شىئار ئولمىش يانا ،
بەسكى تارتارمەن سەبۇ ، ئىگىنىم فىگار ئولمىش يانا .»
(مېنىڭ تەقۋادار يارىم يەنە شاراب ئىچىشنى ئادەت قىلىۋالدى ،
مەي كۆزىلىرىنى توشۇپ كىيىملىرىم يىرتىلىپ كەتتى .)

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى ، نەۋائى تەرىپىدىن نەزمە ۋە نەسرىدە تەگدائىسىز ، تەپەككۇرىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى جەھەتتە مىسلىسىز دەپ تەرىپلەنگەن ، ئەينى دەۋردە ئۆز شېئىرلىرى بىلەن ، بولۇپمۇ ، شېئىرلىرىنىڭ باشلانما بېيىت (مەتلەئ) لىرى بىلەن شۆھرەت تاپقان شاھ غېرىب مىرزا چاغاتاي ئەدەبىياتىدا مۇناسىپ ئورۇن تۇتىدىغان ئەدىبلەردىن بىرىدۇر .

شاھ قۇلى ئۇيغۇر

15 ـ ئەسىردە نەۋائى بىلەن زامانداش ئۆتكەن شائىرلارنىڭ بىرى بولغان شاھ قۇلى ئۇيغۇر ھەققىدىكى مەلۇماتنى بىز پەقەت نەۋائىنىڭ «مەجالسۇن نەفائىس» ئەسىرىدىن ئالىمىز .

نەۋائى «مەجالسۇن نەفائىس» تا شاھ قۇلى ئۇيغۇرنى : «كىچىكىدىن باشلاپ زېھنى ئىلىم تەھسىل قىلىشتاۋە باشقا نۇرغۇن ھۇنەر-سەنئەتلەردە ئۆتكۇر ئىدى . ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى ئاسراقلىقى سەۋەبىدىن ئوقۇشسىز قېلىپ ، ناھايىتى كۆپ قابىلىيىتى زايا بولدى . ئۇ قەبىلىنىڭ مىرزىسى ، ھۆكۈم چىقىرىدىغان ئىشلارنى شۇ قىلىدۇ . مۇئەممادا زېھنى ئۆتكۇر» دەپ تەرىپلەپ ئۆتىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ «مەھۇى» نامىغا يېزىلغان تۆۋەندىكى مۇئەممانسىنى مىسال قىلىپ ئالىدۇ :

«ئەز مېھنەتىما بە پىشى ۋەي ھەرفى دۇ ،
گەر مەسلىھەت ئەست بەگۇ مەگەرنىست مەگۇ .»
(بىرنىڭ مېھنىتىمىزنىڭ ئالدىدا ئىككى ھەرپ بار ، ئۇنى
ئەگەر مۇۋاپىق بولسا ئېيتقىن ، مۇۋاپىق بولمىسا ئېيتما .)

ئەينى دەۋردە شېئىرىيەتنىڭ مۇئەمما (تېپىشماق) ژانىرىدا زېھنىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى ، قابىلىيىتىنىڭ ئۇستۇنلۇكى بىلەن تونۇلغان ، نەۋائى تەرىپىدىن چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرى قاتارىدا تەرىپلەپ ئۆتۈلگەن شاھ قۇلى ئۇيغۇرنىڭ شېئىرىي مىراسلىرى بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن .

ھۇسەيىن بايقارا

تۇنۇلغان دۆلەت ئەربابى ، ئەدىب ھۇسەيىن بايقارا بۇيۇك مۇتە-
پەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائى بىلەن بىرگە 15 - ئەسىر چاغاتاي تىلى ۋە
ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن قوشقان زور نۆھپىسى بىلەن ئەدەبىيا-
تىمىز تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ .

ھۇسەيىن بايقارا 1438 - يىلى ھىراتتا تۇغۇلغان . ئۇ تۆمۇر
نەسلىدىن بولۇپ ، ئاتىسى مىرزا مەنسۇر مىرزا بايقارانىڭ ئوغلى ئىدى .
نەۋائىنىڭ ئاتىسى بىلەن ھۇسەيىن بايقارانىڭ ئاتىسى ئىلىمداشلاردىن
بولغان ، ھۇسەيىن بايقارا بىلەن نەۋائى بالىلىق مەزگىلىدىن تارتىپلا بىقىن
مۇناسىۋەتتە ئۆتكەن ، بىر مەزگىل بىرگە ئوقۇپ ، بىرگە تەربىيىلەنگەن .

ھۇسەيىن بايقارا ياش ۋاقتىدىن باشلاپ ساراي خىزمىتىگە كىر-
دۇ ، تۆمۇرىلەرنىڭ تەخت تالىشىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان تالاش -
تارتىش ، كۈرەشلىرىگە قاتنىشىدۇ ، ئۆزىمۇ تەخت ئۈچۈن كۈرەش ئېلىپ
بارىدۇ ، ئاخىر ، 1469 - يىلى مارتتا سۇلتان ئابۇسەئىد مىرزا ھاكىمىيىتىنى
ئىگىلەپ ، ھىراتتا شاھلىق تەختىگە ئولتۇرىدۇ .

ھۇسەيىن بايقارا تەختكە ئولتۇرۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، مەخسۇس
مەكتۇپ يوللاپ ، سەمەرقەندتە تۇرۇۋاتقان دوستى ئەلىشىر نەۋائىنى ئۆز
يېنىغا چاقىرتىدۇ . نەۋائى ھىراتقا كەلگەندىن كېيىن ھۇسەيىن بايقارانىڭ
ھاكىمىيەتىنى مۇستەھكەملەش ، ئىگىلىكنى ، پەن - مەدەنىيەتنى
گۈللەندۈرۈش ئىشلىرىغا يېقىندىن ياردەمدە بولىدۇ .

ھۇسەيىن بايقارا مەرىپەتپەرۋەر شاھلاردىن بولۇپ ، ئۇ ئۆزى ھۆ-
كۈمرانلىق قىلغان دەۋرنىڭ سىياسىي - ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي ھاياتىدا

مۇھىم رول ئويندى. ھۇسەيىن بايقارا فارس تىلىنى خۇددى ئۆز ئانا تى-لىغا ئوخشاش ئوبدان ئىگىلىگەن بولسىمۇ، ئۆز ئەسەرلىرىنى ئانا تىلىدا ئۇيغۇر تۈركىي تىلىدا يېزىپ، نەۋائى بىلەن بىرلىكتە، تۈركىي تىلىنىڭ ئورنى ۋە نوپۇزىنى قوغدىدى. مەلۇمكى، شاھلىق تەختىدىكى ھۇسەيىن بايقارانىڭ بۇ خىل ھەرىكىتى ئەينى دەۋر ئەدەبىي ھاياتىدا زور ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

ئەلىشىر نەۋائى «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين» ناملىق ئەسىرىدە ھۇسەيىن بايقارانىڭ ئەينى دەۋر مەدەنىي ۋە ئەدەبىي ھاياتىدا ئويناغان مۇھىم رولىنى؛ ئۇنىڭ بەدىئىي دىت - ئىقتىدارى ۋە ئېئىرىي ئىجادىيىتىگە يۇقىرى باھا بېرىپ مۇنۇلارنى يازغانىدى:

«بۇ شاھ يۇرتىنى ئەمىنىيەت گۆھەرلىرى بىلەن بېزىدى، مەملە-كەتكە بىرلىك ئۇرۇقلىرىنى ئەكتى. مەنا گۆھەرلىرىنىڭ كانى بولغان بېجىرىم قەلبى ۋە خۇدا بەرىكەتلىرىنىڭ ئورنى بولغان توغرا زېھنى بىلەن ئىلىم ئەھلىگە ئاسايىشلىق ۋە شاد - خۇراملىق، ئىلىم ساھەسىگە رونا قىلىق ۋە تەرەققىياتلار بەخش ئەتتى. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى پەنلەر بويىچە نەھىرلىك ئەسەرلەر، مەزمۇنلۇق رىسالىلەر، بارلىققا كەلدى، ئاجايىپ دىۋان، غەزەل، قەسىدە ۋە مەسنەۋىلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. شاھ ئۆزى گەرچە فارسىي تىل بىلەن تۈركىي تىلنىڭ ھەر ئىككىلىسىدە سۆزلەش ۋە يېزىشقا قادىر ۋە ماھىر بولسىمۇ، لېكىن ئەسلى تەبىئىتىنىڭ تەلىپى ۋە چۇشىنىشلىك تىلدا ئىپادىلەش ئىستىكى بىلەن تۈركىي دىۋان تۈزۈشكە ئىختىيار قىلىپ، ئۇنى شۇنداق يېقىملىق بېيىت ۋە تەگداشسىز غەزەللەر بىلەن تولدۇردىكى، پەلەك دىۋانخانىسىنىڭ قەلەمكەشى، ئاسمان ئىنتىزامخانىسىنىڭ رەقەمچىسى بولغان ئۇتارىد (مىركۇرى) يۇلتۇزىمۇ ئانداق نازۇك گۈل ۋە رەيھانلار بىلەن يانغان گۈلشەننى ۋە ئانداق بىباھا مەنە گۆھەرلىرى بىلەن بېزەلگەن خەزىنىنى كۆر-گەن ئەمەس.» ①

---

① ئەلىشىر نەۋائى: «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين» (مىللەتلەر نەشرىياتى 1988)، 49 - 50 - بەتلەر.

هۇسەيىن بايقارانىڭ «هۇسەينىي» تەخەللۇسى بىلەن يازغان غەزەل-لىرىدىن تۇرۇلگەن دىۋانى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ ، دىۋاندىكى غەزەللەرنىڭ هەممىسى دېگۈدەك ئەينى دەۋر ئەدەبىياتى ئۈچۈن خاراكتېر-لىك بولغان ؛ ئاھانگدار ، ساددا ۋە راۋان تۇرۇلۇشى بىلەن تۇركىيگوي شائىرلارنىڭ يېزىش ئۇسلۇبىغا ئايلانغان «رەمەل مۇسەممەنى مەقسۇر» ۋەزنىدە تۇرۇلگەن . ئۇنىڭ هەممە غەزەللىرى دېگۈدەك مۇھەببەت تېمىسىدا بولۇپ ، ئۇ ئىشقىي - مۇھەببەتنىڭ قۇدرىتى هەمدە ئاشىقنىڭ ئۇ سەۋەبىدىن كەلگەن ئىزتىراپ ، ئىچكىي كەچۈرمىلەرنى تەسۋىرلەشتىكى ئاجايىپ ما-هارىتى بىلەن ئۆز دەۋرىدىلا تونۇلغان ، ئەلىشىر نەۋائى ئۇنىڭ بەدىئىي دىتىگە يۇقىرى باھا بېرىپ ، «مەجالسۇن نەفائىس» ئەسىرىنىڭ سەككە-زىنچى مەجلىسىنى مەخسۇس هۇسەينىي ئىجادىيىتىگە بېغىشلىغان ، ئۇنىڭ غەزەللىرىدىن كۆپلىگەن بېيىتلارنى مىسال ئېلىپ ، تە-رىپلىگەنىدى .

مەسىلەن ، هۇسەينىي ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە ئىشق ئوتى توغرىسىدا مۇنداق گۈزەل مىسرالارنى تىزىدۇ :

«بەس ئەمەس ماڭا هەم ئۆر ئوتۇم هەم يار ئوتى ،
كىم ، ئاڭا ئەفزۇن ① داغى بولمىش يانا بىر زار ئوتى .
ئۆز ئوتۇم كۆڭلۈمغە ئافەت ، يار ئوتى جانغە بەلا ،
باهىسى ئەندۇھۇ ② دەرد ئول بەدىلى ③ بىمار ئوتى .
بۇ بەلا بەرقى ، ئول ئافەت دوزەخى كۆر تۇرفەكىم ④ ،
تېز ئېتەر بۇ ئىككىنى بىر خاتىرى ئەفگار ⑤ ئوتى .
بۇيلە ئۇچ ئوت بۇ كۆڭۈلگە تۇشسە كۆيمەي نەيلەگەي ،
ئويلەكىم ، بۇلبۇل ئوتىيۇ ، گۈل ئوتىيۇ ، خار ئوتى .

---

① ئەفزۇن — ئارتۇق ، ئەۋزەل .
② ئەندۇھ — قايغۇ ، غەم .
③ بەدىل — ئاشقىلىق .
④ تۇرفە — ئاجايىپ .
⑤ ئەفگار — يارىدار ، خەستە .

جانى كۆگلۈم بىرله باغرىم كۆيدى بۇ ئۇچ ئوت بىله ،
ياخشى باقسام يۇز تەمۇغچە ①مەر بىرىنىڭ بار ئوتى .
ئۆز ئوتۈم يا يار ئوتىگە گەرچە تەسكىن بەرسە ئەشك ②
بەھ ، ئەنى نەيلەيكى ، قىلغاي يۇز چەقىن ئىزھار ئوتى .
گەر ھۈسەينىيغە بىر ئوتلۇق يۇز غەمى ئوت سالمىسا ،
بەس نېچۈك ئالەمنى كۆيدۈردى نەۋائىيدار ئوتى ؟»

شائىر قەلىمىدىكى ئىشق ئوتى ئۇچ ئوت بولۇپ ، ئۇ ئۆز ئوتى ، يار ئوتى ۋە يارغا بولغان زارلىق ئوتىدۇر .

ھۈسەيىن غەزەللىرىدە ئەينى دەۋردە ئەنئەنىگە ئايلانغان مەي تېمىسىدىكى بەيتلارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ . ئۇ ئۆز دىۋانىغا يەنە بىر قىسىم مۇخەممەس ، رۇبائى ۋە فەردلەرنى كىرگۈزگەن .

ھۈسەيىن بايقارا ئىجادىيىتىدىن بىزگە يەنە بىر نەسرىي ئەسەر يېتىپ كەلگەن . «رىسالەئى ھۈسەيىن بايقارا» دەپ ناملانغان مەزكۇر رىسالە 1945 - يىلى تۈرك ئالىمى ئىسمائىل ھېكمەت ئېرتويلان تەرىپىدىن ئاماسىيا كۈتۈپخانىسىدىن بايقالغان ۋە شۇ يىلى ئۇنىڭ فوتو فاكسىملى نەشرى قىلىنغان .

ئافغانىستانلىق ئالىم مۇھەممەد ياقۇپ ۋاھىدى جوزجانى 1968 - يىلى كابولدا ھۈسەيىن بايقارانىڭ تولۇق دىۋانىنى ۋە ئۇنىڭ ئاخىرىغا رىسالىنىڭ خاتالاردىن خالىي تېكىستىنى قوشۇپ نەشىردىن چىقاردى .

ھۈسەيىن بايقارا رىسالىسىدە ئۆزىنىڭ ئىجابىي پائالىيەتلىرى ھەققىدە ھەمدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى مەملىكەتتە بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ راۋاج تېپىۋاتقانلىقىدىن مەمنۇن ئىكەنلىكى ھەققىدە ، ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئەدىبلىرى — جامى ، نەۋائى ھەققىدە توختىلىدۇ ، نەۋائىنىڭ « خەمسە» يارىتىشتىكى يۈكسەك ماھارىتىنى مەدھىيلەيدۇ .

نەۋائى «نەزمۈل جەۋاھىر» ناملىق ئەسىرىنىڭ مۇقەددىمىسىدە

---

① تەمۇغ — دوزاخ .
② ئەشك — كۆز يېشى .

هۇسەيىن بايقارا رىسالىسىنى : «گۈزەل سۆزلىرى قىممەتباها ئەنجۈلەرگە تولغان ۋە نازۇك مەنىلىرى ئوتلۇق يانۇتلار بىلەن بېزەلگەن» دەپ تەرىپ-لەيدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ «نەزمۇل جەۋاھىر» ناملىق ئەسىرىنى ھۇسەيىن بايقارا رىسالىسى مۇناسىۋىتى بىلەن ياراتقانلىقىنى ئېيتىدۇ . نەۋائى ئەسە-رىدىن ھۇسەيىن بايقارا رىسالىسىنىڭ ھىجرىيە 890 - (مىلادىيە 1485 -) يىلى يېزىلغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن .

ھۇسەيىن بايقارا ئەلىشىر نەۋائىدىن بەش يىل كىچىك ، مىلادىيە 1506 - يىلى شەيبانىيلارغا قارشى ئېلىپ بارغان جەڭ سەپىرى داۋامىدا ۋاپات بولدى .

ئەلىشىر نەۋائى

شەرق شېئىرىيىتىنىڭ ئاجايىپ جىلۋىدار گۈلتاجى بولغان ئىجادى بىلەن جاھانغا تونۇلغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىنىڭ شانلىق ئېپتىخارى.

قاراخانىلار دەۋرىدە قەشقەر يېپەك يولى بويىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم مەركىزى بولغىنىدەك، تۆمۇرلەر دەۋرىدە ھېرات بۇ زېمىنىدىكى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بىر مەركىزىگە ئايلاندى. بۇ مەدەنىيەت مەركىزىگە ئۇيغۇر زېمىنىدىن كۆچۈپ سىڭگەن مەدەنىيەتمۇ چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. ئەلىشىر نەۋائى ئەنە شۇنداق تارىخىي دەۋردە شەكىللەنگەن ۋە تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ ۋەكىلى.

ئەلىشىر نەۋائى مىلادىنىڭ 1441 - يىلى 9 - فېۋرالدا (ھىجرىيىنىڭ 844 - يىلى رامزان ئېيىنىڭ 17 - كۈنى) ھېراتتا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى غىياسىدىن كىچىك ئۇيغۇر بولۇپ، تۆمۇرلەر ئوردىسىدىكى ئىناۋەتلىك خادىملارنىڭ بىرسى ئىدى. غىياسىدىن كىچىك ئائىلىسىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن ئەدەبىيات - سەنئەت ئەھلى بىلەن بولغان قويۇق ئالاقىسى ئەلىشىرنىڭ كىچىكىدىنلا ئەدەبىيات خۇشتارى بولۇشى ئۈچۈن تەسىر كۆرسەتكەن مۇھىم بىر شارائىت ئىدى.

ئەلىشىر بالىلىق ۋاقتىدىلا ئۆزىنىڭ زېرەكلىكى، تىرىشچانلىقى ۋە خۇش پېئىللىقى بىلەن ئۆز تەڭتۇشلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇراتتى. ئۇ ئۇچ - تۆت يېشىدىلا شېئىر ئاڭلاشقا، ئوقۇش ۋە يادلاشقا قىزغىن بەرىلگەن، بەش ياشقا كىرمەي تۇرۇپ مەكتەپكە كىرگەن، بۇ مەكتەپتە بولغۇسى پادىشاھ ھۈسەيىن بايقارا بىلەن ساۋاقداش بولغان، ئۇنىڭ ئوقۇشتىكى ئۆتكۈرلۈكى ۋە ئۇنۇمى ھەممىنى ھەيران قالدۇرغانىدى.

بۇ چاغدا ھىرات تەختىدە ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان شاھرۇھنىڭ مۇستەبىتلىكى غىياسىدىن كىچىك ئائىلىسىگىمۇ كۆڭۈلسىزلىك ۋە پارا-كەندىچىلىك سالدى ، شۇڭا بۇ ئائىلە بىر مەزگىل ئاستراباددا سەرسان بولۇپ يۈردى . پەقەت ئوبۇلقاسىم بابىر تەختكە چىققاندىن كېيىن ھىراتقا قايتىپ كەلدى .

ئەلىشىر 12 يېشىدا ئاتىسىدىن يېتىم قالدى . شۇنىڭدىن كېيىن مەكتەپتىن ئايرىلىپ ، ساۋاقدىشى ، دوستى ھۈسەيىن بايقارا بىلەن بىللە ئوبۇلقاسىم بابىر ئوردىسىدا خىزمەت قىلدى . بىر ياقتىن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى قىزغىن ئۆگىنىش بىلەن ئۆزىمۇ شېئىر يېزىشقا كىرىشتى . ئەبۇلقاسىم بابىر ئەلىشىرگە غەمخورلۇق كۆرسەتتى ۋە ئۇنىڭ شېئىرغا بولغان ئىشتىياقىغا مەدەت ــ ئىلھام بەردى .

ئۆزبېكنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ئەلىشىر يەتتە يېشىدىن باشلاپ شېئىر يېزىشقا كىرىشكەن . شۇ زامانىدىكى ئەنئەنە بويىچە باشلانغۇچ بىلىمنى پارسىي مەنبەلەردىن ئالغان ئەلىشىر مەكتەپتىلا نىزامىي گەنجەۋىي ، مۇسلىھىدىن سەئدىي ، پەرىددىن ئەتتارلارنىڭ ئاندىن ، فىردەۋسىي ، خۇسراۋ دېھلەۋى ، ھافىز شىرازى ، ئابدۇراھمان جامى قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن بىر - بىرلەپ تونۇشتى . كېيىنرەك تۈركىي تىلدىكى شېئىرلارنى قىزغىن ئوقۇشقا كىرىشتى ، بولۇپمۇ ئاتائى ، سەككاكى ، لۇتفى غەزەللىرىدىن ئالاھىدە زوق ئالدى . ئۇ ئۆزبېكنىڭ دەسلەپكى شېئىرلىرىنى فارسچە يازغان بولسا ، 15 ياشقا كىرگەندە تۈركىي تىلدىمۇ شېئىر يېزىشقا باشلىدى . ئۇزۇن ئۆتمەي فارسچە شېئىرلىرىدا «فانىي» ، تۈركىي تىلدىكى شېئىرلىرىدا «نەۋائىي» تەخەللۇسى بىلەن تونۇلۇپ «زۇللىسانەين» (ئىككى تىللىق) دەپ نام ئالدى . ئۇنىڭ شېئىرىيەتتىكى ئاجايىپ ئىقتىدارى شېئىر زوقىمەنلىرىنى ، جۈملىدىن نۇرغۇنلىغان پېشقەدەم شائىرلارنىمۇ ھەيرەتتە قالدۇردى . تارىخچى خاندەمىرنىڭ ئېيتىشىچە ، ئەلىشىر نەۋائى يىگىتلىك دەۋرىنىڭ بېشىدىلا شائىر لۇتفىنىڭ قىزغىن مەدھىيىسىگە ۋە يۈكسەك باھاسىغا ئېرىشكەن . ئۇنىڭ 16 يېشىدا يازغان :

«ئارەزىن ياپقاچ ، كۆزۈمدىن ساچىلۇر ھەرلەھزە ياش ،

بۇيله‌كىم ، پەيدا بولۇر يۇلدۇز ، نىهان بولغاچ قۇياش .»

دەپ باشلىنىدىغان غەزىلنى كۆرگەن لۇتفى هاياجان ئىچىده «.... ئەگەر مۇيەسسەر بولسا ئىدى ، ئۆزۈمنىڭ ئون - ئون ئىككى مىڭ فارسي ۋە تۇركي بەيىتىمنى شۇ غەزەلگە ئالماشتۇرار ئىدىم» دېگەن .

1456 - يىلى ئوبۇلقاسىم بابۇر تەختنى مەشهەدگە كۆچۈرگەنده ، ئەلىشىر نەۋائىمۇ ، هۇسەيىن بايقارامۇ بىلله باردى . بىراق بىر يىلدىن كېيىن بابۇر ۋاپات بولدى . خۇراسان يەنه تاجۇ - تەخت تالىشىش جاڭجىلى ئىچىده قالدى . تاجۇ - تەخت ئارزۇسىدا يۇرگەن هۇسەيىن بايقارا بۇ جاڭجاللارغا ئارىلىشىپ كەتتى . ئەلىشىر نەۋائى بولسا ئاتا - ئانىسىز ، هامىسىز بۇ يات شەهەردە جاپالىق ۋە مۇستەقىل هايات يولىنى باشلىدى . ئۇ مەشهەددىكى يەتته يىللىق هاياتى جەريانىدا نامراتلىق ۋە بىرقانچه قېتىملىق ئېغىر كېسەل ئازابلىرىنى يېڭىپ ، ئىجتىهات بىلەن ئوقۇپ بىلىم ئىگىلىدى . بۇ ئۆگىنىش هەمده مەشهەددىكى نۇرغۇنلىغان شائىرلار بىلەن تونۇشۇش ، هەمسۆهبەتته بولۇش ، هەرساهه تۇرمۇشىغا ئارىلىشىش ئارقىلىق ئۆز تەپەككۇرىنى شەكىللەندۈرۈپ ۋە ئىجادي قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈپ باردى .

1464 - يىلى ئەلىشىر نەۋائى يۇرتى هىراتقا قايتتى ، ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ يەرده ئۆز دەۋرىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى مۇتەپەككۇر شائىرى ئابدۇراهمان جامى بىلەن ئۇچراشتى . بۇ نەۋائى هاياتىدىكى ئىنتايىن مۇهىم ۋەقه ئىدى . شۇنىڭدىن كېيىن داۋاملاشقان ئالاقه جەريانىدا جامى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي پەلسەپه نۇقتىئىنەزەرى ، ئېستېتىك پرىنسىپلىرى ئارقىلىق نەۋائىنىڭ هاياتىغا ، تەپەككۇرىگه ۋە ئىجادي ئىقتىدارىنىڭ كامالەت تېپىشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى . شۇڭلاشقىمۇ نەۋائى ئابدۇراهمان جامىنى ئۆزىنىڭ «پىر ئۇستازى» دەپ هېسابلىدى .

بىراق ، هىراتتا نەۋائى پادىشاه ئەبۇسەئىدنىڭ سوغۇق مۇئامىلىسىگه ئۇچرىدى . چۈنكى ، ئۇ نەۋائىنى خۇراسان تەختنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن هەرىكەت قىلىۋاتقان هۇسەيىن بايقارانىڭ هەمدىمى

دەپ ھېسابلايتتى . نەۋائى ئۇنىڭ چىرىك ۋە رەزىللىكىنى كۆرۈپ كۆڭلى غەش بولدى ، ئۇنىڭ كۆزىدىن نېرى بولۇش ھەمدە ئىلىم تەھسىل قىلىش نىيىتىدە 1466 - يىلى ھىراتتىن ئايرىلىپ ، سەمەرقەنتكە باردى .

شۇ چاغدىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرىسى بولغان سەمەرقەنتتە نەۋائى خېلى تۇزۇك ئېتىبار ۋە ئىمكانىيەتكە ئېرىشتى . مەشھۇر ئالىم ، قانۇنشۇناس ۋە ئەرەبشۇناس خوجا پەزلۇللائەبۇللەيسىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشىگە ئىگە بولۇپ ، ئۇنىڭ مەدرىسىدە بىلىم ئالدى .

نەۋائى مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن بىللە سەمەرقەنت بىلەن تونۇشتى ، ئۇنىڭ تارىخىنى ئۆگەندى ، ئۇلۇغبەگنىڭ ئاستىرونومىيە ساھەسىدىكى ئىلمىي مىراسلىرى بىلەن تونۇشتى . نۇرغۇنلىغان ئالىم ، شائىر سەنئەتكارلار بىلەن يېقىن ئالاقىدە بولۇپ ، ئىلىم ۋە شېرئىيەت ماۋزۇئىدىكى مۇلاھىزە سورۇنلىرىغا قاتناشتى ، كاسىپلار تۇرمۇشىغىمۇ چۆكتى . شۇنىڭدەك ، بۇ يەردە ئۆزىگە ئاتىدار چىلىق قىلغان مەشھۇر مەتېەتچىلەر گىمۇ ئارىلاشتى ، بۇ مۇناسىۋەت ۋە پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھايات تەجرىبىسىنى بېيىتتى ، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتتى ، ئەدەبىي ئىجادىيەتتىمۇ كامالەت تاپتى .

1469 - يىلى ھۇسەيىن بايقارا خۇراسان تەختىنى ئىگىلىدى . بۇ- نىڭدىن خۇش بولغان نەۋائى ئۆز دوستىنىڭ مەملىكەتنى تىنچ ۋە ئاۋات قىلىشىغا ئۈمىد باغلاپ ، بۇ يولدا ئۇنىڭغا ھەمكارلىشىش نىيىتىدە ھىراتقا قايتىپ كەلدى ۋە ھۇسەيىن بايقارانىڭ سەلتەنىتىگە بېغىشلاپ «ھىلالىيە» قەسىدىسىنى يازدى . نەۋائىنىڭ كەلگىنىگە ئۇنى سېغىنىش بىلەن كۈتۈپ تۇرغان پادىشاھ ھۇسەيىن بايقارا ئىنتايىن خۇش بولدى ۋە ئۇنىڭغا مۇھۇردارلىق ۋەزىپىسىنى تاپشۇردى .

نەۋائى ئوردىغا كىرگەندىن كېيىن ، مەملىكەتنى تىنچلاندۇرۇش ئىشىغا ئالاھىدە كۈچ چىقاردى . بولۇپمۇ تۆمۇرىلەر ئەۋلادىدىن بولغان مىرزا يادىگارنىڭ خۇراسان تەختىنى تالىشىپ قوزغىغان توپىلىڭىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى تۆھپىسى ناھايىتى چوڭ بولدى . نەۋائىنىڭ

كۆرسەتكەن تەدبىرى بويىچە مىرزا يادىكار ئۇجۇقتۇرۇلدى ، مەۋجۇت ۋەزىيەتتىن نارازى بولۇپ ئۇنىڭغا ئەگەشكەن دەردەس پۇقرالارنىڭ بىر قىسىم تەلەپلىرى قاندۇرۇلدى ، پادىشاھمۇ مەنسۇن بولدى ، ئۇزۇن ئۆتمەي نەۋائى ئەمىرلىككە كۆتۈرۈلدى .

ئەلىشىر نەۋائى ئوردا خىزمىتىدە ئادالەتنى جارى قىلىش ئۈچۈن تىرىشتى . خەزىنە باشلىقى نىزامۇلمۇلىك ، پەرۋانىچى مەجدىددىن قاتارلىقلارنىڭ نائادىللىقى ۋە ئاچكۆزلۈكىگە قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى . زۇلۇمدا ھەددىدىن ئېشىپ ، خەلقنى قاتتىق نارازى قىلغان بىر قىسىم ئەمەلدار خادىملارنى جازالىدى ، مۇھىم سۇقۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ باردى ، دېھقان ۋە كاسىپلارنىڭ سېلىقلىرىنى پېنسكلىتىش تەدبىرلىرىنى كۆردى . نامرات غېرىبلارغا ، دەردەمەنلەرگە غەمخورلۇق قىلدى .

ئىلىم - مەرىپەت ساھەسىدە نەۋائىنىڭ خىزمىتى تېخىمۇ چوڭ بولدى . ئۇ نۇرغۇن مەدرىسە - جامەلەرنى قۇرغۇزدى ، ئالىملارنى ، شائىرلارنى ، مۇھەندىسلەرنى ، سازەندىلەرنى ، رەسساملارنى ، نەققاشلارنى ، خەتتاتلارنى ، شىرازىچىلارنى ئەتىۋارلاپ ، ھەر خىل ماددىي ياردەملەرگە ئېرىشتۈرۈپ ، مەنسۇى جەھەتتىن ئىلھاملاندۇردى . ئىجادىيەت - كەشپىياتنى مۇكاپاتلىدى ، مەرىپەت دۇشمەنلىرىگە تاقابىل تۇردى . قىسىسى ، ئۇ خۇراسانىنى تىنچ ، ئاۋات قىلىش ۋە ھىرات مەدەنىيىتىنى گۈللەندۇرۇش يولىدا ئەستايىدىل ئەجىر سىڭدۈرۈپ ، يۈكسەك ئىناۋەتكە ئېرىشتى .

لېكىن نەۋائى ئۆزىنىڭ ئۇلۇغۋار ئارزۇلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارغا ، ئازابلارغا يولۇقتى . ئادالەت ۋە مەرىپەت دۇشمەنلىرى — ئاچكۆز ، مەنسەپپەرەس ئەمەلدارلار ، رىياكار جاھالەتپەرەسلەر نەۋائىنى ئۆز مەنپەئەتلىرىنىڭ زور كۇشەندىسى دەپ ھېسابلاپ ، ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىگە توسقۇنلۇق قىلدى ۋە ئۇنى كۆزدىن يوقىتىش ئۈچۈن ھەر خىل رەزىل ۋاستىلەرنى ئىشقا سېلىپ قۇتراشتى . ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتە تاللىغان ئەڭ چوڭ دەستىكى — بۆھتان ئويدۇرۇپ ، ئېغۇا تۇقۇپ ، چېقىمچىلىق قىلىش ئىدى . ئۇلار نەۋائىنىڭ

ئۇلۇغۋار لايىھە ۋە پائالىيەتلىرىنى پادىشاھنىڭ مەنپەئىتى ۋە شەۋكىتىگە خەۋپ دەپ كۆرسىتىشكە ، شۇنىڭدەك بۇ «خەۋپ» نى نەۋائىنىڭ نەسەب جەھەتتىن ياتلىقىنىڭ ئىپادىسى دەپ ئىزاھلاشقا جېنىنىڭ بارىچە ئۇرۇندى . گەرچە ھۈسەيىن بايقارا مەلۇم مەرىپەتپەرۋەرلىك خاھىشىغا ئىگە بولسىمۇ ھەمدە نەۋائىدەك زور ئىقتىدار ۋە ئىناۋەتكە ئىگە دوستى ۋە ھەمكارى بولغىنى ئۈچۈن پەخىرلەنسىمۇ ، لېكىن چىقىرىلغان تۆھمەتلەر ، ئالدامچى ئېغۋالار تەسىرىدە نەۋائىدىن خۇدۇكسىرەيدىغان بولۇپ قالدى . ئۇنىڭ ھىراتتىن يىراقتىكى ئاستىرابادقا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتىشمۇ شۇ خۇدۇكسىرەشنىڭ بىر ئىپادىسى ئىدى .

ئەلىشىر نەۋائى ئاستىرابادقا ئىلاجسىزلىقتىن بارغان بولسىمۇ ، لېكىن بۇ يەردىكى خەلقنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئېھتىياجى ۋە ئۈمىدى ئالدىدا ئۆز ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىشقا كىرىشتى ۋە دەرھال بۇ پاراكەندە شەھەردە تەرتىپ ئورنىتىش ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش تەدبىرلىرىنى كۆردى . ئۇزۇن ئۆتمەي بۇنىڭ نەتىجىسى ئارقىلىق خەلقنىڭ چوڭقۇر مۇھەببىتىگە ، يۈكسەك ھۆرمىتىگە ئېرىشتى . يەنە بىر ياقتىن ئەدەبىي ئىجادىيەتتە مول مەھسۇلات يارىتتى .

نەۋائىنىڭ ھىراتتا يوقلۇقى مەجبۇرىدىن قاتارلىقلارنىڭ رەزىل مەرىكەتلىرى ئۈچۈن قولاي پۇرسەت بولدى . ئۇلار پادىشاھنى كەيپ - ساپاغا تېخىمۇ زورلاپ ، قۇرۇقدالغان خەزىنىنى تولدۇرۇش ۋە قاقتى - سوقتى قىلىش ئۈچۈن سېلىقلارنى كۆپەيتىپ خەلقنى خالىغانچە شىلىغىلى تۇردى . بۇ ئەھۋاللار يىراقتىكى نەۋائىنىڭ قەلبىنى ئازابلىماي قويمىدى ، سۇ بېشىدىن لاي بولغاچقا ، بارغانسېرى ئوردىدىن رايى قايتتى . ئۆزىمۇ چارچىدى . شۇڭا قايتا - قايتا ئىلتىماس قىلىپ ئىككى يىلدىن كېيىن ھىراتقا قايتىپ كەلدى . ئۇ بۇنىڭدىن كېيىن دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىقنى بىلدۈرسىمۇ ، لېكىن پادىشاھ ئۇنىڭغا «مۇقەررەبى ھەزرەتى سۇلتانى» (ھەزرىتى سۇلتاننىڭ ئەڭ يېقىنى) دېگەن پەخرىي ئۇنۋانىنى بەردى .

لېكىن مەجبۇرىن قاتارلىقلار نەۋائىغا بولغان دۇشمەنلىكنى

توختاتمىدى . بۇ ئەھۋال جەمئىيەتتە چوڭ نارازىلىق قوزغىدى . شۇ چاغدا ، نەۋائىنىڭ ئىنىسى ، بەلخ ھاكىمى دەرۋىش ئەلى پادىشاھقا قارشى ئىسيان كۆتۈردى . نەۋائىنىڭ دۇشمەنلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، بۇ ھەربىكەتكە نەۋائى قۇتراتقۇلۇق قىلدى ، دەپ پادىشاھقا چېقىمچىلىق قىلدى . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان نەۋائى تەشەببۇسكار بولۇپ ، پادىشاھ قوشۇنى بىلەن بىللە دەرۋىش ئەلىنىڭ قېشىغا بېرىپ ، ئىسيانىنى تىنجىتتى . ئەسلىدە بۇ ئىسيان ئوردىدا نەۋائىغا قىلىنىۋاتقان دۇشمەنلىك ھەربىكەتلەرگە نارازىلىقتىن ۋە مەجبۇرىيىتىنى ئوردىدىن ھەيدەش مەقسىتىدە پارتلاپ چىققانىدى . بۇ ئىسيان تىنچىتىلغاندىن كېيىن مەجبۇرىيىتىمۇ مەنسىپىدىن ئايرىلدى .

لېكىن ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان نىزامۇلمۇلۇك تېخىمۇ رەزىل ۋەزىر ئىدى . نىزامۇلمۇلۇك ۋە ئۇنىڭ ئېقىمىدىكىلەر نەۋائىغا بولغان دۇشمەنلىكىنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىللە ، ئوردا ئىچىدە پىتنە ئۇيۇشتۇرۇپ ، شاھزادىلەر ئارىسىدا نىزا پەيدا قىلىپ ، يېڭى - يېڭى پاراكەندىچىلىكلەرنى تۇغدۇردى . نەتىجىدە تەخت ۋارىسلىرى بىلەن پادىشاھ ھۇسەيىن بايقارا ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈچەيدى . نەۋائى بولسا مەملىكەتنىڭ تىنچلىقىنى قوغداش نىيىتىدە پادىشاھقا مەسلىھەت بېرىپ ، شاھزادىلەرگە نەسىھەت قىلىپ ، زىددىيەتنى پەسەيتىشكە تىرىشتى . لېكىن خانىش خەدىچە بېگىم نىزامۇلمۇلۇك بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، ئۆز ئوغلىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا يول ئېچىش ئۈچۈن ئۆگەي ئوغلى ، چوڭ شاھزادە بەدىئۇززامان بىلەن پادىشاھ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈش ھەربىكتىدە بولدى ۋە ئاخىرى پادىشاھنىڭ مەستلىك ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ قول قويدۇرۇۋالغان پەرمان بويىچە بەدىئۇززامانىنىڭ ئوغلى مۆمىن مىرزىنى قەتل قىلدۇرتى .

مۆمىن مىرزىنىڭ پاجىئەسىگە نەۋائى چوڭقۇر ئېچىندى ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ، كەسكىنلىشىدىغان نىزالارنىڭ مەملىكەتكە ئېيتقۇسىز دەھشەتلىك ئاقىۋەتلەر كەلتۈرۈشىدىن قاتتىق تەشۋىشلەندى . نەۋائى مەملىكەت مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ ، نىزالارنى پەسەيتىش يولىدا تىرىش-

چانلىق كۆرسەتتى . بىراق بۇ يولدىكى تىرىشچانلىقلار ئۇنۇم بەرمەي قالدى . چۈنكى مۇسەيىن بايقارا ھاكىمىيىتى ئۆز ئىچىدىن چىرىپ ھالاك قىلىۋەتكەن ئىدى .

گەرچە نەۋائىينىڭ نۇرغۇنلىغان ئارزۇلىرى توسالغۇغا ئۇچرىغان ، نۇرغۇن ئەجرى زايا كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن ئەدەبىي ئىجادىيىتىدە شانلىق ھاياتىي كۈچ تاپتى . ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئىجادىيەتتە تېخىمۇ مول ئۇنۇم ھاسىل قىلدى .

1492 - يىلى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ پىر ئۇستازى ئابدۇراھمان جامى ئالەمدىن ئۆتتى . بۇ نەۋائى ئۈچۈن ئېغىر مۇسىبەت بولدى . يىللار ئۆتكەنسىرى ئۇنىڭ قەدىناس يۆلەنچۈكلىرى ۋە قەدىردان دوستلىرىنىڭ قاتارى شالاڭلاپ باردى ، زامان غەۋغاسىدىن كەلگەن كۆڭۈلسىزلىكلەرگە قوشۇلۇپ كەلگەن جۇدالىق دەردى ئۇنىڭ قەلبىنى تېخىمۇ ئازابلىدى . شۇنداقتىمۇ بەرداشلىق بېرىپ ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن جىددىي شۇغۇللاندى ۋە بۇنىڭ ناھايىتى زور ئۇنۇمىدىن تەسەللى تاپتى .

ئېغىر جاپالىق ئىجتىمائىي پائالىيەت ۋە قاتتىق ئىجادىي مەشغۇلات ئەلىشىر نەۋائىنى بالدۇرراق قېرىتىپ قويدى . تېنى زەئىپلىشىپ ، ئەسەبلىرىمۇ ئاجىزلاشتى . ئاخىرى ، بۇ ئۇلۇغ زات 1501 - يىلى 3 - يانۋار كۈنى 60 يېشىدا ھاياتلىق بىلەن مەڭگۈ ۋىدالاشتى .

* * *

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ھاياتى ئۆز دەۋرىدىكى ئادالەت ۋە مەرىپەتنىڭ بايراقدارى بولغان بۈيۈك مۇتەپەككۇرنىڭ ، ئالەمشۇمۇل مول بەدىئىي بايلىق ياراتقان ئۇلۇغ سەنئەتكار شائىرنىڭ ھاياتىدۇر . شۇڭلاشقىمۇ ئۇ جاھان كلاسسىكلىرىنىڭ قاتارىدا ئورۇن ئالدى .

ئەلىشىر نەۋائى ۋە ئۇنىڭ پېشقەدەم زامانداشلىرى بولغان ، جۈملىدىن ، نەۋائى ئۆزى «ئۇيغۇر ئىبارىتىنىڭ فۇسەھاسى ۋە تۈرك ئەلفازىنىڭ

بولەغاسى» (ئۇيغۇر ئىبارىلىرىگە ماھىر ، تۇركىي تەلەپپۇزىغا كامىل) دەپ ئاتىغان سەككاكى ۋە لۇتفىلار ئۆز ئىجادىيىتىدە قوللانغان مىللىي تىل «چاغاتاي تىلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . چۈنكى بۇ تىل شۇنداق تارىخىي دەۋردە — شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈم سۈرگەن چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ھاكىمىيەتنى مەركەزلەشتۈرۈش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەش ئېھتىياجى ھەمدە مىللىي ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات تەقەززاسى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ ، نۇرغۇن تارىخچى ، تىلشۇناسلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە ، بۇ تىلغا ئەرەب ۋە فارس تىلىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا كۈچلۈك تاقابىل تۇرىدىغان ئۇيغۇر تىلى (ياكى يۇسۇپ خاس ھاجىپ ، ئەھمەد يۈكنەكى تىلى ، يەنى خاقانىيە تىلى ، قەشقەرتىلى) ئاساس بولغانىدى . نەۋائى چاغاتاي تىلىدىكى ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ يېرىك ۋەكىلى . تىل جەھەتتىكى ئوخشاشلىق بىلەن بىللە ئېتنىك ، ئەدەبىي ئەنئەنە جەھەتتىكى ئورتاقلىق ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ناۋائى ئىجادىيىتىگە بولغان ئىزچىل ۋارىسلىق قاتارلىق ئامىللار ئەلىشىر نەۋائىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭمۇ شائىرى دېيىشكە ئاساس بېرىدۇ .

نەۋائى بەدىئىي مىراسى ئۇيغۇرلار ئىچىگە ناھايىتى كەڭ تارقالغان . بولۇپمۇ ، يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ قەشقەر ، يەكەن خوتەن ، ئاقسۇلاردا ، شۇنىڭدەك قۇمۇل ، تۇرپاندا نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ ئۇيغۇر خاتىتاتلىرى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن ھەر خىل كىتابات ۋە دىۋانلىرى ھەددى - ھېسابسىز دېگۈدەك نۇرغۇن بولغان . ئەپسۇسكى ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ھەر خىل يوللار بىلەن چەت ئەللەرگە ئېلىپ كېتىلگەن ، يوقالغان ۋە نابۇت قىلىنغان . شۇنداقتىمۇ ، ھازىر يەنىلا ساقلىنىپ قالغان قول يازما نۇسخىلىرى ئاز ئەمەس .

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، نەۋائىدىن كېيىن ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بۇ ئۇلۇغ سەنئەتكارنى ئۆزلىرىنىڭ «پىر — ئۇستازى» دەپ بىلىپ ئۆز ئىجادىيىتىدە ئۇنىڭدىن ئۈلگە ئالىدى ؛ نەچچە يۈز يىلدىن بېرى نەۋائى ئەسەرلىرى ئۇيغۇر مەدرىسە — مەكتەپلىرىنىڭ مۇھىم دەرسلىكى بولۇپ ئوقۇلدى ؛ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ

كلاسسك مۇزىكا - نەغمە قامۇسى بولغان 12 مۇقام ناخشىلرىنىڭ تولىسى نەۋائى تېكستلىرى (غەزەللىرى) بىلەن ياڭرىدى.

※ ※ ※

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ يېرىم ئەسىرلىك ئەدەبىي مىسراسى ناھايىتى زور سالماققا، بىباھا قىممەتكە ئىگە ئۆلمەس بايلىقتۇر. ئۇنىڭ ئىچىدە «خەزائىنۇلمەئانى» (مەنىلەر خەزىنىسى) ناملىق دىۋانى ۋە «خەمسە» ئاتلىق داستانلار توپلىمى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

«خەزائىنۇلمەئانى» نەۋائى ھايات ۋاقتىدا تۇزۇلگەن «غەرائىبوس - سىغەر» (ئۆسمۈرلۈك غەيىلىرى)، «نەۋادىرۇش - شەباب» (يىگىتلىك نادىرلىقلىرى)، «بەدائىئول - ۋەسەت» (ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى) ۋە «فەۋائىدۇل - كىبەر» (قېرىلىق نەپلىرى) دەپ ئايرىم نام قويۇلغان تۆت يىرىك دىۋاندىن ئىبارەت بولۇپ، غەزەل، مۇخەممەس، مۇسەددەس، مۇسەممەن، مۇستەزات، قەسىدە، قىتئە، رۇبائى، مەسنەۋى، تەرجىبەند، ساقىنامە، مۇئەممە، چىستان، تۇيۇق، فەرد قاتارلىق 16 خىل كلاسسىك لىرىك ژانىرىدىكى ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

«خەزائىنولمەئانى» دىۋانىنىڭ ئاساسىي قىسمى غەزەلدىن ئىبارەت (ھەر بىر دىۋاندا 650 دىن غەزەل بار) بولۇپ، بۇ «چاغاتاي تىلى» دا يېزىلغان لىرىك شېئىرىيەتنىڭ ئەڭ يۇكسەك چوققىسى. نەۋائى غەزەللىرى غەزەلچىلىكتىكى ئەنئەنىۋى تېماتىك مەزمۇننىڭ ئومۇمىيۈزلۈك يۇكسەك بەدىئىي ئىپادىسى بولۇپلا قالماي، بەلكى، ئەڭ مۇھىمى، شائىرنىڭ ئۆز دەۋرىگە بولغان مۇناسىۋىتىنى تۇغۇلغان كونكرېت ۋەقە، ھادىسىلەردىن بىۋاسىتە ھاسىل قىلغان چوڭقۇر تەپەككۇرىنىڭ يۇكسەك بەدىئىي ئىپادىسى. شۇنىڭدەك «فانىي» تەخەللۇسى بىلەن تۇزۇلگەن دىۋانى فارس تىلىدىكى نادىر لىرىكلاردۇر.

«خەمسە» — 1483 - يىلىدىن 1485 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا يې-

زىلغان «ھەيرەتۇل ئەبرار» ، «فەرھاد ۋە شېرىن» ، «لەيلى ۋە مەجنۇن» ، «سەبئەئى سەييار» ، «سەددى ئىسكەندەر» ناملىق بەش داستاندىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇ «خەمسە» چىلىك ئەنئەنىسىنىڭ ئىجادىي تەرەققىياتى . نەۋائى ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان «لىسانۇت ـ تەير» (قۇشلار تىلى) داستانىمۇ «خەمسە» داستانلىرىغا ئوخشاش بىباھا ئەسەردۇر . نەۋائى بۇ داستانلاردا يۇكسەك ماھارەت بىلەن ئاجايىپ قىزىقارلىق سيۇژېتلار ئاساسىدا ، ئالىيجاناب ، گۈزەل ئىنسانىي پەزىلەت ئىگىلىرىنىڭ سۆيۈملۈك تىپىنى ، ئۇنىڭ ئەكسى بولغان سەلبىي قەھرىمانلارنىڭ يىرگىنچلىك ئوبرازىنى يارىتقان ، ھەر خىل بەدىئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق چوڭقۇر ئەھمىيەتلىك ، ھېكمەتلىك پىكىر دۇردانىلىرىنى چاچقان .

بۇلاردىن باشقا «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ، «مەجالسۇن نەفائىس» ، «خەمسەتۇل ـ مۇتەھەييىرىن» ، «ھالاتى سەيد ھەسەن ئەردە شىر» ، «ھالاتى پەھلەۋان مۇھەممەد» ، «ۋەقفىيە» ، «مۇنشەئات» ، «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» ، «مىزانۇل ئەۋزان» ، «مۇفرەدات» ، «تارىخىي مۇلكى ئەجەم» ، «نەسەئىمۇل مۇھەببەت» ، «تارىخىي ئەنبىيا ۋە ھۆكەما» قاتارلىق ئەسەرلىرىمۇ ناھايىتى زور ئىلمىي ۋە بەدىئىي قىممەتكە ئىگە .

نەۋائى ئىجادىيىتى تېماتىكىسىنىڭ ناھايىتى كەڭلىكى ، مەزمۇنىنىڭ ئىنتايىن مۇللۇقى بىلەن ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ . گەرچە ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ ئىلغار ئىدىئولوگىيىسىگە ۋەكىللىك قىلسىمۇ ، لېكىن بەزى بىر پاسسىپ ئامىللاردىنمۇ خالىي ئەمەس . بۇ پاسسىپلىق ، ئاساسەن ، ھاياتنىڭ مۇرەككەپ ئوبيېكتىپ زىددىيەتلىرى ئالدىدا سەزمەس بولۇۋېلىشقا ئورۇنۇشىدا ، ھەتتا «فەنا» (يوقلىش) شارابىدىن تەسەللى ئىزلەش خاھىشىدا ئىپادىلىنىدۇ . بۇنداق خاھىشنى تەسەۋۋۇپنىڭ تەسىرى دېيىشمۇ مۇمكىن . لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى ، نەۋائى ھەرگىزمۇ تەركىدۇنيالىقنى تەرغىپ قىلغۇچى ئەھمەد يەسسەۋى مەكتىپىگە مەنسۇپ ئەمەس ، بەلكى ئۇ پىر ـ ئۇستازى بولغان ئابدۇرەھمان جامى ئارقىلىق رېئال دۇنيانى مۇھىم بىلىدىغان ، مەلۇم ماتېرىيالىستىك ئامىللارغا ئىگە بولغان نەقشبەندچە ـ لىككە مايىل . شۇڭا «فەنا» شارابىدىن تەسەللى ئىزلەش خاھىشى ئۇنىڭ

تۇپ ، ئىزچىل ئىدىيىسى ئەمەس .

بىز نەۋائى ئىدىيىسىدىكى پاسسىپ ئامىللارغا نەزەر سالغىنىمىزدا ، ئۇنىڭ تۇپ سەۋەبىنى مۇئەييەن تارىخىي چەكلىمىدىن ئىزلىشىمىز كېرەك . بۇ خالىي بولۇشقا مۇمكىن بولمىغان پاسسىپ ئامىللار نەۋائىنىڭ ئۇلۇغۋار سىماسىنى ھەرگىزمۇ خۇنۇكلەشتۈرۈۋېتەلمەيدۇ . شۇبھىسىزكى ، ئۇ ئۆز دەۋرىدىكى ئەڭ ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىنىڭ ئالدىنقى ۋەكىلى ، ئاكتىپ گۇمانىزمنىڭ ئۇلگىسى بولۇش بىلەن بىللە ، پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق مەڭگۈ ئۆلمەس شائىلىق پىكىر دۇردانىلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر .

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ بەدىئىي ماھارىتى ئادەم ئەقلىنى تېخىمۇ لال قىلىدۇ . ئۇ مىللىي ئەدەبىي مىراسلارغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىش ۋە فارس شېئىرىيىتىنىڭ جەۋھىرىنى جانلىق قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ، زور ناۋاتورلۇقنى جارى قىلىپ ، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە يۈكسەك چوققىغا چىقتى .

نەۋائىدىكى ناۋاتورلۇق ئالدى بىلەن غەزەلچىلىكتە گەۋدىلىنىدۇ . ئاتائى ، سەككاكى ، لۇتفىلار چاغاتاي تىلىدىكى غەزەلچىلىكنىڭ ئاساسچىلىرى بولسا ، نەۋائى ئۇلارنىڭ غەزەلچىلىك ئەنئەنىسىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ ، ئۇنى تېخىمۇ يۈكسەك دەرىجىگە كۆتۈردى .

نەۋائى مىللىي خەمسىچىلىكنىڭ ئاتىسى ئىدى . ئۇ فارس ئەدەبىياتىدىكى خەمسىچىلىكتىن ئۈلگە ئېلىپ ، نىزامىي گەنجەۋى ، خۇسراۋ دېھلەۋى ۋە ئابدۇراھمان جامىلارغا ئىجادىي ياندىشىپ ، مىللىي خەمسىچىلىكنىڭ شائىلىق ئۇلگىسىنى ياراتتى . گەرچە ئۇ خەمسىنى ئەنئەنەۋى سۈژېتلار ئاساسىدا يازغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ سيۇژېتى ۋە كومپوزىتسىيىلىك قۇرۇلۇشىغا پېڭىلىق كىرگۈزدى . بەزى مۇھىم قەھرىمانلار ئوبرازىنى قايتىدىن ياراتتى . ئۆزىمۇ نۇرغۇن قەھرىمان ۋە پېرسوناژلارنى قوشتى ، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى ۋە ئېستېتىك قاراشلىرىنى سىڭدۈردى . ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ناۋاتورلۇقى ، بولۇپمۇ «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدا ئالاھىدە گەۋدىلەنگەن .

نەۋائى شېئىرىيەتتە ، بولۇپمۇ غەزەلچىلىكتە ئاروز ۋەزىنىنى ناھايىتى

كەلگە ۋە ئەركىن جارى قىلدى . ئۇ ، بۇ ۋەزىننى مىللىي تىل ئەۋزەللىكى ۋە مىللىي شېئىرىيەت ۋەزىن شەكىللىرى بىلەن تېخىمۇ بېيىتتى . ئەگە مۇ-ھىمى ، ئۇ ۋەزىن شەكىللىرىنى مەزمۇن تەلىپى بويىچە تاللىدى ، يەنى نەزىم ۋەزىنىنى يۇرەك كۈيىگە تەگكەش قىلدى . بۇ نەۋائى شېئىرىيىتىنىڭ شەكىلۋازلىقتىن خالىي بولۇشىنى تەمىنلىگەن مۇھىم بىر ئامىل .

نەۋائى شېئىرىيىتى ئىستىلىستىك يەنى بەدىئىي تەسۋىرىي ۋاستە-لەرنى ماھارەت بىلەن جارى قىلىشنىڭ ئاجايىپ جىلۋىدار ئۈلگىسى . بۇنى تۆۋەندىكى بىر قانچە مىسالاردىنمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

نەۋائى ئوبرازلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى بولغان ئوخشىتىش سەنئىتىگە ئىنتايىن ماھىر . تۆۋەندىكى غەزەل بۇنىڭ ئەڭ تىپىك مىسالى بولالايدۇ :

كۆز ياشىم بولدى رەۋان بىر نەركىسى جادۇ كۆرۈپ ،
تىفل ① يەگلىغكىم يۈگۈرگەي ھەر تەرەف ئاھۇ كۆرۈپ .
قالدى ھەيران زاھىد ئەشكىمدە كۆرۈپ ھەريان ھۇباب ② ،
رۇستايىدەككى ③ ھەيرەت ئەيلەگەي ئوردۇ كۆرۈپ .
جان ئاراتىغىڭ كۆرۈپ كۆگلۈم قۇشى تۇزدى نەۋا ،
تۇتىئىدەككىم تەكەللۇم ئەيلەگەي كۆزگۇ كۆرۈپ .
ۋادەئى ئىشقىڭ مەكان قىلدى كۆگۈل كۆرگەچ يۈزۈڭ ،
ئەل بايابان ئىچرە مەنزىل ئەيلەگەندەك سۇ كۆرۈپ .
جاندا ئۆز داغىن كۆرۈپ ئاشقلىقىمنى ئاگلادى ،
ئول كىشىدەككىم تانىغاي ئۆز قۇلىن بەلگۇ كۆرۈپ .
بادە تۇتقاچ دېمە بىخۇد ئولدىكىم ئول كۆزگۈدىن ،
باردى ھوشۇم يار ھۆسنى جىلۋەسىن ئوترو كۆرۈپ .

---

① تىفل — كىچىك بالا
② ھۇباب — كۆپۈك .
③ رۇستايى — سەھرالىق .

ئەي نەۋائى ، دەفە ئولۇرخالىن كۆرۈپ كوھى غەمىم ،
فىل يەڭلىغكىم ھەزىمەت ① ئەيلەگەي ھىندۇ كۆرۈپ .

بۇ غەزەلنىڭ ھەر بىر بەيتى ئوخشىتىش ئاساسىغا قۇرۇلغان . شائىر يارىنى جان ئالغۇچى فەرىشتىگە ئوخشاتسا ، ئۇنىڭ دەردىدە تۆككەن يېشىنى خۇددى ئاھۇنى كۆرۈپ ھەر تەرەپكە چاپقان بالىنىڭ يۇگۇرۇشىگە ، كۆز ياشلىرى ئۇستىدىكى كۆپۈكلەرنى كۆرۈپ ھەيران قالغان زاھىدنى ئوردىنى كۆرۈپ ھەيرەتتە قالغان سەھرالىققا ... ئاخىرىدا بولسا ، غەم تېغىنىڭ يارخالىنى كۆرۈپ بېسىلىدىغانلىقىنى پىل ئۆگەتكۈچى ھىندىنى كۆرۈپ كەينىگە قايتقان پىلگە ئوخشاتقان . ئۇنىڭ بەزىسى شەكىل جەھەتتىكى ، بەزىسى ھەرىكەت جەھەتتىكى ، بەزىسى ماھىيەت جەھەتتىكى ئوخشىتىشلار بولۇپ ، ھەممىسى تۈپ مەزمۇننى چۆرىدەپ ، پىكىرگە جۇلا بەرگەن . ئۇنىڭ ئۇستىگە قاپىيەمۇ ئوخشىتىش ياكى ئوخشىتىشقا زىچ مۇناسىۋەتلىك سۆزلەر بولۇپ ، پىكىرنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرگەن . « كۆرۈپ» رادىفى تۈپ پىكىرنى ئىپادىلەشتىكى مۇھىم ھالقا . ئۇنىڭ پىكىرنى مەركەزلەشتۈرۈش ، نۇقتىنى گەۋدىلەندۈرۈشتىكى رولى ئىنتايىن چوڭ . نەۋائى غەزەللىرىدە يەنە سۈپەتلەشتىگىمۇ نۇرغۇن گۈزەل ئۇلگىلىرى بار :

تاجىلۇە قىلدى ئول سەنەم ، لەيلى سۇزى ② بولدى ئەدەم ③ ،
سەۋدام ئوتى چەككەچ ئەلەم ④ ، پەست ئەتتى مەجنۇن شۆھرەتىن .

بىز بۇ مىسرالاردىن جانلاندۇرۇشنىڭ ئاجايىپ ئېسىل ئۇلگىسىنى كۆرىمىز . بۇ يەردىكى «سەنەم» لىرىك قەھرىمانىنىڭ مەشۇقى . ئۇنىڭ جىلۋىسى بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا لەيلىنىڭ ئىشق ئوتىنى بېسىپ چۈشكەن يالقۇن سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ . شۇنداقلا لىرىك قەھرىمان ئۆز سەۋداسى

---

① مەزىلەت — ئارقىغا قايتىش .
② سۇز — ئوت .
③ ئەدەم — يوق .
④ ئەلەم — بايراق .

بىلەن مۇھەببەت مەيداندا مەجنۇن بىلەن مۇسابىقىلىشىپ قالىدۇ . بىز بۇ يەردە لىرىك قەھرىمان سەۋداسىنىڭ مەيداندا بايرىقىنى جەۋلان قىلىپ ، قەيسىنىڭ مەجنۇنلۇق شۆھرىتىنى سۇندۇرغانلىقىنى كۆرىمىز .

نەۋائىنىڭ شېئىرلىرىدىكى سۆز (ھەرپ) ئويۇنىمۇ ئادەمنى مەپتۇن قىلىدۇ .

مېھر ئاگلاپ ئاشىق ئۆلدۈم ، سۈگرە يەتتى كۈھى غەم ،
نى ئەجەب ، ئىشق ئىبتىداسى ئەين ئىرۇر ، پايانى قاق .

بۇ بەيىتنىڭ ئالدىنقى مىسراسىدا لىرىك قەھرىمانىنىڭ دەسلەپ مەشۇقىدىن مېھرىبانلىق ئالامىتىنى كۆرۈپ ئاشىق بولغانلىقى ، كېيىن ئەكسىچە ، غەم تېخى ئاستىدا قالغانلىقى ئوچۇق ئىپادىلەنگەن . كېيىنكى مىسراسىدا بولسا ، بۇ پىكىر ھەرپ ئويۇنى ئارقىلىق باشقىچە بىر مەجازى ئىپادە تاپقان — «ئىشق» دېگەن سۆز ئەرەبچە «ئەين» ھەرپى بىلەن باشلىنىدۇ . «ئەين» قۇياش ياكى يورۇقلۇق دېگەن مەنىگىمۇ ئىگە . «ئىشق» نىڭ ئاخىرقى ھەرپى «ق» يەنى «قاق» بولۇپ ، بۇنىڭ يەنە بىر مەنىسى كۆيقاپ . بۇ يەردە ھەرپ ئويۇنى ئارقىلىق ئىشق دەسلەپتە ماگا قۇياشتەك يورۇق كۆرۈنۈپ ، ئاخىرى كۆيىقاپ ئازابىنى كۆرسەتتى ، دېگەن مەنا گەۋدىلەنگەن .

نەۋائى رۇبائىچىلىقىنىڭمۇ مەشھۇر ۋەكىلى . ئۇ ئۆز رۇبائىلىرىدا نۇرغۇنلىغان ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە دانالىق بىلەن جاۋاب بەرگەن ، پەلسەپە قاراشلىرىنى ھەر خىل بەدىئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق جانلىق ، تەسىرلىك ئىپادىلىگەن . شۇنىڭدەك تۇيۇق ، مۇئەممالىرىدا تىل سەنئىتىنىڭ ئىنتايىن گۈزەل جىلۋىسىنى كۆرسەتكەن .

نەۋائىنىڭ بەدىئىي ماھارىتىنى ھەقىقەتەنمۇ بىر مۆجىزە دېيىشكە بولىدۇ . بىز ئۇنىڭ بۇ مۆجىزىلىك ئىجادىيىەت خەزىنىسىگە قانچە ئىچكىرىلەپ كىرگەنسېرى ، گويا بىر سېھرىي كۈچنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاندەك ، شۇنچە چوڭقۇر مەپتۇنلۇق ۋە ھاياجان ئىچىدە قالىمىز . ئۇ ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق ئۇلۇغ سەنئەتكارلىقى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى

ئىپتىخارى بولۇپ قالدى .

نەۋائى يەنە ئەدەبىي تىل ، ئەدەبىيات تەتقىقاتى ۋە ئەدەبىيات تارىخىغا ئائىت ، ئۆز ھاياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن بىر قىسىم زامانداشلىرىنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتىگە ئائىت نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى . بۇ ئەسەرلەر تارىخىي ، ئىلمىي ۋە بەدىئىي جەھەتتىكى قىممىتى بىلەن نەۋائى مىراسىدا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە .

شۇبھىسىزكى ، بەش يۈز يىلدىن بۇيانقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى نەۋائىسىز تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس . ئۇ مۇشۇ يىللار جەريانىدىكى ئەدەبىياتىمىزنىڭ مۇھىم بىر ئۈلگىسى بولغىنىدەك ، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ يەنە مۇھىم ئۈلگە بولىدۇ .

(« تارىم » ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىل 9 - سانىدىكى تەييىپجان ئىلىيوپ تەييارلىغان شۇ ناملىق ماقالىگە ئاساسلىنىپ يېزىلدى)

زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر

زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر 1483 - يىلى فەرغانە ۋىلايىتى ئاخسىدا تۆمۇرىلەر ئەۋلادىدىن بولغان ئۆمەر شەيخ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆمەر شەيخنىڭ ئاتىسى ئەبۇ سەئىد مىرزا، ئۇنىڭ ئاتىسى سۇلتان مەھمۇد مىرزا، ئۇنىڭ ئاتىسى مىرانشاھ مىرزا، ئۇنىڭ ئاتىسى ئاقساق تۆمۇردۇر.

بابۇر ئانا تەرەپتىن يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخان ۋە «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئاپتورى مىرزاھەيدەر بىلەن بىر نەۋرە بولىدۇ. چۈنكى، بابۇرنىڭ ئانىسى قۇتلۇق نىگارخانىم، سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاتىسى سۇلتان ئەھمەدخان، مىرزا ھەيدەرنىڭ ئانىسى خۇبىنگار خانىملارنىڭ ھەممىسى چاغاتاي ئەۋلادىدىن يۇنۇسخاننىڭ بالىلىرى ئىدى.

بابۇر 1494 - يىلى 12 ياش ۋاقتىدا ئاتىسىنىڭ ئۆلۈپ كېتىشى بىلەن فەرغانە پادىشاھى بولىدۇ. بابۇر تەختكە چىققان مەزگىل — تۆمۇرىلەر سۇلالىسى پارچىلىنىپ. مۇنتەزىلىككە يول تۇتقان، ئۆزبېك خانى شەيبانىخان كۈندىن - كۈنگە زورىيىپ، ماۋەرائۇننەھرنى ئىگىلەشكە كىرىشكەن مەزگىل ئىدى. شۇڭلاشقىمۇ ياش بابۇر تۆمۇرىلەر سۇلالىسى سەلتەنەتىنى قوغداپ قېلىش كۈرىشىگە ئاتلىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ. لېكىن ئۇ ئاخىرى ماۋەرائۇننەھرده پۈت دەسسەپ تۇرالماي، كابۇل ۋە غەزنىگە چېكىنىدۇ ۋە ئۇ يەرنى ئىشغال قىلىدۇ. بابۇر 1506 - يىلى خۇراساندىكى سۇلتان ھۇسەيىن مىرزىنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن بىرلىشىپ، ماۋەرائۇننەھرنى قايتۇرۇۋېلىش نىيىتىدە ھىراتقا بارغان ۋە ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، نەتىجە چىقىرالمايدۇ. ئەكسىچە، 1507 - يىلى خۇراسان شەيبانىخانغا بېقىنىدۇ. 1511 - يىلى بابۇر ئىسمائىل شاھنىڭ ياردىمى بىلەن

ماۋرەرائۇنـنەھرنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى ئىشغال قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ئاخىرقى ھېسابتا مەغلۇپ قىلىنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بابۇر تۆمۇرلەر سەلتەنىتىنى قايتا تىكلەش ئۈمىدىدىن ۋاز كېچىپ ، ئۆز ئالدىغا ئىمپېرىيە قۇرۇش مەقسىتىدە ، ئۆزىنىڭ كابۇلدىكى ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەپ ، ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىدۇ . 1526 - يىلى دېھلى ۋە ئەگرەنى ئىشغال قىلىپ ، ھىندىستاندا تاكى 1761 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن ، تارىختا «ھىندىستان موغۇل ئىمپېرىيىسى» دەپ ئاتالغان ئىمپېرىيىنى قۇرىدۇ .

زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر 1530 - يىل 12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئەگرەدە ۋاپات بولىدۇ ، جەسىتى كېيىن كابۇلغا قويۇلىدۇ .

بابۇر 1506 - يىلى ھراتقا بارغىنىدا ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئۇنسىيە دەپ ئاتىلىدىغان ئۆيىدە تۇرىدۇ . بابۇر ئۇ يەردە نەۋائى ئىجادىيىتى بىلەن تەپسىلىي تونۇشىدۇ ھەمدە نەۋائى دىۋانلىرىدىن تاللانما دىۋان تۈزىدۇ . نەۋائى ئىجادىيىتى ئۇنىڭ كېينكى ئەدەبىي پائالىيىتى ئۈچۈن زور ئىلھام بولۇپ قالىدۇ .

مەلۇمكى ، بابۇر شېئىر ئىجادىيىتىدە ئەنە شۇ مەزگىللەردىلا تونۇلۇشقا باشلىغان بولۇپ ، ئۇ شېئىرلىرىنى چاغاتاي تىلى ۋە فارس تىلىدا يازغان ، غەزەل ژانىرىغىلا ئەمەس ، باشقا ژانىرلارغىمۇ مۇراجىئەت قىلغان .

«بابۇرنامە» دىن مەلۇمكى ، بابۇر ئۆزىنىڭ تۇنجى شېئىرىي دىۋانىنى 1519 - يىلى كابۇلدا تۈزگەن ، ئىككىنچى دىۋانىنى 1528 - 1529 - يىللىرى ھىندىستاندا تۈزگەن . ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ بارلىق لىرىك مىراسىنى ، يەنى ئىككى دىۋانغا كىرگەن ۋە كىرمەي قالغان شېئىرلىرىنى تولۇق دىۋان ھالىتىگە كەلتۈرگەن ، لېكىن ، ئۇنىڭ بۇ تولۇق دىۋانىنىڭ تەقدىرى ھازىرغىچە نامەلۇم .

بابۇرنىڭ دىۋانلىرى ئارقىلىق بىزگىچە يېتىپ كەلگەن لىرىك ئەدەبىي مىراسى 364 پارچە ئەسەردىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇنىڭ 114 پارچىسى غەزەل ، 201 پارچىسى رۇبائى ژانىرىدا يېزىلغان ، قالغىنىنى قىتئە ، تويۇق ۋە فەردلەر تەشكىل قىلىدۇ .

بابۇر ئۆزىنىڭ مەسنەۋىلىرىنى «مۇبەييەن» ، «ۋالىدىيە» نامى بىلەن ئىككى توپلام قىلىپ چىققان .

زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ لىرىك مىراسى ژانىر ۋە مەزمۇن جەھەتتىن كۆپ خىللىقى ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ مۇھىم مەسىللىرى ئۇستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلۈپ ، مۇئەللىپنىڭ مۇرەككەپ دۇنيا قارىشىنى ئىپچىپ بەرگەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ . بۇ لىرىك مىسرالاردا ساددا تىل ، راۋان ئۇسلۇبتا يېزىلمىشتەك ، ئىجتىمائىي - تارىخىي مەزمۇن بىلەن بەدىئىيلىكنىڭ جىپسلىشىپ كېتىشىدەك ھالەت كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ . بۇ شائىرنىڭ ھاياتقا بولغان مۇناسىۋىتى بىلەن باغلىق بولۇپ ، ئۆز نۆۋىتىدە ئۇ يەنە شائىرنىڭ ئىجادىي ئۇسلۇبىنى بەلگىلىگەن .

زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر شېئىرىي مىراسلاردىن باشقا يەنە ئاۋۇز ، مۇزىكا ، ھەربىي ئىشلارغا ئائىت رىسالىلەرنى ھەمدە دۇنيادىكى مەشھۇر ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ كېلىۋاتقان «بابۇرنامە» ناملىق ئەسلىمىنى يېزىپ قالدۇرغان .

«بابۇرنامە» دېگەن بۇ ئىسىم كېيىنكى ۋاقىتلاردا مۇقىملاشقان بولۇپ ، ئۇنىڭدىن ئاۋۋال بۇ ئەسەر تۇرلۇك مەنبەلەر ۋە نۇسخىلاردا «ۋاقىئاتى بابۇرى» ، «تۇزۇكى بابۇرى» ، «تەۋارىخى بابۇرى» ، «بابۇرنامە» دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتالغان . بابۇر بولسا ئۆز ئەسىرىدە ئۇنى «تارىخ» ، «ۋەقائى» دەپ ئاتايدۇ .

زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر «بابۇرنامە» دە ئۆزىنىڭ 12 يېشىدىن باشلاپ پۈتۈنلەي دېگۈدەك جەڭ ۋە ھەربىي يۈرۈش بىلەن ئۆتكەن جەڭگىۋار ، تىنىمسىز ، شۇنداقلا ، سەرگۈزەشتىلەرگە بايي ھاياتىدىكى كەچۈرمىشلىرىنى ، ئۆزى قاتناشقان ياكى ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان جەڭلەر ، ۋەقەلەرنى ، ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ياكى ئۆزى بىلەن لىدىغان پادىشاھ ، خان ، مىرزا ، بەگلەرنىڭ ئەھۋالى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىرىنى ؛ ئۆزىنىڭ ھېس - تۇيغۇ ۋە تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى ھەم باشقا كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى بايان قىلىدۇ .

«بابۇرنامە» ئوتتۇرا ئاسىيا ، ئافغانىستان ، ھىندىستان قاتارلىق

جايلارنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ھەربىي ئەھۋالى توغرىسىدىكى مول، پاكىتلىق ماتېرىياللار بىلەن تولغان بولۇپلا قالماي، ئۇنىڭدا يەنە بۇ جايلارنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىسى، ئېتنوگرافىيىسى ۋە مەدەنىيىتى قاتارلىقلارمۇ ھەر تەرەپلىمە يورۇتۇپ بېرىلىدۇ. شۇڭلاشقىمۇ، بۇ ئەسەر ئاللىبۇرۇنلا دۇنيادىكى شەرقشۇناس ئالىملارنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان، نۇرغۇنلىغان ئالىملار ئۇنى تەتقىق قىلىپ، «ئاسىيادىكى ئەسەرلەر ئىچىدە بىردىنبىرى بولمىسمۇ، تەڭ ئېسىلى»، «ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان ماتېرىياللار ئېنسىكلوپېدىيىلىك خاراكتېرگە ئىگە»، «دۇنياۋى مەشھۇر ئەسەر» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن تەرىپلىگەن ①.

«بابۇرنامە» نىڭ يېزىلىش ئۇسلۇبىدىن، ئۇنىڭ 1518 ـ 1519 ـ يىللاردىن باشلاپ يېزىلىشقا باشلىغانلىقىنى ھېس قىلىش مۇمكىن. چۈنكى ئاپتور شۇ يىللارغىچە بولغان ۋەقەلەرنى مەلۇم دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىدۇ، بەزىدە شۇ يىل ۋەقەلىرى تەپسىلاتى ئىچىگە كېيىنكى يىللاردا سادىر بولغان ۋەقەلەرنىمۇ قوشۇپ يازىدۇ. ۋەھالەنكى، ئاپتور شۇ يىللاردىن تارتىپ ۋاقتىنى كونكرېت يازىدۇ، ئايلارنىلا ئەمەس، بەلكى ھەپتە، كۈنلەرنىمۇ. ھەتتا بەزى ۋەقەلەرنىڭ شۇ كۈنىنىڭ قايسى ۋاقتىدا بولغانلىقىنىمۇ كونكرېت، ئېنىق ۋە تەرتىپلىك بايان قىلىدۇ. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، يىل تەرتىپى بويىچە قىلىنىۋاتقان بايانلارنىڭ ئوچ يېرىدە ئۇزۇلۇش بولۇپ، شۇنىڭ بىلەن 36 يىلدىن ئارتۇق ۋاقتىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشقا تېگىشلىك ئەسلىمىنىڭ يېرىمىغا يېقىنى كەم بولۇپ قالغان. بۇ كەم بولۇپ قالغان جايلار. بولۇپمۇ ھىجرىيە 914 ـ يىلدىن 924 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان قىسمى توغرىسىدا بەزى مۇلاھىزىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەسەرنىڭ دەسلەپكى قول يازمىسىنىڭ تاسادىپىي زىيانغا ئۇچرىشى (1529 ـ يىلى) بىلەن ئۇنىڭ شۇ قىسىملىرى يوقىلىپ كەتكەن بولسا كېرەك، دېگەن پەرەز ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

---

① زەھرىددىن مۇھەممەد بابۇر: «بابۇرنامە» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992). تەرجىمە قىلغۇچى سۆزىنىڭ 3 ـ، 6 ـ بەتلىرىگەۋە 6. بەتتىكى ئىزاھلارغا قارالسۇن.

«بابۇرنامه» نىڭ ئەسلى نۇسخىسى يوقالغان. 1900 - يىلى ئاننېت. س. بېۋېرىج «بابۇرنامه» نىڭ تۈركىي تىلدىكى نۇسخىسىنى تاپقان بولسىمۇ، تەكشۈرۈشلەردىن ئۇنىڭ 1770 - يىللاردىكى كۆچۈرمە نۇسخا ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان. «ھەيدەر ئاباد نۇسخىسى» دەپ ئاتالغان ۋە ھەمە نۇسخىلاردىن بىر قەدەر تولۇق بولغان بۇ نۇسخا ئا. بېۋېرىج تەرىپىدىن 1905 - يىلى سۈرەتكە ئېلىش ئۇسۇلى بىلەن لوندۇندا نەشر قىلدۇرۇلغان. ن. ئىلمىنسكى بۇخارادىن تېپىلغان تۈركىي تىلدىكى يەنە بىر قول يازما نۇسخىنى 1857 - يىلى قازاندا نەشر قىلدۇرغان.

«بابۇرنامه» بابۇر ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي، 1589 - يىلى فارس تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، بىر قانچە زىننەتلىك ۋە سۈرەتلىك نۇسخىلىرى بارلىققا كەلگەن. فارسچە نۇسخا 1813 - يىلى ئېرسكىن تەرىپىدىن ئېنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، «بابۇرىيادناملىرى» دېگەن نام بىلەن 1826 - يىلى نەشر قىلىنغان.

«بابۇرنامه» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلدىكى نۇسخىسى خەمىت تۆمۇرنىڭ تەرجىمە قىلىشى بىلەن 1992 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

سۇلتان مەھمۇدخان

سۇلتان مەھمۇدخان يۇنۇسخاننىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ ، مىلادىيە 1487 - يىلى يۇنۇسخان ئۆلگەندىن كېيىن ، يەتتىسۇ ، فەرغانە ۋە تاشكەنت رايونلىرىنى بۆلۈۋېلىپ خانلىق قىلغان . سۇلتان مەھمۇدخان زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ تاغىسى بولۇپ ، بابۇر بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە بولغان ۋە ئۇنىڭ شەيبانىخانغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىگە ياردەم بېرىپ تۇرغان . بابۇرمۇ سۇلتان مەھمۇدخاننى ناھايىتى ھۆرمەتلىگەن ۋە شېئىرىيەت مەسىلىلىرى توغرىسىدا ئۇنىڭ بىلەن پىكىرلىشىپ تۇرغان .

سۇلتان مەھمۇدخان ئۆز زامانىسىدە تونۇلغان شائىرلاردىن بولغانلىقى ، تۇركىي ۋە فارسىي تىللاردا كۆپلىگەن ياخشى شېئىرلارنى ئىجاد قىلغانلىقى مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىدىن پەقەت بىر بەيتلا ئەنە شۇ تارىخىي ماتېرىياللار ئارقىلىق بىزگىچە يېتىپ كەلگەن :

«ئەھلى دۇنيا بىرله دۇنيادىن ۋەفا كۆرمەس كىشى ،
ئەي ، خۇش ئول ئازادەكىم ئالەم بىلەن يوقتۇر ئىشى .» ①

1502 - يىلى سۇلتان مەھمۇدخانىڭ ھاكىمىيىتى دەشتى قىپچاق ئۆزبېكلىرىنىڭ رەھبىرى شەيبانىخان تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغان ، 1509 - يىلى مەھمۇدخان شەيبانىخانغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ، خوجەنت دېگەن جايدا ئالتە ئوغلى بىلەن بىللە ئۆلتۈرۈلگەن .

---

① موللامىرسالىھ كاشغەرى : «چىڭگىزنامە» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985) 87 - بەت .

سۇلتان سەئىدخان

شائىر سۇلتان سەئىدخان 1490 - يىلى دۇنياغا كەلگەن . ئۇ يۇنۇسخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى سۇلتان ئەھمەدخاننىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ئىدى .

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئۆسمۈرلۈك ۋە ياشلىق دەۋرلىرى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ تەخت تالىشىش ئۈچۈن قورغىغان سۈيقەستلىك جەڭگى - جېدەللىرى ئىچىدە ئۆتتى . ھىجرىيە 915 - يىلى (مىلادىيە 1058 - 1059 - يىللار) ئۇ بوۋىسى يۇنۇسخاننىڭ قىزلىرىدىن تۇغۇلغان نەۋرە تۇغقىنى ، ھىندىستاندا بۇيۇك مۇغۇل ئىمپېرىيەسىنى قۇرغان زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر (1483 ـ 1530 - يىللار) نىڭ قېشىدا تۇرۇپ تەربىيە ئالدى . سەئىدخان 1512 - يىلىنىڭ بېشىدا ئەنجانغا بېرىپ ، تالاس ، نارىن ، ئىلى دەريالىرى بويلىرى ، ئىسسىقكۆل ئەتراپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان فەرغانە ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ ئۇنىڭغا خان بولدى ۋە ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي قەشقەردىكى ئاباباكرى مىرزىنى مەغلۇپ قىلىپ ، قەشقەر سۇلتانلىقىنى قۇردى . ئۇزاق ئۆتمەي خانلىق مەركىزىنىڭ يەكەنگە يۆتكىلىشى بىلەن ، بۇ خانلىق «يەكەن خانلىقى» دەپ ئاتالدى . بۇ خانلىق يەنە ئۆز قۇرغۇچىسىنىڭ نامىغا باغلىق ھالدا « سەئىدىيە خانلىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

يەكەن خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، سەئىدخان كۆپلىگەن ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ ، سىياسىي ، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىن خانلىقنى مۇستەھكەملىدى . ئۇزۇن يىللىق تەخت تالىشىش ئۇرۇشلىرى ، بۆلۈنۈشلەر نەتىجىسىدە ۋەيران بولغان ئىگىلىك ئەسلىگە كېلىپ ، دۆلەتتە تىنچ - مۇقىملىق ، گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى .

سۇلتان سەئىدخان ئۆزى شائىر ، مەرىپەتپەرۋەر كىشى بولغانلىقتىن يەكەن خانلىقىدا ئەدەبىيات ۋە سەنئەت ئىشلىرى تېز تەرەققي قىلىپ ، زور نەتىجىلەر قولغا كەلدى . سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئۇيغۇر ۋە فارس تىللىرىدا نۇرغۇن شېئىر يازغانلىقى مەلۇم . لېكىن ئۇنىڭ ئىجادىدىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگىنى پەقەت شاھ مەھمۇد جۇراس تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» غا خاتىرىلەپ قويۇلغان ئىككى پارچە شېئىرىدىن ئىبارەت . ①مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىلغان بۇ شېئىرلاردا ئۇ ھۇر - پەرىلەرنى ئەمەس ، بەلكى رېئال ھاياتتىكى قىزلارنىڭ گۈزەللىكىنى مەدھىيىلەيدۇ ، شائىرغا جەننەت ھۇرلىرى ئەمەس ، بەلكى مامات بولغان جىسمىنى شېرىن سۆزى بىلەن تىرىلدۇرىدىغان ھەقىقي گۈزەللەر كېرەك . شائىرنىڭ رەمەل بەھىرىدە يېزىلغان تۆۋەندىكى غەزىلىدىن ئۇنىڭ شېئىرىي تەپەككۇرى ۋە بەدىئىي ماھارىتىنىڭ نەقەدەر ئۇستۇنلۇكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ :

قايسى گۈلشەننىڭ يۈزۈڭدەك بىر گۈلى رەناسى بار ؟
قايسى گۈلنىڭ بىر مېنىڭدەك بۇلبۇلى شەيداسى بار ؟

---

① شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ ھىجرىيە 1097 - (مىلادىيە 1686 -) يىلى «تارىخى رەشىدى» نىڭ داۋامى سۈپىتىدە يېزىپ چىققان بۇ ئەسىرى ئۇ ئاۋۋال يازغان «تارىخى شاھ مەھمۇد جۇراس» ناملىق ئەسەردىن پەرقلىنىدۇ . ئۇ «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» دا يەكەن خانلىقى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى تارىخىي شەخسلەر ۋە ۋەقەلەرنى بىرقەدەر تەپسىلىي بايان قىلغان ھەمدە سەئىدخان ، ئابدۇرەشىدخان ۋە ئايازبېك قۇشچى قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرىدىن نەمۇنىلەر بەرگەن . ئەسەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ كۆچۈرۈلگەن بىر قول يازما نۇسخىسى (ئاخىرى يوقالغان) ھازىر جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئىنىستىتۇتىدا ساقلانماقتا . بۇ قول يازما نۇسخا 1960 - يىلى شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ جەمئىيەت تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن ماشىنكىدا ئۇرۇلۇپ ، باستۇرۇلغان . مەن مەزكۇر ئەسەرگە ئېلىنغان مىساللاردا «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» نىڭ ماشىنكىدا ئۇرۇپ باستۇرۇلغان شاپىگراپ نۇسخىسىدىن پايدىلاندىم .

هۇر بىرله جەننەتۇل مەئۋانى ①كۆڭلۈم نەيلەسۇن ،
يارنىڭ كويىدا يۇز مىڭ جەننەتۇل مەئۋاسى بار .
لەئلىدىن خەتتى بۇدۇر ھەردەم تىرىكلىككە نىشان ،
خۇش نىشانىدۇركى ئىككى قاشىدىن توغراسى ② بار .
بىر سۇچۇك سۆز بىرله ئۆلگەن جىسمىمە بەردىڭ ھايات ،
لەئلى جان بەخشىدە گويياكسم مەسىھ ئەنفاسى ③ بار .
يۇزى ئۆزرەكاكۇل ۋە زۇلفىن پەريشان كۆرگەلى ،
ئى سەئىد ئاشۇفته ④كۆڭلۈمنىڭ ئەجەب سەۋداسى بار .

سۇلتان سەئىدخاننىڭ «شۇكرلىللا ھالەتىم زاھىر بولۇپتۇر يارغە ، ئەمدى يار ئالدىدا ئۆزنى كۆرسەتەي ئەغيارغە .» دېگەن مىسرالار بىلەن باشلانغان ئىككىنچى غەزىلىدە ، يار ۋەسلىگە يېتىپ مۇرادى ھاسىل بولغان ئاشىقنىڭ شادلىق ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن بولۇپ ، غەزەل ئۆزنىڭ ئوبرازلىق تىلى ، ئىپادىلەش سەنئىتىدىكى گۈزەل ئوخشىتىش ۋە باشقا مەجازى ۋاستىلىرى ، مول تەسەۋۋۇر كۈچى بىلەن كىشىگە بەلگىلىك ئېستېتىك زوق بېغىشلايدۇ .

سۇلتان سەئىدخان مىلادىيە 1533 - يىلى تېبەتكە قىلىنغان بىر قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشتە ۋاپات بولدى .

---

① سەككىز جەننەتتىن بىرىنىڭ نامى .
② ھايات بولۇنىڭ مەۋزۇ (سەرلەۋھە) سى .
③ ئەيسانىڭ دېمى .(ئەيسا ئۆلۈككە دەم سالسا ، ئۆلۈك تىرىلەرمىش)
④ پەريشان .

ئايازبېك قۇشچى

شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» ناملىق ئەسىرىدە «سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ دەۋرىدە دۆلەت ئەربابلىرى ئىچىدە شائىر كىشىلەر كۆپ ئىدى. جۇملىدىن ئايازبېك قۇشچى خۇش تەبىئەت كىشى بولۇپ، بۇ ئىككى غەزەلنى ئابدۇرەشىدخاننىڭ شەنىگە ئىجاد قىلدى. ئۇنىڭ بىرىنى خان تەختىگە يېڭى ئولتۇرغاندا، يەنە بىرىنى ئابدۇرەشىدخان ھېيىت مۇناسىۋىتى بىلەن خەلقە توي قىلىپ بەرگەندە يازدى» دەپ ئايازبېك قۇشچىنىڭ ھەر ئىككى غەزىلىنى تولۇق تېكىستى بىلەن بەرگەن. ①

شائىر ئايازبېك قۇشچى:

«ساقى مەي فەرەھ بەخش تۇتكىم باھار كەلدى،
ئىشرەت زامانى يەتتى ئول گۈلئۇزار كەلدى.»
(ساقى خۇشاللىق بېغىشلىغۇچى شاراپ تۇت، چۈنكى باھار كەلدى،
شادلىق چاغلىرى يەتتى، چۈنكى ئۇ گۈل يۈزلۈك كەلدى.)

سەدرىسى بىلەن باشلانغان بىرىنچى غەزىلىدە ئابدۇرەشىدخاننى شاھلىق - سەلتەنەت تەختىگە چىققانلىقى بىلەن تەبرىكلەيدۇ، ئۆزىنىڭ خۇشاللىق - تەنتەنىسى ھەمدە قىزغىن، سەمىمىي ئارزۇ - ئۇمىدلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئارقىدىنلا ئۇ يەنە:

«دەۋران ئەيشۇ - ئىشرەت، بەش كۈن ئېرۇر غەنىيمەت،
چۈن چەرخى بى مۇرەۋۋەت ناپايدار كەلدى.

① «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» (شاپىگراپ نۇسخا) 78 - 81 - بەتلەر.

يەتكۇزسە غۇسسە گەردۇن چەك بادە بولما مەھزۇن ،
تەسكىن غەمگە گۇلگۇن مەيى سازاۋەر كەلدى .»
(دەۋرىنىڭ ئەيش - ئىشرىتى پەقەت بەش كۇنلۇكلا غەنىيمەت ،
چۇنكى بۇ مۇرۇۋەتسىز ، ئۇزۇن تۇرمايدىغان زاماندۇر .
زامان غەم - غۇسسە كەلتۇرسە ، مالال بولما ، شاراب ئىچ ،
غەمنى پەسەيتىش ئۇچۇن گۇل رەڭلىك مەي كەلتۇرۇلدى .)

دېگەن مىسرالارنى تىزىپ ، زاماننىڭ مۇرەۋۋەتسىز ، ئاخىرى خەيرسىز ئىكەنلىكىنى ئېيتىش بىلەن ، زامان غەم - غۇسسىلىرىدىن مالال بولماسلىقنى ، شۇنداقلا ، قىسقا ، بەش كۇنلۇك بولغان شادلىق دەۋرىنى غەنىيمەت بىلىش كېرەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ .

«تۇت» رادىپلىق 2 - غەزىلدە شائىر ئايازبېك قۇشچى ئابدۇرەشىدخان ھېيت مۇناسىۋىتى بىلەن خەلقە توي قىلىپ بەرگەن چاغدىكى خۇشال كەيپىياتىنى ۋە شاھقا بولغان مىننەتدارلىقىنى ئىپادىلەيدۇ ، ئۆزىنىڭ شاھقا قارىتا بولغان سەمىمىي تىلەكلىرىنى ئىزھار قىلىدۇ .

ئايازبېك قۇشچىنىڭ نامى «چىڭگىزنامە» دىمۇ تىلغا ئېلىنغان . ئۇ-نىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ : «بەھادۇر ۋە كېڭەشلىك كىشىلەر قۇشچىدىن بۆلەك تۆت مىڭ يەتتە يۈز كىشى ئىدى » . ①

. يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى ، ئايازبېك قۇشچى 16 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا (سۇلتان سەئىدخان ۋە ئابدۇرەشىدخان زامانىسىدە) ياشاپ ، ئىجاد قىلغان شائىرلاردىن بىرى بولۇپ ، سۇلتان سەئىدخاننىڭ يېقىن باھادىر بەگلىرىدىن بولغان .

---

① مۇللامىر سالىھ قەشقەرى : «چىڭگىزنامە» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 1985 ، 94 - بەت .

يېقىنقى يىللاردا ئېلان قىلىنغان بەزى ئەسەر ، ماقالە لەردە ئايازبېك قۇشچى بىلەن « جاھانناما » داستانىدا ئۆزىنى « ئايباز شەكەستە » تەخەللۇسى بىلەن ئاتىغان مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر بىر شەخس قىلىپ قويۇلدى . ① ھالبۇكى ، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ تەرجىمھالى ۋە كەچۈرمىشلىرى بىلەن ئايازبېك قۇشچى ھەققىدىكى بايانلاردا روشەن پەرق بار . سۇلتان ئابدۇرەشىدخان تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە مىرزا ھەيدەر تىبەتتىكى جاپالىق ھەربىي يۇرۇش ھاياتىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتاتتى . بۇ خىل ئەھۋالدا « ئايباز شەكەستە » (مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر) نىڭ سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا ئاتاپ شېئىر يېزىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى . شۇڭلاشقىمۇ ، ئەدەبىيات تارىخىدا بۇ ئىككىسىنى ئىككى شەخس دەپ قاراش لازىم .

---

① « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى » (قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتۇش تەتقىقات ئىشخانىسى باسقۇرغان ، (1983) بىرىنچى قىسىم 2 ـ كىتاب 41 ـ 54 ـ بەتلەر ؛ « بۇلاق » (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1983) ئومۇمىي 9 ـ سان ، 92 ـ 93 ـ بەتلەر ؛ « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى » (مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1987) 687 ـ 690 ـ بەتلەر .

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر

تارىخچى ، شائىر مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كوراگانى مىلادى 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ، ماۋلايىسۇيەر رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دوغلات قەبىلىسىدىن بولۇپ ، مىلادىيە 1499 - يىلى مۇغۇلىستان خانلىقىغا تاراشلىق كەشتىان رايونىنىڭ تاشكەنت شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن . چۈنكى مىلادىيە 1493 - يىلى موغۇلستان خانلىقىنىڭ خانى مۇھەممەدخان ئۇنىسىڭ دادىسى مۇھەممەد ھۈسەيىن دوغلاتنى بۇ جاينىڭ باش ۋالىيسى قىلىپ تەيىنلىگەن . ئۇنىڭ ئانىسى بولسا موغۇلستان خانى يۇنۇسخانىنىڭ قىزى خۇپىنگار خانىم بولۇپ ، ئۇ بابۇرلار خانلىقىنىڭ تۇنجى پادىشاھى زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ ئانىسى قۇنلۇق نىگار خانىمنىڭ سىڭلىسى ئىدى . ①

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ دادىسى شەيبانىخانىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن 1508 - يىلى ھىراتتا يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، مىرزا ھەيدەر ئانىسى بىلەن بۇخاراغا قېچىپ كەلگەن . لېكىن ، بۇ يەرمۇ بىخەتەر بولمىغانلىقى ئۈچۈن بەدەخشانىنىڭ زەفەر قەلئەسىگە كەتكەن . 1509 - يىلى ئۇ بابۇر تەرىپىدىن كابۇلغا چاقىرتۇۋېلىنغان .

مىرزا ھەيدەر نەۋرە ئاكىسى بابۇر شاھنىڭ يېنىدا 1513 - يىلغىچە تۇرغان . بۇ جەريانىدا ئۇ بابۇرنىڭ تەربىيىسى ئاستىدا بولغان ۋە ئۇنىڭ شەيبانىخانغا قارشى ئېلىپ بارغان ھەربىي يۈرۈشلىرىگە قاتناشقان .

1513 - يىلى مىرزا ھەيدەر ئەنجانغا ــ ئۆزبېنىڭ ئانا تەرەپتىن بىر نەۋرە ئاكىسى بولغان سۇلتان سەئىدخانىنىڭ يېنىغا كېلىدۇ . مىرزا ھەيدەر

---

① ئەنۋەر بايتۇر ، خەيرىنىسا سىدىق : «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» (بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1991) ، 1048 - بەت .

سۇلتان سەئىدخان قازا تاپقۇچە (1533 - يىلى) بولغان 20 يىل داۋامىدا ئۇنىڭ تەربىيىسىدە ھەمدە سۇلتان سەئىدخاننىڭ يەكەن خانلىقىنى قۇ-رۇش ، مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدە ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولىدۇ .

سۇلتان سائىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇ-رەشىدخان ھىجرىيىنىڭ 940 - يىلى يېڭى يىل كۈنى يەكەنگە كىرىپ (ئۇ ئاقسۇدا ھاكىم ئىدى) خانلىق تەختىدە ئولتۇرماقچى بولىدۇ . ئۇ بۇ جەر-يانىدا بەزى يامان نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ پىتنە - ئىغۋالىرىغا ئىشىنىپ كېتىپ ، شەھەرگە كىرىش ئالدىدىن مىرزا ھەيدەرنىڭ تاغىسى سەئىد مۇھەممەد مىرزىنى ۋە ئۇنىڭ جەمەتىدىكى بىرقانچە كىشىنى قەتل قىلىدۇ . تەختتە ئولتۇرۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، تىبەتتە يۈرۈش قىلىۋاتقان مىرزا ھەيدەرگە قوشۇننى تارقىتىۋېتىپ تىبەتتە قېلىشنى ، كېيىن يەنە ئۇنىڭ تىبەتتىن چىقىپ كېتىشىنى ئۇقتۇرىدۇ . ئۇنىڭ بىلەن مىرزا ھەيدەر بەدەخشانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ .

مىرزا ھەيدەر بۇ مەزگىلدە :

شەرتۇ ئەھدى ۋاپا ۋە مېھرىگىنى ،
بارچەسىن ئەجەب ئەدەم ①قىلدىڭ .
مەزھەبىگدە جاپا كەرەم كۈتمىش ،
بىراق ئەجەب كەرەم قىلدىڭ .

دېگەن شېئىرنى يېزىپ ، سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا بولغان ئاغرى-نىشىنى ئىپادىلەيدۇ .

مىرزا ھەيدەر ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن بەدەخشان ۋە قوقەنتتە ئۈچ يىل تۇرۇپ ، 1537 - يىلى ھىندىستاندا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان بابۇر-نىڭ ئوغلى ھۇمايۇننىڭ قېشىغا ، ئاندىن لاھوردىكى ھۇمايۇننىڭ ئىنىسى كامىران مىرزىنىڭ قېشىغا بارىدۇ . مىرزا ھەيدەر كامران مىرزا ئۇنىڭغا بەرگەن قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ ئافغان ئىسيانچىلىرىنى باستۇرىدۇ .

---

① ئەدەم - يوق .

1539 - يىلى مىرزا ھەيدەر ھۇمايۇننىڭ قېشىغا قايتا كېلىدۇ ۋە 1540 - يىلى ھۇمايۇننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە قورچاق نازۇك شاھ نامىدا كەشمىرنى ئون يىل باشقۇرىدۇ . 1551 - يىلى رامىزان ئېيىنىڭ ئاخىرىدا ئۆز قوشۇنلىرى ئارىسىدىكى تاغلىق ئىسيانچىلارنىڭ بىرى ئاتقان ئوقيا ئوقى بىلەن قازا تاپىدۇ .

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كەشمىرده تۇرغان مەزگىلده ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى -- «تارىخى رەشىدى» نى يېزىپ چىققان . ئىككى قىسىملىق بۇ ئەسەرنىڭ بىرىنچى قىسمى 1544 - 1547 - يىللىرى ، ئىككىنچى قىسمى 1541 - 1544 - يىللىرى يېزىپ تاماملانغان .

«تارىخى رەشىدى» سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ نامىغا ئاتالغان زور ھەجىملىك تارىخىي ، ئەدەبىي - ئىلمىي ئەسەر بولۇپ ، قارىغاندا ، بۇ ئەسەر تۇغلۇق تۆمۇرخاندىن ئابدۇرەشىدخان زامانىسىغىچە بولغان ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدىكى تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلىشقا بېغىشلانغانلىقى ، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان تۇغلۇق تۆمۇر نەسەبىگە مەنسۇپ ئەڭ ئاخىرقى خان بولغانلىقىدىن ، ئەسەرگە ئابدۇرەشىدخانىنىڭ نامى بېرىلگەن بولۇشى مۇمكىن .

«تارىخى رەشىدى» نىڭ 1 - قىسمى پېشقەدەملەر سۆزلەپ بەرگەن رىۋايەتلەر ئاساسىدا يېزىلغان . 2 - قىسمى تارىخىي ۋەقەلەر توغرىسىدىكى ئومۇمىي بايان (ئاپتور بۇ قىسمنى «مۇقتەسەر» دەپ ئاتىغان) بولۇپ ، ئۇ مەزمۇن جەھەتتە 1 - قىسمدىن بىر ھەسسە كۆپ . بۇنىڭ ئىچىدە ئەلىشىر نەۋائى ھەققىدىكى ئۇچۇر بەكمۇ قىممەتلىك بولۇپ ، مىرزا ھەيدەر ئەلىشىر نەۋائى ھەققىده : «ئەسلى بەيئەز بەخشىيانى ئۇيغۇر ئەست . پەدەرى ئۇرا كىچىككىنە بەخشى مىگۇفتەند ، مەردى بۇد ئەلئەر رەسىم» (مەنىسى : «ئۇنىڭ ئەسلى زاتى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن ئىدى . ئۇنىڭ ئاتىسىنى كىچىك باخشى دەپ ئاتايتتى ، ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئىدى») دەپ يازغانىدى .

مىرزا ھەيدەر كۆپ تەرەپلىمە ئىستىدات ئىگىسى ، شائىر ئىدى . زەھىددىن مۇھەممەد بابۇر «بابۇرنامە» كىتابىدا ئۇنىڭ ھەققىده «قولىدىن خەت يېزىش ، رەسىم سىزىش ، ئوق ئېتىش قاتارلىق ھەممە ئىش

كېلىدىكەن . شېئىردىمۇ قابىلىيىتى بار . ماڭا خېتى كەلدى ، قەلەمدۇ يا- مان ئەمەس» دېگەنلەرنى يازىدۇ .

«تارىخى رەشىدى» فارس تىلىدا يېزىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئەسلى قول يازما نۇسخىسى يوقالغان . دېنىسون روسې تەرىپىدىن تېپىلغان ، مىلادىيە 1732 - يىلىدىن بۇرۇن كۆچۈرۈلگەن فارس تىلىدىكى نۇسخا ئاساسىدا ئىشلەنگەن ئېنگلىزچە تەرجىمە نۇسخىسى 1895 - 1898 - يىللىرى تۇنجى قېتىم نەشىر قىلىنغان .

هازىر «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ كۆچۈرۈلگەن ئۈچ نۇسخىسى مەلۇم . ئۇنىڭ لېنىنگراد ، تاشكەنتلەردە ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى مىلادىيە 1837 - 1838 - يىللىرى قەشقەر هاكىمى زوهۇرىددىن تاجىبەگنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن موللانىياز يەركەندى تەرىپى- دىن فارسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان . موللا نىياز يەركەندى ئەسىرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش بىلەن بىللە يەنە ئۆزى ياشىغان دەۋرگىچە بولغان ئۈچ ئەسىرلىك تارىخىي ۋەقەلەرنىمۇ قوشۇمچە قىلىپ يېزىپ قالدۇرغان .

بارتولد تەرىپىدىن ئېيتىلغان «تارىخى رەشىدى» نىڭ باشقا ئىككى پارچە ئۇيغۇر تىلىدىكى تولۇق ۋە ئىشەنچلىك تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ بىرى مۇھەممەد سادىق قەشقەرى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان نۇسخا ؛ يەنە بىرى ، هىجرىيىنىڭ 1263 - يىلى جامادىئۇل ئاخىرىنىڭ 22 - كۈنى (مىلادىيە 1845 - يىل 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى) خوتەندە نامەلۇم بىر تەرجىمان تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىدۇر . ①

1978 - يىلى ئىستانبولدا نەشىر قىلىنغان «ئىسلام ئىنسكلوپېدىيىسى»دا (5 - توم ، 1 - قىسىم ، 388 - بەت) مىرزا هەيدەرنىڭ چاغاتاي تىلىدا يازغان 125 بەتلىك «جاهاننامە» ناملىق ئەسىرىنىڭ بارلىقى ، ئەسەرنىڭ تېمىسى ، يېزىلغان ۋاقتى ، ئورنى هەمدە ئەسەرنىڭ پىروسىيە دۆلەت

---

① «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئېنگلىزچە تەرجىمە نۇسخىسى تەھرىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە بېرىلگەن ئىزاهقا قارالسۇن . («تارىخى رەشىدى» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1983 ، 14 - بەت) .

كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەنىدى.

1982 - يىلى شىنجاڭدىن «جاھاننامە»نىڭ يەنە بىر قول يازمانۇسخە نۇسخىسىنىڭ تېپىلىشى ۋە ئۇنىڭ نەشرگە تەييارلىنىپ ئېلان قىلىنىشى ① بىلەن داستان ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى ھەققىدە ئىچكىرىلەپ تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى.

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» دىكى ئۆز كەچۈرمىشلىرىگە ئائىت بايانلىرى بىلەن «جاھاننامە» ئاپتورىنىڭ ئۆز كەچۈرمىشلىرىگە ئائىت بايانلار پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ، بۇ ئىككى ئەسەرنى ئوقۇغان كىشى بۇنى دەررۇ ھېس قىلالايدۇ ۋە بۇ ئىككى ئەسەر ئاپتورىنىڭ بىر شەخس ئىكەنلىكىگە گۇمان قىلمايدۇ. مىرزا ھەيدەر «جاھاننامە» داستانىدا ئۆزىنى «ئايباز»، «شىكەستە» دېگەن تەخەللۇسلار بىلەن ئاتىغان.

خۇددى «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» دە ئېيتىلغىنىدەك، «جاھاننامە» داستانىنىڭ خاتىمىسى مىلادىيە 1533 - يىلى 11 - ئايدا (ئەسەردە «رەجەپ ئاي فەرخۇندە تارىخىدا» دېيىلگەن) يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەسەرنىڭ ئۆزى مىرزا ھەيدەر ھىجرىيە 936 - يىلى مۇھەررەم ئېيىدا (مىلادىيە 1529 - يىلى 9 - ئايدا) سۇلتان سەئىدخان بىلەن بىرگە بەدەخشانغا يۈرۈش قىلىپ، بەدەخشاننىڭ مەلۇم يېرىدە قىشلىغان مەزگىلىدە يېزىلغان.

«جاھاننامە» داستانى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى «چاغاتاي دەۋرى» نىڭ ئىككىنچى باسقۇچىغا، يەنى «چاغاتاي تىلى ۋە ئەدەبىياتى» نىڭ شىنجاڭنى مەركەز قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق گۈللىنىشىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە تونۇرا كېلىدۇ. لېكىن، مەزكۇر داستان ئۆزىنى بىلەن

---

① بۇ نۇسخا تۇنجى قېتىم توختى ئابىخان، ئابلىمىت ھاجىلارنىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ ئومۇمىي 9 - سانىدا (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983) ئېلان قىلىنىدى. ئىككىنچى قېتىم ئابدۇشۇكۇر تۇردىنىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن 1985 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن ئايرىم كىتاب قىلىپ نەشر قىلىندى.

زامانداش ۋە ئۆزىدىن ئىلگىرى يېزىلغان بەزى ئەسەرلەرگە سېلىشتۇرغاندا ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئېلېمېنتلىرى كۆپرەك ساقلانغانلىقى ۋە ئۇنى قوللىنىشتا بىر خىل ئىزچىللىققا ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن خاراكتېر-لىنىدۇ . بۇ خىل ئالاھىدىلىك 16 - ئەسىر ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئېيتقاندا ، كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدىغان ئالاھىدە بىر خىل ئەھۋال بو-لۇپ ، شائىرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر خەلق جانلىق تىلىنىڭ خېلى چوڭقۇر تەسىرىدە بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . داستان سۈ-ژېتى ئۇيغۇر تېپىشماقلىق چۆچەكلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ ، ئۇنىڭغا شائىرنىڭ زامان ھەققىدىكى پىكىرلىرى ۋە گۈزەللىك ھېسسىياتى چوڭقۇر سىڭگەن ، شۇنداقلا ، مۇئەللىپ يۇكسەك فانتازىيە كۈچى ئارقىلىق رىۋايەت بىلەن چۆچەكلەرنى بىرلەشتۈرۈپ ، داستاننىڭ ھەربىر تەپسىلىي قىزىقارلىق قۇرۇلمىسىنى ھاسىل قىلىپ ، ئۇنى ئاممىباب ئاساس بىلەن تە-مىن ئەتكەن . بۇ ، شائىر بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ خېلى يۇقىرىقىلىقىدىن دېرەك بېرىپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلق فولكلورى بىلەن يېقىندىن تونۇشلۇقى ۋە ئۆز بەدىئىي ماھارىتىنى خەلق ئەدەبىياتى بۇلىقىدىن بەھرىمەن قىلىپ تاۋلىغانلىقىدىنمۇ دېرەك بېرىدۇ . ①

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كوراگانىنىڭ «جاھاننامە» داستانى ئۇيغۇر كلاسسىك داستان تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم ئالاھىدە تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ، داستانچىلىق تەرەققىياتىمىزدا مۇھىم رول ئوينىغان ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپلا قالماستىن ، يەنە ئۇ يەكەن خانلىقى دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ ئەدەبىي مىراسلار ئىچىدىكى ئالاھىدە ئورنى ۋە قىممىتى بىلەنمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ .

---

① ئابدۇشۇكۇر تۇردى : «ئاياز شكەستە» . «تارىم» ژۇرنىلى ، 1987 - يىل 3 - سان ، 138 - بەت .

قىدىرخان يەركەندى

يەكەن خانلىقنىڭ سۇلتان ئابدۇرەشىدخان زامانىسىدە ئۆتكەن شائىر ۋە مۇغەننى قىدىرخان يەركەندىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىغا دائىر ئىزلار بىزنىڭ دەۋرىمىزگە ناھايىتى ئاز يېتىپ كەلگەن بولۇپ ، بىز بۇ ئىزلارنى پەقەت موللائىسمەتۇللا موللا نېمەتۇللا مۆجىزنىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق كىتابىدىن ئۇچرىتىمىز .

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دا يېزىلىشىچە ، يۇسۇپ قىدىرخان ئەينى زامانىدىكى داڭلىق مۇغەننى ۋە شائىر بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىراقتىن ، ئىراندىن ، تەبرىزدىن ، خارەزم ، سەمەرقەنت ، ئىستانبول ، كەشمىر ، بەلخ ، شىراز قاتارلىق يىراق شەھەرلەردىن مۇزىكا ئۆگىنىشكە كەلگەن شاگىرتلىرى بولغان ، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇغەننىلىك ھاياتى داۋامىدا راۋابنى ئىسلاھ قىلغان ، «ھەشتار» ناملىق سەككىز تارلىق چالغۇ ئەسۋابىنى كەشپ قىلغانىكەن .

قىدىرخان يەركەندى مەلىكە ئامانىسا بىلەن بىللە «ئون ئىككى مۇقام» نى رەتلەشتە ، ئۇنىڭ تېكىستلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتە ۋە خەلق ئارىسىغا تارقىتىشتا ئۇنۇملۇك خىزمەت كۆرسىتىپ ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆچمەس سەھىپە ياراتتى . ئۇ «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ كونا تېكىستلىرىنى ئىسلاھ قىلىپ ، ئۇنى نەۋائى قاتارلىق مەشھۇر ئۇيغۇر كلاسسىك شائىرلىرىنىڭ ئەڭ گۈزەل سۆز دۇردانىلىرى بىلەن بېزىدى . شۇنداقلا ، «ۋىسال» ناملىق بىر مۇقامنى ئىجاد قىلدى . ئەپسۇسكى ، بۇ مۇقام «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىگە سىڭىپ كەتتىمۇ ياكى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلمىدىمۇ ، بۇ مەسىلە ھازىرچە ئېنىق ئەمەس .

قىدىرخان يەركەندى يەنە ئاتاقلىق شائىر بولۇپ ، ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا ئۆز ئەسەرلىرىنى توپلاپ ۋە رەتلەپ «دىۋان قىدىرى» ناملىق

تـوپلام تـۇزۇپ چىققان بولسىمۇ ، بۇ توپلام هازىرغىچە تېپىلمىدى . بىز بۇ تـوپلام هەقـقىدىكى مەلۇماتنى «تەۋارىخى مۇسـقىيۇن» دىن ۋە 1985 - يىلى يـەكـەنـدىـن تـېپىلغان بۇ دىۋان هەققىدىكى بىر قول يازما ماتېرىيالدىن ① ئالىمىز .

قـەدىـر خان يەركەندى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ۋاپاتىدىن ئىككى يـىـل كـېـيـىـن ، 1562 - يـىلى ۋاپات بولدى . لېكىن ، ئۇنىڭ «ئون ئىككى مـۇقـام» ئارقـىـلـىـق ئۆزىـگـە تـىـكلىگەن مۇنارى ئەۋلادلار قەلبىدە مەڭگۈ ساقلانماقتا .

---

① بـۇ قول يازما مـاتـېـرىـيـال 1986 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن « ‹دىۋان قەدىرى › ، نىڭ مۇقەددىمىسى» دېگەن نام بىلەن نەشر قىلىندى .

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان سۇلتان سەئىدخاننىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادى 1510 - يىلى مۇغۇلستان خانلىقى تەۋەلىكىدىكى پەرغانە شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. بالىلىق ۋە ئوقۇش يىللىرىنى پەرغانىدە ۋە تاغىسى بابۇر شاھنىڭ كابۇلدىكى ئوردىسىدا ئۆتكۈزگەن. يەكەن خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن بىر مەزگىل يەكەن خانلىقىغا تەۋە يەتتە سۇ رايونى ۋە ئاقسۇ رايونىنىڭ سەرتاپلىقىغا (باش ۋالىيلىقىغا) تەيىنلەنگەن. مىلادى 1533 - يىلى ئاتىسى سۇلتان سەئىدخان تىبەتكە قىلغان يۈرۈشىدە ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يەكەنگە بېرىپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان.

شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» ناملىق ئەسىرىدە خەۋەر بېرىشچە، «سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ... ھەر بىر ئىشتا تەڭدىشى يوق ئىدى. ئىلمى مۇسىقىدا ماھىر ئىدى، بەلكى مۇسەننىق ئىدى»، «... خۇش نەۋىس (چىرايلىق ھۆسن خەت يازغۇچى) ئىدى، فارس ۋە تۈركىي شېئىرلارنى ئىجاد قىلىشتا كامىل شائىر ئىدى.»①

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان سەنئەتخۇمار، مەرىپەتپەرۋەر كىشى ئىدى. موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ھەمىدى» سىدە ئېيتىلىشىچە، «ئابدۇرەشىدخان موللا، فازىل شائىر بولۇپ، فارسى ۋە تۈركىي نەزمىلەرنى ياخشى ئېيتۇر ئىدى. ئىلمىي مۇسىقىدا گويا فىساغۇرس سانى (ئىككىنچى فىساغۇرس) ئىدى ...»② . شاھ مەھمۇد

---

① «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» (شاپىگراف نۇسخا) 74 - بەت.

② «تارىخى ھەمىدى» (بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986)، 125 - بەت.

جۇراس سۇلتان ئابدۇر،شىدخان ھەققىدە يەنە مۇنۇلارنى يازغان : «ئۇنىڭ سېخى قولى روھقا مەدەت بېرىدىغان سازلارنى شۇنداق چالاتتىكى ، زوھرا ① مۇ چىدىيالمىغىنىدىن لال بولۇپ قالاتتى . ئۇ يەنە تەبىئىي ئىقتىدارى بىلەن ھەر خىل ھۇنەر - سەنئەتلەردە كارامەت كۆرسىتەتتى ، كۆپ چاغلاردا قەلەندەر سۈپەتتە ساياھەت قىلاتتى .» ②

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئەنە شۇنداق سۈپەتلەرگە ئىگە بولغانلىقتىن ، سۇلتان سەئىدخان دەۋرىدىن باشلاپ قايتىدىن گۈللىنىشكە يۈزلەنگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتى ئۇ ھاكىمىيەت يۈزگۈزگەن مەزگىلدە زور تەرەققىياتلارغا ئىگە بولغان . سۇلتان ئابدۇرەشىدخان دۆلەتنى گۈللەندۇرۇش ، پەن - مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا بىر قاتار ئۇنۇملۇك چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىپ ئالىم ، ئەدىب ، سەنئەتكار ، ئىقتىدار ئىگىلىرى ، ھۇنەرۋەنلەرنى خانلىقنى ئورتاق گۈللەندۇرۇشكە جەلپ قىلغان . قەشقەردە «خاقانىيە مەدرىسى» (خانلىق مەدرىس) قۇرۇلغان . يەكەندىكى ئاق مەدرىس كېڭەيتىپ قۇرۇلغان ، قىسقىسى ، يەكەن شەھىرى ئىسلام دۇنياسىغا مەشھۇر بىر مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغان . ③

سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت - سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا قوشقان تۆھپىسى ناھايىتى زور . ئۇنىڭ دەۋرىدە ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقى ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر مۇقامچىلىقى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن ، ئەدەب ۋە مۇقام ئۇستازى قىدىرخان ، مەلىكە ئاماننىساخان رىياسەتچىلىكىدە ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» ى قايتا رەتلەنگەن ۋە راۋاجلاندۇرۇلغان .

سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىڭ «رەشىدى» تەخەللۇسى بىلەن ئۇيغۇر

---

① زوھرا (سەۋىت ــ ۋېنىرا) يۇلتۇزى قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدە مۇزىكا ۋە خۇشاللىقلارغا سىمۋول قىلىنغان .

② «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 1988) ، 18 - بەت .

③ «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» . 1023 - ، 1026 - بەتلەر .

ۋە فارس تىللىرىدا نۇرغۇن شېئىرلار يازغانلىقى مەلۇم . بۇ ھەقتە شاھ مەھمۇد جۇراس «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» دا : «سۇلتان ئابدۇرەشىد خانىنىڭ شېئىرلىرى كۆپ ئىدى ، ئەمما بۇ قىسقا تارىختا ھەر بىر شېئىرىدىن يۈزدىن بىرى ، بەلكى مىڭدىن بىرىنى يازدىم» دەپ ، ئۇنىڭ فارسىي شېئىرىدىن ئىككى پارچىنى ، ئۇيغۇرچە شېئىرىدىن بىر رۇبائى ، ئۇچ غەزىلىنى ئۆز ئەسىرىدە بەرگەن .① بەزى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، ئۇنىڭ «دىۋان رەشىدى» ، «سەلاتىننامە» ، «كىتاب تەنبىيە ئەنتەربىيە» قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭ بولغانلىقى ۋە مىلادىيە 1682 - يىلى يەكەن خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تەختكە چىققان ئاپاق خوجا ئۇنىڭ بارلىق ئەسەرلىرىنى كۆيدۈرۈپ يوقاتقانلىقى مەلۇم .②

شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» ئەسىرى ئارقىلىق بىزگىچە يېتىپ كەلگەن شېئىرلاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان سۆيگۈ - مۇھەببەت تېمىسىدىكى شېئىرلاردىن تاشقىرى ، يەنە ئىجتىمائىي تېمىدىكى شېئىرلارنىمۇ يازغان . ئۇ بۇ شېئىرلىرىدا ئادالەت تۇغرۇلۇق مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ ، ئۆزىنى سەلتەنەت بىلەن مەغرۇرلانماسلىققا دەۋەت قىلىدۇ .

مەسىلەن :

«دۇنيا بىر ھۆسنى ئەھلىدەك نامېھرىبانى پېش ③ ئەمەس ،
كىمكى سۆيسە سۇدىدىن ④كۆپرەك زىيانى پېش ئەمەس .
دۇنيانى باقى تەسەررۇف تۇتماغىل شەددادەك
نىچە بىر ئىت كەم دېگەندەك ئۇستخۋانى پېش ئەمەس .
دۇنياغا فەرزەندى ئادەمنى ئىبەرمەكتىن غەرەز ،
قۇللىقىم قىلغايمۇ دەپ ، بىر ئىمتىھانى پېش ئەمەس .
سەلتەنەت تەختىدە مەندۇرمەن دېگەن ئول شاھلەر ،

---

① مەزكۇر ئەسەر (شاپىگراف نۇسخا) ، 75 - ، 78 - بەتلەر .
② «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» . 1028 - بەت .
③ پېش — شېئىردا «ئاز» ، «يوق» ، «ئارتۇق» مەنىلىرىدە كەلگەن .
④ سۇد — پايدا - نەپ .

جان بېرۇرده بىر گەدايى ناتەۋانى پېش ئەمەس .
ئى رەشىدى بولمىغىل مەغرۇر جاھان گۈلزارىغا ،
قايسى گۈلشەننىڭ گۈلى ئاخىر خازانى پېش ئەمەس .»

شائىر ئابدۇرەشىدخاننىڭ تۆۋەندىكى فارسىي شېئىرىنى ئوقۇ-غاندا ، ئۇنىڭ بەدئىي تەسۋىرىي ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ ئوبراز يارىتىشتىكى يۇقىرى ماھارىتى كىشىنى قايىل قىلىدۇ :

«گەر قەدەترا سەرۋى گۈيەم ، سەرۋە را رەفتار نېست ،
گەر لەبەترا غۇنچە خانەم ، غۇنچەرا گۈفتار نېست .»
(گەر بويۇڭنى سەرۋى دېسەم ، سەرۋىنىڭ يوق مېڭىشى ،
گەر لېۋىڭنى غۇنچە دېسەم ، غۇنچىنىڭ يوق سۆزلىشى .)

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان مىلادى 1560 - يىلى ۋاپات بولغان . ئۇ-نىڭ جەسىتى يەكەندىكى «ئالتۇنلۇق» مازارىغا دەپنە قىلىنغان .

ئامانىنساخان

ئاتاقلىق مۇغەننىي ، شائىرە ئامانىنساخان مىلادىيە 1520 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھازىرقى مەكىت ناھىيىسىنىڭ تىزناپ دەريا‌سى بويىدىكى بىر مەھەللىدە دۇنياغا كەلگەن .

ئامانىنساخاننىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيەتلىرىگە دائىر مەلۇماتلارنى بىز پەقەت مۆجىزىنىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دىن ئالىمىز . بۇ ھەقتە مۆجىزى مۇنۇلارنى يازىدۇ :

«ئابدۇرەشىدخان بىر كۈنى كىچىسى بىر خارابە ئۆيگە قونۇچى بولۇپ ، ئەكرەم ئىسىملىك بىر مەھرەمى بىلەن كىردى . ئۇ ئۆيى مەھمۇد ئىسىملىك بىر ئوتۇنچىنىڭ ئۆيى بولۇپ ، ئامانىنساخان مەھمۇدنىڭ قىزى ئىدى . سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۆيگە كىرگەندىن كېيىن ، ئۆينىڭ بۇرجىكىدە تۇرغان تەمبۇرنى كۆردى . ساھىبخان بولغان مەھمۇدتىن تەمبۇر چېلىپ بېرىشنى ئۆتۈندى . مەھمۇد : ‹مەن تەمبۇر چېلىشنى بىلمەيمەن ، بۇ قىزىم تەمبۇر ئېلىپ بېرىڭ دەپ خاپا قىلغانلىقتىن ئېلىپ بەرگەنىدىم ›، — دېدى . سۇلتان : ‹ئانداق بولسا قىزىڭىز چېلىپ بەرسۇن › ، — دېدى . مەھمۇد قىزى ئامانىنساخانىمغا تەمبۇر چېلىشنى بۇيرۇدى . قىز تەمبۇرنى ئېلىپ ‹پەنجىگاھ ›مۇقامىغا شۇنداق بىر چالدىكى ، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ھەيران قالدى . ھەممىدىن ئەجەبلەنەرلىكى شۇكى ، بۇ قىز ئۆزى ئېيتقان شېئىرنى مۇقامغا قوشۇپ ئوقۇغاندا ، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان قىزنىڭ مۇھەببىتىدە بىقارار ئاشىق ۋە بىھوش بولۇپ كەتتى . ئەسلى شېئىر بۇ ئىدى :

ساڭا يۇز شۇكۇر ، بىزگە ئادىل پادىشاھ قىلدىڭ ،
فەقىر مىسكىنگە ئابدۇرەشىدخاننى پاناھ قىلدىڭ ...

نەفسى كەچە - كۇندۇز قىل دۇئا تەكرى تەقد سىغە ،①
كى شاھلىق ھەققىدە قىلماي دۇئا ، قاتىغ گۇناھ قىلدىلىق .»

مۆجىزىنىلىك ئىيتىشىچە ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان ئابدۇرەشىد خان ئۆزىنىلىك ئالدىدا بىر سازەندە — مۇقامچىلا ئەمەس ، بەلكى نەفسى تە خەللۇسلۇق بىر شائىرەنىلىك تۇرغانلىقىنى بىلدۇ . ئۇ ئون ئۇچ ياشلىق بىر قىزنىلىك بۇنچىلىك تالانتىغا گۇمان بىلەن قاراپ ، ئۆز ئالدىدا بىر شېئىر يېزىپ بېقىشنى تەلەپ قىلدۇ . قىز خانغا قارىتا مۇنۇ ھەردنى يازىدۇ :

يارەب ، بۇ بەندى قىلدى ئەجەب سۇئى زەن ② ماڭا ،
گويا بۇ ئۆيگە ئۇندى بۇ ئاخشام تىكەن ماڭا .

ئاخىرى خان ئاماننىساخاننى ئۆز نىكاھىغا ئالىدۇ .

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن»دا يەنە : «بۇ مەلىكە 20 يىل پادىشاھنىلىك نىكاھىدا تۇردى . خۇدايتائالا بۇ قىزغا شۇنداق ئەقىل- پاراسەت ئاتاقىلىغان ئىدىكى تەرىپلەپ ئولتۇرۇشنىلىك ھاجىتى يوق . (ئۇ) ‹دىۋان نەفسى › نى يازدى. خوتۇن- قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدا ‹ئەخلاقىي جە مىلە ›(گۈزەل ئەخلاق) نامىلىق بىر كىتابنى يازدى ، ‹ شورۇھۇلقۇلۇپ › (قەلبىلەر شەرھى) نامىلىق بىر رىسالە يازدى . شائىرلىق ، مۇغەننىلىك ، خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭدەك مەنىلىك كىتاب ئاز ، ‹ ئىشرەت ئەنگىز › شادلىق قوزغىغۇچى) نامىلىق بىر مۇقامنىمۇ بۇ مەلىكە ئىجاد قىلغانىدى ... مەلىكە 34 يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولغان» دەپ يېزىلغان .

بۇنىڭدىن بىز ئاماننىساخانىلىك مىلادىيە 1550 - يىللارنىلىك ئاخىرلىرىدا ۋاپات بولغانلىقىنى بىلىمىز .

مەلىكە ئاماننىساخان (نەفسى) قىدىرخان يەركەندى بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر خەلقىنىلىك قىممەتلىك مۇزىكا بايلىقى بولغان «ئون ئىككى مۇقام» نى رەتلەش ئىشىغا قوشقان ئاجايىپ زور تۆھپىسى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىيات - سەنئىتى تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ .

---

① تەقدىس — مۇقەددەس .
② سۇئى زەن — يامان كۆزى بىلەن قاراش .

مەجلىسى

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۆزىنىڭ «دىۋان مەجلىسى» ناملىق ئەسىرى بىلەن تونۇلغان ئەدىبنىڭ ئىسمى ۋە تەرجىمھالى ھەققىدە ھازىرغىچە بىرەر ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز .

«دىۋان مەجلىسى» ئاپتورنىڭ شېئىرلار توپلىمى بولماستىن ، بەلكى ، نەزمى شەكىلدە يېزىلغان «قىسسەئى سەيفۇلمۇلۇك» داستانىدۇر . «دىۋان مەجلىسى» دېگەن ئىسىم ئاپتورنىڭ ئۆز نامىنى ئەسىرى بىلەن باغلاش يۇزىسىدىن قويۇلغان بولسا كېرەك .

«قىسسەئى سەيفۇلمۇلۇك» نىڭ ئەسلى ۋەقەلىكى «مىڭ بىر كېچە» دىن كەلگەن بولۇپ ، ئۇ شۇ مەزگىلگىچە بولغان ئاربلىقتا نەسرىي ۋە نەزمىي داستان شەكلىدە خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان ھەمدە فارس - تاجىك تىلىدىكى يازما ئەدەبىياتتىمۇ ئەكس ئەتكەنىدى .

مەلۇمكى ، مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان «قىسسەئى سەيفۇلمۇلۇك» داستانى فارس - تاجىك تىلىدا يارىتىلغان نەسرىي قىسسىلەردىن ئىلھاملىنىپ يېزىلغان . لېكىن ئۇ ئاپتورنىڭ ئىجادىي ئەمگىكى بولۇپ ، «مىڭ بىر كېچە» ۋەقەلىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، ئۇنىڭدىكى پەرق روشەن تاشلىنىپ تۇرىدۇ .

داستاننىڭ ئوخشىمىغان ۋارىيانتلىرى ئەڭ دەسلەپ 1807 - يىلى قازاندا «سەيفۇلمۇلۇك ــ بەدىئۇلجامال» نامىدا ؛ 1840 - يىلى قازاندا «قىسسەئى سەيفۇلمۇلۇك» نامىدا ؛ «1870 - يىلى پېتېربۇرگتا ، 1903 ۋە 1098 - يىللاردا قازاندا «سەيفۇلمۇلۇك» نامىدا ؛ 1092 ، 1909 ۋە 1914 - يىللىرى قازاندا «قىسسەئى ئابدۇلمۇلۇك» نامىدا نەشر قىلىنغان . داستاننىڭ 1840 - يىلى قازاندا نەشر قىلىنغان نۇسخىسى «مەجلىسى » قەلىمگە تەئەللۇق

بولۇپ ، ئاپتور ئۇنىڭدا ئۆزى ھەققىدە :

«ئوقۇبان مەجلىسىنى ياد قىلىڭ ،
دۇئا بىرلە ئانى سىز شاد قىلىڭ .
تىلەكدۇر دۇئا ئۆزگە سۆزۈم يوق ،
بۇ دۇنيادا سۆزۈم قالغاي ئۆزۈم يوق .

دەپ يازغان .

«قىسسەئى سەيفۇلمۇلۇك» ھىجرىيىنىڭ 960 - يىلى (مىلادىيە 1552 - 1553 - يىللار) يېزىلغان . ھەسەن نىسارىينىڭ 16 - ئەسىرىدە يازغان مۇزەككىرۇل - ئەھباب» تەزكىرىسىدە بېرىلگەن بىر ئېپىزوتتا مەجلىسنىڭ زەھرىددىن مۇھەممەد بابۇر ھۇزۇرىدا تۇرغانلىقى ، ئىككى تىلدا (تۇركىي ۋە فارسىي تىل) تۇرلۇك ژانىرلاردا شېئىرلار يازغانلىقى ، بابۇرنى خاپا قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن ئوردىدىن ھەيدىۋېتىلگەنلىكى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن ھەمدە مەجلىسنىڭ فارس تىلىدىكى قەسىدىسىدىن بىر بېيىت بېرىلگەن . بابۇرنىڭ كابۇلدا پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان ۋاقتى مىلادىيە 1504 - يىلدىن كېيىنكى مەزگىلگە تەئەللۇق بولۇپ ، يۇقىرىقىلارنى بىر - بىرىگە باغلاپ قارىغاندا ، شائىر مەجلىسنىڭ ئىجادىي ھاياتى 16 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا توغرا كېلىدۇ .

«قىسسەئى سەيفۇلمۇلۇك» داستانى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى (چاغاتاي تىلى) بىلەن يېزىلغان بولۇپ ، بۇ ھەقتە شائىر :

«ئەرەب تۇركى تىلغە نەزمى ئېتىپمەن ،
ھەۋەس بىرلە ئوقۇپ مەۋزۇن ئېتىپمەن .»

دەپ ئېنىق ئېيتىدۇ .

ئىشقىي مۇھەببەت سەرگۈزەشتىسى بايان قىلىنغان ئىپىك ئەسەر — «قىسسەئى سەيفۇلمۇلۇك» تە مىسىر پادىشاھى ئاسمىنىڭ ئوغلى سەيفۇلمۇلۇكنىڭ دادىسى ئۆزىگە تەقدىم قىلغان تونغا كەشتىلەنگەن گۈلىستان ئېرەمدىكى دېۋىلەر شاھى شەھبالنىڭ قىزى بەدىئۇلجامالنىڭ

سۈرىتىنى كۆرۈپ ، ئۇنىڭغا غايىبانە ئاشىق بولغانلىقى ، ئۇنىڭ مەلىكىنىڭ ۋەسلىگە يېتىش يولىدا بېشىدىن كەچۈرگەن كەچمىشلىرى ۋە ئاخىر مەلىكە بەدىئۇلجامال بىلەن تېپىشىپ ، ئىككى ئاشىق - مەشۇقنىڭ مۇراد - مەقسەتلىرىگە يەتكەنلىكى ھېكايە قىلىنىدۇ .

ئەسەرنىڭ ۋەقەلىكى ئەپسانىۋى - فانتازىيىلىك ئاممىلارغا بايلىقى ، رەڭدار ۋە كۆپ تەرەپلىمىلىككە ئىگە بولۇشى بىلەن كىشىنى ئۆزىگە ئالا- ھىدە جەلپ قىلىدۇ . شۇنداقلا ، ئۇنىڭدىكى ھەر بىر ۋەقەلىك ۋە تەپسىلات ئايرىم - ئايرىم ماۋزۇلاردا بايان قىلىنىدۇ . ئومۇمەن ، بۇ ئەسەر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى تونۇلغان يېرىك بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇشى سۈپىتى بىلەن ، شائىر مەجلىسنىڭ نامىنى ئەدەبىيات تارىخىمىزدا مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگە قىلىدۇ .

شاه مەھمۇد جۇراس

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان تا-
رىخچى شاھ مەھمۇد جۇراس تەخمىنەن 17 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى
يەكەندە دۇنياغا كېلىپ ، 1700 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئالەمدىن
ئۆتكەن ، ئۇنىڭ دادىسى مىرزا فازىل جۇراس بولسا ، يەكەندىكى ئۇي-
غۇرلاشقان موڭغۇل جۇراس بەگلىرىنىڭ ئىچىدە خېلى ئابرويغا ئىگە بىر
زات بولۇپ ، يەكەن خانلىقىنىڭ ئابدۇللىتىپ خان ، ئەھمەد خان ۋە ئاب-
دۇللا خانىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا قوشۇن ۋە باشقا ساھەلەردە مۇھىم
ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەنىدى . ① شاھ مەھمۇد جۇراس يەكەن ۋە قەشقەر مەد-
رىسىلىرىدە تەربىيىلىنىش داۋامىدا ئەرەب ، فارس تىللىرىنى ياخشى
ئىگىلەپ ، بىلىم دائىرىسى كەڭ بىر شەخس بولۇپ يېتىلىپ چىققان . بۇ-
لۇپمۇ ئۇ تارىخ ئىلمىي ساھەسىدە تونۇلغان بولۇپ ، ئەينى ۋاقىتتىكى
يەكەن بەگلىرىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن «يەكەن پادىشاھلىرىدىن ئابدۇللا
خان ، ئىسمائىل خان ، ئابدۇرەشىدخان ۋە مۇھەممەد ئەمىن خانلارنىڭ
نامىدا ئىككى - ئۈچ پارچە تارىخ كىتابنى يېزىپ چىققان .» ②

شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان تۇنجى
ئەسىرى «تارىخي شاھ مەھمۇد جۇراس» ياكى «تارىخي شاھ» بولۇپ ، ئۇ
ئەسەر ئىسمائىل خان دەۋرىدىكى (1670 ــ 1682) يەكەن ئەمەلدارى ئېر-
كەبەگنىڭ تەشەببۇسى ئارقىسىدا 1672 - يىلدىن 1676 - يىلغىچە بولغان
ئارىلىقتا فارس تىلىدا يېزىپ چىقىلغان . ئەسەردە ئاساسەن 1428 - يىلدىن

---

① « شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى » ، 1051 - بەت .

② «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 1989) ، 237 - بەت .

1670 - يىلغىچە بولغان مەزگىلدىكى موغۇل ۋە يەكەن خانلىرىنىڭ تارىخى مەركەزلىك بايان قىلىنغان بولۇپ ، ئاكسىوشكىننىڭ تەرجىمە قىلىپ نەشىرگە تەييارلىشى ، «تارىخي شاھ مەھمۇد جۇراس» دېگەن نام بىلەن 1966 - يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخي ھۇججەتشۇناسلىق ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان ھەمدە مەزكۇر نەشرىي نۇسخىدا پارسچە ئەسلى تېكىستمۇ بېرىلگەن . ①

ئەسەرنىڭ مىلادىيە 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا «كونا ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسىگە تەرجىمە قىلىنغان» ۋە «ئالتە شەھەر خانلىرىنىڭ تارىخى» ناملىق يەنە بىر نۇسخىسى بولغان . بۇ نۇسخا ھازىر ئۆزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئەبۇ رەيھان بىرونى ناملىق شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا . ②

« ئالتە شەھەر خانلىرىنىڭ تارىخى » نىڭ فارس تىلىدىكى بىر نۇسخىسىنى تاتار ئالىمى نوشرۋان يائوشۇ 1914 - يىلدىن 1915 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا جەنۇبىي شىنجاڭغا قىلغان سەپىرىدە خوتەن قاراقاشتىن تېپىپ ، ئەسەرنىڭ يۇنۇس خاندىن ئابدۇكېرىم خانغىچە بولغان قىسمىنى «شورا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 - يىلدىكى 19 - سانىدىن 23 - سانىغىچە بولغان بەش سانىدا « ‹ئالتە شەھەر تارىخى › دىن بىر پارچە» دېگەن نام بىلەن تاتار تىلىدا ئېلان قىلغان . «شورا» دا ئېلان قىلىنغان «ئالتە شەھەر خانلىرىنىڭ تارىخى» «تارىخى شاھ مەھمۇد جۇراس» قا مەزمۇن جەھەتتىن ئوخشىشىپ كەتسىمۇ ، لېكىن بايان قىلىش تەرتىپى ، مەزمۇنىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى جەھەتتىن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ .

شاھ مەھمۇد جۇراس ھىجرىيە 1097 - (مىلادىيە 1686 -) يىلى ئاللايار ئىبنى ساتىم بېينىڭ تەشەببۇسى بىلەن ، يەنە «تارىخى رەـ

---

① مەزكۇر فارسچە ئەسلى تېكىستنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى 1989 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» دېگەن نام بىلەن نەشر قىلىندى .

② «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» ، 1053 - بەت .

شىدى (زەيلى)» (زەيلى ــ داۋامى مەنسىدە) ناملىق بىر ئەسەر يېزىپ چىققتى. ①فارس تىلىدا يېزىلغان بۇ ئەسەر ئۇنىڭ «تارىخي شاھ مەھمۇد جۇراس» تىن كېيىن يازغان نوپۇزلۇق ئەسىرى بولۇپ مەزمۇنىنىڭ مول-لۇقى، ئەكس ئەتتۈرگەن تارىخي جەريانلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، ۋەقەلەر ۋە ۋاقتىنىڭ ئېنىقلىقى بىلەن «تارىخي شاھ مەھمۇد جۇراس» تىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسىرنىڭ داۋامى سۈپىتىدە، شۇنداقلا، ئاپتور ئۆزىنىڭ «تارىخي شاھ مەھمۇد جۇراس» ناملىق ئەسىرىنى تولۇقلاش مەقسىتىدە يېزىلغان بولۇپ، ② ئۇنىڭدا قاراقىتان خانلىقىنى قۇرغان گۇرخاندىن (1131 ــ 1143) تارتىپ 1699 - يىلغىچە بولغان بەش يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك مەزگىلدىكى تارىخي ۋەقەلەر، ئاساسلىقى، ئابدۇكېرىم خاندىن (1560 ــ 1591) مۇھەممەد ئىمىن خانغىچە بولغان 139 يىللىق تارىخ بايان قىلىنغان. ئاپتور بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تارىخ بايان قىلىشقا مەندەك ئاجىز، كۆڭلى سۇنۇق كىشىنىڭ لاياقىتى يوق ئىدى. ئەمما، مىسكىن بەندىنىڭ كۆڭلىگە يەتتىكى، مىرزا ھەيدەر ھەزرەت ئابدۇرەشىدخاننىڭ نامىغا ئاتاپ تارىخ يېزىپ، تۇغلۇق تۆمۈر-خاندىن ھەزرىتى ئابدۇرەشىدخاننىڭ زامانىسىغىچە ئۆتكەن ھەرقايسى پادىشاھلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋەقەلىرىنى بايان قىلىپتۇ. ھەزرىتى ئابدۇكېرىم خاندىن ھەزرىتى ئەلانىڭ زامانلىرىغىچە ھېچكىم تارىخ پۈتۈپ بايان قىلماپتۇ. نالايىق بولسامۇ، ھەزرىتى ئابدۇكېرىم خاندىن ئاۋۋالقى تەرەپ-لىرىنى تارىخ كىتابلىرىدىن نەقىل ئېلىپ، قالغان قىسمىنى سۆزىگە ئىشەنچ قىلغۇدەك كىشىلەردىن ئاڭلاپ سېلىشتۇرۇپ، ئابدۇكېرىم خاندىن باشلاپ، ھەزرىتى ئەلا، يەنى ھەزرىتى مۇھەممەد ئىمىننىڭ مۇبارەك نامىلە-رىغىچە قۇدرىتىمنىڭ يەتكىنىچە تارىخ قىلىپ يازدىم. ئۆتكەن ئاداللەتشوئار پادىشاھلارنىڭ بايانلىرى ھەمدە غەيرەت - شىجائەتلىك، بەختلىك ھەز-رىتى ئەلانىڭ مۇبارەك نامىلىرى، ئاداللەت ۋە قەھرىمانلىقلىرى ھەمدە بۇ

---

① «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، 1053 - بەت.

② يۇقىرىقى ئەسەر. 1055 - بەت.

قۇللارنىڭ دۇنيا گۈزەللىقى ئەل ئارىسىدا يادىكار قالسۇن دەپ ، ئاللايار بىينىڭ ئىلتماسى بىلەن يېزىپ چىقتىم .»①

مىلادىيە 1696 - يىلى شاھ مەھمۇد جۇراس يەنە دىنىي تېمىدىكى «ئەنىست تالىبىن» («تەلەپكارلار نەسەبنامىسى») ناملىق ئەسەر يازغان . ئەسەر ئەينى زامانىدىكى يەكەن ھاكىمى ئالىم شاھ بەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېزىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئاساسەن ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى تارىخى (تۆت خەلىپە دەۋرى) ، 12 ئىمام ، نەقشىبەندىيىلەر ۋە ئۇلارنىڭ يەكەن خانلىقىدىكى ئاساسلىق ۋەكىللىرى ، بولۇپمۇ ، «ئىسھاقىيە» ئىشانلىرىنىڭ تارىخى ، دىنىي ۋە سىياسىي پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان . ئەسەر فارس تىلىدا يېزىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭ يەكەندە ئەبۇ مەنسۇر تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان «رەفىقۇل تالىبىن»(«ھەقىقەت ئىزلىگۈچىلەر دوستى») ناملىق بىر قول يازما نۇسخىسى بار. بۇ نۇسخىنىڭ مىلادىيە 1864-1865 - يىللىرى موللا ئەخمەد ئوغلى موللا مۇھەممەد سويى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بىر نۇسخىسى ھازىر ئۆزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەبۇ رەيھان بىرونى ناملىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا .②

شاھ مەھمۇد جۇراس ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىق ئىلمىنىڭ مىرزا ھەيدەردىن كېيىنكى كۆزگە كۆرۈنگەن نامايەندىسى سۈپىتىدە «تارىخىي رەشىدى» نىڭ مەزمۇنىنى بىر يېرىم ئەسىر سۈرۈپ ، يەكەن خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي - سىياسىي تارىخى ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلارنى يەتكۈزۈپ بېرىپلا قالماي ، يەنە ئۇ«تارىخىي رەشىدى (زەيلى)»ناملىق ئەسىرىدە يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن سۇلتان سەئىدخان ، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ، ئايازبېك قۇشچى قاتارلىق ئەدىبلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە قىممەتلىك ماتېرىياللارنى بېرىش ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىنىڭ مەزمۇنىنى تولۇقلىدى ۋە بېيىتتى . ئەسەردە يەنە شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ ئۆز شېئىرلىرىمۇ ھەمدە باشقىلارنىڭ شېئىرلىرىمۇ ئۇچرايدۇ .

---

① «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل ، 1054 - بەت .

② «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» ، 1056 - بەت .

هىرقەتى (گۈمنام)

شائىر هىرقەتىنىك ① قىسمەن تەرجىمھالى ئۇنىڭ « مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام » ناملىق لىرىك داستانىدىن بىزگە مەلۇم . شۇ داستان ئاساسىدا دەسلەپكى قەدەمدە ئىگىلەنگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، شائىر مىلادىيە 1634 - يىلى كاشغەر (قەشقەر) شەھىرىنىڭ تازغۇن (ھازىر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە) نىڭ « باغچى » يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن . « يېڭىشەھەردە ۋە قەشقەردىكى مەشھۇر ساجىيە مەدرىسىدە 16 يىل ئىلىم تەھسىل قىلغان . ئەرەب ، فارس تىللىرى پۇختا ئىگىلەپ ، ئەرەب ھەم شەرق ئەدەبىياتىنىڭ نامايانداىلىرى بىلەن تونۇشقان . كېيىنچە ئۆزىنىڭ ئاتا كەسپى بولغان باغۋەنچىلىك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن . 30 ياشقا تولغان مەزگىلىدە دادىسى خوجامقۇلى بىلەن بىرگە ئاپاق خوجا ھۇزۇرىدا باغۋەن ، چىراغچى ، كاۋاپچى بولۇپ ئىشلىگەن . » ②

ھىرقەتىنىڭ بالاغەتكە يېتىپ ، ئۆز ئىجادى بىلەن پەرۋاز قىلىشقا كىرىشكەن مەزگىللىرى يەكەن (سەئىدىيە) خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە ، يەنى خانلىق پۈتۈن ئالتىشەھەردە يامراپ كەتكەن تەسەۋۋۇپنىڭ سوپى - ئىشانچىلىق ئېقىمىنىڭ ھەددىدىن ئاشقان يولسىز ھەرىكەتلىرى ، پاراكەندىچىلىكى ، تەھدىت - ئازىلىشىشلىرى نەتىجىسىدە ئېغىر كىرىزىسكە دۇچ كەلگەن مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ . بۇ مەزگىلدە

---

① « ھىرقەتى » — يانغان ، كۆيگەن مەنىسىدە . مەزكۇر شائىرنىڭ ئىسمى بۇرۇن خاتا ھالدا « خىرقىتى » دەپ يېزىلىپ ۋە ئاتىلىپ كەلگەن .

② ۋاھىتجان غۇپۇر ، ئەسقەر ھۇسەيىن : «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 ، 742 - 743 - بەتلەر .

قەشقەرگە چەتتىن كەلگەن تەسەۋۋۇپچى سوپى - ئىشان خوجىلارنىڭ ئەۋلادى بولغان ھدايتۇللا (ئاپاق) خوجا بوۋىسىنىڭ جەندىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ، بوۋىسى تۇزگەن «ئىشقىيە» سۆلۈكىنىڭ پىر - ئۇستازى ئورنىغا كۆتۈرۈلۈپ ، مەستىك تەسەۋۋۇپ — سوپى - ئىشانچىلىقىنىڭ پۈتكۈل شىنجاڭ ۋە ماۋەرائۇننەھردە زور تەسىر كۆچىگە ئىگە پىرى سۈپىتىدە تونۇلغانىدى . ئۇ ئەينى مەزگىلدە «خوجام پاشا» دەپ ئاتالغان بولۇپ ، قەشقەر ئاھالىسىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئۇنىڭ مۇرتلىرىغا ئايلانغان . شۇ جۈملىدىن ، ھىرقەتىمۇ دادىسى بىلەن بىللە ئۆز يېزىسىدىكى ھدايتۇللا خوجىنىڭ يازلىق قارارگاھى ، «گۈلباغ» دەپ ئاتالغان باغدا ئىشلەش جەريانىدا ھدايتۇللا خوجىغا مۇرىت بولغان ۋە پەيدىنپەي ئۇستازىنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىلىرىدىن بىرى ، «ئەھلى ھىرقە» پېشۋاسى بولۇپ تونۇلغان .

ھىرقەتى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كېلىۋاتقان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ناملىق داستانىنى مىلادى 1670 - يىلى 36 ياشقا كىرگەن مەزگىلدە يازغان . چىن سۆيگۈ (ئارزۇ ، ئەقىدە) بىلەن مېھنەت قىزغىن مەدھىيىلىنىپ ، ئۇلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى كونكرېت سىمۋولستىك ئوبرازلار ، كۆچلۈك لىرىك ھېسسىيات بىلەن ئىپادىلەنگەن مەزكۇر داستان ھىرقەتىنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەتتە كامالەتكە يەتكەن لىرىك شائىر ئىكەنلىكىنى نامايان قىلدى .

بىزگە مەلۇم ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئۆز داستانلىرى بەلەن تونۇلغان ئەدىبلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۆز ئىجادىنى ئالدى بىلەن شېئىرىيەتنىڭ غەزەل ، مۇخەممەس ، مەسنەۋى ، رۇبائى قاتارلىق شەكىل - تۈرلىرىدىن باشلىغان ، لىرىك داستانچىلىق ئۇلار ئىجادىنىڭ كېيىنكى يېتىلگەن پەللىسى ھېسابلانغان . شۇنداق ئەكەن ، ھىرقەتى ئىجادىنىڭ ئالدىنقى دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان لىرىك شېئىرلىرى بىزگە يېتىپ كېلەلمىگەنمۇ ؟

1957 - يىلى شائىر ئەرشىدىن تاتلىق يەكەنلىك سايىم ئاخۇن دېگەن كىشىدىن ئېلىپ كەلگەن ، باش - ئاخىرى تولۇق

بولمىغان بىر قول يازما غەزەللەر توپلىمى (كۆچۈرمە نۇسخا) دىن بىرقانچە غەزەل شائىرت . ئېلىيۇپنىڭ نەشرىگە تەييارلىشى بىلەن 1963 - يىلى « شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى» (هازىرقى « تارىم ») ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىندى . بۇ غەزەللەر « گۈمنام » (فارسچە : نامسىز ، نامى ئۆچكەن) تەخەللۇس شائىرنىڭ بولۇپ ، ئۇنىڭ غەزەللىرىدىكى :

«كاشغەر شەھرىن بىلىڭ گۈمنامنىڭ يايلاغىدۇر ،
دىلكۈشا ئىشرەت فەزا ھەر سەبزە زارى كاشغەر .»

دېگەن مىسرالار ھەمدە «نەھ جەت ھەججى ئەكبەر كاشغەر ئىچرە مەزارىم بار» دەپ باشلانغان غەزىلدىن ، شۇنداقلا ئۇنىڭ تۆۋە - ئىستىغبار مەزمۇنىدا يازغان :

«ئاتام ئاتى خوجەم قۇلى خوجەدۇر ،
زاھىرى قۇل ھەقىقەتى خوجەدۇر .»

دېگەن مىسرالاردىن ، شۇنىڭدەك شائىرنىڭ بەدىئىي ئۇسلۇبى قاتارلىق تەرەپلىرىدىن كىشىلەر «گۈمنام بىلەن ھىرقەتى بىر كىشىمۇ قانداق ؟» دېگەن ھېسسىياتقا كېلىشكەنىدى .

گۈمنام غەزەللىرى 1981 - يىلى تەتقىقاتچى مىرسۇلتان ئوسمانوۋ تەرىپىدىن «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 3 - سانىدا (ئومۇمىي 5 - سان) بىرقەدەر تولۇق ئېلان قىلىنىدى . مىرسۇلتان ئوسمانوۋ ئۆزىنىڭ «نەشرىگە تەييارلىغۇچىدىن» سۆزىدە «گۈمنام بىلەن ھىرقەتى بىر شەخسمۇ ياكى قېرىنداشلارمۇ ؟»دېگەن سوئالنى ھەمدە «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1987 - يىلدىكى ئومۇمىي 18 - سانىدا گۈمنام ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي ئۇستىدە مەخسۇس توختىلىپ ، «گۈمنام بىلەن ھىرقەتى قېرىنداشلار بولۇشى مۇمكىن» دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى .

« تەركىرەئى قەلەندەران » ئەسىرىنىڭ تېپىلىشى ۋە ئۇنىڭ

مەزمۇنىنىڭ ئاشكارىلىنىشى بىزنى ئىنتايىن قىممەتلىك بىر تارىخىي پاكىت بىلەن تەمىنلىدى .ئۇ بولسىمۇ ، ھىرقەتى بىلەن گۈمنامنىڭ بىر شەخس ئىكەنلىكىنىڭ ئىسپاتلىنىشىدۇر . ①

«تەزكىرەئى قەلەندەران» نىڭ ئۇچىنچى لەۋھەسىدە مۇنۇلار بايان قىلىنىدۇ :

«پىرمەت سېتارى رىۋايەت قىلىدىكىم ، بىر نەچچە پۇرسەت پېقىر ۋە مەشرەبى مەجزۇب خوجام پاشانىڭ يازلىق قارارگاھى بولمىش گۈلباغ مەۋزەئىندىكى بېغىدا خىزمەت ئاداسىدا بولدۇق . مەزكۇر باغ رەۋزائى رىزۋاندىن نىشانە ئىدى . جەنىنەتسىمال باغنىڭ مۇتەسەددىسى خوجا پاشا خىشلىرى بولمىش مۇھەممەد ئىمىن خوجامقۇلى ھىرقەتى ئىدى . مەزكۇر ھىرقەتى يەنە گۈمنام تەخەللۇس قىلۇر ئەردى . ئانىڭ قەلەمدىن بەغايەت پۇرمەئنى ئەبياتلار زۇھۇرغا كەلمىشدىكىم ، گۈمنام ئۇلارنى بىر يەرگە جەملەپ ئەشئار دىۋانى ھەم تەرتىپ بەرمىشتى .»

بابارەھىم مەشرەپ مىلادىيە 1665 - يىلدىن 1672 - 1673 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا ھىدايىتۇللا خوجىغا مۇرت بولۇپ ، گۈلباغدا ھىدايىتۇللا خوجا خىزمىتىدە بولغان . مەشرەپ ئىجادى ئەنە شۇ چاغدا يۈكسىلىش ۋە تونۇلۇش مەزگىلىگە كىرگەن . ئەلۋەتتە ، ئوخشاش بىر مۇھىت ئىچىدە ياشاش داۋامىدا گۈمنام (ھىرقەتى) بىلەن مەشرەپ ئىجادىنىڭ بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسەتكىنى ئېنىق . گۈمنام غەزەلىرىدىكى مەشرەپ قاراشلىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ، مەشرەپكە تەقلىد قىلىنغان تەرەپلەر بۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بابا رەھىم مەشرەپ

---

① «تەزكىرەئى قەلەندەران» ھازىرقى تاشكەنت ۋىلايىتىنىڭ بوستانلىق ناھىيىسىدىكى باغىستان يېزىسىدىن بولغان ئىسھاق ئىبن زىياۋىددىن تەرىپىدىن ھىجرىيە 1130 - (مىلادىيە 1719) يىلى يېزىلغان ئەسەر . ئۇنىڭ قول يازما نۇسخىسى 1950 - يىللاردا ئۆزبېكستانىنىڭ لېنىنئاباد شەھىرىدە ، فىلولوگىيە پەنلەر كاندىداتى موھسن زاكىروۋ تەرىپىدىن قولغا كەلتۈرۈلگەن . ئەسەرنىڭ ئالدىنقى بەش لەۋھەسى ئۆزبېكستاندا چىقىدىغان «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىل 8 - سانىدا ئېلان قىلىندى .

كېيىن ئۆز ئىجادى ۋە ئەمەلىيەتتىدە مىستىك تەسەۋۋۇپنىڭ سوپى - ئىشانچىلىق يولىغا ، كىلىرىكالىزمغا ① قارشى مەيدانغا ئۆتكەن . نەتىجىدە ، گۈمنام بىلەن مەشرەپ بىر - بىرىگە زىددىيەتلىك شەخسلەرگە ئايلانغان . بابا رەھىم مەشرەپنىڭ يېقىن ھەمراھى پىرمەت سېتارىنىڭ «كىتابى قىسمەت ئاشىقى مەشرەپ ۋە لىئۇللاھ» ناملىق ئەسىرى ئاساسىدا يېزىلغان «تەزكىرەئى قەلەندەران» دا گۈمنام پۈتۈنلەي سەلبىي شەخس ئورنىدا بايان قىلىنغان بولسىمۇ ، لېكىن ئەسەر مۇئەللىپى گۈمنامنىڭ ئەينى دەۋردە تونۇلغان ، تالانتلىق بىر شائىر ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى ئېيتىپ ئۆتۈشتىن ئۆزىنى تارتمىغان .

گۈمنامنىڭ مەشرەپكە مۇشائىرە تەقلىتىدە يېزىلغان «مەشرەپ مەن» رادىئالىق غەزىلىدىن بىز گۈمنام بىلەن مەشرەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپىنى كۆرۈۋالىمىز .

گۈمنام مۇنداق دەيدۇ :

«تاپىپ مەشرەپ يولىن تەرك ئەيلە زاھىدلىق يولىن گۈمنام ،
ئېمەسمەن چىزى تائەت ② ، مەي ئىچىپ مەستانە مەشرەپ مەن .»

بىز مەسلىنىڭ بۇ تەرىپىنى قويۇپ ، گۈمنام غەزەللىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسىغا ئۆتكىنىمىزدە ، ئۇنىڭدا تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىغا ئورتاق بولغان «ئىشق - ئاشىقلىق» نىڭ ئاساسىي ئورۇن تۇتۇش بىلەن بىللە ، يەنە بۇ دۇنيادىكى گۈزەللىكلەر ، دوستلارغا بولغان سۆيگۈ-نىڭمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقىنى كۆرىمىز . چۈنكى ، كۆپلىگەن تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتى ۋەكىللىرىنىڭ قارىشىچە ، بۇ دۇنيادىكى گۈزەللىكلەر ئاللاھ گۈزەللىكىنىڭ ئۇلاردا ئەكس ئېتىشى بولۇپ ، ئۇنى سۆيۈشمۇ ئاللاھنى سۆيۈشتۇر . ئاللاھنى ئۆز قەلبىگە پۈككەن (ئاللاھ بىلەن بىرلەشكەن) قەلبى نۇرلۇق كىشىلەرنىڭ ھەقىقىي ئىنسانىي

---

① كىلىرىكالىزم — مەملىكەتنىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىي ھاياتىغا چېركاۋ ئىدىيىلىرىنى سىڭدۈرگۈچى ئەكسىيەتچى ئېقىم .

② چىزى تائەت — بويسۇنغۇچى ، ئىتائەت قىلغۇچى مەنىسىدە .

سۆيگۈسىمۇ ئاللاھ سۆيگۈسىنىڭ ئىنسانىدا نامايان بولۇشى ھېسابلىنىدۇ ، مەلۇمكى ، ئاللاھ ھەر بىر شەيئىدە نامايەندۇر . شائىر گۈمنامىنىڭ تۆۋەندىكى غەزىلىدىن بىز ئانا يۇرت سۆيگۈسىنىڭ يۇكسەك بەدئىي ئىپادىسىنى كۆرىمىز :

«مەززەئى ①لۇتفى ئىلاھىدۇر دىيارى كاشغەر ،
ئىشق ئېلىنىڭ قىبلەگاھىدۇر مەزارى كاشغەر .
ئىشقۇ ئۇلفەت چەشمەسىدىن دەردۇ مېھنەت جۇش ئېتەر ،
تۇپراقى ھەسرەت بىلەن پۇتكەن ھىسارى كاشغەر .
دىلرەبالار باغرىنى لەئلى بەدەخشان ئەيلەگەي ،
بىر نىگاھى غەمزەسىدىن گۈلئۇزارى كاشغەر .
ئابى رۇكناباد ② ، گۈلگەشتى مۇسەللا ③ سەھىل ئېرۇر ،
خۇلددىن ④ ئەفرۇن تۇمەنمىڭ لالەزارى كاشغەر .
ئەيش ئېلىگە خارىدىن كەلگەي گۈلى ئىشرەت ئېسى ،
چۇن سۇلەيمان دەۋلەتىدۇر خارۇ زارى كاشغەر .
ئۇدۇ ⑤ ئەنبەر تۇفراغىدۇر ، ئابى كەۋسەردۇر سۇيى ،
دۇررۇ مەرجان تاشلارىدۇر كۇھسارى كاشغەر .
ياپەرى ياھۇر ياباغى ئىرەم ياد ئەيلەمەس ،
شەھرىنى ئۇنتار بولۇر ھەر كىم دۇچارى كاشغەر .
ھۇشمەندۇ دەردمەندۇ مەردۇ زەندۇر لەب چۇقەند ،
ناری خەندان ⑥ ، سىبى رەئنا ⑦ ، ھەر نە بارى كاشغەر .»

---

① مەززەئى — تېرىلغان ، تېرىلغۇ قىلىنغان .
② ئابى رۇكناباد — ئىرانىنىڭ شىراز ۋىلايىتىدىكى رۇكناباد دېگەن جايىنىڭ يېنىدىن ئۆتىدىغان دەريا .
③ گۈلگەشتى مۇسەللا — گۈلگە پۇركەنگەن (گۈزەل) چوڭ نامازگاھ .
④ خۇلد — بىر جەننەتنىڭ نامى .
⑤ ئۇد — خۇش پۇراق بىر خىل دەرەخ .
⑥ ناری خەندان — كۈلۈپ تۇرغان ئانار .
⑦ سىبى رەئنا — قىزىل ئالما .

شائىر گۇمنام پاك ئىنسانىي سۆيگۈ تېمىلىرىدا ئۇستاز ئەلىشىر نەۋائىغا يېقىندىن ياندىشىدۇ . مەسىلەن :

«قايسى توبى جىلۋەسى سەرۋى خىرامانىكچە بار ،
قايسى كەۋسەرنىك زۇلالى ئابىھەيۋانىكچە بار .»
(نەۋائى)

«قايسى گۈلشەن گۈلبۇنى سەرۋى خىرامانىكچە بار ،
قايسى گۈلبۇن ئۇزرە غۇنچە لەئلى خەندانىكچە بار .»
(گۇمنام)

شائىر گۇمنام ئۆزىنىڭ كېيىن يازغان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ناملىق لىرىك داستانىدا «ھىرقەتى» نى تەخەللۇس قىلىدۇ . داستان شائىرنىڭ «ئەھلى ھىرقە» پېشىۋاسى بولۇپ تونۇلغان مەزگىلدە يېزىلغانلىقى ئۈچۈن تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىغا خاس «ئىشق ـ ئاشىقلىق» نى ئۆزىگە باش تېما قىلىپ ، تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ بىر قاتار قاراشلىرىنى ئۆزىدە ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ . لېكىن ئۇ بۇنىڭدا مىستىك تەسەۋۋۇپ ئىدىـ يىلىرىگە ئەمەس ، بەلكى تەسەۋۋۇپنىڭ بىرىنچى ئېقىمىنىڭ ئاساسىي ۋەكىلى بولغان فەرىددىدىن ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇتتەير» ئەسىرىگە ھەمدە ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «مەنتىقۇتتەير» ئىزىدىن مېڭىپ ياراتقان «لىسانۇتتەير» ئەسىرىگە يېقىندىن ياندىشىدۇ .

شائىر ھىرقەتى (گۇمنام) ئۆزىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىلىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ مەلۇم يۇكسەكلىككە كۆتۈرگەنلىكى ؛ چوڭقۇر لىرىك ، رومانتىك پىكىرلەر ئارقىلىق مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنىڭ بىرلىكى ، ئىنسانلارنىڭ بارلىق پائالىيىتى مېھنەت ۋە مۇھەببەت پائالىيىتى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدىغانلىقىنى بايان قىلىپ ، مۇھەببەتنى ، ئەمگەكنى ، ئادەمنى ئۇلۇغلىغانلىقى ، شۇنداقلا ، داستاننىڭ يۇقىرى بەدىئىي قىممىتى ۋە بەدىئىي تىل نۇقتىسىدىن ئالاھىدە دىققەت ـ ئېتىبارغا سازاۋەردۇر .

ئابىد قۇمۇلى

شائىر ئابىد قۇمۇلىنىڭ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان چاغلىرى يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ۋە خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە توغرا كېلىدۇ.
شائىر ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە:

«بۇ سائادەتنى سېنى يەتكۈزدى، ئابىد، شۇكۇر قىل،
غازىئى دەۋران ئۇبەيدۇللاھ مىرى قامۇلى.»

دەپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ 1668 - يىلدىن 1691 - يىلغىچە قۇمۇلدا دەۋران سۈرگەن ئەبەيدۇللا غازى بەگ دەۋرىدە ياشىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىدۇ. ئەبەيدۇللا غازى بەگنىڭ ئاتىسى مۇھەممەد شاھ غازى يەكەن خانلىقىنىڭ تەيىنلىشى بىلەن 1605 - يىلى قۇمۇلغا ئەمىر بولغان. ئاتىسى ئۆلۈپ، ئەبەيدۇللا غازى بەگ قۇمۇلغا ئەمىر بولغان مەزگىلدە يەكەن خانلىقى پارچىلىنىپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇمۇلغا قاراتقان يۈتۈۋېلىش ھەرىكەتلىرىگە قارىتا تەدبىر قوللانغۇدەك ھالى قالمىغانىدى. نەتىجىدە، قۇمۇل غالدان تەرىپىدىن جۇڭغار خانلىقىغا قوشۇۋېلىنىدى. غالدان ئۆلگەندىن كېيىن ئەبەيدۇللا غازى بەگ جۇڭغارلار ئاسارىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، چىڭ ئوردىسىغا بەيئەت قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ئەبەيدۇللا غازى بەگنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى تۇرۇپ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن ئۇنىڭغا بىرىنچى دەرىجىلىك تارخان بەگلىك ئۇنۋانىنى بەرگەنىدى. شائىر ئابىد قۇمۇلنىڭ غەزىلىدىن مەلۇمكى، ئۇ ئەبەيدۇللا غازى بەگنىڭ ھامىيلىقىغا ئىگە بولغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىيىدا ساقلىنىۋاتقان «بايازى» (بىرلەشمە شېئىرىي توپلام) نامىدىكى قول يازما توپلامغا شائىرنىڭ جەمئىي 34 غەزىلى، 69 رۇبائىسى تاللاپ كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ غەزەل، رۇبائىلارنىڭ ھەممىسى بىردەك ھالدا دىۋان شەكلىدە تۈزۈلگەن ۋە رەتلەنگەن. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، شائىر ئابىد قۇمۇلى ئەينى زامانىدىلا ئۆز شېئىرلىرىنىڭ مۇكەممەل دىۋانىنى تۈزگەن. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ دىۋانى ھازىرغىچە تېپىلغىنى يوق.

ئابىد قۇمۇلى غەزەللىرىدە تېما، خاھىشچانلىق تەرىپىدىن نەقىش-بەند ئېقىمىغا مەنسۇپ بولغان تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتى نامايەندىلىرى بىلەن مەلۇم بىردەكلىك چېلىقىپ تۇرىدۇ. بۇنى ئۇنىڭ غەزەللىرىدە ئىزچىل قوللىنىلغان «ساقىي»، «جام» (ئاپتور ئۇنى بەزىدە ئۇيغۇر مىللىي ئەنئەنىسى بويىچە «پىيالە»، «ئاياغ» دەپمۇ ئاتايدۇ)، «مەي»، «مەيخانا» دېگەنگە ئوخشاش تەسەۋۋۇپ ئەقىدىلىرىنىڭ سىمۋوللاشتۇرۇلۇشىدىن كېلىپ چىققان ئوبرازلىق ئىبارىلەر كۆرىستىپ بېرىدۇ.

شائىر ئىجادىدىن يەنە ئۆز دەۋرىدىكى مەشرەپ ئىجادىغا مەنسۇپ بولغان ئىسيانكارلىقنىمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن.

مەسىلەن:

«زاھىد، ساڭا مەسجىدۇ ماڭا مەيخانا،
جەننەت ساڭا بولغۇسى ماڭا جانانە.
ھەرىيەردە تاپارغە يوق تەقاۋۇت ① ئانى،
گەر كەبئە ئىچىدە بول ۋە گەر بۇتخانە.»

قىسقىسى، ئابىد قۇمۇلىنىڭ ئەسەرلىرى ئىدىيىۋى ھېسسىيات ۋە بەدىئىي سەنئىتى جەھەتىدىن يەكەن خانلىقى دەۋرى ئەدەبىياتى بىلەن خوجىلار ۋە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرغانلىقى بىلەن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

---

① تەقاۋۇت ــ ئايرىماق، پەرق.

موللا پازىل

يېقىندا شائىر موللا پازىلنىڭ «لەيلى - مەجنۇن» ناملىق قول يازما داستانىنىڭ تېپىلىپ ، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1988 - يىللىق 1 - ، 2 - سانلىرىدا ئېلان قىلىنىشى (رەجەپ ئىمىن نەشىر گە تەييارلىغان) بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى يەنە بىر يېڭى مەزمۇنغا ئىگە بولدى .

موللا پازىلنىڭ بۇ قول يازما داستانى 254 بەت بولۇپ (باش - ئاخىرى ۋە ئارىسىدىن بىرقانچە بەت يوقالغان) ، ھەر بېتىدە 2×11 مىسرادىن جەمئىي 5592 مىسرا شېئىر بار . داستان ئەسلى 87 ماۋزۇ بىلەن تۈگىگەن بولسا كېرەك . لېكىن قول يازمىدا كاتىپ پەقەت 65 ماۋزۇنىلا يېزىپ ، كېيىنكىلەرنىڭ ماۋزۇ ئورنىنى ئاق تاشلاپ ئۆتۈپ كەتكەن . داستاننىڭ ئالدىنقى 15 ماۋزۇسى دىباچە بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئاللاغا ، مۇھەممەد پەيغەمبەرگە ، ئۇنىڭ چاھارىيارلىرىغا ، ھەسەن - ھۈسەنلەرگە نەئىت ۋە مەدھىيىلەر ئېيتىدۇ . ئاپتور ئۆزىنىڭ ئىچ پۇشۇقىنى قەلەم ، قەغەزنىڭ سۆھبىتى ئارقىلىق ۋاستىلىك ، كېيىنكى ماۋزۇلاردا بىۋاستە بېرىدۇ . بولۇپمۇ ئۇنىڭدىكى 15 - ماۋزۇ — «موللا كىچىكنىڭ ئەھۋالىنىڭ بايانى» بىز ئۈچۈن ئىنتايىن قىممەتلىك بولۇپ ، ئۇ بىزنى مۇئەللىپ ھەققىدىكى بەزى مۇھىم پاكىتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ .

بۇ ماۋزۇ ئاستىدا شائىر ئۆزى ھەققىدە :

ئاتىم فازىل ئىدى بولدى كىچىك نام ،
«كىچىك» دەر ئېردى بارچە خاس ئىلە ئام .

دەپ يازسا ، ئەسىرىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە :

كىتابىم تەئرىخى «قايغۇ» دا ئېردى ،
دېمەك غەم غۇسسەئى قايغۇدا ئېردى .

دەپ يازىدۇ .

يۇقىرىقىلاردىن ، شائىرنىڭ ئىسمى پازىل بولۇپ ، «كىچىك» تەخەللۇسى بىلەن كىشىلەر ئارىسىدا تونۇلغانلىقىنى ، ئۇنىڭ «لەيلى - مەجنۇن» داستانىنى ئەبجەد ھېسابى بويىچە ھىجرىيىنىڭ 1117 - يىلى (مىلادىيە 1705) يازغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ . شائىرنىڭ :

ئۆزۈمنىڭ سۆزۈمنى «ھەمدە» ئېردى ،
دىلۇ جانىم ، خىيالىم غەمدە ئېردى .

دېگەن مىسرالىرىدىكى «ھەمدە» سۆزى ئەبجەد ھېسابى بويىچە 52 رەقەمنى كۆرسىتىدۇ . دېمەك ، موللا پازىل بۇ داستانىنى يازغان ۋاقىتتا 52 ياشقا كىرگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى مىلادى 1653 - يىلغا توغرا كېلىدۇ .

ئاپتورنىڭ ئۆزى ھەققىدە يازغانلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئۇ كۈن ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن سوپۇنچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ، ھاياتى كەمبەغەللىك ۋە قىينىچىلىقتا ئۆتكەن . يوقسۇللۇق سەۋەبىدىن تۇرمۇشىدىكى كەم - كۈسىلىرىنى تولۇقلىيالماي ، ئىجارە ھەققى ، قەرزلىرىنى تۆلەپ بولالماي ، ھاجەتمەنلىك ، موھتاجلىق ئىچىدە نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي ، غەم - قايغۇغا چۆمگەن . داستاننىڭ 15 - ماۋزۇسىدا شائىرنىڭ ئۆزى ھەققىدە يازغان بايانلىرى ھەمدە 14 - ماۋزۇ ئاستىدا بېرىلگەن بايانلاردىن بىز بۇ خىل ئېچىنىشلىق قىسمەتنىڭ رىياكار سوپى - ئىشانلار ۋە خوجىلار ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى خەلقىنى تەرەپتىن ئاچ بۆرىدەك تالاپ ، يىلىكىنى سوراۋاتقان ، سىنىپىي زۇلۇم ۋە مىللىي زۇلۇم چېكىگە يەتكەن ئەنە شۇ دەۋردە يالغۇز موللا پازىلنىڭلا ئەمەس ، بەلكى ، يۇز مىڭلىغان ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئاپەت ئىكەنلىكىنى بىلىمىز .

موللا پازىل شان - شۆھرىتى ، ئىززەت - ھۆرمىتى ۋە غۇرۇرى

دەپسەندە قىلىنغان خەلقنىڭ ئېغىر ، ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى ، مىسلى كۆرۈلمىگەن زور ئىجتىمائىي ئاپەت تۇپەيلىدىن ۋەيران بولغان يۇرتنىڭ كۆرۈنۈشلىرىنى خېلى كۆپ مىسرالاردا ئىنتايىن ئوبرازلىق قىلىپ سۈرەتلەپ ، ئۆزىنىڭ خەلق بىلەن ھەمنەپەس شائىر ئىكەنلىكىنى نامايان قىلغان .

مۇللا پازىلنىڭ «لەيلى - مەجنۇن» داستانى ئەلىشىر نەۋائىنىڭ شۇ ناملىق داستانىدىن 221 يىل كېيىن يېزىلغان . مەزمۇن ، بەدىئىي قۇرۇلما ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن مۇللا پازىلنىڭ «لەيلى - مەجنۇن» ى ئۇستاز ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «لەيلى - مەجنۇن» ىدىن روشەن ھالدا پەرقلىنىدۇ . مۇللا پازىل ئۆز داستانىنى نەۋائىنىڭ «لەيلى - مەجنۇن» داستانىدا ئۇچرىمايدىغان بىر مۇنچە ۋەقە ۋە يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتقان ، شۇنداقلا ئۇنى ئۆزىگە خاس بەدىئىي قۇرۇلمىغا ئىگە ئەسەر قىلىپ يېزىپ چىققان . ئۇنىڭ داستانى تىلىنىڭ راۋان ، خەلق تىلىغا يېقىنلىقى ، ھېسسىياتىنىڭ ساپ ۋە قاينىاقلىقى ؛ ۋەقەلىكلەر ماھىرلىق بىلەن تەشكىللىنىپ ، ئاز گەپ بىلەن كۆپ مەزمۇن ئىپادىلەنگەنلىكىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ .

مۇھەممەد سىدىق زەللى

مۇھەممەد سىدىق زەللى 17 ـ 18 ـ ئەسىرلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تونۇلغان نامايەندىلىرىدىن بىرى.

شائىرنىڭ ھىجرىيە 1157ـ يىلى(مىلادىيە 1744ـ 1745ـ يىللار)يازغان «تەزكىرەئى خوجە مۇھەممەد بۇزۇرۇكۋار» ناملىق داستانىدىكى «ئۆمرى يەتمىشكە يېتىپ مەرد ئولمادى» ، «قىرىق يىلدىن تابۇ دەمغە ھىرقەپۇش» دېگەن مىسرالار ھەمدە ھىجرىيە 1131 ـ يىلى (مىلادىيە 1718 ـ يىل) يازغان «سەفەرنامە» سىدىكى «خەستە زەللىدۇر چۇ نادان ھۇنۇز ، بولمادى قىرىق ياشىدە مۇسۇلمان ھۇنۇز» دېگەن مىسرالىرىدا قەيت قىلىنغان سانلار بويىچە ھېسابلىغاندا ، زەللىنى تەخمىنەن 17 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرى يەكەندە تۇغۇلغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . ئەمما ، شائىرنىڭ قانچە يىل ئۆمۈر كۆرۈپ ، قاچان ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق .

شائىر ئۆز يۇرتى يەكەن شەھرى توغرىسىدا :

«مېنى ئەۋارە قىلغان يەركەند شەھرىدە ماھمىدۇر ،
قاراڭغۇ ئەيلەگەن ئالەمنى گويا دۇدى ئاھمىدۇر .»①

دېگەن مىسرالارنى تىزغان .

زەللى بالىلىق ۋە ياشلىق دەۋرلىرىنى يەكەندە ئوقۇش ۋە ئىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن ئۆتكۈزىدۇ . زەللىنىڭ بىر غەزىلىدە «يەكەن خانلىقى» نىڭ ئىككىنچى پادىشاھى ئابدۇرەشىدخان زامانىسى (1533 ـــ 1560 ـ يىللىرى) دا تەسىس قىلىنغان «خانلىق مەدرىسە» ئالاھىدە تەسۋىرلەنگەن بولۇپ ، زەللى بۇ مەدرىسە ھەققىدە شۇنداق يازىدۇ :

---

① دۇدى ئاھ ـــ ئوتلۇق ئاھ .

«چەشمە چىراغى ھەمەئى مەملەكەت ،
رەۋنەقى باغۇ چىمەنى مەئرىفەت .

بىر تەرەفى مەدرىسەئى خانەدۇر ،
ئىلىم بىرلە فەزلى گۈلىستانىدۇر .

جەمئى ئىكەن مەدرىسەدە ئالىمان ،
رەۋشەن ئولۇپ ھەر بىرى شەمئى جەھان ...

گەرھى مۇتالىئەدە ھەنگامە ،
دەرس بېرۇر ۋاقتىدە ئەللامە .

ئالىم ھەم ئامىل ئاخۇن ئۇچۇن ،
مەسنەدى ھىكمەتتە فلاتۇن ئۇچۇن ...»

يۇقىرىدىكى مىسرالارغا ئاساسلانغاندا ، «خانلىق مەدرىسە» زەلىلى ئاساسىي بىلىم ھاسىل قىلغان يۇقىرى ئوقۇش يۇرتى بولسا كېرەك . زەلىلى شېئىرلىرىدىكى ۋەقەلىك ۋە گۈزەل ئىبارىلەرنىڭ كۆپلۈكىگە قارىغاندا ، زەلىلى ئەينى دەۋر ئەنئەنىۋى تەلىم ئۇسۇللىرى بويىچە ئەرەب - پارس تىللىرىنى خېلى پىششىق ئۆزلەشتۇرگەن ، ئەرەب - پارس ئەدەبىياتىنىڭ تىپىك نەمۇنىلىرى ، ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن مەشھۇر شائىرلارنىڭ شاھانە ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشقان .

مىلادىيە 1682 - يىلى ھىدايىتۇللا ئىشان (ئاپاق خوجا) مەلۇم ۋاسىتىلەر بىلەن «سەئىدىيە خانلىقى» نى يوقاتتى . شۇنىڭ بىلەن ئالتىشەھەردە «ئاپاق خوجا» نىڭ سۇلۇكى ئاساس بولغان ئىشانلىق يامراپ كەتتى . ھەر خىل ناملاردىكى ، بولۇپمۇ ، ئىسلام تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر زاتلارنىڭ ناملىرى سۇيىئىستېمال قىلىنغان تۈرلۈك «مازارلار» كۆرۈنگەنلا جايدا تىكلىنىۋەردى . قىسقىسى ، سوفىلارچە تائەت - ئىبادەت ۋە مازار - ماشايىقلارنى تاۋاپ قىلىش بىلەن ئۇلارغا سەدىقە - ساخاۋەت قىلىشنى مۇسۇلمانچىلىقنىڭ بىردىنبىر يولى دەپ تەكىتلەيدىغان رىياكار

ئىشانلارنىڭ تەرغىباتلىرى خەلقنىڭ مەنىۋى ھاياتىغا تەسىر كۆرسەتتى. ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىنىڭ ئەڭ تەسىرچان قىسمى بولغان ئەدەبىيات مەزكۇر مۇھىت ئىچىدە خىلمۇ خىل ئىدىيىۋى تۈس ئالدى.

زەلىلى مۇشۇنداق داۋالغۇپ تۇرغان زاماندا ۋە مۇرەككەپ ئىجتىمائىي مۇھىتتا ياشىغان ھەم ئىجاد قىلغان شائىرلىرىمىزنىڭ بىرى.

زەلىلى راسا يېگىتلىك قىرانىغا يەتكەندە، «ئىشق ئېتىبارى» بىلەن نەچچە ئون يىللاپ سەپەر مۇشكۈلىنى چېكىپ، نۇرغۇن مەنزىللەرنى كېزىدۇ. كاشغەر، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچار، تۇرپان، قۇمۇللارنى ئايلىنىپ چىقىدۇ. بارغانلا يېرىدە «ئاشىق قەلەندەر» تەرزىدە «مازارلار» نى تاۋاپ قىلىدۇ. 50 ياشلىرىدا خوتەنگە كېلىپ، ئۇزۇن مەزگىل شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ. خوتەندىكى ئىجادىي ھاياتى داۋامىدا زەلىلى ئىدىيىسىدىكى مۇرەسسەچىلىك خاھىشلىرى پەسلەپ، رېئالىزملىق خاھىش يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتىدۇ. نەتىجىدە شائىر 18 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلىگە ئايلىنىدۇ.

زەلىلىِ ئىجادىيىتىدە غەزەل ئاساسىي ئورۇن تۇتىدۇ. شۇنىڭدەك زەلىلى «قەسىدە» ۋە «تەزكىرە» لەر ئۈچۈنمۇ ئىجادىي كۈچ ۋە زېھنىنى سەرپ قىلغان. بولۇپمۇ «سەفەرنامە» داستانى ئۇنىڭ ھاياتىغا دائىر پاكىتلارنى ئىگىلەشتە، ۋەتەنپەرەرلىك، ئەل سۆيەرلىك ئىدىيىسىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

زەلىلى ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەنئەنىلىرىگە تولۇق ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىللە، غەزەلخانلىقتا نەۋائى قاتارلىق ئۇلۇغ ئەدىبلەرنى ئۈستاز تۇتقان. شۇڭا ئۇنىڭ غەزەللىرىدىمۇ ھەزەج، رەمەل، مۇتەقارىپ، مۇنسەرىھ، تەۋىل، ھەفىف بەھرىلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ.

زەلىلى ئۆز غەزەللىرىنى تولىراق بەش ياكى يەتتە بەيىتلىك قىلىپ يازغان. لېكىن ئۇنىڭ غەزەللىرى ئىچىدە يەنە، 9، 15، 17، ھەتتا 25 بەيىتلىكلىرىمۇ بار: بۇنداق غەزەللەر قۇرۇلما ۋە مەزمۇن جەھەتتىن قەسىدە ياكى مۇناجاتقا ياتسىمۇ، زەلىلى دىۋانلىرىدا ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە غە-

زەللەر رېتىگە كىرگۈزۈلگەن . زەلىلى غەزەللىرى ئىچىدە بەش بېيىتلىك 70 غەزەل ، يەتتە بېيىتلىك 65 غەزەل ، ئۇنىڭدىن قالسا ئالتە بېيىتلىك 15 غەزەل ، سەككىز بېيىتلىك 13 غەزەل ، توققۇز بېيىتلىك 15 غەزەل بار . زەلىلىنىڭ هازىر ساقلىنىپ قالغان ئەسەرلىرى ئاساسەن سەككىز ژانىر (غەزەل ، رۇبائى ، مۇخەممەس ، مۇستەزاد ، قەسىدە ، ساقىنامە ، تەزكىرە ياكى داستان ، سەفەرنامە) دىن تەركىب تاپقان .

زەلىلى «هەقىقىي ئىشق» كويىدا يۈرگەن «دەرۋىش» سۈپەت «ئاشىق شائىر» بولۇپ مۇناسىۋىتى بىلەن تائەت ـ ئىبادەتنى جان بېقىشنىڭ ۋاستىسى قىلىۋالغان تاماخور «رىياكار شەيخ» لەرگە نەپرەت بىلدۈرۈپ ، ئۇلارنى قاتتىق قامچىلايدۇ ؛ كىشىلەرنى سۆز ـ هەرىكەتتە راستچىل بولۇشقا ، هۆكۈمرانلارنى ئادىل ، ئىنساپلىق بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ ؛ مال ـ دۇنيا توپلاشقا ۋە ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ ، پۇقرالارغا زۇلۇم سالغان پادىشاهلارنى «قارىغۇ» ، «ئىمانسىز» لار دەپ سۆكىدۇ .

زەلىلى غەزەللىرىدىن نەغمىگە ئالاهىدە خۇشتارلىقى ، نەغمىنىڭ هاياتتىكى رولىنى ياخشى چۈشەنگىنى ، ئۇيغۇر مۇقاملىرىدىن ئوبدان خەۋەردار ئىكەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ :

«مەجلىس ئىچىگە ئوت سالۇر پەردەئى ئىراق ،
مەشق جۇنۇندىن ئەيلەگەچ سەۋتى تەرەننۇمى ئەجەم ،

ئەجايىب مەجلىسى گەرەم ئولدى بۇ دەشتى بەيا بانكىم ،
نەۋائى نالەئى مەجنۇن بىلەن ئاهۇ كەباب ئەردى .»

زەلىلى غەزەللىرىدە بەزى ئىنچىكە مەنىلەرنى بايان قىلىشتا مۇنازىرىلىك سوراق ئۇسۇلى ، تەمسىللەربىلەن خۇلاسىلەش ئۇسۇللىرى قوللىنىلىنغانلىقى تاشقىرى ئىستىئارە ـ رەمزىلىك تەسۋىرلەر ، بولۇپمۇ ئوخشىتىش (تەشبىه) ئاساسىدىكى ئىستىئارىلەر ، يەنى ئىما ـ ئىشارەت ئۇقۇملىرىنى بىلدۈرىدىغان ، چوڭقۇر مەنىلىك تەسۋىرىي ئىبارىلەر كۆپ قوللىنىلغان . شۇڭا زەلىلى تىلىنىڭ گۈزەللىكى ، پىكىرلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ، ئوخشىتىشلىرىنىڭ چىرايلىقلىقى بىلەن ئۆزىگە خاس ئالاهىدە تۇسلۇب يارىتقان شائىر .

مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خەراباتى

شائىر مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خەراباتى مىلادى 1638 - يىلى ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ چوغتال كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانلىرى ئابدۇللاخان ، يولۋاس سۇلتان ۋە ئىسمائىل خان دەۋر- لىرىدە 40 يىل ياشىغان . ئاقسۇ ، قەشقەر ، بۇخارا مەدرىسلىرىدە بىلىم تەھسىل قىلىپ ئۇيغۇر ۋە شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ نادىر ئۇلگىلىرى ۋە ئىلىم - پەن دۇردانىلىرى بىلەن تونۇشقان . ئۇنىڭ ئاخىرقى 52 يىللىق ئۆمرى ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ مۇرتلىرىنىڭ ھاكىمىيەتكە بىۋاسىتە قول سېلىشى بىلەن كۆتۈرۈلگەن نىزالار ، «ئاق تاغلىق» ، «قاراتاغلىق» خوجىلار سىياسىي مەزھىپىنىڭ غەلىيانلىرى ، جۇڭغار ئاق- سۆڭەكلىرىنىڭ ئاپاق خوجىنىڭ تەلىپىنى باھانە قىلىپ يەكەن خانلىقىنى مۇنتەزەر قىلغان ئۇرۇش پاجىئەلىرى ، ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مۇدھىش جاھالەتلىك يىللار قاينىمىدا ئۆتكەن .

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئەنە شۇ مۇدھىش ، پاجىئەلىك كۈنلەردە خەراباتى خەلقىرۇھىر شائىر سۈپىتىدە قولىغا قەلەم ئېلىپ ، جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ۋە كىشىلىك ئەخلاقىنى بەلگىلىك يولغا سېلىش ئارزۇسى بىلەن ياخشىلىق ، سەمىمىيلىك ، قانائەت ، سەۋر ، ئىنسانپەرۋەر- لىك ، مەرىپەتپەرۋەرلىك ، ھالاللىق ، رەھىمدىللىك قاتارلىق تېمىلاردا كۆپلىگەن شېئىرلارنى يېزىپ ، يۈرتتا ئەدلى - ئادالەتنىڭ يۈرگۈزۈلۈشىنى تەشەببۇس قىلدى . زالىملىق ، ئىككى يۈزلىمىلىك ، تاماخورلۇق ، ئوغرى- لىق ، پارىخورلۇق ، تەكەببۇرلۇق ، ھەسەتخورلۇق ، پىتنىخورلۇقلا ئوخشاش ئىللەتلەرنى تەنقىد قىلدى .

خەراباتى ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ بارلىق مال - مۈلكىنى كەمبەغەللەرگە بۆلۈپ بېرىپ ئاشىق سۈپەت كۈن ئۆتكۈزىدۇ ھەمدە 13000

مسرادىن ئارتۇق مەسنەۋى شەكلىدە يازغان شېئىرىنى رەتلەپ ، ئۆزىنىڭ جاھالەتلىك دەۋرانغا قارشى شىكايەتنامىسى بولغان «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» ناملىق توپلىمىنى ئىشلەپ چىقىدۇ .

شائىر 88 يېشىدا (مىلادى 1726 - يىلى) تۇزگەن «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» تېمىسىنىڭ كەڭ ۋە خىلمۇ خىللىقى (ئۇ 112 ئىجتىمائى ، سىياسىي ۋە ئەخلاقي تېمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان) ، مەزمۇنىنىڭ مۇللۇقى ، ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتى ئۇسلۇبى ، ئۇيغۇر ۋە شەرق خەلقلىرى ئاغزاكى ئىجادىيىتى ئەنئەنىلىرىنى ئۆزىدە ئىجادىي گەۋدىلەندۇرگەنلىكى ۋە راۋاجلاندۇرغانلىقى ، ئىپادىلەش كۇچىنىڭ ئۆتۈكۇرلۇكى ، تىلىنىڭ ساددا ۋە ساپلىقى قاتارلىق ئۆزگىچىلىكلىرى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ ، شائىر ئىجادىنى ئورگىناللىققا ، يۇقىرى قىممەتكە ئىگە قىلىپ تۇرىدۇ .

مەسىلەن ، شائىر «مەسنەۋى خاراباتى» نىڭ 46 - ماۋزۇسى : «بۇ پەسىلدە دىن پۇرۇش ۋە دۇنيا تەلەب ۋە شەيخى زەر تەلەبلەرنى ئەيتۇر» دا تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ :

«ئەي ئوغۇل بول دىن پۇرۇشلۇقتىن يىراق ،
دىن پۇرۇشۇ دىل خۇرۇشلۇقدىن ① يىراق .

دىن پۇرۇشلار ئەھلى بى تەمىز ② بولۇر ،
ئاقىبەت ئول دىن پۇرۇش تونگۇز بولۇر .

... ...

كىم دۇنانى قىلسە دۇنيا ۋەجھىدىن ،
بولغاي ئول سائەتدە تەرسا گەبرىدىن . ③

---

① خۇرۇش — غەۋغا .
② بى تەمىز — ناپاك .
③ گەبر — ئوتقا چوقۇنغۇچى ، ئاتەشپەرەس .

كىم دۇنيانى قىلسەلەر دۇنيا ئۇچۇن ،
بولغاي ئول دەرگاھىدە ئىتتىدىن زەبۇن .» ①②

مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خەراباتى مىلادىيە 1730 - يىلى ئۆز يۇرتى ئاقسۇدا 92 يېشىدا ۋاپات بولغان . ئۇنى چۇشەنگەن ۋە ھۆرمەتلەپ كەلگەن خەلق شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ھەيۋەتلىك «ھاجى خەراباتى مەقبەرىسى» ۋە «ھاجى خەراباتى خانىقاسى» نى بىنا قىلىپ ، ئۇنى داۋاملىق خاتىرىلەپ ، ئەسلەپ كەلگەن .

شائىرنىڭ دىۋانى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاشكەنت قاتارلىق جايلاردا «مەسنەۋى خاراباتى» ، «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» دېگەن ناملار بىلەن بىر قانچە قېتىم بېسىپ تارقىتىلغان .

---

① زەبۇن — ناچار .

② «مەسنەۋى خاراباتى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 1985) ، 158 - ، 160 - بەتلەر .

سەلاھى

شائىر سەلاھىنىڭ تەرجىمھالىغا دائىر ھېچقانداق تەپسىلىي مەلۇمات زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلمىگەن. بىز شائىرنى پەقەت ھىجرىيىنىڭ 1153 - يىلى (مىلادى 1739 - 1740 - يىللىرى) قەشقەردە يازغان «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانىدىن بىلىمىز.

«گۈل ۋە بۈلبۈل» شائىر ھىرقەتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانى بىلەن تېما جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، بۇ ئىككى داستانىنىڭ سۈژىتى بىر - بىرىگە ئوخشايدۇ. «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانىنىڭ پېرسوناژلىرىمۇ قىزىل گۈل، بۈلبۈل. ساباۋە تىكەندىن ئىبارەت سىمۋولستىك ئوبرازلار بولسىمۇ، لېكىن ئۇ شائىرنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبى بىلەن يېزىلغان، بولۇپمۇ داستاننىڭ يېشىمى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» دىن خېلى پەرقلىنىدۇ.

سەلاھىنىڭ «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانى خۇددى ھىرقەتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانىغا ئوخشاش، تېما، ئۇسلۇب ۋە ئىپادىلەش جەھەتتىدىن تەسۋىرىي ئىدىيىلىرىنىڭ سىمۋوللاشتۇرۇلغان ئاساستا ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى بولۇپ، ئۇمۇ ئۆز نۆۋىتىدە فەرىددىن ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇتتەير» ئەسىرى ۋە ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «لىسانۇتتەير» ئەسىرىدىن چوڭقۇر ئىلھام ۋە روھىي ئوزۇق ئالغان.

شائىر سەلاھى «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانىنىڭ ئاخىرىنى تۆۋەندىكى سۆزلەر بىلەن تاماملايدۇ:

«ئوقۇبان سەير قىلسۇنلار بۇ داستان،
كى ئاشىقلار ئۈچۈن قىلدىم گۈلىستان.

ئىشت تارىخنى بۇلبۇل كەبى ئۇچ ،
بولۇپ بىر مىڭۇ بىر يۈز ئەللىكۇ ئۇچ .
تامام ئەيلە گۈلۇ بۇلبۇل بىلە بۇ مەنتىقۇتتەير ،
بايانى ئىشق بۇلبۇل بىرلە گۈلدۇر تەممەتۇلخەير .»

«گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىنىڭ يېزىلغان ۋاقتىغا قاراپ ، شائىرنىڭ 18 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ ، ئىجادىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى بىلۈۋېلىش مۇمكىن .

نەۋبەتى

ئۆزىنىڭ لىرىكىلىق ئەسەرلىرى بىلەن 18 - ئەسىر ئۇيغۇر پوئېزىيەسىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇناسىپ ھەسسە قوشقان شائىر نەۋبەتىنىڭ ئەسلى ئىسمى بىزگە مەلۇم ئەمەس. خوتەندە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان «نەۋبەتى» تەخەللۇسلۇق بۇ شائىرنىڭ ھىجرىيە 1160 - يىلى (مىلادى 1747 - يىلى) ئاياغلاشتۇرغان شېئىرىي دىۋانىدا ئېيتىلغان:

ئۆمرۈم ئەللىككە يېتىپ قالدى ھەنۇز ① مەن ئەل ئەمەس،
قىلمادىم ياخشى ئەمەل، بىھۇدە ئۆمر ئۆتتى دەرىغ.
ئەي يارانلار، بىز ئۆلۈرمىز، يادىكار قالدى كالام،
كىشىدىن قالغاي جاھاندا بىر نىشانە ياخشى نام.
مىڭ يۈز ئاتمىش ئېردى پەيغەمبەر نەبىنىڭ ھىجرەتى،
بۇ كىتابى نەۋبەتى تەسنىف بولدى ۋەسسالام.

دېگەن مىسرالاردىن بىز ئۇنىڭ تەخمىنەن مىلادى 1697 - يىللىرى ئەتراپىدا تۇغۇلغانلىقىنى پەرەز قىلىمىز.

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىز سەھىپىسىدە ھۆرمەتلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇپ كېلىۋاتقان نەۋبەتىنىڭ «دىۋان نەۋبەتى» ناملىق بۇ لىرىك غەزەللەر توپلىمى ئەينى دەۋردە داڭدار خەتتاتلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلۈپ قولدىن قولغا ئۆتكەن ھەمدە بۇ قول يازمىلارنىڭ بىر نەچچە مۇكەممەل نۇسخىسى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن.

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شائىر نەۋبەتى ئاخىرقى ئۆمرىنى تولىمۇ غۇربەتچىلىكتە، دورا پۇرۇشلۇق ۋە خەتتاتلىق قىلىش بىلەن ئۆتكۈز-

---

① ھەنۇز — تېخىچە.

گەن . بۇ ھال ئۇنى خەلقە يېقىنلاشتۇرغان . ئۇنىڭ بىر بۆلۈك لىرىك غەزەللىرى «ئون ئىككى مۇقام» ئاھاڭلىرىنىڭ تېكىستى قىلىنىپ خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان .

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ لىرىك ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان شائىر نەۋبەتنىڭ غەزەللىرى مەنتىقى راۋانلىقى ، ئوخشىتىش ئىبارىلىرىنىڭ مەزمۇندارلىقى ۋە شەكلىنىڭ رەڭدارلىقى بىلەن كىتابخانلارنى ئۆزىگە ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ .

دىلبەرىم ، سەندەك جەھاندا ھېچكىم رەئنا ئەمەس ،
فورقەتىڭدە ھېچكىم مەندەك ساڭا شەيدا ئەمەس .

ھۆسن باغىدا سېنىڭدەك كۆرمەدىم ئەي نازىنىن ،
غۇنچەئى خەندان لەبىڭدىن ھېچكىم گۈلى رەئنا ئەمەس .

بۇلبۇلى بىچارە كۆڭلۈم گۈل يۈزۈڭنىڭ شەۋقىدىن ،
زار يىغلاپ ئىستە نۇرمەن بىر گۈلى پەيدا ئەمەس .

لەبلەرىڭدىن غۇنچەئى بەرسەڭ جامالىڭ سەدقەسى ،
ئۆكسۈمەسكىم ھۆسن باغىدا گۈلى لالە ئەمەس .

نەۋبەتى ئىجادىيىتىدە مۇھەببەت تېمىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ . شۇنداقلا ، ئىلىم ئۆگىنىشنىڭ خاسىيىتى ، ئىنسانىي ئەخلاق - پەزىلەت ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى شېئىرلارمۇ مەلۇم سالماقچى ئىگىلەيدۇ . شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدە خەلقە ھېسداشلىق ، ئايالالارنىڭ كەمسىتىلىشىگە نارازىلىق ، ئىنسانغا مۇھەببەت ، دوستىغا ساداقەت ، ئۆز ئارا مۇناسىۋەتتىكى سەممىيەت قاتارلىق مەزمۇنلار كۆيلىنىدۇ . شائىر يەنە ئۆز يۇرتى خوتەننى ئالاھىدە ھۆرمەت ۋە زور ئىشتىياق بىلەن كۆيلەيدۇ :

رەۋزىگە مانەند خىيال ئەت خوتەننى ،

بهەشتتىن زىياد مىسال ئەت خوتەننى .

خۇجەستە خاكە رەھمەت سۈرمىسى ،
كۆزۈڭگە تۇتىيا خال ئەت خوتەننى .

... ...

جەھان شائىرلىرى گۈلشەنى باغى ،
خەمسەڭگە قۇرداش ئىتسال خوتەننى .

سەن ھەم نەۋبەتى سىياھ رۇي ئېلىگە ،
رەقىبلەر كۆزىگە زاۋال ئەت خوتەننى .

ئومۇمەن ، نەۋبەتى ئۆزىنىڭ لىرىك شېئىرلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇناسىپ ھەسسە قوشقان شائىرلىرىمىزنىڭ بىرى . شۇڭا ، كلاسسىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىسىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا شائىر نەۋبەتىنىڭ ئەسەرلىرى بىز ئۈچۈن قىممەتلىك ھۈججەت ھېسابلىنىدۇ .

خوجا جاهان ئەرشى

ئاپاق خوجا ۋاپاتىدىن كېيىن ، تەخت ئۇچۇن بولغان كۈرەشلەر تېخىمۇ كۈچەيدى . «ئاق تەقىلقلەر» بىلەن «قارا تەقىلقلەر» («ئاق تاغلىقلار» ، «قارا تاغلىقلار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي كۈرەش ۋە دىنىي مەزھەپ كۈرىشىدىن پايدىلانغان جۇڭغارلار جەنۇبىي شىنجاڭغا قايتا قول سوزۇپ ، «ئاق تەقىلقلەر» خان قىلىپ تىكلىۋالغان ئاپاق خوجىنىڭ نەۋرىسى ئەخمەت بىلەن «قارا تەقىلىق» خوجىلارنىڭ رەھبىرى خوجا دانىيالنى ئىلىغا ئېلىپ كەتتى . ئىلىغا گۆرۈ ۋە سۈرگۈن قاتارىدا ئېلىپ كېتىلگەن خوجا دانىيالنىڭ بالا - چاقا ، جەمەتلىرى ئارىسىدا ئېلىپ كېتىلگەن خوجا دانىيالنىڭ ئوغلى خوجا ئابدۇللانىڭ ئوغلى خوجا ياقۇپ خوجا جاهان ئەرشىمۇ بار ئىدى .

خوجا جاهان ئەرشى هىجرىيە 1097 - يىلى (مىلادىيە 1685 - 1686 - يىللىرى) خوجەندتە تۇغۇلغان .

1700 - يىلى خوجا دانىيال جۇڭغارلار تەرىپىدىن ئالتىشەھەرنىڭ قورچاق خانى قىلىپ بەلگىلەندى . خوجا دانىيال 1730 - يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن هاكىمىيەت خىزمىتىدىن چەتلەشكەندىن كېيىن ، (ئۇ 1731 - يىلى ۋاپات بولدى) ، 1730 - يىلدىن 1735 - يىلغىچە خوجا ئابدۇللا ئالتىشەھەرنىڭ خانى بولدى . خوجا ئابدۇللانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن 1736 - يىلى غالدان سىرىنىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئالتىشەھەر خوجا ئابدۇللانىڭ تۆت ئوغلىنى بۆلۈپ بېرىلدى . شۇنداقتىمۇ ، قالغان ئۇچ ئوغۇل دادىسىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ، ئالتىشەھەرنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى كۆزدە تۇتۇپ يەكەننى مەركەز قىلغان خوجا جاهان ئەرشى هاكىمىيىتى ئاستىغا ئۇيۇشتى .

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ۋاپاتىدىن (1560 - يىل) كېيىن ئىككى ئەسىرگە يېقىن داۋام قىلغان خوجىلارنىڭ مەزھەپ كۈرىشىدە ئاخىرقى ھېسابتا «ئاق تەقلىك» خوجىلار گۇرۇھى غەلىبىگە ئېرىشىپ ، ئۇلار ئۆز مەزھىپىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ، قۇرئان ۋە ھەپتىيەكتىن باشقا بارلىق كىتابلارنى كۆيدۈرۈپ ۋە يوق قىلىپ ، مەدرىسە-جامەلەرنى خاراب قىلغان ، ئىلىم - مەرىپەت تەرەپدارلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىپ ، ئۇلارنى ھەر تەرەپكە تۇزىتىۋەتكەنىدى . ئەرشى ئىنىلىرىنىڭ قوللىشى ئاستىدا ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئاسارىتى ، ئارىلىششى بولمىغان ھالدا مۇستەقىل سىياسەت يۈرگۈزۈشكە پۇتۇن كۈچى بىلەن تىرىشتى . ئۇ ئالدى بىلەن ئىسلام شەرىئىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ، شەرىئەت قائىدە - قانۇنلىرىنىڭ جەمئىيەت كەيپىياتىدا ئومۇمىيۈزلۈك ئىز چىللىششى يولىدا تىرىشقاندىن سىرت ، يەنە ئەينى دەۋر مەدەنىيەت ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى يولىدىمۇ زور ئەمگەك سىڭدۈردى . ئاتاقلىق تارىخچى ، ئەدىب مۇھەممەد سادىق قەشقىرى ئۆزىنىڭ «تەزكىرەئى ئەزىزان» ناملىق تونۇلۇخان ئەمگىكىدە بۇ ھەقتە : «خوجا جاھان يەكەندە شائىر ، ئاخۇنلارنى يىغىپ ئىلمىي مەجلىسلەرنى ئاچاتتى ، مۇنازىرە يۈرگۈزەتتى . ھەپتىنىڭ دۈشەنبە ، چارشەنبە كۈنلىرى ئاخۇن ، سەيد ، خوجىلارنىڭ دەرسخانىسىغا بېرىپ دەرس ئالاتتى ، ئۆگىنەتتى ۋە تالىپلارنى مۇنازىرىگە سالاتتى ، مۇكاپاتلايتتى ، يامان ئادەملەرنى قورقۇتاتتى . بەزىلەر ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرىنى سۇلتان ھۈسەيىن مىرزىنىڭ ۋاقىتلىرىدىكى ئىشلارغا ئوخشىتاتتى » دەپ يازغانىدى . ھەقىقەتەنمۇ ، ئۆز دەۋرىدە يۇقىرى ئابرويغا ئىگە دۆلەت ئەربابى ، شائىر سۈپىتىدە تونۇلغان خوجا جاھان ئەرشى ئۆز ئەتراپىغا ئالىم ، شائىر ، يازغۇچىلارنى توپلاپ ، يەكەن خانلىقىدىن كېيىنكى ئاتالمىش «خوجىلار (خوجىگان)» دەۋرىدىكى بىر يۈكسەك ناماينەندە ، مەرىپەتپەرۋەرلىك ۋە مەدەنىيەت ئۆسۈشىنىڭ ھامىيىسى بولۇپ مەيدانغا چىققانىدى . بولۇپمۇ بۇ دەۋردە نەۋائىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن ، فۇتۇھى ، موللا يۇنۇس يارىكەندى ، ئۆمەر باقى قاتارلىق مەشھۇر ئەدىبلەر مەيدانغا كەلگەنىدى .

خوجا جاهان ئەرشىنىڭ سەمەرقەنت ۋە بۇخارالاردىكى ئەدەبىي پائالىيەتلەرگىمۇ قاتنىشىپ تۇرغانلىقى مەلۇم.

1750 - يىللارنىڭ باشلىرىدا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئىلىدا تۇغۇلغان ئاپاق خوجا نەۋرىلىرى بۇرھانىددىن خوجا بىلەن خوجا خاننى تۇتقۇنىدىن بوشىتىپ، «ئاق تەقىلىك» خوجىلار قولى ئارقىلىق ئالتىشەھەرنى قايتىدىن ئۆز ئىلكىگە ئېلىش قەستىگە چۈشتى. پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن بۇرھانىددىن خوجا ئاپاق خوجا بايرىقىنى كۆتۈرۈپ، «ئاق تەقىلىك» خوجىلار قالدۇقلىرىنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ، خوجا جاھانىڭ ئالتىشەھەر ھاكىمىيىتىنى مۇنقەرز قىلدى. مەغلۇپ قىلىنغان خوجا جاھان ئەرشى ئۆز جەمەتىدىكىلەر ۋە ئۆزبىگە سادىق بىر قىسىم كىشىلەر بىلەن يەكەننى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بۇرھانىددىن خوجا ئۇنى قۇربات مىرزا لەشكەرلىرىگە تۇتقۇزۇپ كېلىپ پۇنۇن جەمەتى بىلەن ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. بۇ ھىجرىيە 1169 - (مىلادى 1755 - 1756 -) يىلى بولۇپ، ئۆلتۈرۈلگەنلەر ئىچىدە ئەرشىنىڭ ئوغلى، لىرىك شائىر فۇتۇھىمۇ بار ئىدى.

بۇرھانىددىن خوجا ئالتىشەھەرنىڭ خانلىق ئورنىغا چىققاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە قارشى تۇرۇپ، ئۆز ئىنىسىنىڭ دەۋىتى بىلەن چوڭ - كىچىك خوجىلار توپلىڭىنى كۆتۈردى. نەتىجىدە چىڭ سۇلالىسى گېنېرالى جاۋ خۇي باشلىغان قوشۇن تەرىپىدىن باستۇرۇلدى.

ئەرشىنىڭ ئەسەرلىرى بىزگە كۆپ يېتىپ كېلەلمىگەن. ھازىر شىنجاڭ تارىخىي مۇزېيىدا شائىرنىڭ «دىۋان ئەرشى» نامىدىكى 116 بەتلىك بىر قول يازما شېئىرلار توپلىمى ساقلانماقتا. 1985 - يىلى يەنە ئەرشى ۋە فۇتۇھى شېئىرلىرى قوشۇپ كۆچۈرۈلگەن 42 بەتلىك بىر قول يازما مەجمۇئە تېپىلىپ قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش ئورنى ئىختىيارىغا ئېلىندى. مەجمۇئەدىكى شېئىرلاردىن بىر قىسمى قەشقەردە نەشىر قىلىنغان «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى» ناملىق توپلامدا ئېلان قىلىندى (يولداش ئابدۇرەھىم سابىت نەشرگە تەييارلى-

خان) . شائىرنىڭ شىنجاڭ تارىخىي مۇزىيىدا ساقلىنىۋاتقان دىۋانىنى يولداش مەھەممەتتۇرسۇن باھاۋىدىن نەشرىگە تەييارلاپ ، «بۇلاق» مەجـ مۇئەسسىسىنىڭ ئومۇمىي 21 - سانىدا ئېلان قىلدى .

ئەرشى شېئىرلىرى شائىرنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ، تەرەققىيپەرۋەرلىك ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىلىم - مەرىپەتپەرۋەرلىك قارىشـ لىرى بىلەن ئۇنىڭ ئىدىيىۋى مەنبەلىرىنى ، بەدىئىي ئىقتىدارىنى نامايان قىلىپ ، بىزنى ئۇنىڭ نامى بىلەن باغلانغان ئەنە شۇ ئەدەبىيات تارىخى مەزگىلىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئەتتى .

ئەرشى شېئىرىيىتىدىكى بىر گەۋدىلىك تەرەپ — ئۇنىڭ دۇنيا ۋە كىشىلىك قارىش جەھەتىدىن ئەلىشىر نەۋائى بىلەن ئوخشاشلىق ۋە يېقىنلىقتىن ئىبارەت . ئەرشى نەۋائىنى ئۆزىنىڭ ئۇستازى قىلىپ ، ئۇنىڭغا چوڭقۇر مۇھەببەت ۋە ھۆرمەتتە بولغان ، ئۆز ئىجادىدا ئۇنىڭدىن مەنىۋى ئوزۇق ئېلىپ ، نۇرغۇن مەسىلەردە ئۇنىڭغا يېقىندىن يانداشقان . بىز ئەرشى شېئىرىيىتىدىن نەۋائى قاراشلىرىنى نامايان قىلغان ۋە ئۇنى ئىجادىي يۇكسەكلىككە كۆتۈرگەن ، تەقلىد قىلىنغان مىسرالارنى ئۇچرىتىپلا قالماي ، يەنە نەۋائى غەزىلىگە يېزىلغان نەزىرەلەرنىمۇ ئۇچرىتىمىز .

ئەرشى ئۆزىنىڭ كۆك چاي ، چىنە ھەققىدىكى نەزمىلىرىدە ئېلىـ مىزدە چىقىدىغان كۆك چاي ، جانان چىنە (پىيالە) نى مەدھىيىلەش ئارقىلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ .

ئومۇمەن ئېيتقاندا ، خوجا ياقۇپ خوجا جاھان ئەرشى ۋە ئۇ ۋەـ كىللىكىدىكى ئەدىبلەرنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتى ئەلىشىر نەۋائى ۋە يەكەن خانلىقى دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ ئىلغار ئىدىيىلىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلـ غانلىقى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا بەلگىلىك ئورۇن تۇتىدۇ .

خوجا سدىق ﻓۇتۇھى

خوجا سدىق ﻓۇتۇھى خوجا ياقۇپ خوجا جاھان ئەرشىنىڭ ئوغلى دۇر . «تارىخىي نادىرىيە» دە خوجا سدىق ﻓۇتۇھىنىڭ ئاتىسى خوجا جاھان ئەرشى يەكەندە تەختكە ۋارىسلىق قىلغان چاغدا 18 ياشتا ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان . شۇ بويىچە ھېسابلىغاندا ، خوجا سدىق ﻓۇتۇھى ھىجرىيە 1130 - يىلى (مىلادى 1717 - 1718 - يىللار) دۇنياغا كەلگەن بولىدۇ .

خوجا سدىق ﻓۇتۇھى بوۋىسى خوجا ئابدۇللا ۋە دادىسى خوجا جاھان ئەرشى ئىلىدا ، جۇڭغارلار قولىدا گۆرۈدە تۇرۇۋاتقان ۋاقىتتا تۇغۇلغان . ئۇ 14 ياشقا كىرگەندە بوۋىسى خوجا ئابدۇللا جۇڭغارلار تەرىپىدىن ئالتىشەھەرگە خان قىلىپ تەينىلىنىپ ، پەقەت ئىككى يىلدىن كېيىنلار (1732 - يىلى) دادىسى بىلەن يەكەنگە قايتالىغان . خوجا سدىق ﻓۇتۇھى 18 ياشقا كىرگىچە دادىسىنىڭ قولىدا تەربىيىلىنىپ ھەمدە ئۆزلۇكىدىن تىرىشىپ ئۆگىنىپ ، خېلى يۇقىرى ماھارەت ئىگىلىگەن ، زېھىن - ئىقتىدارى بىلەن باشقىلارنىڭ ئىززىتى - ھۆرمىتىگە سازاۋەت بولغان .

ﻓۇتۇھى ئاتىسى خوجا جاھان ئەرشىنىڭ تەربىيىسى ۋە تەسىرى ئاستىدا كىچىكىدىنلا ئەدەبىياتقا ھەۋەس ۋە ئىشتىياق باغلىغان ۋە ئۆزىمۇ شائىر بولۇپ يېتىشكەن . ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىنى «ﻓۇتۇھى» نامى بىلەن دىۋان قىلىپ توپلىغان .① ﻓۇتۇھىنىڭ بۇ دىۋانى بىزگە ھازىرچە مەلۇم بولمىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ئاتىسى ئەرشى شېئىرلىرى بىلەن بىللە كۆچۈرۈلگەن ئۇچ پارچە قول يازما توپلىمى تېپىلدى . بۇ توپلاملاردىن ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان توپلام بىلەن يېقىندا يەكەندىن

---

① مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا بۇ ھەقتە ئېنىق مەلۇمات بېرىلگەن .

تېپىلغان (ئابلەت ئابلىز تەرىپىدىن) توپلامدىكى فۇتۇھى قەلىمگە مەنسۇپ شېئىرلار «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىل 2 - سانىدا ، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش ، باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان توپلامدىكى فۇتۇھى قەلىمگە مەنسۇپ شېئىرلار «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىل 2 - سانىدا ئېلان قىلىندى .

فۇتۇھى شېئىرلىرى ئاساسەن ئىشقىي - مۇھەببەت ، ئەدەب - ئەخلاق تېمىسىدا بولۇپ ، ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن مەلۇم ئىلغارلىققا ئىگە ، بەدئىيلىكى يۇقىرى ئەسەرلەر جۇملىسىگە كىرىدۇ .

فۇتۇھى ئۆزى ياشىغان جەمئىيەتتىكى ئىنسانىي خىسلەتلەرگە يات ئىللەتلەردىن سەسكىنىپ ، كىشىلەرنى چىن ئىنسان سۈپىتىدە ياشاشقا چاقىرىپ مۇنۇلارنى يازىدۇ :

ئەھلى دۇنيا بەزمىدە ئىچكەن شاراب نايابىدىن ،
ئىشت يالاغى ئىچرە ئىچكەن قېپقىزىل قان ياخشىراق .
گەرچە يوق شەۋكەت ئېلىغە نالىدىن پەريادى جەڭ ،
بەلكى تاۋۇس چەمەنىدىن مۇرغى خۇشخان ياخشىراق ،
ئەي فۇتۇھى ئىلكىگە تەسبى ئېلىپ قىلما رىيا ،
مەي ئىچىپ زۇننار ئاسىپ كەلتۇرگەن ئىمان ياخشىراق .

فۇتۇھى يەنە بىر جەھەتتىن ، ياشلىقىدىلا مەلۇم ماھارەتنى يېتىلدۇرگەن ئىقتىدارلىق سەركەردىلەردىن بىرى ئىدى . ئۇ ئاتىسى خوجا جاھان ئەرشى بوۋىسى خوجا ئابدۇللانىڭ ئورنىغا يەكەندە خان بولۇپ ئولتۇرغان 20 يىل مابەينىدە ، ئاتىسىنىڭ ئالتىشەھەرنى جۇڭغارلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىگە پائال ماسلىشىپ ، كۆپ كۈچ چىقىرىدۇ . ئاتىسى جۇڭغارلار تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنغاندا ، خوتەندىن يەتتە مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ كېلىپ ، ئاتىسىنىڭ ھاياتى ۋە ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قالىدۇ .

خوجا سىدىق فۇتۇھى ھىجرىيىنىڭ 1169 - يىلى (مىلادى 1755 - 1756 - يىللار) بۇرھانىددىن خوجا تەرىپىدىن ئۆلتۇرۇلگەن .

موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى

1980 - يىلى خوتەندىن «دىۋان بىلالى» ناملىق قول يازما توپلام-نىڭ تېپىلىشى بىلەن شائىر موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنىنىڭ نامى ئەدەبىياتىمىزغا مەلۇم بولدى.

قول يازما توپلام شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن تەخمىنەن بىر ئەسىر كېيىن خوتەنلىك خەتتات موللا نىياز تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىكى بەزى پاكىتلىق ماتېرىياللار ھەمدە ئۇنىڭ ئىشلەتكەن تىل، ئەدەبىي ئۇسلۇبىدىكى ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ، ئۇنى 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 18 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن شائىرلارنىڭ بىرى دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

«دىۋان بىلالى» قىرىق بىر بۆلۈم 1138 مىسرا شېئىردىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنىنىڭ كەڭ، ئوي - پىكىرلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، تېمىسىنىڭ خىللىقى، تىلىنىڭ يېنىك، راۋانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شائىر ئۆز ئوي - پىكرى، قاراشلىرىنى ئىسپاتلاشتا يالغۇز مۇلاھىزىلەرگە يۆلىنىپلا قالماستىن، نۇرغۇن ئىبرەتلىك مەسەل، ھېكايە، داستانلارنى قىستۇرۇپ بېرىش ئارقىلىق ئۆز پىكىرلىرىنىڭ قايىل قىلىش كۈچىنى ئاشۇرغان. شائىر بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى جانلاندۇرۇش (ئادەملەشتۈرۈش) ۋاستىسىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىمەكچى بولغان مەزمۇنىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن تاللاپ ئېلىنغان ئۇچار قۇشلارنى ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن سۈپەتلەپ، سىمۋولىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى ۋە كىنايە قىلىش يولى بىلەن ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

موللا يۇنۇس يەركەندى

18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ، خوجاجاھان ئەرشى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىللەردە يەكەن ، ئاقسۇ ، قەشقەر ، خوتەن قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە مەدەنىيەت مەلۇم جانلىنىش كۆرۈلۈپ ، بىر قىسىم ئەدەبىي ، ئىلمىي ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، بىر تۈركۈم ئەدەبىياتشۇناس ، تارىخچى ، ئالىم ۋە شائىرلار تۈركىي تىللاردا ئىجادىيەت قىلىپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى . مانا مۇشۇ دەۋرنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئىچىدە «يۈسۈپ - زۇلەيخا» داستانى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ . بۇ داستان ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇن ئىگىلەيدىغان ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئاپتورى مەشھۇر شائىر موللا يۇنۇس ئەركەندىدۇر .

موللا يۇنۇس ئەركەندى شەرق ئەدەبىياتىدا ئەنئەنىۋى سىيۇژېتقا ئايلىنىپ كەتكەن يۈسۈپ ماۋزۇسىنى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبتا يېڭىباشتىن ئىشلەپ چىقتى ۋە ئۇنىڭغا ئۆزى ياشاپ تۇرغان مۇھىتنىڭ رېئال كۆرۈنۈشلىرىنى ، ئۆز قاراشلىرىنى سىڭدۈرۈشكە ئىنتىلدى . مىلادى 1755 - يىلى مەيدانغا چىققان بۇ ئەسەر 72 باب ، 9048 مىسرادىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇنىڭ 14 بابى داستاننىڭ يېزىلىش سەۋەبى ، مۇھەببەت ، ئىلىم ۋە تىل مەسىللىرىگە ، قالغان بابلار «يۈسۈپ - زۇلەيخا» قىسسىسىنى بايان

قىلىشقا بېغىشلانغان .

موللا يۇنۇس يەركەندىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىغا دائىر باشقا مەلۇ-
ماتلار زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن . شۇنداقتىمۇ ، ئۇ ئابدۇراھمان
جامىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «يۇسۇپ - زۇلەيخا» نى تەرجىمە قىلىپ ئىجا-
دىي ئىشلىگەن ئەمگىكى بىلەن ئەدەبىياتىمىزدا بەلگىلىك ئورۇنغا ئىگە .

موللا مۆمن يەركەندى

شائىر موللا مۆمىن يەركەندى خوجا جاھان ئەرشى ھاكىمىيەت يۇرگۈزگەن مەزگىللەردە ياشاپ ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئەدىبلەرنىڭ بىرى . شائىرنىڭ يېقىندا تېپىلغان شېئىرلىرىدا شائىر ۋە دۆلەت ئەربابى خوجا جاھان ئەرشىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىپ ، ئۇنىڭ ۋاپاتىغا چوڭقۇر ئېچىنىشى ، خوجا ئافاقنىڭ نەۋرىسى خوجا بۇرھانىددىننىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش يولىدىكى رەزىل قىلمىشلىرىغا بولغان نارازىلىقى ۋە خەلق ئامما‌سىنى قىرغىن قىلغان جىنايى قىلمىشلىرىنى غەزەپ بىلەن پاش قىلغانلىقى ، ئۇنىڭ «قارا تەقىلىك» خوجىلارغا مەنسۇپ بىر شەخس ئىكەنلىكىنى ھەمدە ئىجادىنىڭ ئەرشى ۋاپاتىدىن كېيىنمۇ داۋاملاشقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

«قارا تەقىلىك» خوجىلارنىڭ تارىخىغا نەزەر تاشلىغىنىمىزدا ، خوجا دانىيالنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادى ئىچىدە خوجا مۆمىن ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ بارلىقىنى ئۇچرىتىمىز . بۇ كىشى خوجا ئابدۇللانىڭ ئىككىنچى ئوغلى خوجا يۈسۈپنىڭ ئىككىنچى ئوغلى خوجا مۆمىن بولۇپ ، ئۇ ، يەكەندە تۇغۇلغان . ئاتىسى خوجا يۈسۈپنى جۇڭغارلار ئىلىدا بىر مەزگىل گۆرۈ ئورنىدا تۇتۇپ تۇرغاندا ، خوجا مۆمىن تاغىسى خوجا جاھانىنىڭ تەربىيىسىدە بولغان . خوجا جاھان ئەرشى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندە ، ئۇ خوجا سىدىق فۇتۇھى بىلەن بىللە ئەدەبىي يىغىلىشلارغا قاتنىشىپ ، شۇ دەۋرنىڭ ئەدىبلىرى قاتارىدا تونۇلغان . ئاتىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن بىر مەزگىل قەشقەردە ئاكىسى بىلەن بىللە يۈرت سورىغان .

خوجا جاھان ئەرشى ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولۇپ ، خوجا جاھان پۇتۇن جەمەتى بىلەن پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلگەن مەزگىلدە خوجا مۆمىن

ئاكىسى بىلەن بىللە ئۆزىنى چەتكە ئالغان . ئۇنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى تەقدىرى مەلۇم ئەمەس .

يولداش ئابدۇرەھىم سابىت شائىر موللا مۆمىن يەركەندىنىڭ ھازىرچە تېپىلغان ئىككى پارچە غەزىلىنى «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىل 6 - سانىدا ئېلان قىلدى .

موللا ئابدۇلئەلىم (شائىراخۇن)

موللا ئابدۇلئەلىم (شائىراخۇن) نىڭ ھاياتىغا دائىر مەلۇماتلار يوقىنىڭ ئورنىدا بولۇپ ، زامانىمىزغا ئۇنىڭ پەقەت بىرلا ئەسىرى — « ئىسلامنامە» ناملىق تارىخىي داستانى يېتىپ كەلگەن . داستان نامدا ئاپاق خوجىنىڭ نەۋرىسى ئەھمەد خوجا ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى خوجاخان بىلەن بۇرھانىدىن خوجىلارغا بېغىشلانغان بولسىمۇ ، ماھىيەتتە ئاپتور 18 - ئەسىرنىڭ 40 - ۋە 50 - يىللىرىدىكى جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت ئەھۋالى ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ، ئۇيغۇر فېئوداللىرىنىڭ بۇ كۈرەشلەرگە قاتنىشىشى ۋە چىنىڭ سۇلالىسىنىڭ جۇڭغار خانلىقىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇش ئەھۋالىنى ئەسەرنىڭ مەركىزىدە قويۇپ تەسۋىرلەيدۇ . موللا ئابدۇلئەلىم بۇ ۋەقەلەرنى تەسۋىرلىگىنىدە بىر ئاڭلىغۇچى ياكى چەتتىن تۇرۇپ كۆزەتكۈچى سۈپىتىدە ئەمەس ، بەلكى ، بۇ ۋەقەلەرگە شەخسەن ئۆزى قاتناشقۇچى سۈپىتىدە تۇرۇپ قەلەم تەۋرىتىپ ، داستاننىڭ قىممىتى ، قايىل قىلىش كۈچىنى ئاشۇرغان .

داستاننىڭ تىلى شائىرنىڭ ئۆز دىئالېكتى ، يەرلىك خەلق تىلى بىلەن يېزىلغان بولۇپ ، نۇرغۇن خەلق ماقال - تەمسىللىرى كىرگۈزۈل - گەن . چاغاتاي تىلى ئامىللىرىنىڭ ناھايىتى ئاز كۆرۈلۈشى داستاننى شۇ دەۋردە يېزىلغان باشقا ئەدەبىي ئەسەرلەردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ .

موللا ئابدۇلئەلىم (شائىراخۇن) «ئىسلامنامە» داستانىنى تەخمىنەن 1756 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يازغان . داستان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيا- تىدا 18 - ئەسىرگە تەۋە قىممەتلىك ئەدەبىي يادىكارلىق بولۇپلا قالماستىن ، شۇ دەۋرلەردىكى ئالتىشەھەر خانلىقى ، جۇڭغار خانلىقى تارىخىنى ئۆگىنىشتىمۇ قىممەتلىك مەنبە ھېسابلىنىدۇ .

مۇھەممەد سادىق قەشقەرى

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۆزىنىڭ ئەخلاقي ـ دىداكتىكىلىق ئىجادي مىراسلىرى ۋە «تەزكىرەئى ئەزىزان» غا ئوخشاش ئەدەبي ـ تارىخي ئەسىرى بىلەن مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كېلىۋاتقان مۇھەممەد سادىق قەشقەرى 1740 ـ يىلى قەشقەردە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆزىنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ كىچىكىدىنلا بىلىم ئېلىشقا ھەۋەس قىلىپ، ئاۋۋال توقۇزاقتىكى مەدرىسىلەردە، كېيىن قەشقەردىكى مەشھۇر «ساچ» مەدرىسىدە ئوقۇغان. ئۇ يەنە ياشلىقىدا دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. مۇھەممەد سادىق قەشقەرى ئەينى ۋاقىتتىكى يەكەن ھۆكۈمدارى خوجا جاھان ئەرشىنى ئالاھىدە ھۇرمەتلىگەن ۋە ئۇنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتقان. شۇڭلاشقىمۇ، ئۇ «تەزكىرەئى ئەزىزان» نىڭ نۇرغۇن سەھىپىلىرىنى خوجا جاھان ئەرشىگە بېغىشلىغان.

مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ ئىجادي پائالىيىتى لىرىك شېئىرلار يېزىش بىلەن باشلانغان. كېيىن ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا 18 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا شىنجاڭ تارىخىدا يۈز بەرگەن زور تارىخي ـ ئىجتىمائىي ۋەقەلەرمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ بۇ شېئىرلىرىدىن ئاز بىر قىسمىلا دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. ①

مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ تۇرلۇك ماۋزۇلاردا 18 دىن ئوشۇق ئەسەر يازغانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭ تەزكىرە ژانىرىدىكى تۇنجى ئەسىرى ـــ «تەزكىرەئى ئەزىزان» مىلادىيە 1771 ـ يىلى يېزىلغان.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەزكىرە ژانىرىدىكى ئەسەرلەر ئاساسەن

---

① مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ سەككىز پارچە غەزىلى، تۆت پارچە مەسنەۋىسى «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1984ـ يىل ئومۇمي 14 ـ سانىدا ئېلان قىلىندى.

ئىككى تۈركە بۆلۈنىدۇ . ئۇنىڭ بىرى دىنىي - ئەدەبىي تەزكىرىلەر ؛ يەنە بىرى ، تارىخىي - ئەدەبىي تەزكىرىلەردۇر . «تەزكىرەئى ئەزىزان» ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئاز ئۇچرايدىغان تارىخىي - ئەدەبىي تەزكىرە تىپىگە كىرىدۇ . ئۇ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە نەۋائىنىڭ «مەجالسۇن نەفائىس» ، دەۋلەتشاھ سەمەرقەندىنىڭ «تەزكىرە تۇششۇئەرا» ناملىق ئەسەرلىرىگە ئوخشىسىمۇ ، يەنە بىر جەھەتتىن ، ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇبى ، ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭقۇر ۋە مول تارىخىي - ئىجتىمائىي مەزمۇنلىرى بىلەن يۇقىرىقى ئىككى ئەسەردىن پەرقلىنىدۇ . مۇھەممەد سادىق قەشقەرى «تەزكىرەئى ئەزىزان» ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تارىخىي - ئەدەبىي تەزكىرە ئىجادىيىتىدە يېڭى ئۇسلۇب ، يېڭى پەللە ياراتقانلىقىنى نامايىش قىلىدۇ .

«تەزكىرەئى ئەزىزان» دا چەتتىن كىرگەن خوجىلارنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى ، ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى خان - خوجىلار ھەققىدىكى بايانلار ، خوجا دانىيال ۋە ئۇنىڭ ئوغلى خوجا جاھانگىرنىڭ ھاياتى ، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ۋە مۇنەۋەرز بولۇش تارىخىغا دائىر بايانلار ۋە خوجا بۇرھانىددىنغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ۋەقەلەر ناھايىتى پاكىتلىق ھالدا بېرىلگەن . شۇنداقلا ، ئۇنىڭدا شۇ دەۋرلەردە ئۆتكەن ئەدىبلەر ، مەشھۇر شەخسلەر ھەققىدىكى قىممەتلىك مەلۇماتلارمۇ ئۇچرايدۇ .

«تەزكىرەئى ئەزىزان» غا كىرگۈزۈلگەن مەسنەۋىلەر ، غەزەللەر ، مۇسەممەن ، مۇخەممەس ، رۇبائى ۋە ساقىنامىلار ئاپتور ئىجادىدا مۇھىم ئورۇننى تۇتىدۇ . بۇ شېئىرلاردا ئاپتور ئۆزى بايان قىلىۋاتقان تارىخىي ۋەقە ۋە شەخسلەرگە بولغان مۇھەببەت - نەپرىتىنى ، ئەخلاقىي - دىداكتىك قاراشلىرىنى روشەن ، ئوبرازلىق ئىپادىلەيدۇ . ئالايلى :

«ئىككى بارسەن زىنھار ھېچكىمگە ئازار ئەيلەمە ،
ھېچ دىلغە بەرمە رەنجى ئانى كۆپ زار ئەيلەمە .

ھەر جەفاكىم سەن قىلۇرسەن تاڭلا كەلمىشدۇر ساڭا ،
ئۆزگە نەفئ ئىستەپ بىرەۋگە زۇلم بىسيار ئەيلەمە .

قويماغىل بىجا قەدەم قىلما خىيانەت كىمسەگە ،
ئىككى ئالەمدە قاتتىغ جانىڭغە كۆپ زار ئەيلەمە .

ھەرنە قىلساڭ قىل ، فەقىرى كۆڭلىدىن ئازار ئەتمەگىل ،
دەرھەقىقەت شاھ ئىرۇرسەن كىم ئۇنى خار ئەيلەمە .

نەچچە دۇشمەننى ئۆزۈڭگە مەھرەمى زار ئەيلەدىڭ ،
سىررىڭ ئەيلەر فاشكىم ئەغيارنى يار ئەيلەمە .

گەر ساڭا ئەھلى ھەقىقەت كارى خۇد مەلۇم ئەمەس ،
جانۇدىل بىرلە ئەقىدە ئەيلە ئىنكار ئەيلەمە .

ھەرنەچە جەۋرى جەفا يەتسە فەلەك ئەيىارىدىن ،
بىل ئۆزۈڭ دەردىگىنى كىم دۇشمەنگە ئىزھار ئەيلەمە .

سادىقا ئۆتكەن ئەزىزلەر روھىدىن يارى تىلەپ ،
ئىتلەرىنىڭ ئىتلەرى سۇلكىدە بول ئار ئەيلەمە .»

«تەزكىرەئى ئەزىزان» دا ئەينەن ئېلىنغان ياكى ئاپتور تەرىپىدىن قايتىدىن ئىشلەنگەن ، ئىجاد قىلىنغان ماقال - تەمسىللەر ، ھەتتا بىر قىسىم فارسچە ماقال - تەمسىللەرمۇ ئۇچرايدۇ . بۇ ، مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ ئۇيغۇر فولكلورىنى ياخشى بىلىش بىلەنلا قالماي ، شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورى بىلەنمۇ يېقىندىن تونۇش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

مۇھەممەد سادىق قەشقەرى ئۆز زامانىسىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئالىم - ئۆلىمالىرىدىن بىرى ئىدى . ئۇ مەلۇم مەزگىل قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە مۇدەرىسلىك قىلغاندىن كېيىن ، قەشقەر شەرئى مەھكىمىسىنىڭ باش قازىلىقىغا تەينىلەنگەن . بۇ مەزگىلدە ئالىمنىڭ شان - شۆھرىتى پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا يېيىلغان . زوھورىدىن ھاكىمبەگ دەۋرىدە ئۇ ئۆزىنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىغا قارىماي ، شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر ئەدىبلىرى

ئا . نىزارى ، غەربىي ، زىيائى ، سەبۇرى قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ئىلىم - پەن تەرەققىياتى ، مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشى يولىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن . بۇ مەزگىلدە (19 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى) ئەدىب «ئەدەبۇسسالىھىن» («ياخشى ئەدەبلەر») ، «زۇبدە تۇلمەسائىل ۋەل ئەقائىد» («ئوبدان مەسىلىلەر ۋە قائىدىلەر») ، «تەزكىرەئى ئەسھابۇلكەھب» ، «تارىخى ئىسكەندەرىيە ۋە تاجنامە شاھ» قاتارلىق ئەخلاقىي - دىداكتىك ۋە تارىخىي - بەدىئىي ئەسەرلىرىنى مەيدانغا چىقارغان . مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «ئەدەبۇسسالىھىن» ، «زۇبدەتۇلماسائىل ۋەل ئەقائىد» ناملىق ئەخلاقىي - دىداكتىك ئەسەرلىرى دىققەتكە سازاۋەر بولغان ، «ئەدەبۇسسالىھىن» ئوتتۇرا ئاسىيا ، تۇركىيە ۋە شىنجاڭنىڭ مەدرىسلىرىدە دەرسلىك قىلىپ ئوقۇتۇلغان . ① 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ ئىككى ئەسەر پېتىربۇرگ ، تاشكەنت ، كالكوتتا ، تۇركىيىدە بىرنەچچە قېتىم رۇس ، ئۆزبېك ، ۋە تۇرك تىللىرىدا نەشر قىلىنغان . رۇس شەرقشۇناسى ب . س . لىكوشىن «ئەدەبۇسسالىھىن» نى رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ، 1895 - يىلى تاشكەنتتە ، 1915 - يىلى پېتىربۇرگدا نەشر قىلدۇرغىنىدا ، بۇ ئىككى ئەسەرگە «شەرقتىكى ئەدەب - ئەخلاق مەجمۇئەسى» دەپ نام بەرگەن . ②

«تارىخىي ئىسكەندەرىيە ۋە تاجنامە شاھ» — مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ ئەسلى ئىرانىنىڭ تەبەرىستان رايونى ئامۇل شەھىرىدە تۇغۇلغان جۇۋەير تەبەرىنىڭ «تارىخ تەبەرى» ناملىق ئەسىرىنى تەرجىمە قىلىپ ۋە ئاخىرىغا بىر قانچە بابلارنى قوشۇپ ئىجادىي ئىشلەپ چىققان ئەسىرى . ئەسەرنى يېزىشنى قەشقەر ھاكىملىرىدىن ئىسكەندەربەگ تەشەببۇس قىلغىنى ئۈچۈن ، ئاپتور بۇ تەرجىمە ئەسىرىنى ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىغان . ئۇ يەنە مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى »

---

① ئى . سەيدۇللايېۋ : «مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ ئەخلاقىي - دىداكتىك مىراسى» . «بۇلاق» ژۇرنىلى ، 1988 - يىل 3 - سان ، 173 - بەت .

② ئى . سەيدۇللايېۋ : «مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ ئەخلاقىي - دىداكتىك مىراسى» . «بۇلاق» ژۇرنىلى ، 1988 - يىل 3 - سان ، 173 - بەت .

ئەسرىنى فارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان.

مۇھەممەد سادىق قەشقەرى 1849 - يىلى قەشقەردە بولغان بىر قېتىملىق سىياسىي توپىلاڭدا پاجىئەلىك تۇردە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ شۇ يىلى 109 ياشقا كىرگەنىدى. ئۇنىڭ جەسىتى قەشقەر شەھىرىدىكى يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرى ئالدىدىكى زەرەتكارلىققا (ئاق مازارغا) دەپنە قىلىنغان.

مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي - ئەخلاقىي قاراشلىرىنى، ھايات، كىشىلىك ئىنسانىي مۇناسىۋەت مىزانلىرىنى، ئىلىم - مەرىپەت، ۋىجدان، نومۇس، ھايا ... قاتارلىق مەسىلىلەر ھەققىدىكى ئۆلچەم ۋە پرىنسىپلىرىنى بىر قەدەر چوڭقۇر، ئەتراپلىق شەرھىلەپ بەرگەن داداكتىك ئەسەر — «سىدىقنامە» نىڭ ئاپتوروى مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى مىلادىيە 1715 - يىلى ئاتۇشتا دۇنياغا كەلگەن.

مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى ئۇزاق مەزگىل ئۆگىنىش ۋە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش داۋامىدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، تىلى، تارىخى، مەدەنىيىتى، پەلسەپە ۋە قانۇنچىلىققا دائىر بىلىملەرنى پۇختا ئىگىلەپلا قالماستىن، ئەرەب ۋە فارس تىل - ئەدەبىياتى بىلەنمۇ پىقىنىدىن تونۇشقان. ئۇ ئىسلام پەلسەپىسى، ئەخلاقشۇناسلىق ساھەسىدە ئىزدىنىش داۋامىدا، 11 - ئەسىردە ئۆتكەن ئىران ئالىمى قابۇس ئىبنى ۋەشمگىرنىڭ داداكتىك ئەسىرى — «قابۇسنامە» نىڭ تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىغاچقا، شۇ دەۋردىكى قەشقەر ھاكىمى مۇھەممەد ئىبراھىمبەگ كېپەكبەگ ئوغلىنىڭ تەۋسىيسى ۋە قوللىشى بىلەن مىلادى 1785 - يىلى «قابۇسنامە» تەقلىتىدە بىر ئەسەر يېزىشقا كىرىشىپ، بۇ ئەسەرنى 1787 - يىلى تاماملىغان ۋە ئۇنىڭغا «سىدىقنامە» دەپ ئىسىم قويغان.

بۇ ھەقتە ئاپتور:

ياشىم يەتمىش بەشكە يەتكەندە كۆرەشتىم تاغ ئىلە،
قازدىم بەھرى يەتكەي دەپ تاغنى تىرناغىم بىلە.»

دەپ يازىدۇ.

«سەدىقنامە» ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان 44 بابلىق نەسرىي ئەسەر بولۇپ، مەزمۇن جەھەتتىن دىداكتىك خاراكتېردىكى مۇلاھىزە، شەرھىلەرنى، لوگىكىلىق ئەقلىي خۇلاسە ۋە پەلسەپىۋى بايانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. لېكىن، ئۇنىڭدا ئاپتور يەنە بەدىئىي ئەدەبىياتقا خاس بولغان مەجازى ۋاستىلەرنى، خەلق ماقال - تەمسىللىرىنى كۆپلەپ، جايىدا قوللىنىدۇ. ئەسەرنىڭ ئاربلىرىغا قىستۇرۇلغان شېئىرلار بولسا، ئەسەر مەزمۇنىنى تېخىمۇ تولۇقلاپ ۋە كۆچەيتىپ، ئۇنى تېل، شەكىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن بەدىئىي ئەسەر تۇسىگە ئىگە قىلىدۇ. بۇنىڭدىن «سەدىقنامە» ئەسىرىنى ئۇيغۇر كلاسسىك پىروزىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبتا يېزىلغان نەمۇنىلىرىدىن بىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

ئۆمەر باقى

شائىر خوجا جاھان ئەرشى دەۋرىدە يەكەندە يەنە بىر گۈللەنگەن ئەدەبىي ھايات بارلىققا كەلگەن، بولۇپمۇ بۇ مەزگىلدە نەۋائىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەنىدى. ئۆمەر باقى ئەنە شۇ مەزگىلدە يېتىشىپ چىققان ئەدىبلەرنىڭ بىرىدۇر.

18 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا ياش ئۆمەر باقى يەكەندىكى ئەدەبىي پائالىيەتلەرگە قىزغىن قاتناشقان، بولۇپمۇ ئۇنىڭغا شۇ ۋاقىتتىكى يەكەنىڭ ھاكىمى ئىۋەزبېگنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر بولغان. شۇڭلاشقىمۇ، ئۇ كۆپ يىللار ئەجر قىلىپ، مىلادى 1792 - يىلى تاماملىغان نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىدىكى داستانلار ئاساسىدا ئىشلەپ چىققان ئەسەرلىرى — «پەرھاد ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن» نى ئىۋەزبېگنىڭ نامىغا بېغىشلىغان.

ئۆمەر باقى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانلىرىنى خەلق داستانلىرى تىلى بىلەن نەسرىي شەكىلدە ئىجادىي ئىشلەپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭدا پەقەت ئەسەر قەھرىمانلىرىنىڭ ئىچكى كەچۈرمىلىرىلا نەزمى شەكىلدە بېرىلگەن. بۇنىڭدىن ئۆمەر باقىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى نەۋائى ئەسەرلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەشتە ئۇنۇملۇك ئىزدەنگەن ئەدىب ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئەدىب ھەقىقىدىكى قىسمەن مەلۇماتلاردىن ئۇنىڭ 18 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا يەكەندە تۇغۇلۇپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ۋە خېلى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈپ شۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ۋاپات بولغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن.

مەھزۇن

شائىر مەھزۇننىڭ («مەھزۇن» شائىرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى بو-لۇپ «غەمكىن» دېگەن مەنىدە) ئىسمىگە تەرجىمھالى مەلۇم ئەمەس. بىز شا ئىرنىڭ ھاياتى ۋە يۇرتىغا دائىر پاكىتلارنى ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن ئالىمىز.

شائىرنىڭ يۇرت كېزىپ يۇرگەن ۋاقىتلىرىدا ئۆز يۇرتىنى سېغىنىپ:

«مېنى مەھزۇن نېتەي بۇ غۇربەت ئىچرە،
خوتەن مۇلكى مېنىڭ ئېردى دىيارىم.»
«مەھزۇن خوتەنگە ئالتىشەھەر چار باغدىن،
كەچكىل مۇقامى ئەسلىغەيان، ئۆز دىيار خوپ.»

دەپ يازغان مىسرالىرىدىن ۋە بىر شېئىرىدا 18 - ئەسىردە خوتەندە ئۆتكەن خوجا ئىسھاقنى تىلغا ئالغانلىقىغا ئاساسلىنىپ، مەھزۇن تەخەللۇسلۇق بۇ شائىرنىڭ خوتەنلىك ئىكەنلىكىنى، 18 - ئەسىردە ياشاپ ئىجاد ئەتكەنلىكىنى بىلىمىز.

شائىر شېئىرلىرىدىكى بايانلاردىن يەنە، خەلق ئېغىر قاششاقلىق، قاراڭغۇلۇقتا قالغان، نەپسانىيەتچىلىك، ئەمەلپەرەستلىك ئەۋج ئېلىپ كەتكەن، ئىجتىمائىي كەيپىيات بۇزۇلغان جەمئىيەتتە روھىي جەھەتتە ئېغىر ئازابلانغان شائىرنىڭ يېشى ئەللىكتىن ئاشقاندا «بەختسىز ئۆتكەن كۈنىگە رەنجىپ، تاكىلا ئەۋلاد ئالدىدا گۇناھكار بولۇپ قالماسلىق ئۈچۈن» يۇرتىدىن جاھانگەشتە بولۇپ چىقىپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

شائىر قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا قاتارلىق جايلارنى كېزىپ يۇرگەنىدە، جەنئەت سۈپەت دىيارى — خوتەننى

كىچچە - كۈندۈز سېغىنىدۇ . لېكىن ، ئۇنىڭ يۈرتىغا قايتىپ بارغانلىقى ياكى ئالتىشەھەرنىڭ بىرەرسىدە ۋاپات بولغانلىقى بەلگىسىز . شائىردىن بىزگە قالغىنى ھەر خىل تېمىدىكى لىرىك شېئىرلاردىن تۈزۈلگەن بىر قول يازما دىۋان بولۇپ ، دىۋاننىڭ باش - ئاخىرى تولۇق بولمىغىنى ئۈچۈن ، ئۇنىڭ قاچان پۈتۈلگەنلىكى ، ئاپتور قەلىمگە ياكى باشقا بىر كاتىپ قەلىمگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس .

شائىر دىۋانىدا ئۆزىنىڭ يۈرتىنى سېغىنىش مۇھەببىتىنى ، سۆيگۈگە بولغان ساداقىتى ۋە يار ۋىسالىغا يېتىش يولىدىكى ئارزۇ - تىلەك ، ئىنتىزارلىق كەيپىياتلىرىنى ، زامان زۇلمىغا بولغان نارازىلىقىنى ، ھايات لەززەتلىرىنى.ئەۋزەل بىلىشتەك پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ، كىشىلىك ئەخلاقى توغرىسىدىكى تەشەببۇسلىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن .

«دىۋان مەھزۇن» 45 غەزەل ۋە مۇنازىرە تېمىسىدىكى بىر ئىبرەتلىك شېئىردىن تۈزۈلگەن . «قوغۇنلار ئۆز ئارا ھۆرمەت تالاشتى» دېگەن مىسرا بىلەن باشلانغان ، مۇنازىرە ژانىرىدىكى ئېپىك شېئىرىي ئەسەر تېگە كىرىدىغان ئاخىرقى شېئىرىدا شائىر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا كۆزگە چېلىقىدىغان «مېۋىلەر مۇنازىسى» («شەكەرىستان») تېمىسىغا مۇراجىئەت قىلىپ ، قوغۇنلارنى جانلاندۇرۇش ئارقىلىق خوتەن جەمئىيىتىدىكى سانسىز چوڭ - كىچىك ئېئودال ھۆكۈمران ، ئەمەلدارلارنىڭ خەلققە سالغان زۇلۇم - ستەملىرىنى ، نەپسانىيەتچىلىك ، ئاچكۆزلۈك قاتارلىق رەزىل قىلمىشلىرىنى قاتتىق ھەجۋى قىلىدۇ . ئەھۋالدىن قارىغاندا ، شائىرنىڭ بۇ شېئىرىنى خوتەندىن چىقىپ كېتىش ئالدىدا يازغان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن .

شائىر مەھزۇنىنىڭ شېئىرلىرى ئاممىباب ، تىلى يېنىك ، راۋان بولۇشتەك ، شۇنداقلا ، 18 - ئەسىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن شېۋىسىگە ئائىت بىرمۇنچە تەرەپلەرنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەنلىكىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىي تىل تەتقىقاتىمىزدا مەلۇم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە مىراس ھېسابلىنىدۇ .

موللا هەيدەر

يېقىندا تېپىلغان ، ھىجرىيە 1275 ـ (مىلادى 1855 ـ) يىلى سەپەر ئېيى (2 ـ ئاي) نىڭ بىر يەكشەنبە كۈنى خوتەنلىك موللا ئىمىن ۋە موللا ياقۇپ ئىسىملىك ئىككى كاتىپ تەرىپىدىن كۆچۈرۈلۈپ تاماملانغان زور ھەجىملىك قول يازما ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى خەزىنىسىگە يەنە بىر گۈزەل دۇردانە بولۇپ قوشۇلدى . ①

قول يازمىنىڭ باش قىسمى موللا ھەيدەر (تەخەللۇسى — «مىسكىن») نىڭ فارسچىدىن نەزمىلەشتۈرۈپ تەرجىمە قىلغان «جەڭنامە ھەزرەتى ئەلى» ، «رەمزەتۇششۇھۇدا» قاتارلىق ئىككى داستاندىن ؛ ئوتتۇرا قىسمى موللا ھەيدەر ، موللا سالىھ ، موللا نىياز قاتارلىق ئۈچ شائىرنىڭ ھەر خىل شەكىلدىكى لىرىك شېئىرلىرىدىن ؛ ئاخىرقى قىسمى موللا ھەيدەر- نىڭ موللا نىياز بىلەن بىرلىشىپ نەزمىلەشتۈرۈپ چىققان «ئەمىر ئابامۇسلىم» ناملىق داستاندىن تەشكىل تاپقان ھەمدە بۇ ئەسەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى مىلادى 1785 ـ يىلىدىن 1795 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغان .

«مىسكىن» تەخەللۇسى بىلەن ئىجاد قىلغان شائىر موللا ھەيدەر «رەۋزەتۇششۇھۇدا» ۋە «ئەمىر ئابامۇسلىم» داستانلىرىنىڭ بەزى ئورۇنلىرىدا ئۆزى ھەققىدە قىسمەن مەلۇماتلارنى قالدۇرغان . ئۇلاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، موللا ھەيدەر خوتەن (ئىلچى) شەھىرىدىن بولۇپ ، خوتەن ھۆكۈمدارى ئەمىر ئەزىزنىڭ ھۇزۇرىدا كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن .

---

① بۇ ئەسەر ۋە ئۇنىڭ ئاپتورلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار يولداش مەھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەد تەرىپىدىن «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ ئومۇمىي 21 ـ سانىدا ۋە 1988 ـ يىل 1 ـ سانىدا (ئومۇمىي 22 ـ سان) بېرىلگەن .

ئۇ «رەزەتۇشۇھۇدا» نى فارسچىدىن نەزمى تەرجىمە قىلىشنى ۋە «ئەمىر ئابا مۇسلىم» قىسسىسنى نەزمىلەشتۈرۈشنى ئەمىر ئەزىزنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قىلغان.

شائىر موللا ھەيدەرنىڭ قول يازمىغا كىرگۈزۈلگەن لىرىك شېئىر-لىرىنىڭ كۆپ قىسمى يوقالغان بولۇپ، ساقلىنىپ قالغان ئاز بىر قىسىم شېئىرلىرى ئۇنىڭ بەدىئىي ئىستېداد جەھەتتە كامالەتكە يەتكەن شائىر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ؛ يەنە بىر جەھەتتىن، قول يازمىغا كىرگۈزۈلگەنلەر ئۇچ شائىرنىڭ پۈتۈن ئەسەرلىرىنىڭ توپلىمى بولماس-تىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ بىر قىسمىدىنلا ئىبارەتتۇر. بۇ ھەقتە قول يازمىنى تەييارلىغان كاتىپلار ئېنىق قىلىپ ئېيتىپ ئۆتمىدۇ.

موللا ھەيدەرنىڭ تەرجىمە ئەسىرى — «جەڭنامە ھەزرەتى ئەلى» 1500 مىسرادىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇنىڭدا خەلىپىلىك نۆۋىتى ھەزرەتى ئەلىگە يەتكەندە مۇسۇلمانلار ئارىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىچكى جېدەل - ماجىرالار؛ «رەزەتۇشۇھۇدا» ئالتە مىڭ مىسرا‌غا يېقىن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىسلام دۇنياسىدا مەشھۇر بولغان كەربالا ئۇرۇشى نەزمى شەكلىدە بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ شائىر نىيازى بىلەن بىرلىشىپ نەزمىلەشتۈرۈپ يېزىپ چىققان «ئەمىر ئابا مۇسلىم» داستانى ئىسلام دۇنياسىدىكى مەشھۇر شەخس ئابامۇسلىم ۋە ئۇ ئېلىپ بارغان ھەربىي، سىياسىي كۈرەشلەر ئاساسىي تېمىا قىلىنىپ يېزىلغان زور ھەجىملىك ئەسەر بولۇپ، 15 مىڭ مىسرادىن ئارتۇق.

موللا سالپه

هىجرىيىنىڭ 1272 ـ (ميلادىيه 1855) يىلى موللا ئىمىن ۋه موللا ياقۇپ تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن قول يازما توپلامغا شائىر موللا سالپەنىڭ غەزەل ، مەسنەۋى ، مۇرەببە ، مۇخەممەس ، مۇستەزاد ۋە كىچىك تېپتىكى ئېپىك شېئىرلاردىن بولۇپ جەمئىي 3500 مىسرا ئەتراپىدا شېئىرى كىرگۈزۈلگەن .

موللا سالپەنىڭ ئۆز شېئىرلىرىغا قىستۇرۇپ ئۆتكەن بەزى مەلۇماتلاردىن ، ئۇنىڭ هىجرىيه 1157 ـ (ميلادىيه 1743 ـ 1742 ـ) يىللىرى تۇغۇلغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن . شۇنداقلا ، شائىرنىڭ ئۆز شېئىرلىرىدا قاراقاشنى بىرقانچە قېتىم تىلغا ئالغانلىقىغا ، هەمدە :

بىر كۈنى ئىزلەپ سوراپ كەلدى ئۇلار تاقسارىغه ،
بىر قونۇپ ئېلىتىپ مېنى باردى ئالىپ ئۆز ساريغه .»

دېگەن مىسرالاردىن شائىرنىڭ قارىقاش ناهىيىسىنىڭ توخۇلا يېزىسىغا قاراشلىق مەڭلەي كەنتىدىكى تاقسا مەهەللىسىدىن ئىكەنلىكىنى (بۇ شائىرنىڭ يۇرتى ياكى شۇ مەزگىللەردە تۇرۇشلۇق ئورنى بولۇشى مۇمكىن) بىلىمىز .

سالپىي (شائىر شېئىرلىرىدا ئۆزىنى شۇنداقمۇ ئاتىغان) شېئىرلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇن جەهەتتىكى مۇهىم ئالاهىدىلىكلىرىدىن بىرى شۇكى ، ئاپتور ئۆز يۇرتىدا ۋه ئائىلىسىدە يۈز بەرگەن مۇهىم ۋەقە ـ هادىسىلەرنى ئۆزىنىڭ لىرىك شېئىرلىرىدا بىۋاستە ياكى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان هالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ ، ئۆزىنىڭ ئەينى زامان رېئاللىقىغا بولغان ئىدىيىۋى هېسسىياتى ۋه باهاسىنى ئوتتۇرىغا قويغان . شائىرنىڭ

مۇھەببەت تۈيغۇلىرى ۋە جۇدالىق ئازابلىرى ئىپادىلەنگەن شېئىرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۆزىنىڭ ئايالى ۋە پەرزەنتلىرىگە بېغىشلانغان. «موللا سالېھنىڭ چېچەكنى ھەجۋى قىلغانى» سەرلەۋھىلىك مۇخەممەسىدە، شائىر ئۆز يۇرتىدا يۈز بەرگەن چېچەك ۋاباسى سەۋەبىدىن بالىلارنىڭ مىسلسىز كۆپ قىرىلىپ كەتكەنلىكى، چېچەك ئەجدىھاسى بالىلارنىڭ «يۈزدىن بىرىنى قويۇپ، قالدىسىنى ئېلىپمۇ تويمىغان» لىقى، يۇرتىنىڭ يىغا - زار، ئاھ - پەريات، ھازا - ماتەم قاپلىغانلىقىدەك ئىجتىمائىي رېئاللىقنى چوڭقۇر ئېچىنىش بىلەن تەسۋىرلىدى. موللا سالېھ شېئىرلىرىدىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىك بىزنى ئەينى دەۋر ئىجتىمائىي جەمئىيىتىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا مۇھىم تەپسىلاتلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

سالېھى شېئىرلىرى تىلىنىڭ ئاممىبابلىقى، شېئىرىي پىكرىنىڭ روشەنلىكى، بەدىئىي ۋاستىلەرنىڭ مۇۋاپىق ئىشلىتىلگەنلىكى، ۋەزىن ۋە شېئىرىي شەكىللىرىنىڭ كۆپ خىللىقى بىلەن مۇھىم بەدىئىي قىممەتكە ئىگە.

«بۇلاق» مەجمۇئەسىنى ئومۇمىي 21 - سانىدا شائىرنىڭ 23 پارچە شېئىرى ئېلان قىلىندى.

موللا نیاز

شائىر ۋە تارىخچى موللا نىياز خوتەن شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئىلىم ئىگىلەشكە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلىپ، ياشلىقىدىلا ئەدەب ۋە تارىخچى سۈپىتىدە تونۇلغان. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىدىن دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگىنى — 2080 مىسرا شېئىردىن تەركىب تاپقان تارىخىي داستان «تەزكىرەئى ئىمام زەيىنۇللا» («تۆت ئىمام تەزكىرىسى») بىلەن، 48 مىسرادىن تۈزۈلگەن شېئىرىي ئەسەر — «ئەرزنامە» دىن ئىبارەت.

«تەزكىرەئى ئىمام زەيىنۇللا» مەزمۇن جەھەتتىن ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ؛ بىرىنچى قىسمى — ھەمدۇ سانا، ئىككىنچى قىسمى — داستاننىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكى، يەنى، جەنۇبىي شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ئىسلامىيەت بىلەن بۇددىزم ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەر، قەشقەر، يەكەننىڭ قايتىدىن ئىسلامغا كىرىشى، يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ماۋەرائۇننەھرىدىن كەلگەن ئىمام نەسىرىددىن باشلىق تۆت نەپەر ئىمامنىڭ ياردىمىدە خوتەندە ئىسلام ئېچىش جەريانى ئوخشاش ۋەقەلەر رىۋايەت ئارىلاش بايان قىلىنىدۇ. ئۈچىنچى قىسمى — شائىرنىڭ ئۆز ھاياتىغا دائىر بايانلاردىن ئىبارەت.

شائىر داستاندا ئۆزى ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

«ئانا مۇلك خوتەن ئاتا تاغى،
تۆت ئىمامىلارىم نىيازى مەن داغى.
... ...
ئاقىبەت بىر كۈنى تۇغۇلمىشمەن،
بىر نەھىق ① ھەم زەئىق ئوغۇلمىشمەن.

---

① نەھىق — ئاجىز، نىمجان.

شۇكۇر ئېتىپ تەربىيەت قىلىۋىدۇرلەر ،
روز - شەب مەرھەمەت قىلىۋىدۇرلەر .
قويۇپ ئېركەن ئاتىمنى موللا نىياز ،
مېنى قىلمىش ئىملارىمغە نىياز .
بەردى مەكتەبكە تۆرت ياشىمدا ،
ئاتام ئېردى ھەمىشە قاشىمدا .
مېنى دەپ كۇندە داخىلى مەكتەب ،
ئۇرگەتۇرگە ماڭا ئىلىم - ئەدەب .
ياشىم ئالتە - يەتتەگە يەتمىش ،
بۇمۇفا دۇنيادىن ئاتام كەتمىش ...

شائىر داستانىنى يازغان ۋاقتى توغرىسىدا مۇنۇلارنى يازىدۇ :

بۇ تەككۇر بىلە قاتىب باشىم ،
يەتتى ئاختىر يېگىرمەگە ياشىم .
... ...
يەنە تارىخ بولمىش ئېردى غەرىب ،
نەشرىدىن تاپتى نەزمغە تەرتىب .
ئاي ھەمەل ئېردى يىل ھەمدۇنە ،
ھەم تەمام ئولدى روز ئازىنە .

«غەرىب» سۆزى ئەبجەد ھېسابىدا ھىجرىيە 1211 - يىلىنىڭ 1 - ئېيى بولىدۇ . دېمەك ، شائىر موللا نىياز ئۆزىنىڭ تارىخىي داستانى «تەزكىرەئى ئىمام زەبھۇللا» نى مىلادى 1796 - يىلى 7 - ئايدا ، يېگىرمە ياشلىق مەزگىلىدە يېزىپ چىققان . شۇ بويىچە ھېسابلىغاندا ، شائىرنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى مىلادى 1777 - يىلى (ھىجرىيە 1191 - يىلى) بولىدۇ .

«ئەرزنامە» شېئىرى موللا نىيازنىڭ ئەسرلەر مابەينىدە ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ كېلىۋاتقان مەشھۇر ئەسىرىدۇر . ئېرىنىڭ ۋاپاسىز ، زالىملىقى بىلەن ئۆيىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان بىر بىچارە مەزلۇمەنىڭ

ئاغزىدىن خوتەن ھاكىمىگە تۇتۇلغان ئەرز تەرىزدە يېزىلغان بۇ ئەسىردە شائىر ئاياللارنى خارلاپ ، ئاياغ - ئاستى قىلغان فېئوداللىق تۈزۈم ئۈستىدىن غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلىدۇ . شېئىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئاياللارنىڭ ئىنسانىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى ھىمايە قىلىپ يېزىلغان ئاكتوئال تېمىدىكى ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ، شائىرنىڭ ئىلغار پىكىرلىك ، خەلقپەرۋەر ۋە تەرەققىيپەرۋەر ئەدىب ئىكەنلىكىنى نامايان قىلغان .

غەيرەتى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىيىدا ساقلىنىۋاتقان ، ھىجرىيە 1229 - (مىلادى 1813 - 1814) يىلى قۇمۇل ۋاڭى مۇھەممەد بەشىرنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن تۈزۈلگەن شېئىرلار توپلىمى (قول يازما) — «بايازا» غا 33 نەپەر شائىرنىڭ ئەسىرى تاللاپ كىرگۈزۈلگەن بولۇپ ، ئۇ ئەسەرلەر ئىچىدە «غەيرەتى» تەخەللۇسلۇق شائىرنىڭ «خۇبمۇكىن» ناملىق مۇخەممەسمۇ بار .

«خوبمۇكىن» سۆزى ھەم ماۋزۇ ھەم رادىف قىلىنىپ يېزىلغان بۇ مۇخەممەس 48 كۇپلېت (240 مىسرا) دىن ئىبارەت بولۇپ ، يەكەندە يېزىلغان ۋە شائىرنىڭ يەكەندە تۇرۇشلۇق مەشۇقىسىگە بېغىشلانغان . بۇنى شائىرنىڭ :

«يار كەند شەھىرىدە مەنزىلگاھ سىز ،
تا تىرىكمەن بىر قىلىڭ پەرۋاھ سىز ،
جىلۋە ئەيلەپ ئۆتسىڭىز ناگاھ سىز ،
دەھر ئىچىلى ئەنجۇم كۆرۈنگەي ، ماھ سىز ،
ئاھ دەپ ئىشقىڭدا ئۆلسەم خۇبمۇكىن .»

دېگەن مىسرالىرىدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن .
شائىر ئۆز مۇخەممەسىدە يەنە :

«بولدى ئۇچ يىل ئىلچىدىن بىز كەلگەلى ،
يارنىڭ كويىدا مەن ئەمگەلگەلى ،
كېچە - كۈندۈز يادىدا جان بەرگەلى ،

تىل ئۇچىدا ھەر زەمان دان بەرگەلى ،
يەم بېرىپ يۇرتۇمغا يانسام خۇبمۇكىن .»

دەپ يېزىپ ئۆزىنىڭ يەكەنگە ئىلچى شەھىرىدىن كەلگەنلىكىنى ھەمدە ئۆز يۇرتىغا قايتىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن .

«خۇبمۇكىن» ناملىق بۇ مۇخەممەس بىزگە شائىر غەيرەتىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادى ھەققىدە باشقا مەلۇمات بېرەلمىسمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئە- سىرىنىڭ تونۇلغان شائىرلار ئىجادىدىن تاللاپ تۈزۈلگەن توپلام ئىچىدىن ئورۇن ئېلىشى ، ئۆز نۆۋىتىدە ، شائىر غەيرەتىنىڭمۇ تونۇلغان ئۇيغۇر شا- ئىرلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىدىن دالالەت بېرىدۇ .

شائىرنىڭ ئىجادىي ھاياتى 18 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا توغرا كېلىشى مۇمكىن . ①چۈنكى ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغار يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلىرىنى ۋە چوڭ - كىچىك خوجا توپىلىڭىنى بە- سىقتۇرۇپ ، 1759 - يىلى شىنجاڭنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە بىر مەزگىل نىسبىي مۇقىملىق ، جانلىنىش ۋە ئۆسۈش بارلىققا كەلگەن ، سۇلتان سەئىدخان ، خوجا جاھان ئەرشى دەۋرلىرىدىن باشلاپلا بىر ئىلىم - مەرىپەت مەركىزى بولغان يەكەنگە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بىر قىسىم كىشىلەر كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلىشقانىدى . پەرزەمزچە ، شائىر غەيرەتىمۇ شۇ مەزگىللەردە يەكەنگە كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە ئۆز ئىجادى بىلەن تونۇلغان شەخسلەردىن بىرى بولۇشى مۇمكىن .

---

① شائىرنىڭ ئەسىرىنى نەشىر قىلىپ ، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىل 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان ۋە شائىرنى تونۇشتۇرغان ئابدۇقەييۇم خوجىمۇ «شائىر تەخمىنەن 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇغۇلۇپ ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان» دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ .

قەلەندەر

شائىر قەلەندەرنىڭ ئىسمى، تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى ھەققىدە مەلۇمات يوق. ئۇنىڭ دەسلەپ تېپىلغان تولۇقسىز دىۋانىنىڭ ھىجرىيە 1221 - (مىلادىيە 1806 - 1807) يىلى پۈتۈلگەن (ياكى كۆچۈرۈلگەن) لىكىگە ۋە شائىرنىڭ مەزكۇر دىۋانىدا بېرىلگەن «قىلساڭ» رادىفلىق غەزىلىدىكى:

«ئۆتۈبدۇر قۇللۇقۇڭ ئەي پەرىۋەش ياشىم ئاتمىشتىن،
ئۆلەر چاغىم بولۇبدۇر نە بولۇر جانا رىزا قىلساڭ.»

دېگەن مىسرالارنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا، شۇنداقلا، شائىرنىڭ ھىجرىيە 1210 - (مىلادىيە 1795 - 1796) يىلى خوتەن ھۆكۈمدارى مۇھەممەد ئەزىز دەۋرىدە يازغان بىر قىسىم شېئىرلىرىدىن ① (جەمئىي 11 پارچە) مەلۇم بولۇشىچە، شائىر قەلەندەر 18 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىن 19 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى چارىكىگىچە بولغان مەزگىل ئىچىدە ياشاپ ئىجاد ئەتكەن. ئۇ ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ قۇندۇز شەھىرىدە توغۇلغان بولۇپ، كېيىنكى ئۆمرى خوتەندە ئۆتكەن، ئۇنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئىجادىي مىراسلىرىنىڭ ھەممىسى خوتەندە يېزىلغان ياكى توپلام قىلىنغان.

شائىر قەلەندەرنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئەككى تولۇقسىز

---

① بۇ شېئىرلار «قەلەندەرنىڭ يېگى تېپىلغان شېئىرلىرى» نامى بىلەن (مەتقاسىم ئابدۇراخمان، توختىنىياز قۇربانلار نەشىرگە تەييارلىغان) «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1991 - يىللىق 4 - سانىدا ئېلان قىلىندى.

دىۋانى ①ھەمدە كىيىن يېڭى تېپىلغان شېئىرلىرى (يەتتە غەزەل ، تۆت مەسنەۋى) دىن مەلۇمكى ، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە غەزەل ئاساسىي ئورۇن تۇتىدۇ . شائىرنىڭ شېئىرلىرى تامامەن دېگۈدەك مۇھەببەت لىرىكىلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇنىڭدا سۆيگۈ تېمىسى ۋاپا - ساداقەت ، ياخشىلىق ، زامان جەبر - جاپالىرى ئۇستىدىن شىكايەت ، ئارزۇ - ئۈمىد قاتارلىق ئىجتىمائىي مەزمۇنلار گىرەلەشتۈرۈلگەن ھالدا يورۇتۇپ بېرىلگەن . شائىر ئۆزىنىڭ مۇھەببەت ھەققىدىكى باي ۋە چوڭقۇر ھېسسىياتلىرىنى گۈزەل ، ئوبرازلىق شېئىرىي تىل بىلەن ئىپادىلەيدۇ . ئۇنىڭ شېئىرىي تىلى ئۆزىنىڭ نەپس ۋە جۇلالىقلىقى ، مەجازى ۋاستىلەرنى ئۆزىدە تولۇق ، ھەيران قالغۇدەك دەرىجىدە مۇجەسسەملەشتۈرگىنى ، رەڭدارلىقى بىلەن كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . ئالايلى :

«ئاھ ئوتىدىن تولدى ئالەم ، بولماسا يوق ئېردى ئوت ،
كۆز ياشىم تا قويمادىم ھىجرىڭدە دەريا بولمادى .»

(ئەسلىدە دۇنيادا ئوت يوق ئىدى ، ئاھلىرىم بىلەن ئوتقا تولدى ،
جۇدالىقتا كۆز ياشلىرىمنى تۆكمىگەن بولسام دەريامۇ بولماس ئىدى .)

لىرىك شائىر قەلەندەرنىڭ غەزەل ، مۇخەممەس ۋە مەسنەۋىلىرى ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىدىكى نادىر دۇردانىلەر بولۇش سۈپىتى بىلەن بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىزدا زور قىممەتكە ئىگە .

---

① خوتەندىن دەسلەپ تېپىلغان تولۇقسىز قول يازما دىۋان 149 غەزەل ، 25 مۇخەممەستىن تەشكىل تاپقان بولۇپ ، «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1981 - يىللىق 1 - سانىدا (ت . ئىلىيۇپ نەشر گە تەييارلىغان) ۋە «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىللىق 3 - سانىدا (ئىسراپىل يۇسۇپ نەشر گە تەييارلىغان) ئېلان قىلىنغان . قەلەندەرنىڭ 1987 - يىلى خوتەندىن تېپىلغان يەنە بىر تولۇقسىز قول يازما دىۋانىدىكى 60 غەزەل «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1988 - يىللىق 3 - سانىدا (مەتقاسىم ئەكرەم ، مۇھەممەتئىمىن تۇردىلار نەشر گە تەييارلىغان) ئېلان قىلىندى .

قاسمى

18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا (1799 - يىلى) ئۇيغۇر تارىخچىسى ۋە شائىرى قاسىمى «تەزكىرەئى ئارسلانخان» ناملىق تارىخىي داستاننى يازدى.

قاسىمنىڭ بىزگە قەدەر يېتىپ كەلگەن، 2112 مىسرادىن تۇزۇلگەن بۇ شېئىرىي داستانى ئىشەنچلىك تارىخىي مەنبەلەر ئاساسىدا سۇلتان سۇتۇق بوغراخاننىڭ ئەۋرىسى يۈسۈپ قادىر ئارسلانخاننىڭ ھاياتىنى يورۇتۇپ بېرىشكە ۋە ئۇنىڭ خوتەن رايونىغا ئىسلام دىنىنى تارقىتىش يولىدا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرىنى بايان قىلىشقا بېغىشلانغان.

ئەسەرنىڭ مەزمۇنى خېلىلا كەڭ دائىرىدە بولۇپ، ئۇنىڭدا شۇ دەۋرلەردىكى يەر مەسىلىسى، دېھقانلار ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە دائىر ئەھۋاللارمۇ ئەكس ئەتتۇرۇلگەن، شۇنداقلا، داستان ئىبرەت خاراكتېرىدىكى بەزى شېئىرلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان.

تارىخىي ماتېرىياللاردىن قاسىمى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات ئۇچرىتىلمايدۇ. پەقەت «تەزكىرەئى ئارسلانخان» داستانىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ۋە ئورنىغا قارىغاندا ئۇنىڭ 18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا قەشقەردە ياشاپ ئىجاد قىلغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش مۇمكىن.

ئەھمەد خوجامنىياز ئوغلى

شائىر موللا ئەھمەد خوجامنىياز ئوغلى (قىسۇرى) مىلادى 1717 - يىلى پىچان ناھىيىسىنىڭ لۈكچۈن يېزىسى بازار مەدرىس ئالدى مەھەللە-سىدە مەرىپەتپەرۋەر تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ئەھمەدنىڭ دادىسى خوجامنىياز ئاخۇن بىلىملىك ئادەم بولۇپ زامانىسىنىڭ ئۆلىماسى ئىكەن .

ئەھمەد باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئۆز دادىسىدىن ئالغاندىن كېيىن ، لۈكچۈن ۋاڭلىق مەدرىسى ۋە قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇپ ئۇيغۇر ۋە شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرى بىلەن تونۇشقان ھەمدە قولىغا قەلەم ئېلىپ ئەدەبىي ساھەگە قەدەم قويغان .

ئەھمەد خوجامنىياز ئوغلى قەشقەردىكى تالىپلىق ھاياتىنى تاماملاپ ئانا يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، لۈكچۈن ۋاڭلىق مەدرىسىنىڭ مۇدەرىسلىكىگە تەينىلەنگەن . كېيىنچە ئەلەم ئاخۇنلۇق ۋەزىپىسىنىمۇ قوشۇمچە بېجىرگەن . بۇ جەريانداا ئۇ ئۇيغۇر تىلىدا دەرسلىكلەرنى تۈزۈپ ، شۇ دەۋر مائارىپىنىڭ يۈكسىلىشى ئۈچۈن مۇناسىپ تۆھپە قوشقان . ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىلمىي يىغىلىشلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ ، شېئىرىي تېپىشماقلارنى تېپىش ئويۇنلىرىنى تەشكىللىگەن .

شائىر «قىسسۇرى» (كەمچىلىك ئۆتكۈزگۈچى) تەخەللۇسىنى قوللىنىپ ئېلىپ بارغان ئىجادىي ، ئىلمىي پائالىيىتى داۋامىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقى بىلەن خەلق ئىچىدە يۇقىرى ھۆرمەت ، ئابرويغا ئىگە بولغان . ئۇنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرى خەلق ئىچىگە كەڭ تارقىلىپ ، يېقىنقى يىللارغىچە ساقلىنىپ كەلگەن .

شائىرنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە مۇھىم ئەسىرى — «رەۋ-

زەتۇززۇمرا» («زۇمرانىڭ بېغى») بولۇپ، مىلادىيە 1802 - يىلى يېزىلغان. ئۇچ مىڭ مىسرادىن قۇرۇلغان بۇ دىداكتىك داستاندا شائىر ساپ مۇھەببەت، ۋاپادارلىق، ساداقەت، ئىلىم - مەرىپەت، ئەدەب - ئەخلاق مەقسىدىكى ئىلغار تەشەببۇسلىرىنى مەزمۇنلۇق پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلەر، ئوبرازلىق ئوخشىتىشلار، ئىبرەتلىك مەسەل ۋە ھېكايەتلەر ئارقىلىق شەرھلەپ ئۆتكەن.

شائىرنىڭ «تەنبىھ» ناملىق شېئىرىنى ① ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ساتىرا ژانىرىنىڭ ياخشى نەمۇنىلىرىدىن بىرى قاتاردا ھېسابلاشقا بولىدۇ.

شائىرنىڭ مۇددەرىس ۋاقتىدا ئېيتقان تۆۋەندىكى قىزىقارلىق شېئىرىي تېپىشمىقى ئىخلاسمەنلىرى تەرىپىدىن خاتىرىلىنىپ ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە:

ئول نەدۇر كىم يۈزدۇر ئۇنىڭ بارمىقى،
سەككىز ئاياغ ئۇستىدە تۇرمىقى.
بەش بېشى بار، بەش تېنى بار تۆت جېنى،
نە ئەجەبتۇر بەش بېرىپ تۆت يانمىقى.

بۇ، جەسەتنى تاۋۇتقا سېلىپ دەپنە قىلغىلى كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقان ۋە دەپنە قىلىپ قايتقان تۆت كىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئوبرازلىق ئېيتىلغان بۇ شېئىرىي تېپىشماقنىڭ مەزمۇنى كەڭ ۋە چوڭقۇر بولۇپ، كىشىنى خېلىلا ئويلاندۇرىدۇ.

خەلقپەرۋەر، ئادالەتپەرۋەر شائىر تەڭسىز زامان ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ مۇنۇلارنى يازغانىدى:

«قازاندەك قارايسۇن پەلەكنىڭ يۈزى،
جاپا بىرلە جۇپتۇر ۋاپا بىرلە تاق.

---

① بۇ شېئىر «تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1982 - يىل 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

ئەيسادەك كىشىگە بەرىپ بىر ئېشەك ،
ئېشەكتەك كىشىگە بەرىپ مىڭ بۇراق . ①

شائىر ئەھمەد خوجامنىياز ئوغلى 110 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ ، 1827 - يىلى ئۆز يۇرتىدا ۋاپات بولدى . ئۇنىڭ جەسىتى تۇيۇقتا قويۇلغان بولۇپ ، قەبرىسى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە .

① ئۇچار ئات ، تۇلپار .

مىر ھەسەن سەدائى

ئەدەبىياتىمىزغا «دىۋان سەدائى» ناملىق بىر شېئىرلار توپلىمىنى مىراس قالدۇرۇپ كەتكەن شائىر مىر ھەسەن سەدائى 18 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا قەشقەر شەھرىنىڭ بۇلاقبېشى مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

شائىرنىڭ ئۆز يۇرتىدا قانچىلىك ياشىغانلىقى ۋە ئۇ يەردىن سىرتقا قاچان چىقىپ كەتكەنلىكى، قاچان، قەيەردە ۋاپات بولغانلىقى نامەلۇم. شائىرنىڭ ئىسمى، يۇرتى ۋە تەخەللۇسى ھەققىدىكى مەلۇمات ئۇ ئۆزى قوقەند شەھىرىدە ھىجرىيە 1221 - يىلى (مىلادى 1806 - 1807 - يىللار) تۇ-زۇپ چىققان «دىۋان سەدائى» دىن مەلۇم. شائىر دىۋانىدا بۇ ھەقتە مۇنۇلارنى يازىدۇ:

«ئۆتمەي ئىشقىنىڭ بەھرىدىن، گەر قاپ بولۇپ نەھرىدىن،
بۇلاق بېشى شەھرىدىن ئېيتىپ بارىڭ دوستلارىم.»

«مىر ھەسەن ئاتىم، سەدائى دەپ ماڭا بولدى لەقەب،
مەئنى يوق يا مەسلىھەت مانەندى نەقىش بوريا.»

شائىر شېئىرلىرىدا يەنە دىۋانىنى پۈتكەن ۋاقتىنى، ئۆزىنىڭ شۇ ۋاقىتتا ئەللىك ياشقا يېتىپ قالغانلىقىنى قەيت قىلىپ ئۆتىدۇ.

شائىر سەدائىنىڭ شېئىرلىرىدا پاك ۋە سەممىي ئىشق - مۇھەببەت تۇيغۇلىرى، زۇلۇم، جاھالەت، نادانلىق ئۇستىدىكى ھەقلىق شىكايەتلەر ۋە ئىسيانكارلىق روھى ئەكس ئېتىدۇ. شۇنداقلا ئۇنىڭ شېئىرلىرى خۇراپىي دىنىي ئەقىدىلەر، تەركىدۇنياچىلىق قاتارلىق پاسسىپ ئامىللار-دىنمۇ خالىي ئەمەس.

«دىۋان سەدائى» ھىجرىيە 1337 - يىلى (مىلادى 1918 - يىلى) موللا زەپەرشۇكۇر مۇھەممەد ئوغلى ناملىق كىشىنىڭ خىراجىتى بىلەن تاشكەنت غولام ئارىف مەتبەسىدە نەشر قىلىنغان. شائىر ئەسىرىنىڭ ئەسلى قول يازما نۇسخىسى دۇشەنبە شەھىرىدە، تاجىكستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا 725 - نومۇر بىلەن ساقلىنىۋاتىدۇ.

موللا سدىق يەركەندى

موللا سدىق يەركەندى نەۋائى ئەسەرلىرىنى نەسرىي شەكىلدە ئىجادىي ئىشلەش يولىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن ، نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىنى راۋان ۋە پاساھەتلىك تىل بىلەن ھېكايىلەشتۈرۈپ چىقىپ ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى گۈلزارلىقىدا يەنە بىر خۇش پۇراق گۈل ئېچىلدۇرغان ئەدىبلەردىن بىرى .

موللا سدىق يەركەندى بۇ ئىشقا ئەينى ۋاقىتتىكى يەكەن ھاكىم بېگى مىرزامۇھەممەد ھۈسەيىن بەگنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن كىرىشكەن . ئاپتور ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىگە ئىككى خىل ئىسىم قويغانلىقىنى ، يەنى بۇ ئەسەر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىنى نەسرىيلەشتۈرۈش ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنى «نەسرىي خەمسە» دەپ ؛ ئەسەرنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ئۈچۈن ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلغان ھاكىم بەگكە بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئۇنى «نەسرىي مىرزامۇھەممەد ھۈسەين بەگ» دەپ ئاتىغانلىقىنى بېزىپ كېلىپ ، ئەسەر نامىدىن ئەبجەد ھېسابى بويىچە ئۇنىڭ بېزىلغان ۋاقتى كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى ئەسكەرتكەن . شۇ بويىچە ھېسابلىغاندا ، ئەسەر ھىجرىيە 1228 - (مىلادى 1813 -) يىلى بېزىلغان بولىدۇ .

موللاسدىق يەركەندى ئۆز ئەسىرى ئۈچۈن نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىدىن «ھەيرەتۈل ئەبرار» (ئاپتور بۇ پەلسەپىۋى داستاندىن 19- ماقالات بەھرام قىسسىسىنى تاللىۋالغان) ، «پەرھاد ۋە شېرىن» ، «لەيلى ۋە مەجنۇن» ، «سەددى ئىسكەندەر» داستانلىرىنى ، «سەبئەئى سەييارە» («يەتتە سەييارە») ئورنىغا نەۋائىنىڭ «لىسانۇتتەير» («قۇشلار تىلى») نامىلىق پەلسەپىۋى ئەسىرىنى تاللىۋالغان .

«نەسرىي مىرزا مۇھەممەد ھۈسەين بەگ» نى تۈزۈشتە موللا سىدىق يەركەندى ئۆزىنىڭ يېتىلگەن ئەدەب ، تىل ئۇستىسى ئىكەنلىكىنى نامايان قىلغان . ئەسەردە ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ، شۇنداقلا ، ئۇنىڭدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئامىللىرىمۇ ئۇچرايدۇ . شۇڭلاشقا بۇ ئەسەر تىلشۇناسلىق جەھەتتىمۇ مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە . ئەسەر بەدئىيلىك جەھەتتىمۇ ئاپتور ئىجادىنى ئورگىناللىقا ئىگە قىلغان .

يازغۇچى موللا سىدىق يەركەندى يەنە ، نەۋائىدىن ئىلگىرىلا «خەمسە» چىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كۆرۈنەرلىك نەتىجە ياراتقان ئەمىر خۇسراۋ دېھلىۋىنىڭ فارس تىلىدا ياراتقان چوڭ تېپىتكى چۆچەكلەر توپلىمى — «چاھار دەرۋىش» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان .

موللا سىدىق يەركەندىنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى نامەلۇم . ئەسرىنىڭ يېزىلغان ۋاقتىغا قاراپ ئۇنىڭ 18 - ئەسرىنىڭ ئاخىرى ۋە 19 - ئەسرىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ ئۆتكەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ .

ئەھمەدشا قارىقاشى

جامائەتچىلىكنىڭ سۆيۈپ ئوقۇشىغا مۇيەسسەر بولۇپ ، خەلق ئاغزىدىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن مەشھۇر ساتىرىك شېئىر «ئات قىسسىسى» ① نىڭ ئاپتورى ئەھمەدشا تەخمىنەن 18 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا قارىقاش ناھىيىسى قاپاقلا يېزىسى ھالايلى (ھويلا ئالدى) مەھەللىسىدىكى بىر ئوقۇمۇشلۇق دىنىي مۆتىۋەر ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ ، تەخمىنەن 19 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا ۋاپات بولغان .

ئەھمەدشانىڭ دادىسى مۇبارەكشا قاپاقلا يېزىسىدىكى مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى ئىدى . ئەھمەدشا دەسلەپكى بىلىمنى دادىسى قولىدا ئالغان ، 17 ياشلارغا كىرگىنىدە قەشقەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتى — «خانلىق مەدرىسى» گە بېرىپ ئوقۇغان ، ئۇ ئەزەلدىن مودا بولۇپ كېلىۋاتقان ئىشقىي - مۇھەببەت تېمىسىدىن ، قەسىدىچىلىكتىن ھالقىپ ئۆتۈپ ، ئۆز خاراكتېرىگە مۇناسىپ ھالدا (ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ئۇ ناھايىتى خۇش چاقچاق ، ھەزىلكەش كىشى ئىكەن) ، دەۋرىدىكى قالاق ، سەلبىي تەرەپلەرگە تىغ ئۇرىدىغان ساتىرا (ھەزىل) ژانىرىنى ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلى قىلىپ تاللىۋالغان .

ئەھمەدشا قەشقەردىكى ئوقۇشنى تاماملاپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قارىقاشتىكى «گوزەر» مەدرىسىگە مۇدەررىس قىلىپ تەينىلەنگەن ، ئۇ ئاتقا ھېرىسمەن كىشى بولغىنى ئۈچۈن ، قەشقەردە بىللە ئوقۇغان ، كېيىن

---

① ئەھمەدشا قارىقاشنىڭ بۇ شېئىرى ئەڭ دەسلەپ 1948 - يىلى ، غۇلجىدا نەشر قىلىنىدىغان «ئىتتىپاق» ژۇرنىلىدا ، يازغۇچى زۇنۇن قادىرنىڭ نەشرگە تەييارلىقى بىلەن «يامان ئات ھەققىدە مۇخەممەس» دېگەن نام بىلەن بېسىلىپ چىققانىدى . كېيىن بۇ شېئىر يەنە «سالامنامە» ، «نەزەر مۇپتىغا خەت» دېگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتالدى .

يۇرتىغا قايتىپ ئافسۇدا مۇپتى بولغان نەزەر ئىسمىلىك ساۋاقدىشىغا 50 تەڭگە يوللاپ ، ئافسۇنىڭ ياخشى ئېتىدىن بىرنى ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان . دەل بىر يىل توشقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئاخىرى ساۋاقدىشى ئەۋەتكەن ئاتنى تاپشۇرۇۋالغان . ئاتنىڭ ئەيىب ، نۇقسانلىرى كۆپ بولغاچقا ئۇ ئىزا ـ ئاھانەتكە قېلىپ كۆپ ئاۋارىچىلىق تارتقان . ساۋاقدىشى نەزەرنىڭ ۋاپاسىز ، دىيانەتسىزلىكىگە قاتتىق غەزەپلەنگەن ئەھمەدشا «ئات قىسسىسى» دەپ ئاتالغان مۇخەممەس شەكلىدىكى بۇ شېئىرنى يېزىپ نەزەر مۇپتىنىڭ ئەۋەتىپ بەرگەن .

ئەھمەدشا قارىقاشى بۇ مۇخەممەسىدە ئۆتكۈر ، ئوبرازلىق ، يۇمۇرىستىك تىل ۋاستىسى ئارقىلىق كىشىلىك ئەخلاققا يات بولغان ئاچكۆزلۈك ، ساختىپەزلىك ، ئالدامچىلىقتەك ئىللەتلەرنى غەزەپ بىلەن قامچىلىغان .

شائىرنىڭ يېقىندا تېپىلغان «مېۋىلەر ۋەسپى» ناملىق ئەسىرى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى مۇنازىرە ژانىرىغا مەنسۇپ نەزمى ئەسەر بولۇپ ، ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن يازما ئەدەبىياتقا كىرگەن مېۋىلەر مۇنازىرىسى تېمىسىدىكى ئەسەرلەرگە مەزمۇن جەھەتتىن ئوخشاپ كەتسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبى روشەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ .

ئىبراھىم مەشھۇرى

1983 - يىلى ئۆكتەبىردە يەكەندىن بىر قول يازما غەزەللەر توپلىمىنىڭ تېپىلىشى بىلەن ئىبراھىم مەشھۇرىنىڭ نامى مەلۇم بولدى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۇستىدىكى تەتقىقات قولغا ئېلىنىدى. ①

شائىرنىڭ «دىۋان مەشھۇرى» دەپ نام بېرىلگەن غەزەللەر توپلىمىدىن ئۇنىڭ يەكەنلىك شائىر ئىكەنلىكى مەلۇم. دىۋاندا بېرىلگەن شائىرنىڭ يەكەن ھاكىمى ئېزىز بەگكە ئاتاپ يازغان مەرسىيىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ 30 - ، 40 - يىللىرى مۇھەممەد ئېزىز ھاكىمبەگ يەكەن ۋە خوتەنلەردە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىللەردە، يەنى، 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا يەكەندە ياشاپ ئىجاد ئەتكەن شائىرلاردىن بىرى دەپ ئېيتالايمىز.

ئىبراھىم مەشھۇرىنىڭ دىۋانى 205 غەزەل، ئۇچ مۇخەممەس، بىر مۇسەددەس، ئىككى تەرجىبەند، ئىككى مەرسىيە ۋە بىر مۇناجاتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، جەمئىي 3960 مىسرادىن تۈزۈلگەن. شائىر ئۆز شېئىرلىرىدا ئاجايىپ گۈزەل لىرىك مىسرالار ئارقىلىق ساپ مۇھەببەتنى كۈيلەپ، ئۆزىنىڭ ئەركىن مۇھەببەت كۆز قارىشىنى شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ئىچىگە قويۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى دېموكراتىك تەلىپىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

ئىبراھىم مەشھۇرى دىۋاندا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىي تىلىنى پىششىق بىلگەن، ئابدۇرەھمان جامى، ئەلىشىر نەۋائى، سەككاكى قاتار-

---

① بۇ قول يازما توپلام يولداش مەمتىمىن يۈسۈپىنىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن 1985 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. توپلامدا م. يۈسۈپىنىڭ مەشھۇرى ھەققىدىكى تەتقىقاتىمۇ قوشۇپ بېرىلدى.

لىق سۆز ئۇستىلىرىدىن مەستايىدىل ئۆگەنگەن يېتۈك لىرىك شائىر سۈ-
يىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ . ئەمەلىيەتتىمۇ ، ئىبراھىم مەشھۇرى ئۆز
شېئىرلىرىنى ئاجايىپ كۆركەم مەنا ۋە سۆز ئۇنچىلىرى بىلەن بېزىگەن
ماھىر سەنئەتكاردۇر . ئۇ شېئىرلىرىدا جامى ، نەۋائى ۋە فۇزۇلىلارغا تەقلىد
قىلىدۇ ، مۇئاشىرە قىلىدۇ ۋە بەھىس قىلىدۇ .

شائىر شېئىرلىرىدىن ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىغا بولغان نارازىلىقىنى ،
ئېچىنىشىنى كۆرىمىز . ئۇ رىياكار سوپىلار ، بېخىل بايلار ، تاماخور
سەللىلىكلەر ، جاھىل مۇتەئەسسىپلەردىن نەپرەتلىنىدۇ . شائىر ئۆزىنىڭ
زامانىدىن خورۇلۇق كۆرمەي ، يۇقىرىقىدەك ئەزگۈچى ، تەييارتاپلار تەبە-
قىسىدىن نەپرەتلىنىپ جاھانگەشتە - سەرگەردانلىق ، غۇربەتچىلىك
ئىچىدە ھايات كۆچۈرگەنلىكىنى ، قەلەمنى ئۆزىگە ئاشىنا تۇتۇپ دەردىنى
تۆككەنلىكىنى ئۆز شېئىرلىرىدا ئىپادە قىلىدۇ .

ئىسمائىل بەگ

ئىسمائىل بەگ (بى نىشان) 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ، 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ ئۆتكەن ئەدىبلەرنىڭ بىرى . بىزگە ئۇنىڭ مىلادىيە 1827 - يىلى يازغان چوڭ تېپىكى داستانى — «پەندنامە» بىلەن ، 1842 - يىلى تۆزۈپ چىققان «دىۋان بى نىشان» ناملىق توپلىمى مەلۇم .

هازىر شىنجاڭ تارىخىي مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان ئون مىڭ 948 مىسرا بەيىتتىن قۇرۇلغان «پەندنامە» داستانى تەسەۋۋۇپ مەزمۇنىدىكى دىداكتىك ئەسەر بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ مەرىپەت ، ئەخلاق - دىيانەت ھەققىدىكى كۆز قاراش ، مۇلاھىزىلىرى ، شۇنداقلا ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك پەند - نەسىھەتلىرى ئۆزى ۋەكىللىك قىلغان تەسەۋۋۇپ ئېقىمىنىڭ دۇنيا قارىشى ، تەشەببۇسلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇلگەن هالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان .

شائىرنىڭ «دىۋان بى نىشان» ناملىق توپلىمى ئۇنىڭ ئىشق - مۇھەببەت ، ئىلىم - مەرىپەت ، ئەدەب - ئەخلاق ۋە مېهنەت تېمىسىدىكى بىر قىسىم غەزەل ، مۇخەممەس ۋە رۇبائىلىرىدىن تەشكىل تاپقان .

ئابدۇرەھىم نىزارى

ئۆزبېكلەرنىڭ باي ئىجادىي مىراسلىرى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ گۈللەنگەن بىر دەۋرىنى ئاچقان شائىر ئابدۇرەھىم نىزارى ئەدەبىياتىمىز تارىخىدا مۇھىم ۋە ھۆرمەتلىك ئورۇن تۇتىدۇ.

ئابدۇرەھىم نىزارى ① 1843 - يىلى يازغان «دۇررىلىنەجات» («نىجاتلىق ئۇنچىلىرى») ناملىق ئەسىرىدە بەرگەن:

«ئۆمۈر داغى ئالتىمشۇ يەتتى،
يەتمىشكە يېقىن ئۇمىد كەتتى.»

دېگەن مەلۇماتقا ۋە ھازىرغىچە ئىگىلىگەن ئەھۋاللارغا ئاساسلانغاندا، شائىر 1776 - يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ بۇلاقبېشى مەھەللىسىدە كىچىك قول ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ دەسلەپ كونا مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقارغاندىن كېيىن، قەشقەر «خانلىق مەدرىسى» تە ئىلىم تەھسىل قىلغان.

كىچىكىدىنلا ئەدەبىياتقا ھەۋەس باغلىغان نىزارى ئوقۇش ھاياتى داۋامىدا ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئەدەبىيات پېشۋالىرى — فىردەۋسى، شەيخ سەئىدى، خۇسراۋ دېھلىۋى، خوجا ھافىز شىرازى، بىدىل، ئابدۇرەھمان جامىلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن پۈختا تونۇشقان، بولۇپمۇ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋالىرىدىن نەۋائى، لۇتفى، سەككاكى قاتارلىق ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىرلارنىڭ ئىجادىيەتلىرىنى چوڭقۇر ئۆگىنىپ، ئۇنىڭدىن بەدىئىي ئوزۇق ئېلىش بىلەن بىللە ئۇلارغا

---

① «نىزارى» شائىرنىڭ تەخەللۇسى بولۇپ، «غەملىك» مەنىسىدە.

ئىجادىي ھالدا ياندىشىپ ئەدەبىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان . شائىرنىڭ «مۇخەممەس نىزارى» توپلىمىغا كىرگۈزگەن بىر قىسىم شېئىرلىرى ئەنە شۇ چاغلاردا يېزىلغانىدى . ئۇ ، ئىلىمنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە ماھارەت يېتىلدۈرۈش بىلەنلا قالماي ، يەنە خەتتاتلىق سەنئىتىنىمۇ ئىگىلىگەنىدى .

شائىر ياشىغان دەۋر (18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمى) ئۇيغۇر خەلقى مانجۇر ھاكىمىيىتى ۋە ئۆز ئىچىدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى ئاستىدا ئېزىلىپ ، ئىنتايىن جاپا - مۇشەققەتلىك ئېغىر تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان دەۋرگە توغرا كەلدى . شائىر ئۆمرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى كەمبەغەللىك ئىچىدە ئۆتتى . ئۇ ئۇزاق زامان كىشىلەرنىڭ خەت - چەكلىرىنى يېزىپ بېرىش ، تۇرلۇك كىتاب نۇسخىلىرىنى كۆچۈرۈش بىلەن تۇرمۇش ئۆتكۈزدى .

شائىرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى بايانلاردىن مەلۇمكى ، نىزارىنىڭ ئىقتىدارى ۋە ئەدەبىي تالانتى شۇ چاغدىكى قەشقەر ھاكىمى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ ئالاھىدە دىققىتى ۋە قوللىشىغا ئېرىشكەن . 50 نەچچە يېشىغىچە ئوقۇ - ئوقۇتۇش ، كاتىپلىق ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆز ھاياتىنى پەقەرلىك بىلەن ئۆتكۈزگەن شائىرنى 1830 - يىللىرى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئۆز ئوردىسىغا ئالدۇرۇپ مىرزا (كاتىپ) لىق خىزمىتىگە تەيىنلىگەن ۋە ئۇنىڭغا ئەدەبىي ئىجادىيەت ئۇچۇن ئوڭۇشلۇق شارائىت يارىتىپ بەرگەن . شۇڭا شائىر ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئەدەبىي ئىجادىيىتىنىڭ راسا گۈللەنگەن دەۋرى بولدى .

نىزارى نەۋائىنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتۇپ ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى خەلق ئارىسىغا تارقىتىشتا ئەڭ كۆپ ئەمگەك قىلغان ، ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى نەۋائى دۇردانىلىرىنى كۆچۈرۈشكە سەرپ قىلغان . نىزارى كۆچۈرگەن نەۋائى كۇللىياتىنىڭ تولۇق بىر قول يازمىسى ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئە . نەۋائى نامىدىكى دۆلەت ئەدەبىيات مۇزېيىنىڭ قول ياز-

مىلار فوندىدا ساقلانماقتا . ①

نەۋائى ئەسەرلىرى ئۇستىدىكى ئەمگەكلەر كېيىنكى مەزگىللەردە نىزارىنىڭ نەۋائى ئىزىدىن مېڭىپ ، 19 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نىزارى «خەمسە» چىلىكىنىڭ مەيدانغا چىقىشىغا ئالاھىدە زېمىن ھازىرلىدى .

ئۆز تالانتى ، تىرىشچانلىقى ، ئىقتىدارى بىلەن زامانىسىدە تونۇلۇپ مەشھۇر بولغان نىزارى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشى بىلەن ئەتراپىغا تونۇلغان شائىرلار ، تارىخچىلار ، ئالىم ۋە سەنئەتكارلارنى ، ماھىر خەتتات ۋە رەسساملارنى توپلاپ شۇ دەۋر مەدەنىيىتىدە يېڭى بىر گۈللىنىشنىڭ سەھىپىسىنى ئاچتى . ئەنە شۇ مەزگىللەردە زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ نىزارىنى ئۆز ئالدىغا چاقىرىپ مۇنداق دەيدۇ :

چۇ ئۇششاقلارنىڭ ھېكايانى ،
كى باشدىن ئۆتكەن رىۋايانى .
قىلىپ جەمئىي نەزىم ، ئەيلەسە خوبدۇر ،
كەلامى تەبىئەتكە مەرغۇبدۇر .

نىزارى ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىدۇ . ئۆز خەلقىگە ئۇستازى نەۋائىدەك گۈھەرلەر خەزىنىسىنى تەقدىم قىلىش نىيىتىگە كېلىدۇ ۋە بۇ مەقسەت يولىدا تىرىشىدۇ . ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي تۇرپان ۋاڭى ئەفرىدۇننىڭ تەكلىپى بىلەن زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ زامانىسىنىڭ مەشھۇر ئەدىبلىرى نىزارى ، زىيائى ۋە غەرىبىنى ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىدۇ . 1841 - يىلىدىن 1843 - يىلغىچە بولغان ئۇچ يىل ۋاقىت ئىچىدە ئۇلار تۇرپان شەھىرىدە ئەفرىدۇن ۋاڭ ئۆزلىرىگە بەرگەن ئىمكانىيەتتىن تولۇق پايدىلىنىپ ئىجادىيەت ۋە ئەسەرلىرىنى قايتا ئىشلەش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ھەمدە ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ بىرلەشمە توپلىمىنى ئىشلەپ چىقىدۇ .

نىزارى ، زىيائى ، غەرىبىلەر ئىجادىي ھەمكارلىقتا ئىشلىگەن بۇ

---

① «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (قازاقستان «نائۇكا» نەشرىياتى ، 1983) 113 - بەت .

توپلام ئون سەككىز داستان ، قىسسە ۋە يىگىرمە تۆت ھېكايەتتىن تۈزۈلگەن . ①بۇ داستان ، قىسسەلەرنىڭ توققۇزى زور ھەجىمدە بولۇپ ، ئۇنىڭ «مۇقەددىمە» قىسمى (توپلامدا «مۇقەددىمە» دېيىلمىگەن بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە شۇنداق دەپ ئاتاش مۇۋاپىق تېپىلدى) بىلەن «فەرھاد - شېرىن» ، «لەيلى - مەجنۇن» ، «مەھزۇن - گۈلنىسا» ۋە «رابىئە - سەئدىن» داستانلىرى ، شۇنداقلا ، توپلامدىكى ھېكايەتلەرنىڭ كۆپچىلىكى نىزارى قەلىمىگە مەنسۇپتۇر .

نىزارى ئۆز خەلقىدىن ئۇيغۇر «خەمسە» سىدىكىدەك بىر يۈرۈش جەۋھەرلەرنى تەقدىم قىلىشنى مەقسەت قىلغانىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ توپلامغا كىرگەن يوقىرىقى بىر يۈرۈش نادىر ئەسەرلىرى بىلەن كۆزلىگەن مەقسىتىگە تولۇق يەتتى .

مەلۇمكى ، «فەرھاد - شېرىن» داستانى شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . بۇ داستان يارىتىلىشتىن بۇرۇنلا ئۇنىڭ ۋەقەلىكى خەلق ئىچىدە رىۋايەت - چۆچەكلەر قاتارىدا كەڭ تارقىلىپ ، ئەسىرلەر بويى ئېغىز يۈرگەن ھەمدە كېيىن 7 - ئەسىردە ئۆتكەن ئىران شاھى خۇسراۋنىڭ نامى بىلەن باغلىنىپ ، ئىران خەلقى ئارىسىدا «خۇسراۋ - شېرىن» نامى بىلەن تونۇلغان . ئۇنى بىرىنچى قېتىم 10 - ئەسىردە ياشىغان ئىران شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى يازما ئەدەبىيات ھالىتىگە كىرگۈزگەن . 12 - ئەسىرگە كەلگەندە ئازەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجەۋى يەنە شۇ نام بىلەن بۇ داستاننى فارس تىلىدا يېزىپ ، ئۆزىنىڭ مەشھۇر «خەمسە» سىگە كىرگۈزگەن . 14 - ئەسىرگە كەلگەندە ئەمىر خۇسراۋ دېھلەۋىمۇ نىزامىنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ خېلى زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغان .

---

① بۇ توپلامنىڭ ھازىر ئىككى قول يازما نۇسخىسى بولۇپ ، ئۇنىڭ نىزارى كۆچۈرۈپ چىققان «غەربىلەر ھېكايىتى» نامى بىلەن ئاتالغان نۇسخىسى لېنىنگرادتا ، يەنە بىر نۇسخىسى «مۇھەببەت داستانلىرى» نامى بىلەن (بۇ نام مۇزېيى خادىملىرى تەرىپىدىن قويۇلغان) شىنجاڭ تارىخىي مۇزېيىدا ساقلانماقتا . بۇ نۇسخا ئىچىدىكى نىزارى قەلىمىگە مەنسۇپ داستانلار 1985 - يىلى 9 - ئايدا مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى .

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىگە كىرگۈزۈلگەن «فەرھاد - شېرىن» داستانى بەش داستان ئىچىدە سالماقلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. نەۋائى بۇ داستاننى يېڭى سيۇژىت، يېڭى پىكىر ۋە بەدىئىي قىياپەت بىلەن يېزىپ چىققان.

نىزامى ئەلىشىر نەۋائى ئىزدىن مېڭىپ «فەرھاد - شېرىن» داستاننى يازغاندا، نەۋائىغا تەقلىدچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقماي، بەلكى يېڭى بىر ئىجادىي يول بىلەن ماڭغان. نەۋائى ئوتتۇرىغا قويغان پىكىر ۋە تەسۋىرلەرنى تەكرارلىمىغان. نەۋائى ئۆز داستانىنى ئاروۇز ۋەزنىدىكى «بەھرى ۋافىر» دەپ ئاتالغان بەھرىدە يازغان بولسا، نىزامى مۇتەقارىب بەھرىدە ئۆزىگە خاس يېنىك ئۇسلۇب بىلەن يازغان.

نىزامى ئەلىشىر نەۋائىنى ئۆز ئۇستازى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىپ، ئۇنىڭغا بولغان ئىززەت - ھۆرمىتىنى، چوڭقۇر ئىخلاسمەنلىكىنى ئوچۇق ئىپادىلەيدۇ. ئۇ ھەر بابىنىڭ ئاخىرىدا كەمتەرلىك بىلەن: «بىز بۇ داستانىنى ئوقۇغان ئادەمگە يېنىك بولسۇن ئۈچۈن قەدىرئەھۋال قىسقا بايان قىلدۇق، بۇلارنىڭ تەئرىپى نەۋائىنىڭ 〈 خەمسە 〉 سىدە ئۇزۇن بايان قىلىنغان، ھەممە سۆز تولۇق ئېيتىلغان» دەيدۇ.

※ ※ ※

«لەيلى - مەجنۇن» ئەسلىدە كىشىلىك ئەركىنلىكى ۋە ئىنسانىي مۇھەببەتنى كۈيلەيدىغان ئەرەب رىۋايىتى ئىدى. بۇ رىۋايەت ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن تارتىپلا شەرق خەلقلىرى ئارىسىدا قىسسە شەكلىگە كىرىپ كەڭ تارقالغان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى ئەدەبىياتىدىكى ئەنئەنىۋى سيۇژېتقا ئايلىنىپ كەتكەن. «لەيلى - مەجنۇن» سيۇژېتىنى بىرىنچى بولۇپ يازما ئەدەبىياتقا نىزامى گەنجەۋى ئېلىپ كىرگەن ۋە شۇنىڭدىن كېيىن فارس تىلىدا بىر قاتار «لەيلى - مەجنۇن» داستانلىرى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، 15 - ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدا «لەيلى - مەج-

نۇن» داستان سۈپىتىدە مەيدانغا چىقمىغاندى . ئەلىشىر نەۋائى تۇنجى قېتىم ئەينى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ــ «چاغاتاي تىلى» دا «خەمسە» يارىتىشتىن ئىبارەت مۇشكۈل ۋەزىپىنى ئادا قىلىپ ، «لەيلى - مەجنۇن» نىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىنى مەيدانغا چىقاردى . نەۋائىدىن كېيىن ، تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئەدەبىياتىدا نەچچە ئونلاپ «لەيلى - مەجنۇن» داستانى ئوتتۇرىغا چىقتى ، شۇنىڭ بىلەن ئەسلى ئەرەب رىۋايىتى بولغان بۇ سيۇژىت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى زېمىنىدىمۇ كۆكلەپ مېۋە بېرىشكە باشلىدى . ئەنە شۇنداق مېۋىلەرنىڭ بىرسى ئابدۇرەھىم نىزارىنىڭ «لەيلى - مەجنۇن» داستانىدۇر .

نىزارى «لەيلى - مەجنۇن» داستانىنى يازغاندا ، لەيلى ۋە مەجنۇنلارنىڭ ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىسىنى ئاددىيلا تەكرارلاپ قويۇش بىلەن چەكلەنمىدى ، بەلكى ئۇ ، ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ئۇلۇغ شائىرلارغا ئوخشاش ، بۇ رىۋايەتنى بىر ۋاستە دەپ بىلىپ ، ئونىڭ سيۇژىتىغا ئىجادىي مۇناسىۋەتتە بولدى . شائىر بۇ رىۋايەت سيۇژىتىنى 19 - ئەسىر ئۇيغۇر ھاياتىنىڭ رېئاللىقى بىلەن قايتا يۇغۇردى . چۈنكى نىزارى ياشىغان دەۋردىكى قەشقەردە يەنىلا ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتى ۋە فېئودالىزمنىڭ ئاسارىتى ھۆكۈم سۈرەتتى . بۇ خىل ئەھۋال كىشىلىك ئەركىنلىكىگە ، ئىنسانىي مۇھەببەتكە ئىنتىلگەن ئىلغار كۈچلەرنىڭ بېشىغا يەنىلا بالايى - ئاپەتلەر كەلتۈرمەكتە ئىدى . بۇ رېئاللىقنى بىۋاستە كۆزىتىكەن شائىر نىزارى لەيلى - مەجنۇنلار پاجىئەسىنىڭ ئەرەب سەھرالىرىدىلا ئەمەس ، قەشقەردىمۇ يۈز بېرىۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر چۈشەنگەنىدى . بۇ خىل رېئاللىققا نىسبەتەن نارازىلىقى كۈچەيگەن شائىر قولىغا قەلەم ئېلىپ ، لەيلى تېمىسالىدا كىشىلىك ئەركىنلىكى بوغۇلغان قەشقەر قىزلىرىنىڭ ئاھۇ پەريادىنى ، مەجنۇن ۋۇجۇدىدا بولسا ، زىندانغا بەند قىلىنغان ئۇيغۇر يىگىتلىرىنىڭ غەزەپ يالقۇنلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى . « لەيلى - مەجنۇن» داستانى شائىرنىڭ تەنقىدىي رېئالىزمغا قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقانلىقىنىڭ بىر ئىپادىسى ئىدى .

ئومۇمەن ، نىزارىنىڭ «لەيلى - مەجنۇن» داستانى 19 - ئەسىر ئۇيغۇر

غۇر ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى يۇزلىنىشىنى ئېنىقلاشتا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان ئەسەرلەرنىڭ بىرسىدۇر .

※ ※ ※

نىزارى ئارقىدىنلا ، «لەيلى - مەجنۇن» غا ئوخشاپ كېتىدىغان پاجىئە ـــ ئۆز زامانىسىدە قەشقەرنىڭ كۆكچى يېزىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئەمەلىي ۋەقەگە ئاساسەن ، چوڭقۇر رېئالىزم روھىدىكى «رابىيە - سەدىن» داستانىنى يازدى ۋە بۇنىڭ بىلەن تەڭدىي رېئالىزمغا يول ئاچتى .

شائىر نىزارى ئىككى ياشنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسىنى سيۇژېت قىلىش ئارقىلىق فېئوداللىق تۈزۈمگە ، جۇملىدىن ، فېئوداللىق ئائىلە - نىكاھ تۈزۈمىگە كەسكىن قارشى چىقىدۇ .

ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى رابىئە ـــ گۈزەل ، ئاقكۆڭۈل ، پاك ۋىجدانلىق ، ساپ مۇھەببەت ئىگىسى ، زۇلۇمغا قارشى دادىل يۈرەك ئۇيغۇر قىزى . ئۇ ، ساپ مۇھەببەت يولىدا فېئودال كۈچلەرنىڭ ھەر خىل زىيانكەشلىكىگە دۇچار بولىدۇ ۋە ئاخىرى دەرد - ئەلەم ، قايغۇ - ھەسرەت ئىچىدە ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ . رابىيە ۋە سەئىدنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرى چوڭقۇر ، تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ ، ئۇ ھەقىقىي مۇھەببەت ۋە ئەركىنلىككە تەلپۈنگەن ، لېكىن فېئوداللىق جەمئىيەتتە ئۆز ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلىنىپ ، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ئورتاق تەقدىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

ئەسەر بەدىئىيلىك جەھەتتىن كامالەتكە يەتكەن بولۇپ ، شائىرنىڭ ئۆتكۈر قەلبى ئاستىدا ئېپىك ۋەقەلەر بىلەن دولقۇنلۇق لىرىك ھېسسىيات ۋە پەلسەپىلىك پىكىر - مۇلاھىزىلەر بىر - بىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن . داستاندا ئاجايىپ باي تەسەۋۋۇر كۈچى ، ئوخشىتىش ، جانلاندۇرۇش ۋە باشقا بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئومۇملاشتۇرۇپ قوللىنىلغان . شائىر ئۆز قەھرىمانى رابىئەنى ئاي بىلەن قۇياشقا ، خۇش پۇراق قىزىل

گۈلگه ئوخشىتىپ تەسۋىرلىسە ، سەلبىي ئوبراز جابىرنى شۇملۇقلۇقنىڭ سىمۋولى قاغىنا ئوخشىتىدۇ .

ئومۇمەن ، ئىلغار دېموكراتنىڭ غايىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن بۇ ئەسەر بۇگۈنكى كۈندىمۇ يەنىلا زور رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە .

نىزارى داستانچىلىقىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى — قەھرىمانىنىڭ ئىچكى كىشى كەچۈرمىشىگە تولىراق ئېتىبار بېرىشتىن ئىبارەت . شائىر ئۆز قەھرىمانلىرىنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى غەزەل شەكلى بىلەن ، چوڭقۇر ۋە كۈچلۈك ھاياجان ئىچىدە سۈرەتلەپ بېرىپ ، ئوقۇغۇچىدا قەھرىمانلارغا نىسبەتەن چوڭقۇر ھېسداشلىق ئويغىتىش مەقسىتىگە يېتەلىگەن . شائىر-نىڭ داستانلىرىغا كىرگۈزگەن غەزەللىرى مەيلى مەزمۇن ياكى بەدىئىيلىك جەھەتتە بولسۇن بىرقەدەر يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بولۇپ ، بۇ ئۇنىڭ غەزەلچىلىكتىمۇ پىشقان لىرىك شائىر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . نىزارىنىڭ يەنە بالىلار تونۇرۇلۇقىمۇ يازغان بىرمۇنچە شېئىرلىرى بار .

نىزارى 1839 - يىللىرى زوھۇرىدىن ھاكىم بەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قەشقەردە قولغا ئالغان «دۇررۇلنەجات» ①(«نىجاتلىق ئۇنچىلىرى») ناملىق ئەسىرىنى تۇرپاندا قايتا ئىشلەپ تاماملىدى . بۇ ئەسەردە ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ تۆزۈمچان بولۇشى ، ئەمەلدارلارنىڭ ئادىل ۋە ئاقىل بولۇشى ، خەلقنى كۆيۈنۈشى كېرەكلىكى ئۆتكۈر سوئال - جاۋاب بىلەن ۋەز - نەسىھەت قىلىنىدۇ . سوئال مۇدبىر خۇدبىن ناملىق سەلبىي ئوبرازنىڭ ئاغزىدىن بېرىلىپ ، جاۋاب مۇقبىل رەۋشەندىل ناملىق ئىجابىي ئوبرازنىڭ ئاغزىدىن ئېلىنىدۇ . تۆزۈلۈشى نەسرىي - نەزىم شەكلىدە بولۇپ ئومۇمىي كىتاب 88 سوئالغا 92 جاۋاب بىلەن ئاخىرلىشىدۇ .

نىزارى ئۆز زامانىسىنىڭ ئىلغار پىكىرلىك كىشىسى بولغانلىقتىن ، خەلقىنىڭ كۈيىنى كۈيلەپ ، پۈتۈن ئەسەرلىرىنى خەلق ئاممىسىغا بېغىشلىدى . ھۆكۈمران تەبىقىلەرگە خۇشامەت قىلىپ ، ئۇلارنى ماختاشتىن ئۆزىنى ساقلىدى . شائىر ئۆز ئەسەرلىرىدە كىشىلىك جەمئىيىتىنى ئىنسان-

---

① بۇ ئەسەرنىڭ «زاد ئۇلنەجات» («نىجاتلىق ئوزۇقلىرى») ، «دەھرۇلنەجات» («نىجاتلىق دۇنياسى») ناملىق نۇسخىلىرىمۇ بار .

پەرۋەرلىك ، ۋاپادارلىق ، سەمىمىيلىك ، مەردلىك ، گۈزەللىككە ۋە دىيا-
نەتكە چاقىردى . ئالدامچىلىق ، مۇناپىقلىق ، زالىملىقنى نەپرەت قامچىسى
ئاستىغا ئالدى . ئۇ ، يەنە ئۆز ئەسەرلىرىدە چەت تىللارنى مۇمكىن قەدەر ئاز
ئىشلىتىپ ، خەلققە چۈشىنەرلىك تىل ، يېنىك ۋە سادا ئۇسلۇب ئىش-
لەتتى . شائىرنىڭ ئىجادىي ئەسەرلىرى ئەدەبىيات خەزىنىسىدىكى ئېسىل
بايلىق ھېسابلىنىدۇ .

شائىرنىڭ تۇرپاندىن (ئاساسلىقى ، لۈكچۈندىكى ئەفرىدۇن ۋاڭ
ئوردىسىدىن) قەشقەرگە ، زوھۇرىددىن ھاكىمبەگ ھۇزۇرىغا قاچان قايتىپ
كەلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس (بۇ ھەقتىكى يىلنامىلەردە ئىلگىرى - كېيىنلىك
مەۋجۇت) . ئومۇمەن ، شائىر قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قەشقەر ئوپالىنىڭ
قۇمباغ (ئازىغ) كەنتىدىكى زوھۇرىددىن ھاكىمبەگ تەيىن قىلىپ بەرگەن
ئارامگاھىدا داۋالىنىپ دەم ئالغان ۋە مۇشۇ مەزگىلدە «ھەزرىتى
مولالام» (مەھمۇد قەشقەرى) تەزكىرىسىدىن پايدىلىنىپ ، «دىيارى ئىسلام»
ناملىق كىتابىنى يازغان . مۇتەپەككۇر ، رېئالىزمچى شائىر ئابدۇرەھىم
نىزارى 1848 - يىلى ۋاپات بولدى . ئۇنىڭ جەسىتى «ھەزرىتى مولالام»
قەبرىسى جايلاشقان دۆڭلۈكنىڭ غەربىي شىمال يانباغرىغا قويۇلدى .
نىزارى قەبرىسى ھېلىمۇ شۇ جايدا «ئابدۇرەھىم سىجىلات مەقبەرىسى» نامى
بىلەن مەشھۇر .

نورۇز ئاخۇن زىيائى

نورۇز ئاخۇن زىيائى ئابدۇرەھىم نىزارىنىڭ زامانداشى ۋە يېقىن دوستى ئىدى. نىزارى لۇكچۇن ۋاڭ ئوردىسىدا تۇزگەن توپلىمىنىڭ خاتىمىسىدە زىيائى ھەققىدە:

«زىيائى لەقەب بار ئىدى دىلپىسەند،
مۇساھىب بولۇپ بىزگە ئۇل دەرمەند.»

دەپ يېزىپ، بىر تەرەپتىن ئىككىسىنىڭ قېلىن دوست - ئۇلپەت ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇپ ئۆتىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ، شائىر ئا. نىزارى بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭ باش كاتىپلىقىدىكى زوھوردىن ھاكىمبەگ دىۋانخانىسىغا ئىشقا كىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئون نەچچە يىل بەگ، ۋاڭلارنىڭ ئوردىسىدا كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن بولسىمۇ، ھاياتتىن ھېچ خوۋلۇق كۆرمەيدۇ، ئاغرىپ قالغىنىدا باشپاناھسىز قېلىپ جىق جاپالار تارتىدۇ. بۇ شائىرنىڭ 1843 - يىلى يازغان «مەھزۇنۇل ۋاھىزىن» («مۇڭلۇق ۋەزلەر») ناملىق داستانىنىڭ مەيدانغا چىقىشىدىكى ئاساسىي سەۋەبلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالىدۇ.

نىزارى بىللە ئۆتكەن دوستلۇق، مەسلەكداشلىق، ئىشداشلىق ھاياتى زىيائى ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالىدۇ. ئۇ بۇ مەزگىلدە بەدىئىي ئىجادىيەت جەھەتتە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرىدۇ. 1841 - يىلدىن 1843 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇ نىزارى بىلەن بىللە تۇرپانغا — ئەفرىدۇن ۋاڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغىنىدا ئۆز ئەسەرلىرىنى قايتا ئىشلەپ، نىزارى بىلەن ھەمكارلىقتا

تۇزگەن ئەدەبىي توپلامغا ئۆزىنىڭ «ۋامۇق - ئۇزرا» ، «مەسئۇد - دىلئارا» داستانلىرىنى كىرگۈزىدۇ ھەمدە توپلام تەركىبىگە كىرگەن ئەڭ يىرىك ئەسەر — «چاھار دەرۋىش» نى نىزارى بىلەن بىرلىكتە يېزىپ چىقىدۇ .

«چاھار دەرۋىش» ئەسلىدە ئەمىر خۇسراۋ دېھلىۋىنىڭ فارس تىلىدا ياراتقان چوڭ تېپىكى چۆچەكلەر توپلىمى ئىدى . نىزارى ۋە زىيائىدىن بۇرۇن موللا سىدىق يەركەندى بۇ توپلامنى ئەسلىسىگە سادىق بولغان ھالدا نەسرىي شەكىلدە ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ چىققانىدى . نىزارى ۋە زىيائى بۇ ئەسەرنى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ، ئۇيغۇر داستانچىلىقى ئەنئەنىسى بويىچە ئىجادىي ئىشلەپ ، ئۇنى نەزمىي شەكىلدە يېزىپ چىقتى . داستاننىڭ تىلى خەلق تىلىغا يېقىن بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر دىئالېكتى كۆزگە خېلى چېلىقىدۇ .

«ۋامۇق - ئۇزرا» — «ھىندۇ دىيارى» دا بولۇپ ئۆتكەن ئىشق - مۇھەببەت ھەقىدىكى گۈزەل خەلق رىۋايىتى ئاساسىدا يېزىلغان يىرىك داستان بولۇپ ، ئۇنىڭدا ھىندى شاھى قىزى ئۇزرانىڭ غايىبانە ئاشىق بولغان يىگىت ۋامۇقنىڭ ۋىسالىغا يېتىشكە ئامالسىز قېلىپ ئىشق ئوتىدا ھاياتىدىن ئايرىلغانلىقى ، ئۇنىڭ جەستىنى كۆرگەن ئۇزرانىڭ ئۆزىنى غايىبانە ئىشق ئوتىغا سالغان يىگىتنىڭ شۇ ئىكەنلىكىنى بىلىپ ، ھىجران ئىلكىدە ئۆزىنى ۋامۇقنىڭ جەستىگە ئېتىپ ھايات بىلەن ۋىدالاشقانلىقى تەسۋىرلەنگەن . شائىر زىيائى بۇ تېمىغا مۇراجىئەت قىلىش ئارقىلىق فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ رەزىل ماھىيىتىنى غەزەپ بىلەن پاش قىلىپ ، ئۆزىنىڭ تەڭلىك - باراۋەرلىك ، چىن مۇھەببەتنىڭ دەخلسىز بولۇشى كېرەكلىكىدەك ئىدىيىسىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ .

«مەسئۇد - دىلئارا» شائىر زىيائىنىڭ شەرق كلاسسىك داستانچىلىقى ئەنئەنىسىۋى ئۇسلۇبى بويىچە ياراتقان يەنە بىر يىرىك داستانىدۇر . خەلقىمىز ئارىسىغا كەڭ تارقالغان ئەرەب ئەپسانىسى ئاساسىدا يېزىلغان بۇ ئىشقىي - رومانتىك داستاندا شائىر بەسرە پادىشاھى مىرزەبانىنىڭ ئوغلى شاھزادە مەسئۇد بىلەن ئەرەمباغنىڭ پادىشاھى شەھبال پەرىنىڭ قىزى دىلئارا ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت ۋەقەلىكىنى ۋە ئۇلارنىڭ ۋىسالىغا يېتىش

يولدىكى ئاجايىپ سەرگۈزەشتلىرىنى ھەمدە ئاخىرىدا ئۇلارنىڭ مۇراد - مەقسەتكە يەتكەنلىكلىرىنى بايان قىلىش ئارقىلىق سادىق ، قەتئىي ئىرادىلىك ، پىداكار كىشىلەرلا ئۆز مەقسىتىگە يېتەلەيدۇ دېگەن ئىلغار ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ .

«مەسئۇد - دىلئارا» داستانىدا شائىر چىن مۇھەببەتنى ئۇلۇغلايدۇ . شائىرنىڭ داستانىدىكى ئاساسىي زىددىيەت — مۇھەببەت ۋاپاسى بىلەن ئۇنىڭغا ئېرىشىش يولىدىكى جاپا ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتۇر . شائىرنىڭ قەھرىمانلىرى جاپا تارتقانسېرى ، ئۇلارنىڭ قەلبىدىكى مۇھەببەت ۋاپاسى شۇنچە تاۋلىنىپ بارىدۇ . شائىر داستانىدا ئۆزىنىڭ مۇھەببەت ۋاپاسى ۋە جاپاسى ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىنى :

«جاپا بىرلە جۇپتۇر ۋاپا بىرلە تاق .»

دېگەن پەلسەپىۋى پىكىرگە مۇجەسسەملەشتۈرىدۇ .

شائىر زىيائىنىڭ «مەھزۇنۇل ۋاھزىن» داستانى ئالتە مەۋزۇ ① ، يەتتە ماقال ، بەش تەمسىلنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ 4800 مىسرادىن تۇزۇلگەن دىنىي ، ئەخلاقىي ، دىداكتىك ئەسەر بولۇپ ، شائىرنىڭ نوپۇزلۇق ئەمگىكى قاتارىغا كىرىدۇ . داستاندا شائىرنىڭ ئانا يۇرتى — قەشقەر ھەققىدە يازغان لىرىك شېئىرلىرىدا تۆۋەندىكىدەك قۇرلار ئۇچرايدۇ :

بىلمىدۇق كاشغەر چىمەنمۇ ئىكەن ،
گۈلى گۈلزارىدا سەمەنمۇ ② ئىكەن .
يەتسە بويى ئەگەر دىمانىگە ،
باقمايىن مەرھەلە ③ ياراغىگە .

---

① مەۋزۇ — ۋەز - نەسىھەت ، ئۇگۈت .
② سەمەن — گۈلنىڭ بىر خىلى .
③ مەرھەل — قونالغۇ .

هەرقاچان بولسا سۇ چىمەنگە نۇزۇل ① ،
ئەيلىگەيلەر بۇ گۈلشەن ئاھۇ ھەمۇل ②

شائىر ئەسىرىدە ئىلىم - پەننىڭ ئەھمىيىتى ۋە قىممىتى توغرىسىدا مۇنۇلارنى يازىدۇ :

ئىلىم بىر گەۋھەردۇر ئىنسانغا ،
زەنۇ مەرد گادای ۋە سۇلتانغا .
ئىلىم ئىككى جاھانغا مايە ③ ، بىل ،
ھەم قىزىق كۈندە باشقا سايە ، بىل .

ئادالەت ، ئىلىم - مەرىپەت ، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئۇلۇغلىغان شائىر نورۇز ئاخۇن زىيائى ئۆزىنىڭ ئېسىل ئەدەبىي مىراسلىرى بىلەن ئەدەبىياتىمىزدا پەخرلىك ئورۇن تۇتىدۇ .

---

① نۇزۇل — چۈشكەن ، يەتكەن .
② ھەمۇل — غايىب ، يوقلۇق .
③ مايە — جەۋھەر ؛ دەسمايە .

تۇردى غەربىي

شائىر تۇردى غەربىي (خەلق ئۇنى «تۇردى نازىم» ، «تۇردۇش ئاخۇن» دەپمۇ ئاتىغان) مىلادى 1802 - يىلى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تىلسۇزاق يېزىسىدىكى بىر قول ھۇنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن ، ئۆز يېزىسىدىكى كونا مەكتەپتە ئوقۇپ خەت - ساۋاتىنى چىقارغان ، كېيىن ئۇنىڭ ئائىلىسى قەشقەر شەھىرىنىڭ بۇلاقبېشى مەھەللىسىگە كۆچۈپ كەلگەندە ، ئۇ شۇ مەھەللىدە ئولتۇرۇشلۇق تالانتلىق شائىر ئا . نىزارى بىلەن تونۇشىدۇ . نىزارى بىلەن تونۇشۇش ياش تۇرىدىنىڭ ھاياتىدىكى مۇھىم ئەھمىيەتلىك ئىش بولدى . ئۇ نىزارىنىڭ يارىدىمىدە تىرىشىپ ئۆگىنىپ ، ئىقتىدارلىق ، تالانتلىق بىر ئەدىب بولۇپ يېتىشىپ چىقتى .

غەربىيىنىڭ باللىق ۋە ياشلىق دەۋرى تولىمۇ غۇربەتچىلىك ۋە قىيىنچىلىقتا ئۆتتى . شۇڭلاشقىمۇ ئۇ كېيىن ئىجادىيەتكە قەدەم قويغىنىدا ئۆزىنىڭ ئەنە شۇ غېرىب - غۇرۇبانە هايات كەچۈرمىشلىرىنىڭخاتىرىسى ئۈچۈن تەخەللۇسنى «غەربىي»قويدى . بۇ ھەقتە شائىر مۇنۇلارنى يازىدۇ:

جاھان ئىچرە غۇربەتتىن ھالىم تەئەب ①
ئىدى تۇردى ئىسمىم «غەربىي» لەقەب .

نىزارى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ تەرىپىدىن دىۋانخانا (كاتىبات ئىشخانىسى) نىڭ باش مىرزىلىقىغا تەيىنلەنگەندە ، تۇردى غەربىمۇ دىۋانخانىنىڭ مىرزىلىقىغا ئورۇنلىشىدۇ ۋە ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە مۇشۇ خىزمەت ھەمدە ئىجادىي ئەمگەك بىلەن مەشغۇل بولىدۇ .

---

① تەئەب ــ قىينچىلىق ؛ ھېرىش ، تېلىش .

شائىر 1840 - ، 1841 - يىللىرى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قەشقەردە «كىتابى غەرىب» ئەسىرىنى يېزىپ ، ئوتتۇزدىن ئوشۇق كەسىپ ۋە ھۈنەر ئىگىلىرىنىڭ بەس - مۇنازىرىسى ئارقىلىق ، جەمئىيەتـ تىكى ھەر قايسى كەسىپلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن مۇناسىۋىتى ، كىشىلىك تۇرمۇشتىكى ئورنى ، ئىچكى زىددىيەتلىرى ۋە ھەرقايسى ھۈنەرۋەن - كاـ سىپلارنىڭ خاراكتېر خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەتراپلىق مۇلاھىزە قىلىپ چىقتى ، ئەسەر پېرسوناژلىرىنىڭ سوئال - جاۋابلىرى ئارقىلىق ئىلىم - پەن ، ئەمگەك ، ئادالەت ، راستچىللىق ، ئۆز ئارا ياردەم ، ئىتتىپاقلىق تۇغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى ، ئەمگەك ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ جەمئىيەتتىكى رولىنى يۇقىرى باھالاپ ، ئۇلۇغلىدى . دېمەك ، شائىر بۇ ئەسىرىدە تەڭسىزلىك ، مۇناپىقلىق ۋە شەخسىي ئاداۋەت ، ئىچكى نىزالار ئەۋج ئالغان قاراڭغۇ جەمئىيەت تۈزۈمىنى ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىـ ۋەتلەرنى ئىسلاھ قىلىش ، ئىلىم - مەرىپەت ۋە شەرئىەت يولى بىلەن جەمئىيەتنى توغرا يولغا سېلىش مەيدانىدا تۇرغان بىر ئىسلاھاتچى ، جەمـ ئىيەتشۇناس سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ .

1841 - يىلى نىزارى ، زىيائىلار تۇرپانغا بېرىپ ئۇزۇن ئۆتمەي غەربىمۇ تۇرپانغا بارىدۇ ۋە ئۇ يەردە نىزارى ، زىيائىلار قولغا ئالغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى زور ھەجىملىك داستانلار سىكلىنى تۈزۈش ئىشىغا قاتنىشىدۇ ۋە بۇ توپلامغا ئۆزىنىڭ نەۋائى ئىزىدىن مېڭىپ يارىتقان يېرىك ئەسىرى — «شاھ بەھرام» داستانىنى كىرگۈزىدۇ .

شائىر غەربىي «شاھ بەھرام» داستانىنى يېزىشقا كىرىشكىنىدە بىرـ دىنبىر مەنبە سۈپىتىدە ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «سەبئەئى سەييار» ئەسىرىگە ئاساسلاندى . چۈنكى ئۇ ئۆز خەلقىگە نەۋائى ئىجادىنىڭ ئۇلۇغ مۇۋەپپەقـ يەتلىرىنى تونۇشتۇرۇشنى ھەمدە نەۋائى مىراسلىرىدىن ئىجادىي پايدىلىنىپ ئۇنى ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋر يۇكسەكلىكىگە كۆتۈرۈشنى مەقـ سەت قىلىپ قويغانىدى . شۇڭلاشقىمۇ غەربىي ئون مىڭ مىسرالىق «سەئبەئى سەييار» داستانىنىڭ ئاساسىي مېغىزىنى تاللاپ ، ئەسەرنىڭ قىسقا ۋاقىيانتىنى ياراتتى ، ئۇ نەۋائى داستانىنىڭ سيۇژېتىغا ئاساسلىنىپ ،

ئەسەرنىڭ ئىدىيىسىنى ، روھىنى ساقلاپ قېلىپ بەزىبىر ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزدى ۋە ئايرىم ئوبرازلارنى تېخىمۇ مۇكەممەلەشتۈردى .

شائىر غەربىينىڭ دەسلەپكى ئىجادىيىتى لىرىك غەزەللەر يېزىش بىلەن باشلانغان . ئۇنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن غەزەللىرى ئاساسەن ئىشق - مۇھەببەت تېمىسىدا بولۇپ ، شائىر بۇ غەزەللىرىدە مۇھەببەت دەردىدە ، ھىجران ئوتىدا يۇرىكى جاراھەتلەنگەن بىر لىرىك قەھرىمانىنىڭ ئوبرازىنى ئوقۇغۇچىلار ئالدىدا گەۋدىلەندۈرىدۇ . شائىر غەزەللىرىدە يەنە زاھىدلىق تەلىماتلىرىنى ھەر تەرەپلىمە تەنقىد قىلىپ ، زاھىدلارنىڭ رەزىل لىكلىرىنى ئېچىپ تاشلىدى . ئۇ زاھىدلارنى ئىنسانىي مۇھەببەت - ئىشقىنى بىلمەيدىغانلار قاتارىدا ھېسابلىدى :

مۇھەببەت لەززىتىدىن بىخەۋەر دۇر زاھىد غاپىل ،
غەربىي دەردى ئىشقىنى ئىشقى بارلاردىن سورا .

شائىر تۇردى غەربىي 1862 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە ۋاپات بولدى .

ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى

ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قەشقەر شەھىرىگە قاراشلىق قوغان يېزىسىدا نامرات ئائىلىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ئىلىم - مەرىپەتكە قىزغىن ئىشتىياق باغلىغان سەبۇرى قەشقەردىكى باشلانغۇچ ۋە يۇقىرى بىلىم يۇرتلىرىدا (مەدرىسلەردە) جاپاغا چىداپ تەرىشىپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ، زامانىسىنىڭ يېتىلگەن ئىلىم ئەھلىگە ئايلانغان. ھاياتى تولىمۇ غۇربەتچىلىكتە ئۆتۈۋاتقان شائىر تۇرمۇشنىڭ ئېغىر بېسىملىرىغا تىز پۈكمەي ئىزچىل ئىجادىيەت، ئىلمىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ بۇ روھىدىن تەسىرلەنگەن ۋە شائىرنىڭ ئىستېدات، ئىقتىدارىغا قايىل بولغان قەشقەر ھۆكۈمدارى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ شائىرغا ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلىپ، ئۇنىڭ تۇرمۇشىغا كېپىللىك قىلىش ۋە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىش نىيىتىدە، ئۇنىڭغا قەشقەر شەھىرىنىڭ تۆمەن دەرياسى بويىدىكى ھەرەمباغ يېزىسىدىن بىر بۆلۈك يەر ۋە سۇ تەقسىم قىلىپ بەرگەن. سەبۇرى ئائىلىسى بىلەن بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ بىر چەتتىن دېھقانچىلىق قىلىپ، يەنە بىر چەتتىن ئىجادىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغان ۋە 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ۋاپات بولغان.

سەبۇرى ئەسەرلىرىدىن ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغىنى «نەۋائىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا»، «دىۋان سەبۇرى» ۋە «ماقالات» دىن ئىبارەت.

«نەۋائىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا» ئەسىرىنى سەبۇرى 1840 - يىلى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يازغان، شائىر ئۇنىڭدا نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىدىكى «سەددى ئىسكەندەر» داستانىنىڭ باش قەھرىمانى ئىسكەندەرنىڭ خىسلەتلىرىنى ئاساس قىلىپ،

نەۋائىنىڭ ئادالەت ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىنى ئىلمىي يوسۇندا شەرھىلەيدۇ ، نەۋائىنىڭ خەلقپەرۋەرلىكى ھەم مەملىكەتتە ئادالەت ، ھەققانىيەت ئورنىتىش يولىدا كۆرسەتكەن ئۇلۇغ تۆھپىلىرىنى قىزغىن مەدھىيلەپ ، ئۆزىنىڭ نەۋائى ئادالەتپەرۋەرلىكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ، ئەقىل - پاراسەتنىڭ قۇدرىتى ، ئىلىم - مەرىپەتنىڭ نۇرى بىلەن جاھالەت ۋە زۇلۇمنى يوقاتقىلى بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىشتەك ئۇپتىمىستىك كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ .

«دىۋان سەبۇرى» شائىرنىڭ بىر بۆلۈك غەزەل ، مەسنەۋى ، تەرجىئى بەندلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شېئىرلار توپلىمى بولۇپ ، ئۇنىڭدىكى شېئىرلارنىڭ كۆپچىلىكى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەنئەنە بويىچە مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىلغان بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە بۇ شېئىرلاردا شائىرنىڭ ئادالەت ، ھەققانىيەت ، مەرىپەت ، ئىنسانپەرۋەرلىك ھەققىدىكى ئىلغار قاراشلىرى ، ئاچكۆزلۈك ، ئابرويپەرەسلىك ، ھىيلىگەرلىك ، ناھەقچىلىك ، يالغانچىلىق ، خىيانەت - ئالدامچىلىق قاتارلىق ئىللەتلەرگە بولغان ھەققانىي غەزەپ - نەپرىتى ، زامانىنىڭ بۇزۇقچىلىقى ئۈستىدىكى شىكايىتى ئەكس ئېتىدۇ .

«ماقالات» شائىرنىڭ نەۋائىشۇناسلىق ئىشىنىڭ يەنە بىر نادىر جەۋھىرىدۇر . مەلۇم بولۇشىچە ، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ سەبۇرى بىلەن كۆرۈشۈپ ، نەۋائىنىڭ «لىسانۇتتەير» قاتارلىق ئەسەرلىرىگە جاۋابەن : «نەسرىي ئىبادەت تەرزى بىلەن خاس ئاۋامنىڭ ئاممىباب تىلىدا راۋان بىر ئەسەر مەيدانغا كەلتۈرۈلسە ، خەلقنىڭ چۈشىنىشىگە ئېغىر كەلمەي پايدىلانسا» دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ . سەبۇرى بۇ ھەقتە كىتابىنىڭ كىرىش سۆزىدە مۇنۇلارنى يازىدۇ : «ئەگەرچە بۇ ئۇلۇغ ئىشقا قول سېلىشقا ھەددىم يوق ئىدى ، ئەمىرگە بويسۇنۇش تەقەززاسىدىن چارىسىز قەلەم سۈردۈم . يىراقنى كۆرگۈچى ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى ئەرز قىلۇركى ، مەشھۇر ھۆكۈمدارنىڭ ھۆكمى بىلەن بۇ زور خىزمەت ئېتىكىگە قول تەگكۈزۈلدى . ھەر بىر بۇلبۇل ئۆزى بىلگىنىچە سايرايدۇ ۋە ھەر تۇتى ئۆز ئىقتىدارىچە ناۋا تۈزىدۇ . مەن پېقىرغا مەئنى گۈلچېھرەسىدىن ئازغىنا كۆ-

رؤنۇپ ئىدى ، ئاشۇ ئىقتىدارىمچە مەئنى كېلىنىگە زېبۇ زىننەت بەرگەيمەن .»

سەبۇرى «ماقالات» نى نەسرىي تۈرنىڭ سەجئە (نەسرى ئەسەر-لەردىكى قاپىيىلىك چۈشۈرگە) شەكلىگە مۇراجىئەت قىلىپ ، كلاسسىكلىرىمىزنىڭ ماقالات تۈزۈش ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ھالدا نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىدىكى «ھەيرەتۈلئەبرار» ، مەشھۇر پەلسەپىۋى داستانى «لىسانۇتتەير» گە جاۋابەن يېزىپ چىققان ۋە مەزمۇن ، ئۇسلۇب جەھەتتىن ئىمكانقەدەر يۇقىرىقى ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇن ۋە ئۇسلۇبىغا سادىق بولۇشقا تىرىشقان . «ماقالات» تا يەنە نەۋائىنىڭ يىرىك ئەسىرى — «مەھبۇبۇلقۇلۇب» نىڭ تەسىرىمۇ خېلى كۈچلۈكتۇر . دېمەك ، سەبۇرى ئۆزىنىڭ بۇ ئەمگىكىدە نەۋائىنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرىگە ئىجادىي ياندىشىدۇ ۋە كۆپلەپ ئوزۇق ئالىدۇ .

سەبۇرىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بۇ ئەسىرى 20 بابتىن قۇرۇلغان بولۇپ ، مەزمۇنىنىڭ مول ۋە چوڭقۇرلۇقى ، بەدىئىي سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن كۆزگە تاشلىنىدۇ . ئەدىب شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ دىداكتىك پەلسەپىۋى داستانچىلىق ، ماقالاتچىلىق ئەنئەنىسىنى ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈش ئاساسىدا ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇب يارىتىپ ، كىشىلىك ئەخلاقى ۋە زامانغا بولغان قاراشلىرىنى سىمۋوللۇق پېرسوناژلار ، يۇمۇرلۇق ، ھەجۋى ۋاستىلەر ، ئىبرەتلىك پارچە ، مەسەللەر يارىدىمىدە جانلىق ، ئوبرازلىق قىلىپ ئىپادە قىلىدۇ .

«ماقالات» 1842 - ، 1843 - يىللار ئارىلىقىدا يېزىلغان . ئەدىبنىڭ ئۆز قول يازما ئەسىرى قەشقەر شەھەر ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق ئىمىر ھەسەن قۇتلۇق ھاجى تەرىپىدىن ساقلانغان بولۇپ ، 1962 - يىلى 17 - ئىيۇلدا بۇرھان ئەپەندىگە تەقدىم قىلىنغان . بۇرھان ئەپەندى بۇ تەۋەررۈك ئەسەرنى ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن .

ئەدىب ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرىنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق .

زوھۇری

«زوھۇری» تەخەللۇسى بىلەن بىزگە ئۆز دىۋانىنى قالدۇرۇپ كەتكەن كىشىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن تەيىنلىنىپ ، 19 - ئەسىرنىڭ 30 - ، 40 - يىللىرىدا قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ تۇرغان زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئىكەنلىكى يېقىنقى يىللاردا ئەدەبىياتشۇناسلىقىمىزغا ئايان بولدى ①.

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ تۇرپاندىكى ۋاڭ ئەۋلادلىرىدىن بولۇپ ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەشقەردىكى يەرلىك ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى يۇرگۈزگەن يەرلىك فېئودال ۋاڭ - ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ۋەكىلى بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ مەلۇم تەرەققىيپەرۋەر ، مەرىپەتپەرۋەر زات بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىلىم - پەن بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئىقتىدارلىق كىشىلەرگە ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ياردەم بېرىپ ، ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت ۋە ئىلمىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن ۋە ئۇلارنى قوللىغان . نەتىجىدە ، بۇ مەزگىلدە نىزارى ، زىيائى ، غەربى ۋە سەبۇرى قاتارلىق ئەدىبلەر مەيدانغا چىقىپ ، ئەدەبىياتشۇناسلىقىمىزدىكى يېڭى بىر يۈكسىلىشنىڭ سەھىپىسىنى ئاچتى . زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ بۇ جەھەتتىكى تۆھپىسى ۋە رولىنى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭمۇ بىر ئەدىب ئىكەنلىكىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ .

زوھۇرىدىنىڭ دىۋانى پۈتۈنلەي غەزەل شەكلىدىكى شېئىرلاردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ ، شېئىرلىرىنىڭ ئاخىرىدا «زوھۇری» تەخەللۇسىنى

---

① شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ ئومۇمىي 11 - سانىدا شائىر قۇربان بارات زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى ھەمدە «دىۋان زوھۇری» نى ئېلان قىلدى .

ئىشلەتكەندىن تاشقىرى ئۆز ئىسمى زوھۇرىدىننىمۇ قوللانغان . بەزى غەزەللەردە ئۆزىگە «شاھ» ، «شاھا» دەپمۇ خىتاب قىلغان ، بۇ ئۇنىڭ ھۆكۈمدارلىق ئورنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىشلەتكەن تىلى بولسا كېرەك . دىۋانىنىڭ سەۋىيىسىدىن شائىر زوھۇرىدىننىڭ ئۆز زامانىسىگە كۆرە يۇقىرى مەلۇماتلىق ، مۇئەييەن ئەدەبىي ئىستېداتقا ئىگە كىشى ئىكەنلىكىنى ، ئەرەب ، فارس تىللىرىدىنمۇ خەۋىرى بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . دىۋاندىكى غەزەللەر ئىشق - مۇھەببەتتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى تېمىدا بولۇپ ، شائىرنىڭ مۇرەككەپ تۇيغۇلىرى ۋە ئىچكى كەچۈرمىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ كەلگەن .

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىدىن بىرى بولغىنى ئۈچۈن 19 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا قەشقەردە چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېكىدىن ئاشقان زۇلۇمىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن خەلق قوزغىلىڭى بوران-چاپقۇنىغا مەجبۇر بولغان ، ئۇنىڭ كېيىنكى تەقدىرىنىڭ قانداق بولغانلىقى ، قاچان ، قەيەردە ۋاپات بولغانلىقى ھازىرچە نامەلۇم .

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئەدەبىياتىمىزدا ئۆزىگە خاس بىر بۆلۈك ئەسەرلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەنلىكى ھەمدە 30 - ، 40 - يىللاردا قەشقەردىكى ئەدەبىي ۋە مەدەنىي ھاياتنىڭ گۈللىنىشىدە ئوينىغان رولى بىلەن ئەدەبىياتىمىزدا مەلۇم ئورۇن تۇتىدۇ .

موللا نيازى

شائىر موللا نىيازىنىڭ تەرجىمھالى ئېنىق ئەمەس . دىۋاننىڭ باشتىكى ئىچ مۇقاۋىسىغا خەتتات موللا فەتھ قۇمۇلى تەرىپىدىن يېزىلغان :

«بۇ دىۋان ساھىبى موللا نىياز ئاشىق ئاخۇن ،

مۇھەببەت جامىدىن مەي ئىچىپ باغرىن قىلغان خۇن .»

دېگەن مىسرالارغا ۋە دىۋاندىكى باشقا قىسمەن مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ شائىر موللا نىيازنىڭ (ئۇ شېئىرلىرىدا «نىيازى» نى تەخەللۇس ئورنىدا ئىشلەتكەن) «دىۋان نيازى» نى مىلادى 1841 ـ 1842 ـ يىللىرى دىۋان ھالىتىگە كەلتۈرگەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ . دىۋاننىڭ ئىچ مۇقاۋىسىدىكى : «ھەزرەت تۇرپان جاساق مۇھەممەد ئەفرىدۇن جۇن ۋاڭ بېگمىنىڭ نىياز كىتابلىرى» دېگەن خاتىرىدىن دىۋاننىڭ تۇرپاندا پۈتۈلۈپ ، مۇھەممەد ئەفرىدۇن ۋاڭغا تەقدىم قىلىنغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن . ئەمەلىيەتتە تەمۇ ، دىۋان پۈتۈلگەن ۋە مۇھەممەد ئەفرىدۇن ۋاڭغا تەقدىم قىلىنغان ۋاقىت ئەفرىدۇننىڭ لۈكچۇن (تۇرپان) ۋاڭلىقىدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان مەزگىللەرگە توغرا كېلىدۇ .

«دىۋان نىيازى» ① 135 پارچە لىرىك غەزەل ، بىر تاماقلار مۇنازىرىسى ۋە بىر مېۋىلەر مۇنازىرىسى قاتارلىق مۇنازىرە ژانىرىدىكى ئىككى پارچە تېپىك نەزمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان . شائىرنىڭ ھەممە غەزەللىرى دېگۈدەك مۇھەببەت تېمىسىدا بولۇپ ، بەدىئىي جەھەتتىن يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدۇ .

نىيازى ھاياتىنى ۋە لىرىكىسىنى ئۆگىنىش 19 ـ ئەسىر شەرقىي شىنجاڭ ئەدەبىي ھاياتى ۋە ئەدەبىيات ھادىسىلىرىنى تەتقىق قىلىشتا بىر مۇھىم ھالقا ھېسابلىنىدۇ .

---

① «دىۋان نىيازى» ، «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1983 ـ يىل ئومۇمىي 10 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان .

خۇشھال غەربىي

19 - ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى خۇشھال غەربىينىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدىكى پاكىتلىق ماتېرىياللارنى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان «سوۋېت ئۇيغۇر شۇناسلىقىنىڭ ئاكتىۋال مەسىلىلىرى» ناملىق ئەسەردىكى ئا. جەلىلوپنىڭ ماقالىسىدىن ئېلىش مۇمكىن.①

جەلىلوپنىڭ تەتقىقاتىدىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، شائىر خۇشھال غەربىي ئەسلى قەشقەر شەھىرىدىن بولۇپ، 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇغۇلغان. قەشقەر مەدرىسىدە زامانىنىڭ مەشھۇر دانىشمەنلىرىدىن بىرى بولغان مەۋلەۋى خوجامۇھەممەد ئاخۇنۇمنىڭ دەرسخانىسىدا ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، تىببىي ئىلىم، مەنتىق، گىراماتىكا، پەلسەپە پەنلىرىنى ۋە ئىسلام دىنى قانۇنلىرىنى ئۆگەنگەن. ئۇ قەشقەردە 1827 - يىلى كۆتۈرۈلگەن جاھانگىر خوجا قوزغىلىڭىدىن كېيىن، ئۇستازى بىلەن بىللە قوقانغا قېچىپ چىققان.

خۇشھال غەربىي فەرغانە ۋادىسىنىڭ شەھەر ۋە يېزىلىرىدا ئېغىر مۇساپىرلىق ھاياتىنى كەچۈرۈپ، كۆپ رىيازەت چېكىدۇ. ئۇ بۇ جەريانىدا نۇرغۇن لىرىك شېئىرلارنى يېزىپ، ئۆز ۋەتىنى، يار - بۇرادەرلىرىگە بولغان سېغىنىشىنى، ۋەتەندىن ئايرىلىش ئازابلىرىنى ۋە ۋەتەننى كۆرۈش ئىشتىياق - ئىنتىلىشلىرىنى، ناھايىتى تەسىرلىك، ئوبرازلىق قىلىپ ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ غەزەللىرىنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ ۋە ئاكتىۋال بولۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنسانغا مۇھەببەت، چىن سۆيگۈ، ۋاپادارلىق،

---

① ئامانبېك جەلىلوپنىڭ «خۇشھال غەربىي ھەققىدە يېڭى مەلۇماتلار» ناملىق بۇ ماقالىسى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىل 1 - سانىغا كۆچۈرۈپ بېسىلغان.

ساداقەت ، دوستلۇق ، ئىلىم - مەرىپەت غايىلىرىنى تەرغىپ قىلىش ، ۋاپاسىزلىقنى ، جاھىل - نادانلارنى ، ئەپسانىۋى ھۇر - پەرى ، جەننەتنى دەپ بۇ دۇنيانى تەرك ئەتكەن زاھىدلارنى تەنقىد قىلىش خۇشھال غەربىي ئىجادىنىڭ ئومۇمىي تېماتىكىسىنى تەشكىل قىلىدۇ .

خۇشھال غەربىي ئىجادىدىن بىزگە ئۇنىڭ «كۇللىيات غەربىي» ناملىق قول يازما توپلامى مىراس قالغان بولۇپ ، توپلامنىڭ بىر نۇسخىسى ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيسى بېرۇنى نامىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتى قول يازمىلار فوندىدا ، يەنە بىر نۇسخىسى زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇرنامىدىكى ئەنجان ئوبلاستلىق كۇتۇپخانىنىڭ نادىر كىتابلار بۆلۈمىدە ساقلىنىدۇ . «كۇللىيات غەربىي» ناملىق بۇ توپلامغا شائىرنىڭ ئارزۇ ۋەزنىنىڭ تۇرلۇك بەھرلىرىدە يازغان 271 غەزەل ، 53 مەسنەۋى ، 37 رۇبائى ، 14 مۇخەممەس ، 14 ساقىنامە ، ئۇچ مۇستەزاد ، 31 قىتئە ۋە بىر تارىخى قاتارلىق جەمئىي 424 پارچە ئەسىرى كىرگۈزۈلگەن .

شائىر خۇشھال غەربىيسىنىڭ «كۇللىيات غەربىي» ئەسىرىدىن ئېلىپ نەشىرگە تەييارلانغان (ئا . جەلىلۇپ تەرىپىدىن) بىر قىسىم شېئىرلار قازاقىستاندا نەشىر قىلىنغان «پەرۋاز» ناملىق توپلامنىڭ (ئۇيغۇر تىلىدىكى) 1988 - يىللىق سانىدا ئېلان قىلىنغان .

موللا قۇربان

شائىر موللا قۇربانىنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرى ۋە «داستانى ئىمام جەئفەرى سادىق» ناملىق داستاندىن تەشكىل تاپقان بىر قول يازما توپلىمى 1986 - يىلى خوتەن شەھرىدىن تېپىلغان①.

قول يازما 200 بەتتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ 152 بېتىگە موللا قۇربانىنىڭ شېئىرلىرى ۋە داستانى كۆچۈرۈلگەن. قول يازمىدىكى شېئىرلاردىن بۇرۇنراق يېزىلغىنى، 1854 - يىلى يېزىلغان بىر مەرسىيە بولۇپ، شېئىرلارنىڭ 1859 - 1860 - يىللىرى، داستاننىڭ 1870 - 1871 - يىللىرى كۆچۈرۈلگەنلىكىگە قاراپ، شائىر موللا قۇربانىنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن 70 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ھېس قىلىش مۇمكىن.

شائىر موللا قۇربانىنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. شائىرنىڭ چىرىيىدىكى ئىماملار مازىرىنى تەرىپلەپ يازغان بىر شېئىرىدىكى:

«تەمامى مىلك چىرا — ئىت، قۇشلىرىدۇرمىز بۇ دەرگاھنىڭ،
چىرا ئادەملەرى بولسۇن ۋەيا بولسۇن گۇلەخمارى.»

دېگەن مىسرالاردىن ئۇنىڭ يۇرتىنىڭ چىرىيە ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. شائىر ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى كىرىيە ۋە خوتەنلەردە ئۆتكۈزگەن. ئۇ بۇ ھەقتە:

---

① شائىرنىڭ ھاياتىغا دائىر مەلۇماتلار «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان نەشرگە تەييارلىغۇچى سۆزىدىن ئېلىندى.

«گاهی کەریە گاهی خوتەندە یۇرۇپ ،
تۇتمادىم ئۆيمۇ بىر ۋەتەندە يۇرۇپ .»

دەپ يازغان .

شائىر موللا قۇربان ئۆز شېئىرلىرىدا يەنە ئۆزىنىڭ ئاتا - ئانىسىدىن كېچىك قېلىپ يېتىملىك ، غېرىبلىقتا كۇن ئۆتكۇزگەنلىكىنى يازغان ھەمدە ئۆز ئائىلىسىنىڭ غۇربەتلىك تۇرمۇشىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن :

«شەھرى غۇربەتكە تۇشۇپ بولمادى بىزگە كەڭلىك ،
تۇگەگەچ ئاشلىقىمىز بولدى بەغايەت تەڭلىك .
نەفسىگە بەرگەلى ھېچ نەرسە تاپالماي قۇربان ،
خارلىقغە قالادۇر گاھى مۇبارەك رەمازان .
بالالارغە بولادۇر كەرسەنەلىك بىرلە زۇلۇم ،
ئۇرۇپ ئالماققا ھۆكمۇم يوق ، ساتىپ ئالماققا پۇلۇم .
تام تېشىپ قىلسام ئوغرىلىق تېخى ھەم بولماغۇدەك ،
بەگلەرىم تۇتسە ، تۇتۇپ جاننى ، تىرىك قويماغۇدەك .»

شائىر موللا قۇربان ئۆز شېئىرلىرىدا زامانىسىنىڭ رېئال زىددىيەتلىرىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇشكە تىرىشقان بولۇپ ، بۇ خىل ئىجابىي تەرەپلەر ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا كۆزگە خېلى كۆپ تاشلىنىدۇ .

موللا قۇربانىنىڭ شېئىرلىرىدىن ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئىقتىدار ۋە ئورگىنالىققا ئىگە شائىر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىش مۇمكىن . بۇنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى شائىرنىڭ نەۋائى غەزەللىرىگە يازغان مۇخەممەسلىرىدە روشەن كۆرۇلىدۇ . بۇ مۇخەممەسلەر مەيلى مەزمۇن ياكى شەكىل جەھەتتىن بولسۇن ئاساسىي غەزەل بىلەن ياخشى ماسلاشقان .

موللا بىلال نازىمى

موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ نازىمى ـــ 19 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەنقىدىي رېئالىزم ئاساسچىلىرىدىن بىرى ، ئىنسانىي تۇيغۇ ، ھېسسىياتقا باي لىرىكىلىرى ، ئەينى زامان رېئاللىقىدىكى ۋەقەلەر ئاساس قىلىنغان داستانلىرى ئارقىلىق ئۆز دەۋرىنىڭ رېئالىزمىنى يېڭى بىر يۇكسەكلىككە كۆتۈرگەن ، كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا پەخرىلىك ئورۇن ئىگىلەيدىغان شائىر .

موللا بىلال 1823 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىدىكى نامرات موزدۇر يۈسۈپ ئاخۇن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . شائىرنىڭ ئاتىسى نامرات كاسىپ بولۇشىغا قارىماستىن ، مەرىپەتكە ئىنتىلەتتى . شۇڭا ياش بىلال ئائىلە تەربىيىسىدە بولۇۋاتقان ۋاقىتلىرىدىلا ساۋاتىنى چىقىرىپ ، خېلى يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولغان . كېيىن غۇلجا شەھىرىدىكى «بەيتۇللا» مەدرىسىگە ئوقۇشقا كىرىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە شۇ جەريانىدا ئىجادىيەتكە ئىنتىلگەن . ياش شائىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ بۇيۇك ۋەكىللىرى ھەم شەرق ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى بىلەن يېقىندىن تونۇشقان (بۇ ھال شائىرنىڭ دەسلەپكى ئىجادىيەتلىرىدىلا ئەكس ئېتىشكە باشلىغان) . شائىرنىڭ پۈتۈن ھاياتى نامراتچىلىقتا ئۆتكەن . شائىر ئۆزىنىڭ بۇ خىل ئەھۋالىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە يازغان ئەسىرى «غازات دەرمۇلكى چىن» دە «ئۇستىدە تۇن ، ئىلكىدە ئالتۇن - زەبۇن ھالەتتە ، خالايىق ئىچىدە خار ۋە زەلىل بولۇپ ھايات كەچۈردۇم» دەپ ئەسلىتىپ ئۆتكەن . شائىرنىڭ شۇنداق ئىجتىمائىي ئورنى ئۇنىڭ خەلق بىلەن ھەمنەپەس بولۇشىغا ، خەلقنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى ئۆزىنىڭ ئىجادىيىتى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈشىگە ئاساس ۋە تۈرتكە بولغان . شۇڭا موللا

بىلال مەدرىسته ۋە ئۇنى پۈتتۈرۈپ مەلۇم مەسچىتته مۇلازىمەت قىلىۋاتقان ۋاقىتلىرىدا بولسۇن ياكى «تەيپىك تيەنگو» نىك تەسىرى ئاستىدا 1867 - يىلى ئىلىدا قوزغالغان دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان مەزگىللىرىدە بولسۇن ، ھامان خەلق بىلەن دىلكەش بولغان ، ئېزىلگەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئارزۇلىرى ئىنقىلابىي پائالىيىتىدىن ئۆز ئەسەرلىرى ئۈچۈن تېما ۋە ماتېرىيال ئىزدىگەن ، ئۆزى بىلەن زامانداش خەلق قوشاقچىلىرى بىلەن دوست بولۇپ ، خەلق ئەدەبىياتىنى توپلىغان ھەمدە ئۇنىڭدىن ئۆزىنىڭ بەدىئىي كامالىتى ئۈچۈن بەھر ئالغان . موللا بىلال لىرىكىلىرىنىڭ ئەينى چاغلاردىلا خەلق ئارىسىغا تارقاپ ، خەلق قوشاقلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەنلىكىنىڭ تۈپ سەۋەبى ئەنە شۇ يەردە .

شائىرنىڭ پۈتۈن ئىجادىيەت جەريانى بىزگە ئۇنىڭ چىڭ خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىلى ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرى ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن ئېزىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى ھېسسىياتتا بولغانلىقىنى ، ئېزىلىشكە قارشى كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى تەرىپىدە تۇرغانلىقىنى ، چارروسىيىنىڭ زېمىنىمىزغا تاجاۋۇز قىلىپ ، دېھقانلار قوزغىلىڭىنى دەھشەتلىك باستۇرغانلىقىغا ئىنتايىن نارازى كەيپىياتتا بولۇپ ، قارشى تۇرغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . موللا بىلال ئۆزىنىڭ ئاخىرقى ئۆمرىنى ئەسلىدە ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ماكانى بولغان ، كېيىن چارروسىيە تاجاۋۇز-چىلىرى تەرىپىدىن بۆلۈپ ئېلىنغان ياركەنت شەھىرىدە نامراتلىق ھەم ۋەيرانچىلىقتا ئۆتكۈزگەن . 77 يېشىدا ئەما بولۇپ ، 1900 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن . ①

موللا بىلالنىڭ ھاياتى مۇرەككەپ ، بوران - چاپقۇنلۇق ، داۋالغۇپ تۇرغان يىللاردا ئۆتكەن . ئۇنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن ئىجادىي مىراسى ئۆزىنىڭ بەدىئىي يۈكسەكلىكى ، تېمىسىنىڭ ھەر خىللىقى بىلەنلا ئەمەس بەلكى ئەينى يىللاردىكى ھاياتنى ، داۋالغۇشلارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكى بىلەنمۇ قىممەتلىكتۇر .

---

① شائىرنىڭ تۇغۇلغان ھەم ۋاپات بولغان ۋاقتى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 - يىلى نەشر قىلغان «غەزەلىيات»دا بېرىلگەن مەلۇمات بويىچە توغرىلاندى — ئى. ئە .

موللا بىلالنىڭ ياشلىق دەۋردىكى غەزەللىرىنى دىۋان شەكلىگە كەلتۈرگەن توپلىمى «غەزەلىيات» شائىر ئىجادىيىتىنىڭ دەسلەپكى ۋە خېلى يۇكسەك سەۋىيىلىك مېۋىلىرىدىن بولۇپ ، ئۇنىڭدا شائىر ئىجادىي پائالىيىتىنىڭ تۇپ مەقسىتى ۋە ئاساسىي يۆنىلىشى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن . «غەزەلىيات» ئۆز ئىچىگە ئالغان غەزەللەر ئاساسەن سۆيگۈ تېمىسىغا بېغىشلانغان . شائىر سۆيگۈ - مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق فېئوداللىق جەمئىيىتىنىڭ كىشىلەر بېشىغا كەلتۈرگەن بالايى - ئاپەتلىرى ، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىكى خۇراپات ئاسارىتى ئۇستىدىن شىكايەت قىلىنىدۇ . شائىر غەزەللىرىدە يارنى ئۇلۇغلاش ، يەنى فېئودال كىشىلىك مۇناسىۋەتلىرى ، كىشىلىك ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنغان ئاياللارنىڭ گۈزەللىكى ۋە ئۇلارغا ئوقۇلغان مەدھىيىلەر تېمىسىدا كىشىلىك ئەركىنلىكى ، تەڭلىكى ، سادا-قەت ۋە ۋاپادارلىقنى ئۇلۇغلايدۇ ، شائىر نەزەردە ئاياللارغا قانداق مۇئامىلىدە بولۇش ئەينى ۋاقىتتا ، ئىنسانىي ئەركىنلىك ، ئىجتىمائىي تەڭ-سىزلىككە قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشتىن ئىبارەت ئۆتكۈر ئىجتىمائىي مەسىلىگە ئايلانغانىدى .

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، «غەزەلىيات» تا يارنىڭ بىۋاپالىقى ۋە جەبر - جاپاسى ئۇستىدىن قىلىنغان ئاغرىنىش ۋە شىكايەتلەرمۇ ئاز ئەمەس . بۇ ، خۇددى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى سۆيگۈ تېمىسىدىكى غەزەللەرگە ئوخشاش فېئوداللىزم جەمئىيىتىنىڭ كىشىلىك ئەركىنلىككە ئىنتىلگۈچىلەرنىڭ بېشىغا كەلتۈرگەن بالايى - ئاپەتلىرىنىڭ كۆچۈرۈلمە ئىنكاسىدۇر . «غەزەلىيات» تىكى يارنىڭ بىۋاپالىقى ۋە ئۆزىنىڭ دەردۇ غەم بىلەن خاراب بولۇۋاتقانلىقىنى ئىنكاس قىلىدىغان مىسرالاردىنى پەقەت مۇئەللىپنىڭ شەخسىي سەرگۈزەشتى ۋە سۆيگۈ ئازابى سۈپىتىدە چۈشىنىش بەكمۇ يۈزەكى قاراشتۇر . ھادىسىدىن ماھىيەتكە ئۆتۈپ تەھلىل قىلغاندا ، بۇنداق مىسرالار ئەينى يىللاردىكى جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي پا-جىئەسى ۋە فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ بىر خىل ئىنكاسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . موللا بىلال غەزەللىرىدە گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن بۇ خىل ھادىسە شائىرنىڭ لىرىك ئىجادىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي مەزمۇنىنى چوڭقۇر چۈشەن-

دۇرۇپ بېرىدۇ .

موللا بىلالنىڭ چوڭ ھەجىملىك داستانى «غازات دەرمۇلكى چىن» (1875 - يىلى يېزىلغان) قېتودااللىق زۇلۇمغا قارشى دېھقانلار ھەرىكىتىنى ، يەنى «تەيپىڭ تيەنگو» نىڭ تەسىرىدە ئىلى رايونىدا قوزغالغان خەلق قوزغىلىڭىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ . شائىر بۇ قوزغىلاڭنىڭ بۇاستە كۆزەتكۈچىسى ۋە ئىشتىراكچىسى سۈپىتىدە ، ئۇنى خەلقنىڭ ئادالەتسىز-لىككە قارشى ھەرىكىتى ۋە ئۆز غايىسىدىكى ئادالەتكە ئىنتىلىشىنىڭ ئەمەلىي ئىپادىسى دەپ قاراپ ، ئۇنى ئۆز داستانىنىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكى قىلىپ ئەكس ئەتتۇرگەنلىكىنى ، ئۆزى ياشىغان دەۋردىكى رېئال تېمىلار ئارقىلىق ئەسەر يېزىشتا ئابدۇرەھىم نىزارىدىن كېيىنكى زور بىر ئۇلۇغ ھېسابلاشقا بولىدۇ . مەزكۇر داستانىنىڭ قىممەتلىك تەرەپلىرىدىن بىرسى ، گەرچە دىنىي پەردە ئاستىدا بولسىمۇ ، خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچىنى كۆرسىتەلىگەنلىكىدە ئىپادىلەنسە ، ئۇنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ، رېئال ۋەقەلەرنى نىسبەتەن ئەينەن تەسۋىرلىگەنلىكىدە ، شۇنداقلا قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگىلىۋالغان يۇقىرى تەبىقە ۋە دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ ئۆز ئارا زىددىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەلىگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ . تارىخىي شەرت - شارائىت ۋە يازغۇچى دۇنيا قارىشىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ، موللا بىلال قوزغىلاڭغا سەۋەب بولغان سىنىپىي زىددىيەتلەرنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىپ يېتەلمىگەچكە ، قوزغىلاڭ جەريانىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى چوڭقۇر ئېچىپ بېرەلمەيدۇ . ئەلۋەتتە ، ئەينى تارىخىي شارائىتتا شائىرغا ئۇنداق تەلەپنى قويۇشمۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس ئىدى .

موللا بىلالنىڭ رېئال ۋەقەلەر ئاساسىدا يازغان يەنە بىر داستانى «چاڭموزا يۈسۈپخان» (1881 - يىلى يېزىلغان) بولۇپ ، ئۇ ، ئەينى زامان ئەدەبىياتىمىزدىكى ساتىرانىڭ ياخشى نەمۇنىسىدۇر . شائىر بۇ ئەسىرىدە دىنىي تونغا ئورىلىۋالغان ئالدامچى ئاچكۆز ، ئىغۋاگەر شەخسنىڭ ساختا قەلەمشىلىرىنى ئۆتكۈر ھەجۋى ئارقىلىق ئېچىپ بېرىدۇ ۋە خەلقنى بۇنداق قىلىقلاردىن ھەزەر ئەيلەشكە چاقىرىدۇ .

شائىرنىڭ قەلبىمى ئاستىدا خاتىرىلىنىپ ، پۈتۈپ چىققان «نوزۇگۇم» كىتابى — مەيلى تېما ، مەيلى مەزمۇن ، مەيلى رېئالىزمنىڭ چوڭقۇرلىشىشى جەھەتتىن بولسۇن ، كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا يېڭىلىق ئېلىپ كىرگەن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ بىرسى . مۇئەللىپ بۇ ئەسىرىدە ئايالالار ئوبرازىنى يارىتىش جەھەتتە ، تەنقىدىي رېئالىزمدىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدۇ . بۇنىڭدا شائىر ئايالالار ئوبرازىنى ئاساسەن تەسۋىرلەش ، كارلىق بىلەن ئۆز ھاياتىنى قۇربان قىلىش ئارقىلىق فېئودال رېئاللىقنى ئىنكار قىلغۇچى ۋاپادار ئاشىق سۈپىتىدە ئەمەس ، بەلكى زۇلۇمغا قارشى تۇرغۇچى تىنچ كۈرەش قىلغۇچى ئۈمىدۋار قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ ، ئەدەبىياتىمىزدا يېڭى بىر ئۇلۇغ تىپنى ياراتقان . يەنى موللا بىلال نازىمى ئايالالار ئوبرازىنى نوقۇل سۆيگۈ - ئىشق سەھنىسىدىن جەڭ - كۈرەش سەھنىسىگە يۆتكىدى . ئەسلىدە دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئىشتىراكچىسى نوزۇگۇم ئۆز غايىسىگە ئاخىرىغىچە سادىق بولۇپ ، زۇلۇمغا قارشى تۇردى ھەم ھاياتى ئۈچۈن كۈرەش قىلدى ، كۈرەش بىلەن قۇربان بولدى . شۇڭا شائىر نوزۇگۇمغا بېغىشلانغان مىسرالىرىدا ئۇنىڭغا :

«بۇنىڭدەك بولسا خاتۇنلار پائالى ،
تاپار جەننەت بۇزەنلەرنى كامالى»

دەپ مەدھىيە ئوقۇدى .

موللا بىلال نازىمنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن ئەسەرلىرى سان جەھەتتىن كۆپ بولمىسىمۇ ، ئۇ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەنقىدىي رېئالىزمدىن ئىبارەت ئالاھىدە بىر دەۋرىنىڭ پەخرى سۈپىتىدە ئەدەبىيات تارىخىمىزدىن ئورۇن ئالىدۇ .

(«تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىل 3 - سانىدىكى ئابدۇشۇكۇر تۇردى تەييارلىغان شۇ ناملىق ماقالىگە ئاساسلىنىپ يېزىلدى)

موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» («مۇزىكىچىلار تارىخى») ناملىق رىسالىسى بىلەن تونۇلغان موللا نېمەتۇللا ئوغلى موللا ئىسمەتۇللا (مۆجىزى) نىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى بىز ھازىرچە ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ مۇقەددىمە ۋە خاتىمە قىسمىدا بېرىلگەن بايانلاردىن ئېلىپ كېلىۋاتىمىز.

مۆجىزى «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» نى 1828 - يىلدىن باشلاپ چىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن خوتەنگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلەنگەن ئەلىشىر نىڭ تەشەببۇسى بىلەن مىلادى 1854 - 1855 - يىللىرى يېزىپ چىققان. بۇنىڭ دىن، مۆجىزىنىڭ 19 - ئەسىردە خوتەندە ياشاپ ئىجاد ئەتكەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن.

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دا ئەلىشىر ھاكىمبەگ تىلىدىن مۆجىزى تەرىپىگە بېرىلگەن مۇنداق جۇملىلەر بار: «سەنكىم كەسىبىڭ ھەم مۇسىقىدۇر ھەم ئەبىيات ①مەملىكەتىنىڭ بۇلبۇلۇار سۇلتانى، ئەدەبىيات مۇلكىنىڭ تۇتىسى شىرىن لىساندۇرسەن ② ھەم خۇش پۇتكۇچى ھەم دىلكەش ئەيتقۇچى سەندۇرسەن.» ③ بۇ تەرىپلەردىن موللا ئىسمەتۇللا مۆجىزنىڭ ئۆز دەۋرىدە داڭلىق سازەندە، ئەدىب ھەمدە ئۇستا خەتتات، ماھىر ناخشىچى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىدىن پەقەت بىزگە تارىخىي - ئەدەبىي تەزكىرە تېپىدىكى ئەنە شۇ ئەسىرىدىلا يېتىپ كەلگەن.

---

① شېئىر، بەيىت.

② لىسان - تىل، سۆز.

③ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» (بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982)، 25 - بەت.

«تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» دا ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقنىڭ تەرەققىيات تارىخى، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە مۇكەممەللەشىش جەريانى، ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقى تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغان مۇزىكا ئۇستىلىرى ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن. گەرچە بۇ مەلۇماتلارنىڭ بىر قىسمى رىۋايەت خاراكتېرىنى ئالغان بولسىمۇ، مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. بولۇپمۇ ئۇنىڭدىكى يەركەن خانلىقى دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ يېرىك ۋەكىللىرى بولغان قىدىرخان يەركەندى ۋە ئامانىساخان (نەفىسى) ھەققىدىكى مەلۇماتلار ئىنتايىن قىممەتلىك بولۇپ، ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرى قىدىرخان، ئامانىساخان ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرىدا مۆتىۋەر مەلۇماتلىرىغا ئاساسلاندى.

موللا مۇھەممەد نىيازى

موللا مۇھەممەد نىيازى 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەر يېڭىسار ناھىيە قوناساق كەنتىدە تۇغۇلۇپ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئۇيغۇر شائىرى . ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىدىن بىزگە يېتىپ كەلگىنى ھىجرىيە 1273 - يىلى (مىلادىيە 1856 - 1857 - يىللار) يېزىلغان «مەنسۇر» ① ناملىق داستانىدىن ئىبارەت .

شائىر موللا مۇھەممەد نىيازنىڭ «مەنسۇر» ناملىق داستانى ئىسلامىيەتتىكى تەسەۋۋۇپنىڭ تونۇلغان ئىجادچىلىرىدىن بىرى بولغان ئەبۇ مەنسۇر ئەل - ھۇسەيىن ئەل - ھەللاجغا بېغىشلانغان . موللا مۇھەممەد نىيازى مەنسۇر رىۋايىتى ئاساسىدا ئەسلى فارس تىلىدا نەسرىي شەكلىدە يېزىلغان شۇ ناملىق ئەسەرنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ شېئىرىي شەكلىدە ئىجادىي ئىشلەپ چىقىش ئارقىلىق تەسەۋۋۇپنىڭ دەسلەپكى ئېقىمىنىڭ تونۇلغان ۋەكىلى مەنسۇر ھەللاج ۋە ئۇنىڭ ئىزىنى باسقان ھورۇفى نەسىمىگە ھېسداشلىق قىلغان ھەمدە ئۇلارنى ئۇلۇغلىغان . ئۇ رىۋايەت تۇسىدىكى بۇ ئەسەرنى ئىجادىي ئىشلەش داۋامىدا يەنە خوجا ئەھمەد يەسەۋىنى رىۋايەت قىلغۇچى قاتاردا قويغان ھەمدە ئۇ ئارقىلىق مەنسۇر ۋە نەسىمى ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى تۈركىي تىللىق خەلقلەردىكى مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەر بىلەن باغلىغان .

داستان 1383 مىسرادىن قۇرۇلغان بولۇپ ، ئىككى قىسمغا بۆلۈنىدۇ . غەزەل ۋە مەسنەۋى شەكلىدىكى ئالدىنقى 30 مىسرا كىرىش سۆز ، كېيىنكى 1353 مىسرا داستاننىڭ سيۇژېتىنى تەشكىل قىلىدۇ . بۇ

---

① مەزكۇر داستان «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1980 - يىل 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان .

قىسسمدىكى ئەسەر قەھرىمانلىرىنىڭ ئىچكى كەچۈرمىلىرىنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلغان 32 مسرالىق ئۇچ پارچە غەزەلدىن باشقىسى مۇرەببە شەكلىدە يېزىلغان. داستانىنىڭ تېمىسى ۋە مەزمۇنى، بەدىئىي ئىپادىلەش جەھەتلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلىرىدىن شائىر موللا مۇھەممەد نىيازىنىڭ بىر قەدەر يېتىلگەن، ئۆزىگە خاس پەلسەپىۋى پىكىر، دۇنيا قاراشقا ئىگە ئەدىب ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. شائىرنىڭ تۇرمۇش ئېغىر چىلىقىغا قارىماي، ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىجادىيەتكە بېغىشلاپ، بىر بۆلۈك ئەدەبىي ۋە تارىخىي ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغانلىقى مەلۇم. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ «مەنسۇر» دىن باشقا ئەسەرلىرى ھازىرچە ئېنىق ئەمەس.

موللا شاكىر

ئۇيغۇر شائىرى ۋە تارىخچىسى موللا شاكىر 1805 - يىلى تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ھاياتى ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپاندا ئىلىم - مەرىپەت ئىگىلەش، تارىخ تەتقىقاتى ۋە ئىجادىيەت بىلەن ئۆتكەن.

شائىرنىڭ تەرجىمھالى ۋە ئىجادىيىتى ھەققىدىكى قىسمەن مەلۇماتلارنى ئۇنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر ئەسىرى — «زەفەرنامە» دىن ئالغاندىن سىرت، ئۇنىڭ ھەققىدە باشقا ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز. «زەفەرنامە» دىن مەلۇم بولۇشىچە، شائىر موللا شاكىر تارىخىي تېمىغا بېغىشلانغان بۇ داستانىنى ھىجرىيىنىڭ 1283 - يىلى (ميلادىيە 1866 - 1867 - يىللار) 61 يېشىدا يېزىپ چىققان. ئەسەر ئاروز ۋەزنىنىڭ مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان 3720 مىسرا بەيىتتىن ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شائىر «زەفەر-نامە» نىڭ خاتىمىسىدە بۇ ئەسەرنى بەش ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ يېزىپ چىققانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئەسەرنىڭ ۋەقەلىكى، تىلى، شېئىرىي قۇرۇلمىسى، تارىخىي مەلۇماتلىرىنىڭ ئېنىقلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەر شائىرنىڭ ئۆز دەۋرىدە خېلى يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئەسەردە 1864 - يىللىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ چېكىدىن ئاشقان زۇلمىغا قارشى كۈچاردىن كۆتۈرۈلۈپ، پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا كېڭەيگەن خەلق قوزغىلاڭى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ قەھرىمانلارچە ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ۋە غەلبىلىرى، قوزغىلاڭ يېتەكچىلىرىدىن راشىدىن خوجا قاتارلىقلارنىڭ پائالىيەتلىرى گەۋدىلىك ئەكس ئەتتۈرۈلۈش بىلەن بىللە سايىد ھېكمەبەگكە ئوخشاش خەلق دۈشمەنلىرىنىڭ خىيانەتكارانە قىلمىشلىرى پاش قىلىنىدۇ. چىڭ ھاكىمىيىتى ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ يەرلىك فېئودال - پومېشچىكلار بىلەن بىرلىشىپ

هەر مىللەت خەلقىگە سالغان زۇلۇم - ئوقۇبەتلىرى پاكىتلار ئارقىلىق ئۇ-
چىپ تاشلىنىدۇ .

«زەفەرنامە» مۇھىم پاكىت قىممىتىگە ئىگە تارىخىي ئەسەر بولۇپلا قالماستىن ، بەزى يۇرت نامىلرىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى قىزغىن تارتىلىق رىۋايەتلەرنى ، شىنجاڭدىكى بەزى جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە يەر تەۋرىلىشىگە دائىر بىلىملەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان قىممەتلىك ئىلمىي ، بەدىئىي ئەسەردۇر . شائىر ئۆز داستانىدا تۇغلۇق تۆمۇرخانىدىن كېيىن بولغۇسۇن ، كۇسەند ، شەھرى بەربەر ، ئەردەۋىل دېگەن يەر نامىلرىنىڭ ئىلى ، كۇچا ، ئۇچتۇرپان ، ئاقسۇ دېگەن نامىلارغا ئۆزگىرىپ بارغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتىدۇ .

«زەفەرنامە» نىڭ قول يازما نۇسخىسىنى قۇمۇللۇق شاكىر ئىمام 1923 - يىلدىن بۇيان ساقلاپ كەلگەن بولۇپ ، 1955 - يىلى ئىيۇندا شىنجاڭ تارىخىي مۇزېيىغا ھەدىيە قىلغان .

دىلبەر دورغا

105 مىسرا ، 21 كۇپلېتتىن تۇزۇلگەن «مەزلۇملار ئاھى» سەرلەۋھىلىك مۇخەممەس بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان خەلقىمىز ئىچىدە ئېغىزدىن ئېغىزغا ، دەپتەردىن - دەپتەرگە كۆچۈپ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن مۇنەۋۋەر ئەدەبىي مىسراسلارنىڭ بىرى . ئەسەرنىڭ باش ۋە ئاخىرىدىكى ئاپتور تەخەللۇسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزدىن ، ئەسەر يېزىلغان دەۋر شارائىتىدىن ۋە ئاپتور ھەققىدىكى كېيىنكى ئىزدىنىشلەردىن بىز بۇ قىممەتلىك بەدىئىي مىراس ئاپتورىنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ قارىقاش ناھىيىسىدە ياشاپ ئۆتكەن «دىلبەر دورغا» ناملىق شائىر ئىكەنلىكىنى بىلىمىز .

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا 19 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ئەمەلدارلىرى يەرلىك ۋاڭ ، بەگلەر بىلەن بىرلىشىپ خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇمنى ھەسسىلەپ ئېغىرلاشتۇرىۋىدۇ . خىلمۇ خىل ناملار بىلەن ئاتالغان ئالۋان - ياساقلار ھەدەپ كۆپىيىپ ، خەلق ئاممىسى ئىقتىسادىي جەھەتتە تەلتۆكۈش خاراب بولۇشقا قاراپ يۈز تۇتىدۇ . شائىر دىلبەر دوغىنىڭ مۇخەممىسى ئەنە شۇ تارىخىي - ئىجتىمائىي شارائىتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئەينى زامانىدىكى شەپقەتسىز رېئاللىق ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ جەمئىيەتتىكى كۈلپەتلىك ئورنى ، ئېچىنىشلىق ھاياتى ئەينەن سۈرەتلەپ بېرىلگەن .

نامە ژانىرىدا يېزىلغان بۇ مۇخەممەسنىڭ ئەسلى ئىسمى «ئەرزنامە» بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن ، لېكىن بۇ ئەسەر كېيىنكى ۋاقىتلاردا خەلق ئارىسىدا «مەزلۇملار ئاھى» دېگەن نام بىلەن تونۇلۇپ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن .①

---

① ئەسەر «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1982 - يىل 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان .

تـۆۋەندە ، دىلبەر دورغىنىڭ بۇ مۇخەممەسىدىن بىرقانچە كۈپلېتنى كىتابخانلارنىڭ دىققىتىگە سۇنىمىز :

«ئون باشى ، يۈز باشى ئالۋان ئېلىپ تىنمايدۇ ، .
پۇل بېرىڭ دەيدۇ تۇرۇپ ئالغۇچىلىك قويمايدۇ ،
دورغىلار بەزى كېلىپ قامچا بىلەن ئوگلايدۇ ،
يالۋۇرۇپ ئەپۇ دېسەم قوللىرىمنى باغلايدۇ ،
مەن تۇغۇلغانغا پۇشايمان ھەم نادامەتتە بېگىم .

قالمىدى مەندە ئېشەك ، ئات ، كالا ، قوي ئەچكۈ ئۇلاغ ،
تۇگمە مۇنجاق كوچىمىزدا تۇگىدى ھەم ساچباغ ،
مېۋىسىز قالدى دەرەخلەر قۇرىدى باغ - ئاراغ ،
كەتتى ئالۋانغا تامام قالدى بىزلەردە فىراغ ،
ياخشى ۋەسپىنى قىلالمايمەن بۇ ئىبادەتتە بېگىم .

بۇ دىۋان بەگلەر قويار پاشىغا پىلىنىڭ يۈكىنى ،
كۆتۈرەلەمدۇ بېگىم پاشا پىلىنىڭ تۈكىنى ،
ھەم تېپىلغايمۇ ئۆلۈم ، ئاھ ... خۇدايىم شۇ كۈنى ،
ھېچ ئىلاج بولمىدى دىلبەر ئەرز قىلماي بۇ كۈنى ،
بۇ سەۋەب يىغلاماقىمگە ئۇشبۇ پۈرسەتتە بېگىم .»

مەھمۇد ھېكىم بەگ

«مەھمۇد ھېكىم بەگ» (خەلق ئىچىدە «مامۇت ھېكىم بەگ») نامى بىلەن تونۇلغان ئەدىب مەھمۇدخان مىلادىيە 1814 - يىلى ئاتۇش مەشھەدتە تۇغۇلغان . ئۇنىڭ دادىسى مىرئەھمەد شەيخ مەشھەدتىكى سۇلتان سوتۇق بۇغراخان مازىرىنىڭ شەيخى ۋە ئەجدادلىرىدىن تارتىپ مۇشۇ يۇرتنىڭ مۆتىۋەر كىشىلىرىدىن ، ئانىسى ھەمرابۇۋى ئاتۇشنىڭ تۆركۆل يېزا ئازنا مەسچىت مەھەللىسىدىن بولۇپ ، مەرىپەتپەرۋەر ، ئوقۇمۇشلۇق ئايال ئىدى .

مەھمۇدخان كىچىكىدىن ئىلىم - مەرىپەتكە ئىنتىلىپ ، 30 يېشىغىچە بولغان ئارىلىقتا بىرقەدەر يۇقىرى مەلۇماتلىق بولۇپ يېتىلگەن . زېھنى قۇۋۋەتلى ، ئىقتىدارى بىلەن تونۇلۇپ ، سۇلتان سوتۇق بۇغراخان مازىرى يېنىدىكى مەدرىسكە مۇدەررىس قىلىپ تەينىلەنگەن . ئۇ بۇ جەريانداكۆپ-لىگەن تالىپلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرگەن .

1857 - يىلىنىڭ باشلىرىدا مەھمۇدخان ئاكىسى ئىسمائىل خوجام ۋە بىر قىسىم تۇغقان - يېقىنلىرى بىلەن پەرغانىگە چىقىپ كەتكەن . شۇ يىلى 8 - ئايدا ئۇ ئانىسى ھەمرا بۇۋىنىڭ ۋاپاتى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغان-دىن كېيىن يۇرتىغا شېئىرىي مەكتۇپ ئەۋەتىپ ، ئانىسىنىڭ ۋاپاتىغا قايغۇرۇپ ، «زۇلمەتلىك يىللار تارىخىنى بايان قىلىپ قىرىق كېچىدە يۇز نەچچە كۇپلېت شېئىر يازغانلىقىنى» ① ئېيتقان .

1864 - يىلدىكى قەشقەر خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ چېكىدىن ئاشقان زۇلمىغا قارشى قوزغىلىڭىدا مەھمۇدخان قوزغىلاڭ رەھ-بىرى سىدىقبەگنىڭ چاقىرتىشى بىلەن ۋەتىنىگە قايتىپ كەلگەن ۋە

---

① مەكتۇپنىڭ ئەسلى نۇسخىسى تېپىلمىدى . باشقىلار تەرىپىدىن ئەسلەپ خاتىرىلەنگەن نۇسخىلىرىدا بەزى پاكىتلار ئۆزگىرىپ كەتكەن .

سەدىقبەگكە باش مەسلىھەتچى بولغان . بۇزۇرۇكخان ۋە ياقۇپبەگلەر ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەندە ئۇ پەيدىنپەي چەتكە قېقىلىشقا ئۇچرىغان ، ئاخىرىدا ياقۇپبەگ بىلەن ئالاقىنى ئۈزۈپ ، يىگىتلىرى (شۇ مەزگىلدە خاس لەشكەرلەر شۇنداق ئاتالغان) بىلەن ئۇنىڭغا قارشى مەيدانغا ئۆتكەن .

ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى يوقىتىلغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى مەھكىمىسىنىڭ ئامما ئىچىدىكى ئىناۋىتى ۋە كېيىنكى مەزگىلدىكى تۆھپىسىگە قاراپ ، ئۇنىڭ قەشقەرنىڭ ھاكىم بەگلىكىگە تەينىلىگەن . كېيىن ئۇ باشقىلارنىڭ پىتنە - پاسات ، تۆھمىتى بىلەن قارىلىنىپ ، بىر قىسىم ھەمراھلىرى بىلەن قۇمۇلغا 20 يىللىق پالانغان . شائىر قۇمۇلدا يازغان بىر غەزىلىدە ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى كەچۈرمىشلىرىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ :①

«ئاڭلىڭىز ئى ئەھلى ئالەم بىر ھېكايەتۇ ئەجىپ ،
بىلگىنىمچە شەمئى ئىزھار ئەيلەيمنۇ مەن غېرىپ .

تابەئى چىندىن دىيارىم كاشغەر شەھرى ئىدى ،
مەن بېلىق ئېردىم ۋەتەن گويا كى بىر بەھرى ② ئىدى .

يەتتە ئەجدادىم مېنىڭ سۇلتان سوتۇقنىڭ ۋارىسى ،
تەبەئىدە نەچچە يۈزلۈك ئادىمىيۇ بار ئىدى .

ئەز قازا ئاپەتۇ پىتىرەن بىزگە سالدى قوزغىلاڭ ،
چەشمە بەت تەشىئەتىدىن ③ بولدى تاراجۇ تالان .

---

① بۇ شېئىر «تارىم» (1989 - يىل 12 - سان ، 128 - 129 - بەتلەر) قاتارلىق مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ بەزى كۆپلەتلىرى ئالمىشىپ قالغان ، بەزى سۆز - مىسرالار ئۆزگىرىپ كەتكەن . شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۆز ئىزدىنىشلىرىم داۋامىدا ، بىرقانچە كۆچۈرمە نۇسخا ئاساسىدا رەتلەپ چىققان نۇسخىنى تولۇق بېرىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۈم .

② بەھرى — دېگىز .

③ يامانلارغا ئەگىشىپ مەنسىدە .

ئۇشبۇ چىندا جۇيې - دارىن مەن غېرىبنى تاپتۇرۇپ ،
ئوغرىلارنىڭ ئارقىسىدىن ھەر تەرەپكە چاپتۇرۇپ .

خىزمىتىم شايەستە بولغاندىن قىلىپ كۆپ ئىلتىپات ،
چازا تاپشۇردى بېرىپ جۇڭسا كۆزلۈك ئوتىغات .

توققۇز ئاي مىقدارى بولدۇم كاشىغەرگە ھۆكۈمران ،
بولدى ئەلايۇ ۋىلايەت ھەم رەئىيەت شادىمان .

دەۋلەتۇ - ئىززەتكە رەشىك ئەيلەپ بۇ چەرخى ۋاجىگۇن ،
بولدى خىزمەت ھەمدەئىززەت بارچەمەقسەت سەرىنگۇن ① .

سۆز تېپىپ ماھى مۇھەررەمدە كۇچارلىق ئىككى سەگ ② ،
مۇددىئاسى مەن يېقىلسام بولسىلار ئورنۇمغا بەگ .

نەچچە يالان سۆزىنى دارىنگە مەخپىي ئۇقتۇرۇپ ،
زاھىرى - باتىنىدە يوق ئىشلارنى بىزگە يۇقتۇرۇپ .

دېدىلەر ئايا توبەرغان ③ ئىچرە بوھتانىلىئەزىم ،
جۇيې نىڭ باشىنى ئايلاندۇردى شەيتانر رەجىم .

دەپئەتەپ بىزگە غەزەپ ئەيلەپ قوشۇپ ئوتتۇز چېرىك ،
ئىتتىرىپ خامىغا تاشلاڭ كۆزىتىپ قاتتىق - يېرىك .

ئۇشبۇ شەرىنڭ ئىسمى مەشھۇر ئەھلى ئاغزىدا قۇمۇل ،
تابەئى يۇرت كەنتى - سەھراسى بولۇپ نەچچە سۇمۇل .

---

① ئاستىن - ئۇستۇن .
② ئىت .
③ قاتمۇ قات ، ئۇستى - ئۇستىگە .

شۇكرى لىللا بەردى غۇربەت ئىچرە ئوبدان دوستۇ - يار ،
باسسمۇ باشىنى زېمستان ، كۆڭلىمىز ئەمما باھار .»

شائىر قۇمۇلدىكى سۇرگۇن ھاياتىدىمۇ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ھەمدە ئۆزىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ شېئىرلىرىدىن ئىككى پارچە توپلام تۈزگەن . ھالبۇكى ، بۇ توپلاملار كېيىنكى مەزگىللەردە يوقىلىپ كەتكەن . يېقىنقى يىللاردا ئۇنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادى ئۇستىدە ئىزدىنىش ئېلىپ بېرىلىپ ، بىر قىسىم ئەسەرلەر ئېنىقلانغان بولسىمۇ ، ئۇ ئەسەرلەر ئىچىدە مەھمۇد ھېكمىبەگكە تەۋەلىرى ئانچە كۆپ بولمىدى .①

شائىرنىڭ ھازىرغىچە تېپىلغان شېئىرلىرىنىڭ شەكلى ۋە مەزمۇنى خىلمۇ خىل بولۇپ ، ئۇنىڭ بەزىلىرى كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزنىڭ ژانىر ، شەكىللىرى ، بەزىلىرى خەلق قوشاقلىرى شەكلىدە تۈزۈلگەن . مەزمۇن جەھەتتىن بۇ شېئىرلارنىڭ كۆپچىلىكى ھەر خىل ئىجتىمائىي تېمىلاردا بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ ئۆز كەچۈرمىشلىرى ، ھىجران ئازابلىرى ، مۇ-ھەببەت - نەپرىتى ۋە خۇشاللىق - قايغۇلىرى ئىپادىلەنگەن . ئۇنىڭ قوشاق شەكلىدە تۈزۈلگەن شېئىرلىرى ئۆزىنىڭ چوڭقۇر مەزمۇنى ، يۇمۇرلۇقلۇقى بىلەن خەلق ئىچىگە تارقىلىپ ، ئەل ئەدەبىيات خەزىنىسىگە قوشۇلۇپ كەتكەن . مەسىلەن ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» نىڭ 4 - توپلىمىدىكى «قارىغاي» ، «ئامەت» ماۋزۇسى بىلەن بېرىلگەن قوشاقلار ئەنە شۇلار جۈملىسىگە كىرىدۇ .

مەھمۇد ھېكىم بەگ تەخمىنەن 1896 - يىلى ، سۇرگۇن مۇددىتى تۇشۇپ يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن . ئۇ كېسەل بولۇپ ، قاتتىق ئاجىزلاپ كەتكەچكە ، كېيىنكى ھاياتىدا كۆپ ئىش قىلالمىغان . 1902 - يىلى ئاتۇشتا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق قاتتىق يەر تەۋرەشتە ھادىسىگە ئۇچراپ (ئۆي

---

① شائىرنىڭ ئىجادىي ئەمگىكىگە دائىر بايانلار ۋە ئىجادىدىن نەمۇنىلەر «تارىم» ژۇرنىلى 1987 - يىل 10 - سانىنىڭ 133 - ، 134 - ۋە 135 - بەتلىرىدە ؛ 1989 - يىل 4 - سانىنىڭ 123 - ۋە 124 - بەتلىرىدە ، 12 - سانىنىڭ 128 - ، 129 - ۋە 130 - بەتلىرىدە بېرىلگەن .

بېسىۋېلىپ) 88 يېشىدا قازا تاپقان . ئۇنىڭ جەسىتى سۇلتان سوتۇق بۇغراخان مازىرى يېنىدىكى ئەسلىدە مەھمۇد ھېكىم بەگكە تەۋە بولغان چارباغقا (مەھمۇد ھېكىم بەگ بۇ باغنى قەشقەردە ھاكىم بەگ بولۇپ تۇر- غان مەزگىلىدە سوتۇق بۇغراخان مازىرىغا ۋەخپە قىلىپ بەرگەن) دەپنە قىلىنغان .

ئاشۇراخۇن غەربىي

خوتەنلىك شائىر ئاشۇراخۇن غەربىنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا ياراتقان «ئەمىر ئالىي» ناملىق داستانىمۇ موللا بىلال نازىمى، موللا شاكىر، ئاسىينىڭ ئەسەرلىرىگە ئوخشاش 1864 - 1867 - يىللار ئارىلىقىدا شىنجاڭدا بولۇپ ئۆتكەن زور ئىجتىمائىي - تارىخىي ۋەقەلەرگە بېغىشلانغان.

شائىر ئۆز داستانىدا ئەنە شۇ يىللاردا كۆتۈرۈلگەن خەلق قوزغىلاڭلىرى هارپىسىدىكى خەلق تۇرمۇشىنى ناهايىتى ئېنىق ۋە ئوبرازلىق قىلىپ تەسۋىرلىگەن:

«ئالۇر ئېردى ئالباڭ قويۇپ نەچچە ئات،
كى بەرسە تۆگىمەس ئالۇر ئېردى پات.
كى خام، پاختا، ئايلىق، چاپانلىق پۇلى،
كى ئۇشرى كەنتىن ئالۇر بىر يولى.
كى يىغلار ئېردى كېچە - كۈندۈز ئېرىغ،
مۇسۇلمانلارنىڭ رەڭگى بولدى سېرىغ.»

ئاشۇراخۇن غەربىنىڭ خەلق دۈشمەنلىرىنىڭ ماهىيىتىگە قارىتىپ ئېيتقان تۆۋەندىكى مىسرالىرى خەلق ماقال - تەمسىللىرىنى بەدىئىي ئەدەبىياتتا ئىجادىي پايدىلىنىشنىڭ ئۇلگىسىدۇر:

«قارا يۇڭنى هەرقانچە يۇۋغان بىلەن،
ئاقارغايمۇ سۇ ئىچرە تۇرغان بىلەن.»

شائىرنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى، باشقا ئىجادىي مىراسلىرى هازىرچە مەلۇم ئەمەس.

ئاسىي

ئەدەب موللا شاكىردىن كېيىن ، «زەفەرنامە» ناملىق يەنە بىر تارىخىي داستاننى يېزىپ قالدۇرۇپ كەتكەن «ئاسىي» تەخەللۇسلۇق ئەدىبنىڭ تەرجىمھالىغا دائىر ئەھۋاللار ھازىرچە ئېنىق ئەمەس .

1955 - يىلى قاغىلىقتىن راشىدىن مۇپتى ئىسىملىك ئۆلىما ئەۋلادلىرىنىڭ كۆمۈپ ساقلىغان يېرىدىن شىنجاڭ تارىخىي مۇزېيى ئىختىيارىغا ئېلىنغان بۇ تارىخىي داستان 2460 مىسرادىن ئارتۇق بېيىتتىن قۇرۇلغان بولۇپ ، تۇزۇلۇش جەھەتتىن ئىككى قىسىم توققۇز بابقا بۆلۈنگەن . داستاندا چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ يەرلىك فېئودال ئەكسىيەتچى كۈچلەر بىلەن بىرلىشىپ خەلقنى سالغان زۇلۇم - كۈلپەتلىرى ، 19 - ئەسىرنىڭ 40 - ، 50 - يىللىرىدا خەلقنىڭ قوزغىلىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىستىبداد ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ۋە خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ قانلىق باستۇرۇلغانلىقىدىن ئىبارەت ئىجتىمائىي - تارىخىي ۋەقەلەر يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن جانلىق سۈرەتلەپ بېرىلگەن .

داستان مۇئەللىپى بۇرۇن خاتا ھالدا «مۇغەننى» تەخەللۇسى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەنىدى . «زەفەرنامە» داستاننى ئىچكىرىلەپ ئۆگىنىش نەتىجىسىدە داستان مۇئەللىپىنىڭ «ئاسىي» تەخەلۇسلۇق شائىر ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى . بۇنى داستاننىڭ ئاخىرىدا شائىرنىڭ ئۆزى ھەققىدە يازغان :

«كى ئەي ئاسىي سۆزۈڭنى ئەيلەدىڭ قەتئ ،
چۇ بىر مۇشكىل تىلسىمى ئەيلەدىڭ قەتئ .①

---

① قەتئ ــ ئۇزۇش ، كېسىش مەنىلىرىدە . بۇ يەردە «قەتئ سۆزى ئالدىنقى مىسرادا «ئۇزۇش» مەنىسىدە ، كېيىنكى مىسرادا «كېسىش» مەنىسىدە كەلگەن .

همۇل مۇشكىل تىلسىمكىم ئۇشاتتىڭ ،
دۇررى گەۋھەرلەرنى ئالەمگە ساچتىڭ»

دېگەن مىسرالاردىن بىلىش مۇمكىن .

شائىر داستانىنىڭ نامى ۋە يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە تۆۋەندىكى لەرنى يازىدۇ :

«زەفەر تاپقاچ چۇ بولدۇم نۇسرەت ئەنجام ،①
‹زەفەرنامە › بۇ دەپ قويدۇم مۇڭا نام .
. . . . . .
‹زەفەرنامە › دېمەككە ھۇججەت ئۇشبۇ
يەنە تەئرىخى ئەلفازى ھەم ئۇشبۇ .»

دېمەك ، «زەفەرنامە» داستانى ھىجرىيە 1276 - (مىلادىيە 1860 -) يىلى يېزىلغان .

«زەفەرنامە» داستانى مۇئەللىپنىڭ باشتىن - ئاخىر خەلق تەرىپىدە تۇرۇپ ، ئەينى دەۋر ئىجتىمائىي - تارىخىي ۋەقەلىرىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەنلىكىدەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا مۇناسىپ ئورۇن تۇتىدىغان ئەسەرلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ .

① ئەنجام — نەتىجە ، ئاقىۋەت .

سەيد مۇھەممەد

سەيد مۇھەممەد ھەيد مۇھەممەد ئوغلى («سىيەت مۇھەممەد قاشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئۆزبىنىڭ «شەرھى شىكەستە» («روھى سۇنغانلىقىنىڭ باياني») داستانى بىلەن 19 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇناسىپ ئورۇن تۇتىدۇ.

شائىرنىڭ «شەرھى شىكەستە» داستانى 1882 - يىلى يېزىلغان. ئۇ ئۆز داستانىنى 60 ياشتىن ئۆتكەندە يازغانلىقىنى ئېيتىدۇ. شۇ بويىچە قارىغاندا، شائىرنى 1820 -، 1821 - يىللىرى دۇنياغا كەلگەن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. شائىرنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ كەلگەن، يۇرتىنى بىلدۇرىدىغان «قاشى» دېگەن شەرتلىك ئىسىمغا ۋە داستاندا ئېيتىلغان:

«ئالتۇن ئۆستەڭ بىز كۆچەرمىز يۇز تۇمەن ئەمگەك بىلە،
جايلىشىپ مەنزىل تۇتۇپكىم يۇرت بولالماقلىق مۇھال.»

دېگەن مىسرالارغا ئاساسلىنىپ، ئۇنىڭ ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان ئاساسىي دەريالارنىڭ بىرى بولغان قاش دەرياسى ۋادىسىدىكى قاش يېزىسىنىڭ ئالتۇن ئۆستەڭ كەنتىدىن ئىكەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن.

شائىر سەيد مۇھەممەد «شەرھى شىكەستە» دە ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1864 - يىلىدىكى مەشھۇر خەلق قوزغىلىڭى ۋە ئۇنىڭ غەلىبە مېۋىسىنىڭ جاھانگىرلارنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى، ئىلى ئاھالىسىنىڭ قورقۇش ۋە ئالداش ئىچىدە يەتتە سۇغا كۆچۈش جەريانى ھەمدە كۆچكەندىن كېيىنكى ئېغىر كۈنلىرىنى ناھايىتى روشەن سۈرەتلەپ بەرگەن بولۇپ، بۇ داستاننى ئەنە شۇ تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ قىممەتلىك تارىخىي ھۆججىتى دېيىشكە بولىدۇ.

«شەرھى شكەستە» داستانى مەزمۇننىڭ چوڭقۇرلۇقى ، بەدىئي قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇرىدۇ . 1864 - يىلىدىكى كۇرەشلەرگە بىۋاستە قاتناشقان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەقەلەردە باشتىن - ئاخىر خەلق بىلەن تەقدىرداش بولغان شائىر ئەسىرىدە خەلقنىڭ ئوبرازى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولۇپ ، شائىر ئالداش ، قايمۇقتۇرۇش ئاستىدا يۇرتىنى تاشلاپ كېتىۋاتقان خەلق ئاغزىدىن مۇنۇلارنى بېرىدۇ :

«ئەلۋىدائ دەپ بىز كېتەرمىز ، ئىلە شەھرى ياخشى قال ،
مۇلك ئىمارەت ، جايۇ مەنزىل ، ئەرزۇ بەھرى ياخشى قال .

ئاتا - بابالار ئۆتۈپ ، مۇنداغ بەلانى كۆرمىگەن ،
بىزگە كەلدى بۇ قازا ھەم باغۇ - بوستان ياخشى قال .»

شائىرنىڭ خەلقپەرۋەرلىك روھى داستانىنىڭ ئاخىرىدىكى :

«ھەم ئۆزۈمنىڭ دەردى بار ، پۇقرالار ئۈچۈن غەم يېدىم ،»

دېگەن مىسرالاردا روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ .

سەيد مۇھەممەدنىڭ «شەرھى شكەستە» داستانى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا رېئال تارىخىي ۋەقەلەرنى ئەينەن يورۇتۇپ بېرىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن رېئالىستىك ئەدەبىياتنىڭ بىر نادىر ئۈلگىسى بولۇپلا قالماي ، تىل ۋە تارىخ جەھەتتىمۇ مەلۇم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە ئەسەرلەردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

موللا ئەلى بننى موللا ئىمن

شائىر موللا ئەلى بىننى موللا ئىمن مىلادى 1835 - يىلى شايار ناھىيىسىنىڭ چارتاق كەنتى تال تېرەك مەھەللىسىدە (ھازىرقى گۇلباغ را- يونى تەۋەسى) نامرات دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . شائىرنىڭ دادىسى ئىمن موللا مەرىپەتپەرۋەر ، بىلىملىك ئادەم بولغاچقا ، ئوغلىنىڭ تەربىيىسىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن . كىچىكىدىنلا بىلىم ئىگىلەشكە ئىجتىھات بىلەن بېرىلگەن ئەلى ياشلىق مەزگىللىرىدىلا ئۆزىنىڭ زېرەك- لىكى ، بىلىمى ۋە خەتتاتلىق ساھەسىدىكى قابىلىيىتى بىلەن تونۇلغان . ئۇ 30 ياشقا كىرگىنىدە شۇ ۋاقىتتىكى شايار ھۆكۈمرانى قادىر ھېكىمبەگنىڭ دىققەت - ئېتىبارىغا ئېرىشىپ ، مىرزىلىققا تەينىلەنگەن . ھېكىمبەگ مەھ- كىمىسىدىكى ناھەقچىلىكلەر ۋە ئادالەتسىزلىكلەردىن يۇرتىكى سەقىلغان ئەلى ھەجگە بېرىش باھانىسى بىلەن مىرزىلىق خىزمىتىدىن ئىستېپا بېرىپ ، ئۆز مەھەللىسىگە قايتىپ دېھقانچىلىق قىلغان . كېيىن ئۇ يەرلىرىنى باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ بېرىۋېتىپ ناھىيە بازىرى ئىچىگە كۆچۈپ كىرگەن . ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۇ ھەج قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئەرەبىستان قاتارلىق ئەللەرنى زىيارەت قىلغان ۋە قايتىپ كېلىپ ، 1902 - يىلى ئۆز يۇرتىدا ۋا- پات بولغان .

شائىر موللا ئەلى ئۆز ئۆمرىدە يازغان شېئىرلىرىنى رەتلەپ «دىۋان ئەلى» نامىدىكى شېئىرلار توپلىمىنى تۈزۈپ ، ئۇنى ئۆز قەلىمى بىلەن تۆت نۇسخا قىلىپ كۆچۈرۈپ چىققان ، ئۇنىڭ بىر نۇسخىسى نەۋرىسى تاش ئىمن ھاجى تەرىپىدىن تەۋەررۈك مىراس سۈپىتىدە ساقلانغان .

«دىۋان ئەلى» 164 بەت بولۇپ ، پاتلانغان خوتەن قەغىزىگە چىرايلىق يېزىلىپ كۆچۈرۈلگەن ئىككى مىڭ مىسرادىن ئارتۇق مەسنەۋى ،

غەزەل ، مۇرەببە ۋە مۇخەممەس شەكلىدە يېزىلغان شېئىردىن قۇرۇلغان . دىنىي ئەقىدىلەرگە ، پەند - نەسىھەتكە بېغىشلانغان شېئىرلار دىۋاندا ئاساسىي سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا شائىر يەنە كىشىلىك ئەخلاق ، ئىلىم - مۇنەۋۋەر مەرىپەتپەرۋەر بولۇش ، ئەمگەكنى ئۇلۇغلاش ، سېخىلىق ، مۇلايىملىق ۋە ۋاپادارلىق ، كۆيۈمچانلىق ، پاك مۇھەببەت ... قاتارلىق ئىجتىمائىي مەزمۇنلار ئۇستىدىمۇ توختىلىپ ئۆتىدۇ . دىۋاندىكى ئۆزئىنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان تېپىك شېئىرلاردا بولسا شائىر جاھالەتلىك قارا زامان ئۇستىدىن شىكايەت قىلىدۇ ، تەكەببۇر ، مەنسەپدارلارنى ، جاھىل پىتنىخورلارنى ، ئاچكۆز نەپسانىيەتچىلەرنى نەپرەت بىلەن ئەيىبلەيدۇ . شائىر :

غېرىبلار كۆڭلىنى ئالماق ، نە ھاجەت مەككىگە بارماق ،
ئەگەردە ئاقىل ئەرسەڭ سەن ئەمەس لازىم بايان قىلماق .
ئەگەر كەلسە قولۇڭدىن سەن بىراۋنى شادىمان قىلماق ،
بايان قىلسام بۇرادەرلەر ساۋاب ھەج ئەكبەرى ① قىلماق ،
شېپالىقنى ئاتا ئەيلەپ غېرىبنى شادىمان قىلدىڭ .

دېگەن مىسرالىرىدا غېرىب - غۇرۇالارغا شەپقەت قىلىش ، ئاجىزلارغا ياردەم بېرىش ، غەرەزسىز ۋە خالىس مەنپەئەت يەتكۈزۈش ، خۇشاللىق بېغىشلاشنى ئىسلام ئېتىقادىدا ئەڭ چوڭ پەرز ھېسابلانغان ھەج قىلىشتىنمۇ يۇكسەك ئورۇنغا قويىدۇ .

① ھەججە ئەكبەر — چوڭ ھەج مەنىسىدە .

موللا مۇسا سايرامى

موللا مۇسا بىننى موللا ئەيسا خوجا سايرامى ملادى 1836 - يىلى 23 - ئاۋغۇستتا باي ناھيىسىگە قاراشلىق سايرام رايونىنىڭ ئاناقىز يېزىسىدا (ھازىرقى باي ناھيە توقسۇن يېزىسى ئاناقىز كەنتى توغايلا مەللىسىدە) دۇنياغا كەلگەن . موللا مۇسا سايرامىنىڭ دادىسى موللا ئەيسا خوجا بىننى موللا ئەزىزخان خوجا ئەينى زاماندا باي ناھيىسى تەۋەسىگە تونۇلغان ئىلمىي ۋە دىنىي زات بولۇپ ، ئوغلى مۇسانىڭ (مۇسۇر ئاخۇنىنىڭ) ئىلىم ۋە دىنىي جەھەتتىكى تەربىيىسىگە ئۆزەك ۋاقتىدىن باشلاپلا ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن . ئۇنى يەتتە يېشىدىلا ئۆزى مۇدەرىسلىك قىلغان سايرام مەدرىسىدە ئوقۇتۇپ باشلانغۇچ مەلۇماتقا ئىگە قىلغان ۋە 11 يېشىدا كۇچادىكى «ساقساق» مەدرىسىگە ئوقۇشقا ئەۋەتكەن . بۇ مەدرىسىنىڭ ئاساسلىق مۇدەررىسى موللا ئوسمان ئاخۇن خەلپەت دېگەن تونۇلغان زات بولۇپ ، ئۇ موللا مۇسانىڭ دادىسى بىلەن ھەمسۆھبەت ئىدى . موللا مۇسا ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە موللا ئوسمان ئاخۇن خەلىپەتنىڭ غەمخورلۇقى ئاستىدا ، تارىخ ، ئەدەبىيات ، تەقۋىم (كالىندار-شۇناسلىق) ، ئىلمى نۇجۇم ، ناباتات (ئاگرو بىئولوگىيە) ، جۇغراپىيە ، ئەرەب ۋە فارس تىلى قاتارلىقلاردىن ناھايىتى يۇقىرى نەتىجە قازىنىپ ، تېزلا «موللا مۇسا» ، «بالا موللا» ، «موللا ئەبجەدخان» دېگەن ناملار بىلەن شۆھرەت قازىنىدۇ . ئۇ بۇ جەريانىدا موللا ئوسمان ئاخۇن خەلىپەتنىڭ ئىلمىنى ئۆگىنىپلا قالماستىن ، ئۇنىڭ خەلقپەرۋەرلىك ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىمۇ ئۆگىنىدۇ . ملادى 1854 - يىلى موللا مۇسا «ساقساق» مەدرىسىنى تۇگىتىپ ئۆز ئانا مەكتىپى ـــ سايرام مەدرىسىگە كېلىپ مۇدەرىسلىك قىلىدۇ .

مىلادى 1864 - يىلى 6 - ئىيۇندا كۇچا رايونىدا ئۇيغۇر ، خۇيزۇ دېھقانلىرى بىلەن قول ھۇنەرۋەنلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋە يەرلىك فېئودالالارنىڭ زۇلمىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك قوزغىلىڭى پارتلايدۇ . قوزغىلاڭچى قوشۇنلار سايرامغا يېقىنلاشقاندا ، موللا مۇسا بۇ قوزغىلاڭنى قىزغىن قوللاش بىلەن تەڭ ، ئۆزىنىڭ بارلىق تالىپلىرىنى ھەمدە بىرقانچە يۈز نەپەر سايراملىق يىگىتلەرنى باشلاپ قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنى قارشى ئالىدۇ . ئۇ قوزغىلاڭچى قوشۇن سېپىدە قىزىل ، سايرام ، باي ، ياقېرىق ، ئاراشۇر قاتارلىق جايلاردىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى ، يەرلىك فېئودالالارنى باستۇرۇش كۈرەشلىرىگە پائال قاتنىشىدۇ .

غەربكە يۈرۈش قىلغان قوزغىلاڭچى قوشۇنلار قارا يۇلغۇن ، جام ، ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ قەشقەر ۋە يەكەننى ئىگىلەشقا تەييارلانغاندا موللا مۇسا سايرامى غەربكە يۈرۈش قىلغان قوشۇنلارنىڭ ئۇچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق سەركەردىلىرىدىن بىرى بولغان مەھمۇددىن خوجىنىڭ مۆھۈرچىسى ۋە ئىشىك ئاغىسى بولىدۇ .

1867 - يىلى مۇھەممەد ياقۇپ بەگ (بەدەۋلەت) قوقان خانلىقىنىڭ يارىدىمى ئاستىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قەشقەر ، يەكەن ، خوتەن قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ، ئاقسۇغا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم باشلايدۇ . كۇچا قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئۇچتۇرپاندىكى سەركەردىلىرى ئۇرۇشمايلا تەسلىم بولىدۇ . موللا مۇسا سايرامى ئۇچتۇرپاندىكى تەسلىم بولغان سەركەردىلەر بىلەن بىللە ئاقسۇغا كەلتۈرۈلىدۇ . ئۇزۇن ئۆتمەي ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق باش زاكاتچىسى مىرزا بابابەك ھىسارى موللا مۇسا سايرامىنىڭ قابىلىيەتلىك ۋە ئۇستا خەتتات ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلىپ ، ئۇنى ئۆزىگە مەخسۇس مىرزا قىلىپ تەينىلەيدۇ . موللا مۇسا سايرامى بۇ ۋەزىپىنى تاكى 1877 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى يوق قىلىپ ، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنى قايتۇرۇپ ئالغانغا قەدەر ئۆتەيدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن موللا مۇسا سايرامى كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى ھەققىدە بىرەر تارىخىي ئە-

سەر يېزىش مەقسىتىدە غەربتە قەشقەر ، شەرقتە تۇرپانغىچە بولغان جايلارنى بىر قانچە يىل سياھەت قىلىپ ، مۇھىم تارىخىي ھۇججەتلەرنى توپلايدۇ ، ئاخىرى يەنە ئاقسۇغا قايتىپ ، ئىجادىيەت ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ .

موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئاقسۇدا يېزىقچىلىق ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان 40 يىلغا يېقىن ھاياتى تولىمۇ نامراتلىق ، يېقىرلىق ئىچىدە ئۆتتى . مىلادى 1917 - يىلى موللا مۇسا سايرامى ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ، قايتىشنى تەلەپ قىلىپ يۇرتىغا خەت يازىدۇ . تۇغقانلىرى ئۇنى سايرامغا ھارۋا بىلەن ئېلىپ قايتىدۇ . شۇ يىلى 4 - ئايدا ئەينى زامانداشكى ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ بىرى ، ئەدىب موللا مۇسا سايرامى يورۇق دۇنيا بىلەن ۋىدالاشىدۇ .

موللا مۇسا سايرامى ئاقسۇدا تۇرغان مەزگىلىدە «تەزكىرە تۇل ئەۋلىيا» (1885 - يىل) ، «دەربايان ئەسھابۇل كەھب» (1898 - يىل) ، «تارىخىي ئەمنىيە» (1903 - يىلى 2 - ئۆكتەبردە تاماملانغان) ، «دىۋان مەسنەۋى» (1907 - يىل) ، «تارىخى ھەمدى» (1908 - يىلى 10 - ئىيۇلدا تاماملانغان) ، «سالامنامە» (1916 - يىل سېنتەبر) قاتارلىق تارىخىي ، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يارىتتى . ھازىر ئۇنىڭ يەنە فارس تىلىدا يازغان بىر مۇنچە شېئىرلىرى ساقلانماقتا .① نەم شېھىت ئارمىيە دامموللامنىڭ ئېيتقىشىچە ، ئۇنىڭ يەنە «تەزكىرەئى خوجا ئافاق» ، «فەرھاد ۋە شېرىن» ناملىق تارىخىي ، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغانلىقىمۇ مەلۇم .

«تارىخى ھەمدى» موللا مۇسا سايرامىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرلىك مۇھىم تارىخىي ئەسىرى بولۇپ ، خاراكتېر جەھەتتىن تارىخىي - ئەدەبىي تەزكىرە تۇرىگە ياتىدۇ . ئاپتور بۇ ئەسەرنى ئۆزى ئىلگىرى يازغان «تارىخى ئەمنىيە» دېگەن ئەسىرى ئاساسىدا ، «تارىخى ئەمنىيە» نىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكى ، بەزى مەسىلىلەرنىڭ خاتا بايان

---

① يۇقىرىقى مەلۇماتلار ئەنۋەر بايتۇر نەشىر قىلغان «تارىخى ھەمدى» نىڭ كىرىش سۆزى — «موللا مۇسا سايرامى ۋە «تارىخى ھەمدى»» (ئە. بايتۇر ئۆزى يازغان) دىن ئېلىندى .

قىلىنغانلىقىنى هېس قىلىپ ئۇنى تېخىمۇ توغرىلاش ۋە تولۇقلاش مەقسىتىدە يېزىپ چىققان . ئەسەر دىباچە ، «مۇقەددىمە» ، «ئاۋۋالقى داستان» ، «ئىككىنچى داستان» ، «خاتىمە» دىن ئىبارەت ئالتە قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، «مۇقەددىمە» قىسمىدا ئالەم ۋە ئادەمنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى دىنىي رىۋايەتلەردىن تارتىپ ، 19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىغىچە بولغان تارىخىي ۋەقەلەر ئۆزى ئاڭلىغان ، ئۆگەنگەن ، تەتقىق قىلغانلىرى ئاساسىدا ئومۇملاشتۇرۇلۇپ بايان قىلىنغان . «ئاۋۋالقى داستان» قىسمىدا 1864 - يىلدىن باشلاپ قوزغالغان خەلق قوزغىلاڭلىرى ، بولۇپمۇ كۇچا قوزغىلىڭى ، كۇچا ، يەكەن ، خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ياقۇبېگ باسقۇنچىلىقىغا قارشى كۇرەشلىرى ئالاھىدە ۋە تەپسىلىي بايان قىلىنغان . «ئىككىنچى داستان» قىسمىدا ياقۇبېگنىڭ شىنجاڭدىكى ھاكىمىيەت ئىگىلەش جەريانى ۋە باشقىلار بايان قىلىنغان . «خاتىمە» قىسمىدا ئاساسەن قەشقەر ، يەكەن ، ئاقسۇ ، ئۇچتۇرپان ، كۇچا ، كورلا قاتارلىق يەتتە شەھەر ۋە تۇرپان ، لوپنورنىڭ تارىخى ، جۇغراپىيىسى ، تىل ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى قاتارلىق مەسىلىلەر ھەمدە تۇرپاندىكى ئەسھابۇل كەھف ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ۋە ئاپتورنىڭ كۆز قاراشلىرى بايان قىلىنغان . قىسقىسى ، «تارىخى ھەمدى» «تارىخى ئەمنىيە» گە قارىغاندا ، مەزمۇن جەھەتتىن تولۇق ، ماتېرىيال جەھەتتىن خېلى توغرا ، تىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن خېلى گۈزەل ، ھەجىم جەھەتتىن خېلى زور بولۇپ ، مۇھىم تارىخىي ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئەسەر ھېسابلىنىدۇ .

«دىۋان مەسنەۋى» بىلەن «سالامنامە» ئاپتورنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەسەرلەر بولۇپ ، «دىۋان مەسنەۋى» ئىجتىمائىي تۇرمۇش ھەم كىشىلىك ئەخلاق ھەققىدىكى پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان شېئىرلاردىن (ئۇنىڭ ئاخىرىغا «قەسىدەئى سىدىق» ناملىق شېئىرىمۇ قوشۇپ تۇپلەنگەن) ، «سالامنامە» ۋەسىيەت خاراكتېرىدىكى شېئىرىي مەكتۇپتىن ئىبارەت . بولۇپمۇ «سالامنامە» دە شائىرنىڭ پەلسەپىۋى قاراش جەھەتتىكى مەلۇم ئىلغارلىقى ، بەدىئىي جەھەتتىكى ماھارىتى روشەن كۆرۈلىدۇ .

مـوللا مـۇسـا سايرامىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىن بولسۇن ياكى ئۇ-
نىڭ تارىخىي - ئەدەبىي تەزكىرىلىرى ۋە ئۇلارغا قوشۇپ بېرىلگەن شېئىر ،
رىـۋايـەت ، لـەتـىپـە ، قـىسسىلەردىن بولسۇن ، ئۇنىڭ تىل - ئەدەبىيات ۋە
بـەدىئىي ئىقتىدار جەھەتتىن يۇقىرى كامالەت ئىگىسى ، ئۆزىگە خاس ئۇس-
لۇبقا ئىگە ئىستېداتلىق شائىر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىش مۇمكىن .

مـەشـھـۇر تـارىـخـچـى ، شـائـىـر مـوللا مـۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى
ئەمىنىيە» ناملىق ئەسىرى 1904 - يىلى ن . پانتوسوۋنىڭ نەشرىگە تەييار-
لـىـشى بىلەن قازاندا ، «تارىخى ھەمىدى» 1986 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى
تەرىپىدىن بېيجىڭدا نەشر قىلىندى .

موللا سەئىدۇللا

شائىر موللا سەئىدۇللا مىلادى 1840 - يىلى قەشقەر يېڭىسار ناھىيىسىگە قاراشلىق تېۋىز (ئەسلى «تەبرىز») يېزىسىدا بىر كەمبەغەل ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. شائىر نامراتچىلىق دەستىدىن ئانچە كۆپ ئوقۇيالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزلۈكىدىن تىرىشىپ، ياشلىق مەزگىللىرىدىلا ئۆزىدە مەلۇم بەدىئىي ئىقتىدار يېتىلدۈرگەن.

موللا سەئىدۇللا ھايات يولىدا ناھايىتى كۆپ ئېغىر چىلىقلارغا، ئېزىلىشكە، قېقىلىشقا - سوقۇلۇشلارغا ئۇچرىغانلىقتىن ئۇچۇن يۈرىكىدىكى بارلىق دەرد - ئەلەمنى قەلەمگە مەركەزلەشتۈرۈپ چىرىك ئىجتىمائىي تۈزۈمنى، پارىخور ئەمەلدارلارنى، جازانىخور يەر ئىگىلىرىنى مەسخىرە قىلىپ ئۆتكۈر ھەجۋى لىرىك شېئىرلارنى يازىدۇ. ئۇنىڭ شېئىرلىرى جامائەتچىلىكنىڭ سۆيۈپ ئوقۇشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ. ئەكسىچە، فېئودال جاھالەتپەرەس دىنىي - خۇراپىي كۈچلەر ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن ئۆلگۈدەك قورقىدۇ ۋە شائىرنى «ئىسيانچى» لىقتا ئەيىبلەپ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا چاقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن موللا سەئىدۇللا يۇرتىنى تاشلاپ سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كېتىدۇ. ئۇ شىنجاڭ تەۋەسىدە بەش يىل ئايلىنىپ يۈرىدۇ. شۇ جەريانىدا ئۇ مارالبېشى ناھىيىسىدە بىر يىلچە تۇرۇپ، يازغان شېئىرلىرىنى رەتلەپ دىۋان قىلىپ تۇزۇپ چىقىدۇ ۋە ئۇنى تۇنۇزدىكى ئىنىسى سايىت ئاخۇنغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. شائىرنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەدەبىي مىراسى ئەنە شۇ دىۋاننىڭ سەيپىدىن ئاخۇن ئىسمىلىك كىشى تەرىپىدىن كۆچۈرۈۋېلىنغان تولۇقسىز نۇسخىسىدۇر.

شائىر موللا سەئىدۇللا ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىپ ئۇ يەردىكى بەزى شەھەر، يېزىلاردا مەلۇم مەزگىل ئايلانغاندىن كېيىن، مىلادى 1892 - يىلى

كەشمىرگە باردىۇ . ئۇ بۇ جايدا مەشھۇر ئۆزبېك شائىرى زاكىرجان خالـمۇھەممەد ئوغلى فۇرقەت بىلەن تونۇشىدۇ ۋە ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ، 1893 - يىلىنىڭ باشلىرىدا شائىر فۇرقەتكە ھەمراھ بولۇپ ۋەتەنگە قايتىپ كېلىدۇ .

مۇللا سەئىدۇللانىڭ فۇرقەت بىلەن بولغان دوستلۇقى ئۇنىڭ ئىجادىغا زور ئىلگىرىلەش ئېلىپ كېلىدۇ . ئۇ فۇرقەتتىن ئايرىلماي ، يەكەنگە كەلگەن پېتى ئۇ يەردە 16 يىل ، تا فۇرقەت ۋاپات بولغانغا قەدەر تۇرىدۇ . شائىر مۇللا سەئىدۇللا كېيىن پوسكامنىڭ قىزىل مېچىت دېگەن يېزىسىغا كۆچۈپ بېرىپ ، تۇغقانلىرى بىلەن بىللە ياشايدۇ ۋە مىلادى 1913 - يىلى شۇ يەردە ۋاپات بولىدۇ .

شائىر مۇللا سەئىدۇللانىڭ چەت ئەلدە ۋە يەكەندە بولغان مەزگىللىرىدە يازغان شېئىرلىرىدىن جەمئىيەتنىڭ بولغانلىقى مەلۇم . لېكىن بۇ ئەسەر ھازىرچە تېپىلمىدى . شائىرنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان 94 بەتلىك تولۇقسىز توپلىمى — «دىۋان مۇللا سەئىدۇللا» ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنىنىڭ كۆپ تەرەپلىمىلىك ۋە چوڭقۇرلۇقى ، تىلىنىڭ ئاددىي ۋە ئامما بابلىقى ، ۋەزنىنىڭ يەڭگىل بولۇشىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئەدەبىياتىمىزدا بەلگىلىك ئورۇن تۇتىدۇ .

شائىر مۇللا سەئىدۇللانىڭ ھاياتىغا دائىر مەلۇماتلار ۋە ئىجادىدىن نەمۇنىلەر «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1983 - يىل 3 - سانىدا بېرىلگەن .

موللا باقى

كۇچالىق شائىر موللا باقىنبەك «بەگ بىلەن قوي ھەققىدە» ناملىق ھەجۋى شېئىرى خۇددى ئەھمەدشا قارىقاشنىڭ يامان ئات ھەققىدىكى مەشھۇر مۇخەممەسىگە ئوخشاش ئېغىزدىن - ئېغىزغا ، خاتىرىدىن - خاتىرىگە ئۆتۈپ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەدەبىي مىراسلارنىڭ بىرىدۇر .

شائىر موللا باقى 1842 - يىلى كۇچا ناھىيىسىگە قاراشلىق كان كەنتىدە تۇغۇلغان . شائىر ئۆز كەنتىدە ۋە كۇچا مەدرىسىلىرىدە بىلىم تەھسىل قىلىش جەريانىدا ، خۇش چاقچاق ، يۇمۇرلۇقلۇقى ، شۇنداقلا خەتتاتلىق جەھەتتىكى ماھارىتى بىلەن كىشىلەرگە تونۇلغان ، نەتىجىدە ئۇنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى كۇچا ۋالىگلىق ئوردىسى كاتىپ قىلىپ ئىشلەتكەن . موللا باقى ئوردىدىكى ناھەقچىلىكلەرگە ، بەگ - ئەمەلدارلارنىڭ زورلۇق - زۇمبۇلۇقلىرىغا غەزەپ بىلدۇرۇپ ، خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداپ بەزى ھەجۋى شېئىرلارنى يازغىنى ئۈچۈن ئوردىدىن سىقىپ چىقىرىلىپ ، شايارغا يۆز بېشىلىق ئەمىلى بىلەن ئەۋەتىلگەن . ئۇ ئەمەلدىن ۋاز كېچىپ شايار ئەتراپىدىكى مەدرىسەلەرنىڭ بىرىدە مۇدەرىسلىك قىلغان . شائىر ئىلغار پىكىرلىك كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن شايارىمۇ ئۇزاق تۇرالمىغان ، كېيىنكى ھاياتىنى ئۇ يۇرت كېزىپ مۇساپىرلىقتا ، قاشقاقلىق ، نامراتلىقتا ئۆتكۈزگەن ، ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ ، تۇغۇلغان كەنتى — كاندا 1917 - يىلى ، 75 يېشىدا ۋاپات بولغان .

شائىرنىڭ شېئىرلىرى كۆپ ساقلانمىغان ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغىنى «بەگ بىلەن قوي ھەققىدە» ،

«كەلتۈرمىشىم» ، «نەدۇر» ، «تەۋسىيە» قاتارلىق شېئىرلىرى ①ھەمدە يېقىندا تېپىلغان «قىمارۋازنىڭ ھەسرىتى»② قاتارلىق شېئىرلىرىدىن ئىبارەت .

«بەگ بىلەن قوي ھەققىدە» ساتىرىسىدا شائىر ئەمەلنى پۇل ۋە مالغا سېتىۋالغان شايار ھاكىمى ئىسمائىل ھېكمبەگنىڭ پىقسىقلىقىنى ئۆتكۈر يۇمۇرلۇق تىل بىلەن مەسخىرە قىلىدۇ . شېئىر مەجازى ۋاستىلىرىنىڭ جانلىق ، ئوبرازلىقلىقى ، ئىدىيىۋى مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىلەن كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . ئۇنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ساتىرا ژانىرىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ ئۈلگىلىرىدىن بىرى قاتارىدا ھېسابلاشقا بولىدۇ .

---

① بۇ شېئىرلار «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1983 - يىللىق 1 - ، 3 - سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان .

② بۇ شېئىر «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىللىق 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان .

سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر

سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر (تەخەللۇسى «ناقىس») ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات دەۋرىدىن ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى دەۋرىگە كىرىشى يولىدا مۇھىم رول ئويناپ ، بۇ ئىككى دەۋر ئوتتۇرىسىدىكى تارىخىي ئىز چىللىق ۋە ئەنئەنىۋى ۋارىسلىقنى ، شۇنداقلا ، ئۆتكۈنچى دەۋر تەلەپلىرىنى ئۆز ئەسەرلىرى ئارقىلىق نامايان قىلغان شائىرلارنىڭ بىرى .

شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر (ناقىس) ھىجرىيە 1259 ـ (مىلادىيە 1843 ـ) يىلى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچى مەدرىس كۆلبېشى مەھەللىسىدە بىر دىنىي زات ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئوقۇش يېشىغا يەتكەندىن كېيىن ئاتىسىدىن ۋە مەھەللىسىدىكى مەدرىسنىڭ مۇدەررىسلىرىدىن تەلىم ئالغان . ئۇنىڭ ئاتىسى مەرىپەتپەرۋەر ، ئىلغار پەكىرلىك ئادەم بولغاچقا ، پەرزەنتىنى تېخىمۇ يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە قىلىش ئۈچۈن قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ ئافاق خوجا مازىرى يېنىدىكى مەدرىسكە ئوقۇشقا بەرگەن . سابىر ئاخۇن (ناقىس) قەشقەردە ئۆز بىلىمىنى تولۇقلاش ، مۇكەممەللەشتۈرۈش يولىدا كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن . ئۇ تىل ـ ئەدەبىيات ، ئىسلام تەلىماتلىرى بويىچە تىرىشىپ ئۆگىنىپ ، يۇقىرى سەۋىيىگە ئىگە بولغان . شۇنداقلا ، ئەينى دەۋر رېئاللىقى تۇرتكىسىدە قەشقەردىكى مەزگىلدىلا قولىغا قەلەم ئېلىپ ، ئۆزىنىڭ دەسلەپكى ئىجادىي پائالىيىتىنى باشلىغان .

شائىر ناقىس قەشقەردىن يېڭىسارغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن تاسادىيىدە مۇدەررىس بولغان . ئۇ پۈتۈن ئۆمرىنى ئىلىم ـ مەرىپەتكە ئىجادىيەت ، ئىلمىي ئىشلارغا بېغىشلىغان ، نۇرغۇن ئىلىم ئىخلاسمەنلىرى

ئۇنىڭ ئەتراپىغا توپلانغان . ئۇ ئۆزىنى باشتىن - ئاخىر كەمتەر (ئۇنىڭ تەخەللۇسىمۇ مۇشۇ مەنىدە ئىدى) تۇتۇپ ، تۆۋەن قاتلام خەلق ئاممىسى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتقان . شۇڭلاشقىمۇ ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇ - غايىلىرى ، نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى ئىلغار قاراشلار جۇلالىنىپ تۇرىدۇ .

شائىر ناقىس ئۆزىنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرى داۋامىدا «دىۋان نا-قىس» ، «بەھىس ھېكمەتكە» ، «مەۋجۇدۇلقۇلۇب» («قەلب بارلىقلىرى») ، «نۆۋەللى دىمەن» («تېخى نۆل دىمەن») ، «نەسىھەتنامە ئۇنسۇر بايانى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى بىزگە مىراس قالدۇرۇپ كەتكەن . بۇنىڭدىن باشقا شائىر يەنە ئىران يازغۇچىسى شەيخ ئىنايىتۇللانىڭ «باھار دانىش» سەرلەۋھىلىك چوڭ ھەجىمدىكى داستانىنى فارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ، ئەسەرگە «گۈلزار بىنىش» («تىكەنسىز گۈلزار») دەپ نام بەرگەن . 1889 - 1890 - يىللىرى ، 4 - ھېكايىغا قەدەر تەرجىمە قىلىنغان بۇ ئەسەر نەسرىي شەكىلدىن نەزمىي شەكىلگە كىرگۈزۈلۈپ ئىجادىي ئىشلەنگەن بولۇپ ، شائىرنىڭ خېلى يۇقىرى بەدىئىي ئىقتىدارىنى نامايىش قىلىدۇ . داستان ئەدەب - ئەخلاق ، ۋاپا ، سەمىمىيەت ، دوستلۇق ، بۇرچ قاتارلىق تېمىلاردىكى ھېكايىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئا-يالارنىڭ ئەنە شۇنداق پەزىلەتلىرى ئالاھىدە مەدھىيىلەنگەن . بۇ ، شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا بىر ئىلغارلىق ئىدى .

شائىر ناقىس ئۆز پىكرىنى بېيىت شەكلىدە تېز ئېيتالايدىغان ئۆتكۈر پىكىرلىك ، يۇمۇرلۇق ، خۇش چاقچاق كىشى بولغاچقا ، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە نۇرغۇن نەزمىلىرى ، ھەجۋىلىرى ۋە چاقچاق-لىرى كىشىلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغان .

شائىر ناقىستىن بىزگە ئىككى پارچە قول يازما توپلام قالغان بولۇپ ، ئۇنىڭ بىرسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلى-نىدۇ .

بۇ قول يازما توپلام جەمئىي 78 بەت بولۇپ ، ئۇنىڭ 44 بېتى «گۈلزار بىنىش» داستانىدىن ، 34 بېتى لىرىك شېئىرلاردىن تەركىب

تاپقان . شائىرنىڭ توپلامدىكى شېئىرلىرى دىۋان هالىتىدە رەتلىنىپ كۆچۈرۈلگەن بولۇپ ، تەھرىرلەنگەن ۋە ئۆزگەرتىلگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى بىلەن ئەسلى ئىملانىڭ ئوخشاش ئىكەنلىكىگە قاراپ ، ئۇنى شائىرنىڭ ئۆز قەلىمىگە مەنسۇپ توپلام دېيىش مۇمكىن .

شائىرنىڭ مەزكۇر توپلامدىكى شېئىرلىرى 174 غەزەل ، بىر مەرسىيە ، بەش مۇخەممەس ، ئۇچ رۇبائى ، 13 قىتئەدىن ئىبارەت بولۇپ ، غەزەللەرنىڭ رادىب ۋە قاپىيەلىرىدە پەقەت 13 هەرپ كۆرۈلىدۇ . بۇنىڭدىن شائىرنىڭ «گۈلزار بىنىش» قا قوشۇپ تۇپلەنگەن مەزكۇر دىۋاننىڭ تولۇقسىز دىۋان دېيىش مۇمكىن .

شائىر ناقسىنىڭ مەزكۇر دىۋانىدىكى شېئىرلىرى هەققىدە ئارتۇق توختالماي ، پەقەت ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر غەزەلنى ئوقۇغۇچىلارغا تەقدىم قىلماقچىمىز . ئەنئەنىۋى ئىشق - مۇهەببەت تېمىسى بىلەن ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» غا بولغان ئىپتىخارلىق تۇيغۇسى زىچ بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن بۇ غەزەلدىن ئاپتورنىڭ يۇقىرى بەدىئىي دىنت ، ئىقتىدارىنى كۆرۈۋېلىش قىيىن ئەمەس .

«مۇغەننى مەقامى راكنى بەزم ئىچرە مەستانە ،
ساچىپ ئەربابى مەئنى لەفزىدىن مەجلىسنغە دۇردانە .
سېنى ياد ئەيلەبان مۇڭلۇغ كۆڭۈللەر ئەسرۇ مەھزۇندۇر ،
كى سەن هەم ياد ئېتىپ تۇز چەبيادىڭ ، بولمە بىگانە .
چىقىپ قاتىپ نەفەس چىقماقغە بائىس بىلمەسەڭ نېدۇر ،
تەرەننۇم قىل سىگاھ ئاھەڭگى بىرلە نەغمە رىندانە .
كۆڭۈل چىن مۇزتەربىدۇر تۆت مەزهەبدىن نېدۇر مەقسەد ،
ئىشتىگىل چارگەهنى فەهم قىلغىل سىررى مەيخانە .
كۆڭۈل مۇلكىنى شاهەنشاهى ئىشقىڭ چۇن مەقام ئەتتى ،
ئاچىپ يۇز پەنجىگەھ نەققارەسن ئۇرغىلكى فەرزانە .
ئېرۇر ئىشق ئەهلى كۆپ مەھزۇن باقىپ پەرگارى لەئلىگنە ،
چېكىپ ئۇششاق ناخۇن بىرلە قىلغىل راست دىۋانە ،

زىلەيخائى جۇنۇن لەشكەر چېكىپ ئەيلەر سىياسەت كۆپ ،
بەياد ئاھەڭگىدىن تاشلارمۇ سەن كۆڭلۈمنى زىندانە .
بۇ بەزم ئەھلىگە غەفلەت لەشكەرى يەغما تەرەننۇمدۇر ،
كېرەك نىش ئاۋەرەك تىغى بىلە جەۋلانى مەردانە .
تەكەللۇم ئىستەبان شىرىن لەبىڭدىن بىناۋا بولغاچ ،
كۆيەرمىز بىز ناۋا ئۇممىدىدە بىر جەمئىي پەروانە .
دېسۇن كۆڭلۇم مەقامى ئەجز ئارا ئۆزھالىنى ، ناقىس ،
ئەجەم بىرلە ئىراق ئەھلى بۇ سىرنى بىلمەسۇن يانە .»

شائىر ناقىسنىڭ 1981 - يىلى تېپىلغان يەنە بىر تولۇقسىز قول يازما دىۋانىدىكى شېئىرلار «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1982 - يىل 3 - سانىدا ئېلان قىلىنىدى (غۇلام ئەبەيدۇللا نەشرگە تەييارلىغان) . ئۇ شېئىرلارنىڭ بىر قىسمىدا ئادالەت ، ھەققانىيەت ، ئەركىنلىك ، باراۋەرلىك ، تەرەققىيپەرۋەر-لىك ، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ئەدەب - ئەخلاق تېمىلىرى ئەكس ئەتكەن بولۇپ ، تەنقىدىي رېئالىزم مەلۇم سالماقنى ئىگىلەيدۇ . شائىرنىڭ ئۆتكۇر ، ئوبرازلىق مەجۇى تىل بىلەن ھۆكۈمران سىنىپلار ۋە ئۇلارنىڭ مەنىۋى ھىمايىچىلىرىنى ، ئىنسانىي پەزىلەتكە يات ئىللەتلەرنى غەزەپ بىلەن سۆ-كۈپ ۋە مەسخىرە قىلىپ يازغان شېئىرلىرىنى مەجۇى ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى دېيىشكىمۇ بولىدۇ .

شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر (ناقىس) مىلادى 1922 - يىلى يېڭسارداۋاپات بولغان .

تەجەللى

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئەينى زاماندىكى رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە بولغان ئىنتىلىش ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ ، فېئوداللىق ئاساسىي خۇراپات ۋە قاششاقلىقنى تەنقىد قىلىپ ، ئىلىم - مەرىپەتنى تەشەببۇس قىلىدىغان يېڭى بىر ئېقىم پەيدا بولۇشقا باشلىدى . بۇ خىل مەرىپەتپەرۋەرلىك پىكىر ئېقىمى دېموكراتىك ئەدەبىياتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشىغا ئاساس سېلىپ بەردى . ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى ئىككى دەۋرنى ، يەنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرغۇچى مەرىپەتپەرۋەر شائىرلارنىڭ بىرسى تەجەللىدۇر .

شائىرنىڭ ئىسمى ھۈسەيىن بولۇپ ، ئۇ 1850 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسىدە دۇنياغا كەلگەن . شائىرنىڭ دادىسى مەلۇماتلىق تېۋىپ بولغاچقا ، ئوغلىنى ئۆز ئىشىنىڭ ۋارىسى قىلىش نىيىتىدە كىچىكىدىن تارتىپ تەربىيىلەشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن . ھۈسەيىن ئاتىسىنىڭ تەربىيىسىدە ساۋاتىنى چىقارغاندىن كېيىن ، ئاتىسى ئۇنى ھىندىستانغا ئېلىپ بېرىپ ، دېھلى مەدرىسىدە ئوقۇتقان . شائىر تىببىي ئىلىم ۋە خىمىيە پەنلىرىدىن سىرت ئەرەب ، فارس ، ھىندى تىللىرىنىمۇ مۇكەممەل ئۆگەنگەن . ھۈسەيىن (تەجەللى) مەدرىسىنى تاماملىغاندىن كېيىن ، دېھلى ، كابۇل شەھەرلىرىدە بىر مەزگىل تۇرۇپ ، تىبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئۆز بىلىمىنى ئاشۇرغان . كېيىن قاغىلىققا قايتىپ كېلىپ ، تېۋىپلىق ۋە قوشۇمچە مۇددەرىسلىك قىلغان ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان .

ھۈسەينخان مەشھۇر تېۋىپ بولۇش بىلەن بىللە يېتىلگەن لىرىك

شائىر ئىدى . ئۇ كىچىكىدىنلا ئەدەبىياتقا ھەۋەس باغلىغان ، ئىجادىيەت مەشقى ئېلىپ بارغان . شائىرنىڭ بىرمۇنچە تىللارنى مۇكەممەل بىلگەنلىكى ئۇنى شەرق ئەدەبىياتى بىلەن ، يەنى فارس ، ئەرەب ، ھىندى ئەدەبىياتى كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن يېقىندىن تونۇشۇش ، تەتقىق قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ ، ئۆز ئىجادىيىتىنى يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈشتە كاتتا ئاساس بولغان . شائىرنىڭ تەجەللى تەخەللۇسى بىلەن يازغان شېئىرلىرى ناھايىتى تېزلا شىنجاڭ ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستانلارغا تارىلىپ ، شائىر ئۇچۇن چوڭ شۆھرەت ئېلىپ كەلگەن .

ھۇسەينخان تەجەللى كۆپ تىللىق شائىر ئىدى . ئۇ پەقەت ئۇيغۇر تىلىدىلا ئەمەس ، بەلكى فارس ، ئەرەب ، ھىندى تىللىرىدىمۇ شېئىر يېزىشتا يۇكسەك ماھارىتىنى نامايان قىلغان . بۇ جەھەتتە ئۇ ئاشۇ مىللەتلەرنىڭ شائىرلىرىدىن قېلىشمايتتى .

تەجەللىنىڭ تۇرك تىلىدا يازغان بىر قىسىم شېئىرلىرى 1899 - يىلى «بەرق تەجەللى ۋە سەبەق مۇجەللى» نامى بىلەن قەشقەردە چاپى قىلىنغان ، شائىرنىڭ خەلق ئىچىگە تارىلىپ كەتكەن ئۇيغۇر تىلىدىكى شېئىرلىرىدىن بىر قىسمى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇلغارىيىدە «دىۋانچە ئى تەجەللى» نامىدا نەشر قىلىنغان . شائىرنىڭ ئۇيغۇر ، فارس تىلىدىكى يەنە بىر تۇركۈم شېئىرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇزۇلگەن ھەر خىل «بايازلارغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ ، بۇ ھال شائىر ئىجادىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى نامايىش قىلىدۇ .

ھۇسەينخان تەجەللى 1930 - يىلى قاغىلىقتا ۋاپات بولغان ، شائىرنىڭ قەبرىسى ھازىرغىچە قاغىلىقتا كىشىلەرنىڭ شائىرغا بولغان ھۆرمەت ئېھتىرامىنى ئىپادە قىلىدىغان زىيارەتگاھ سۈپىتىدە ساقلانماقتا .

تەجەللىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى غەزەل ، قەسىدىلىرى ، ئېينى زامان ئەدەبىياتىمىزنىڭ ياخشى ئۈلگىسىدۇر . شائىر ئۆز ئىجادىيىتىدە ئىدىيە جەھەتتىن ، شۇ دەۋرنىڭ رېئاللىقىنى ، يەنى فېئودالىزىم ئاساسىدا دىنىي خۇراپات ، خەلق بېشىغا كېلىۋاتقان زۇلۇم - زەخمەت ، جاپا - مۇشەققەتنى پاش قىلىش پوزىتسىيىسىدە بولۇپ ، فېئودالىزمغا بولغان نارازىلىقىنى

چوڭقۇر ئىپادىلىدى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر مەربىەتپەرۋەر ئالىم سۈپەتىدە ، ئىلىم - مەربىەتنى تەرغىپ قىلدى ، خەلقنىڭ يورۇقلۇققا ئىنتىلىش ئىستىكىنى ئەكس ئەتتۈردى . بەدىئىي جەھەتتە بولسا ، كلاسسىك ئەنئە-نىلەرگە ۋارىسلىق قىلىپ ، ئۇنى راۋاجلاندۇردى ۋە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يارىتتى ، بولۇپمۇ شائىرنىڭ قەسىدە ژانىرىنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھ-پىسى ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلەيدۇ .

تەجەللىنىڭ پۈتۈن ئىجادىي مىراسى تېخى ھەر تەرەپلىمە تولۇقى بىلەن تەتقىق قىلىنمىدى . بۇ ئەدەبىياتشۇناسلىرىمىز ئالدىدىكى مۇھىم ۋە-زىپىلەرنىڭ بىرىدۇر .

(«تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىل 5 - سانىدىكى ئابدۇشۇكۇر
تۇردى تەييارلىغان شۇ ناملىق ماقالىگە ئاساسلىنىپ يېزىلدى)

مۇھەممەد رەسۇل شەۋقى

يېقىندا ، يولداش ھەببۇللا مۇھدىننىڭ ئىزدىنىشى بىلەن يەكەندىن تېپىلغان «دىۋان شەۋقى» ناملىق قول يازما توپلام ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا مۇھەممەد رەسۇل شەۋقى ئىسىملىك ئەدىبنى ئېلىپ كىردى . ①

20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى قايتا كۆچۈرۈلگەنلىكى تەخمىن قىلىنغان بۇ قول يازما دىۋاندىن مەلۇم بولۇشچە ، دىۋاندىكى شېئىرلار مۇئەللىپنىڭ ئىسمى مۇھەممەد رەسۇل بولۇپ ، ھىجرىيە 1270 ـ (مىلادى 1853) يىلى تۇغۇلغان . دىۋان مۇقاۋىسىغا كاتىپ تەرىپىدىن قىستۇرۇلغان بىر پارچە قەغەزگە يېزىلغان : «بۇ شەۋقى كىتابىنىڭ مۇسەننىفى گۇما قوشتاغلىق موللا مۇھەممەد رەسۇل بىننى موللا نەزەر ئەفىيەللاھۇ ئەنھۇ . ئول كىشىنىڭ قەلەم رىشھەسىدىن يېزىلغان ئىكەنلەر» دېگەن سۆزلەر بىزنى ئاپتورنىڭ يۇرتى ھەققىدىكى ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەيدۇ .

«دىۋان شەۋقى» دىكى بىر قىسىم غەزەللەرنى تاللاپ نەشىرگە تەييارلىغۇچىلارنىڭ («بۇلاق» مەجمۇئەسىدە 58 پارچە غەزەل ، بىر مۇسەببەئ ئېلان قىلىندى) ئېيتىشىچە ، دىۋاندا غەزەللەر ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىگەن بولۇپ ، يەنە بىر قىسىم رۇبائى ، مۇخەممەس ، مۇسەددەس ، مۇسەببەئلەرمۇ بار ئىكەن . شېئىرلارنىڭ كۆپىنچىسى دىنىي تېمىدىكى شېئىرلار بولۇپ ، ئىسلام دىنىنىڭ مۇھىم قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى شەرھلەشنى مەقسەت قىلغان ، ئۇنىڭدىن باشقا ، تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن شېئىرلارمۇ ، مۇھەببەت تېمىسىدىكى شېئىرلارمۇ خېلى سالماقنى

---

① ئاپتور ۋە ئەسەر ھەققىدىكى مەلۇمات «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1987 ـ يىلى نەشىر قىلىنغان ئومۇمىي 20 ـ سانىدا بېرىلگەن . مەزكۇر ماۋزۇ ئەنە شۇ مەلۇماتلار ئاساسىدا تەييارلاندى .

ئىگىلىگەن . نەشرگە تەييارلىغۇچىلار يەنە مۇنداق دەيدۇ : «بۇ قول يازما شائىرنىڭ ھەممە ئىجادىي ئەمگىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تولۇق توپلام بولماستىن ، بەلكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا كۆچۈرگۈچى تەرىپىدىن دىنىي مەزمۇندىكى شېئىرلىرىلا تاللىنىپ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى بولۇشى مۇمكىن . شائىرنىڭ ھايات پائالىيىتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ، دۇئانىڭ باشقا نۇسخىلىرى توغرىسىدا تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ ئىزدىنىش تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى .»

ئومۇمەن «دىۋان شەۋقى» دىن ئىبارەت بۇ قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسنىڭ تېپىلىشى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىغا يەنە بىر يېڭى مەزمۇن قوشقانلىقى بىلەن خاراكتېرلىكتۇر .

ئابدۇللا شېرىپ ئوغلى خەستە

شائىر ئابدۇللا شېرىپ ئوغلى (تەخەللۇسى خەستە) مىلادى 1854 - يىلى يەكەن شەھەر ئىچىدىكى رەستە مەدرىسىدە مۇدەرىسلىك قىلغۇچى شېرىپ ئاخۇن ئىسمىلىك ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 17 ياشقا كىرگىچە ئاتىسىنىڭ قولىدا تەربىيىلەنگەن ۋە ئۆز ئىلمىي، بەدىئىي ئەدەبىيات جەھەتتە ئۆزلەشتۈرگەن يۇقىرى بىلىمىتى بىلەن جامائەتچىلىك ئارىسىدا تونۇلۇشقا باشلىغان. خەستە مىلادى 1871 - يىلى يەكەندە بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە بولغان تەرىقەتچى ئىشان موللا نىيازنىڭ تەكلىپى بىلەن تېرەكباغ خانىقاسىدا مۇدەرىسلىك قىلىدۇ. ئۇ كېيىنكى ھاياتىدا تېرەكباغ خانىقاسىدىن باشقا يەنە رەستە مەدرىسىدىمۇ مۇدەرىسلىك قىلىش ۋە ھاپىزلىق قىلىش بىلەن مەشغۇل بولۇپ، مىلادى 1907 - يىلى 53 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ جەسىتى تېرەكباغ خانىقاسىنىڭ مەخسۇس مازارلىقىغا دەپنە قىلىنىدۇ.

خەستىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى رەستە مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدە باشلانغان بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ پىكرى ئوچۇق، ئىلھامى تېز شائىر ئىكەن، ھاپىزلىق قىلغان ۋاقىتلىرىدىمۇ ئۆز شېئىرلىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇيدىكەن. شائىرنىڭ 444 پارچىدىن ئارتۇق غەزەل، مۇرەببە، مۇخەممەس ۋە مۇسەددەستىن جەملەنگەن دىۋانى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىكى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» مەزگىلىدە يوقالغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن ھازىر ساقلىنىپ قالغىنى، شائىرنىڭ قارىقاش ناھىيىسىدە خەلق قولىدا ساقلانغان بىر تولۇقسىز قول يازما توپلىمى بولۇپ، توپلام شائىرنىڭ ئەللىك غەزەل، ئون مۇرەببە، ئون مۇخەممەس، ئىككى مۇسەددەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

شائىر ئابدۇللا شېرىپ ئوغلى خەستە ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى خانىقادا ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن (شۇڭلاشقا ئۇ «خانىقائى» تەخەللۇسىنىمۇ ئىشلەتكەن) ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا تەرىقەتچىلىك خاھىشلىرى ، دىنىي پۇراق خېلى كۈچلۈك . بىز بۇنىڭغا ئەينى دەۋر رېئاللىقى نۇقتىسىدىن تۇغرا مۇئامىلە قىلىشىمىز ، مۇھىمى ، شائىرنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىجتىمائىي رېئاللىقنى سادىقلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ ، ئەركىنلىك ، دېموكراتىيىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغانلىقىدەك ئىلغار تەرەپلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىز كېرەك .

ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتى نامايەندىلىرى

ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارس قەشقەرى

ئالىم ، شائىر ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارس قەشقەرى (تەخەللۇسى غازى) 1862 - يىلى ئاتۇشنىڭ مەشھەد يېزىسىدا ئابدۇۋارس ئىسىملىك دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى . ئۇ ، بالىلىق دەۋرىنى ئۆز يېزىسىدا ئۆتكۈزگەندىن كېيىن ، قەشقەر ، بۇخارا ، سەمەرقەنت ، ئۇفا قاتارلىق جايلاردا بىلىم ئالدى ، ئىلمىي ، ئەدەبىي ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى . ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمى ۋە ئاخىرقى ئۆمرى قەشقەردە مەدرىسلەردە مۇدەررىسلىك قىلىش ، مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرى بىلەن

ئابدۇقادىر دامۇللام مەرىپەتپەرۋەر ، تەرەققىيپەرۋەر بىر زات ئىدى . ئۇ يېڭى ئىلىم - پەن ئارقىلىق خەلقنى نادانلىق ، جاھالەتتىن قۇتقۇزۇش يولىدا ئۆمۈر بويى كۈرەش قىلدى . فېئودالىزمنىڭ دوگما ، ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان ، قالاق دىنىي ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىپ ، دەۋر تەلىپى ۋە خەلقىمىزنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ ئوقۇتۇش مەزمۇنى ، ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك ماتېرىيالى قاتارلىق جەھەتلەردە بىر يۈرۈش ئىسلاھات ئىلىپ باردى . ئۇ ، «سەرف نەھۋى» (مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس) ، «ئىلمىي تەجۋىد» (قىرائەت) ، «ئىلمىي ھېساب» ، «ئەقائىدى زۆرۈرىيە» ، «ئەقائىدى جەۋھەرىيە» ، «تەئلىمى سەبىيات» (بالىلار تەربىيىسى) ، «نەسائىھۇل ئەتفال» (ياش - ئۆسمۈرلەرگە نەسىھەت) ، «مىفتاھىل ئەدەب» (ئەدەب ئاچقۇچى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ ، دەرسلىكلەرگە زور يېڭىلىق ئىلىپ كىردى .

ئابدۇقادىر دامۇللام تونۇلغان ئىجتىمائىي پائالىيەتچى ئىدى . ئۇ ، روسىيە ، كېچىك ئاسىيا قاتارلىق جايلاردا قوزغالغان بۇرژۇئا دېموكراتىك

ئىنقىلابى ۋە ئىسلاهات هەربىرىكەتلىرى ، شىنخەي ئىنقىلابى ۋە «4 ـ ماي هەربىكىتى» نىڭ تەسىرى ئاستىدا ، شىنجاڭدا ھېئوداللىق ئاساسىدىكى قارشى مەنسۇى ئەركىنلىك ، خەلقچىللىق ، گۇللىنىش ، ئىلىم ـ مەرىپەت ۋە دېموكراتىيىنى قولغا كەلتۈرۈش مۇددىئاسى بىلەن كۆتۈرۈلگەن پائالىيەتلەرنىڭ باشلامچىسى ، ئەمەلىي يېتەكچىسى سۈپىتىدە تونۇلغانىدى .

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن جاھانگىرلارنىڭ ئىنبىلىس قولى تەرەپ ـ تەرەپتىن ئېلىمىزگە سوزۇلدى . يالڭ زېڭشىن تەرىپىدىن «سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتىدىكى تىنچ ماكان» دەپ ئاتالغان شىنجاڭمۇ بۇنىڭدىن چەتتە قالمىدى . ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ يول قويۇشى بىلەن ئەنگلىيە ، شۋېتسىيە ، روسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ چىرايلىق نام بىلەن بېزنىتلىگەن ھەر خىل مۇئەسسەسىلىرى شىنجاڭنى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن تالان ـ تاراج قىلىشقا كىرىشتى . ئابدۇقادىر داموللام بىر ۋەتەنپەرۋەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇنىڭغا قارشى كۈرەشنىڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇردى . ئۇ «نەسىھەتى ئاممە» ناملىق ئەسىرىدە : «پېشىۋالىرىمىزنىڭ ئەخلاقى ۋە ئەسەرلىرى ئۇنتۇلۇپ ، خۇراپاتلىق باش كۆتۈردى ، ئىززەت ـ ئابرويلار قولدىن كەتتى . مۇخالىبلار (ئەجنەبىيلەر) ۋەتىنىمىزگە قول سېلىشقا باشلىدى» ، «ئۇيقۇ ئۆلۈمنىڭ مۇقەددىمىسىدۇر ، بۇ ھالەتتە دائىم ئۇخلىماق يوقىلىش ، ئۆلۈم يولىدۇر» ① دەپ ئېنىق كۆرسىتىپ ، خەلقنى نادانلىق ، جاھالەتتىن قول ئۈزۈپ ، غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ ، ئىلىم ـ مەرىپەت ئىگىلەشكە چاقىردى . ئۇ «مەغتاھىل ئەدەب» ناملىق ئەسىرىدە ئۆزىنىڭ تەرەققىيپەرۋەرلىك ، كەلگۈسى ئەۋلادلارغا كۆڭۈل بۆلۈش روھىنى روشەن ئىپادىلەپ : «ئەۋلادلىرىڭلارنى باشقا بىر زامان ئۈچۈن تەلىم ئېتىڭلار ، چۈنكى ، ئۇلار سىلەر ياشىغان زامانىدىن باشقا بىر زاماندا ياشىماق ئۈچۈن دۇنياغا كەلگەندۇر» ② دېگەن

---

① خېۋىر تۆمۈر : «ئابدۇقادىر داموللا ھەققىدە قىسسە» (شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1990) ، 149 ـ ، 151 ـ ۋە 222 ـ بەتلەر .

② خېۋىر تۆمۈر : «ئابدۇقادىر داموللا ھەققىدە قىسسە» (شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1990) ، 149 ـ ، 151 ـ ۋە 222 ـ بەتلەر .

جاراڭلىق خىتابنى ئوتتۇرىغا قويدى.

مۇستەبىت ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى بولغان فېئودال بەگ - خوجا ۋە جاھىل مۇتەئەسسىپ كۆچلەرنىڭ دۈشمەنلىكى، يوشۇرۇن پىلانلىشى، ساتقىنلارنىڭ قول سىلىشى بىلەن تونۇلغان ئالىم، شائىر، ئىجتىمائىي پائالىيەتچى ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارس قەشقەرى 1924 - يىلى 8 - ئايدا قەشقەر كونا ئوردىدىكى ئۆيىنىڭ كۆتۈپخانىسىدا ئۆلتۈرۈلدى. پۈتۈن قەشقەر ماتەمگە چۆمدى، مىڭلىغان تالىپلارنىڭ «قەشقەردە دامۇللا ئابدۇقادىر ناھەق كەتتىلەر» دېگەن تەزىيە ئىپادىسى قەشقەر ئاسمىنىنى تىتىۋەتتى. شائىر قۇتلۇق ھاجى شەۋقىنىڭ ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ ۋاپاتىغا ئاتاپ يازغان:

«ۋاھ! ھەسرەتا، بۇ دەھرىنىڭ كارى ئىرۇر مىكرو زەرەر،
ئادىتىدۇر غەدرۇ - سېتەم، يوقتۇر مۇرۇۋۋەتتىن ئەسەر»

دېگەن مىسرالار بىلەن باشلانغان مەرسىيىسى قايتا - قايتا ئوقۇلدى. قەبرىستانغا بارغۇچە ھازىچىلار ئابدۇقادىر دامۇللامغا ئاتاپ توقۇغان قوشاقلارنى ئېيتىپ يىغلاپ مېڭىشتى:

«ئېتىڭ بەكمۇ چىرايلىق،
ئابدۇقادىر ئەمەسمۇ.
خەلقىمىزگە يول باشلاپ،
ئۆمرۈڭ ئۆتكەن ئەمەسمۇ!
. . . . . ①

ئابدۇقادىر دامۇللام ئۆزىنىڭ كۆپ تەرەپلىمىلىك ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، مائارىپ تارىخىدا باشلامچى بولۇپلا قالماستىن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبى-

---

① بۇ قوشاقلاردىن بىر قىسمى يۇقىرىقى ئەسەرنىڭ 349 - ، 350 - بەتلىرىدە بېرىلگەن.

يـاتـى تـاريخي دەۋرىگە ئۆتۈشى يولىدىكى باشلامچىلاردىن بىرى بولۇشى بـىلەن ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىمۇ مۇئەييەن ئورۇنغا ئىگە . ئۇ يازغان «مىفتاھىل ئەدەب» مەكتەپلەرنىڭ مۇھىم ۋە ئاساسي ئەدەبىيات دەرسلىكى سۈپـىتـىـدە ئالاھـىدە تـونـۇلـغان . ئىككى قىسىم ، 15 بابتىن تۈزۈلگەن ، گـۈزەل ، پـاسـاھەتلىك شېئىرلىرى تىل بىلەن يېزىلغان بۇ ئەدەبىي - ئىلمىي ئەسـەردە ئەدەبـىـيـاتـنـىـڭ ، بـولـۇپـمـۇ شېئىرىيەتنىڭ ھەممە تۈرلىرى ۋە ئۇلارنـىـڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئۇلۇغلىنىڭ مىساللار ئاساسىدا ئېنىق چۈشەندۈ- رۈلـگـەن بـولـۇپ ، بـۇ ئەسەر 1910 - يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنىپ كەڭ تـارقـالغان . ئۇنىڭ «جەۋاھىرۈل ھەقايىق» («ھەقىقەت جەۋھەرلىرى») نام- لـىـق شـېـئـىـرلـىـرـي ئەسىرى ھازىر مىسىرىدىكى «جامىئۈل ئەزھەر دارىلئۇلۇم» نـىـڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا . يېقىنقى يىللاردا يەنە شائىرنىڭ «كۈللى- يات مۇخـەمـمـەس» ناملىق قول يازما ئەسىرى تېپىلدى ① ، شۇنداقلا بىر قـىـسـىـم مۇخـەمـمـەسـلىرى ھەم «مېۋىلەر مۇنازىرىسى» ناملىق مەسنەۋى شـەكـلىدىكى شېئىرلىرى ئەسىرى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىللىق 1 - سا- نـىـدا (رەجەپ يۈسۈپ نەشرىگە تەييارلىغان) جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى .

ئۇيـغـۇر كلاسـسـىـك ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىللىرىدىن بىرى ھۈسـەيـنـخان تـەجـەللى — مۇجەللى ئۆزىنىڭ بىر دوستىغا ئەۋەتكەن خـبـتـىـگە «ئەزھىممەتى غازىي شۇر» (غازى تەخەللۇسلۇق ئالىمنىڭ غەيرەت- تـىـدىـن كـېـلـىـپ چىققان غەۋغالارنى) دېگەن مىسرانى تىزىپ ، ئۆزىنىڭ ئابدۇقادىر داموللامغا بولغان قايىللىقىنى ئىپادىلىگەن ھـەمـدە ئابدۇقادىر داموللام ھەققىدە بىر نەچچە پارچە قەسىدە يېزىپ ، ئۇنى ئۆزىنىڭ «دىۋان ئەرەبى» نـامـلىق ئەسىرىگە كىرگۈزگەنىدى . نۆۋەتتە ئابدۇقادىر داموللام- نـىـڭ ھايـاتـى ۋە ئـىـجـادـيـىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلۇشىشىغا ئەگـىـشىپ ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىدا ئويناغان رولى تېخىمۇ روشەنلەشمەكتە .

---

① بـۇ ھەقـتـىـدىـكـى مەلۇمات «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىللىق 2 - سانىدا بېرىلدى .

ئىسمائىل ھاجى

ئىسمائىل ھاجى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ گۇما ناھىيىسىدە 1867 — 1950 - يىللار ئارىلىقىدا ئۆتكەن تونۇلغان شائىر ۋە ماھىر خەتتات.

ئىسمائىل ھاجىنىڭ ئۇيغۇر، ئەرەب ۋە فارس كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن چوڭقۇر تونۇشلۇقى بار، بىر قەدەر يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە، خەلقچە رۇھىر، مەرىپەتپەرۋەر زات ئىكەنلىكى مەلۇم. ئۇ ئەرەب ۋە فارس تىللىرىنى مۇكەممەل بىلگەن ۋە ئۆزىنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرىنى فارس تىلىدا يازغان.

شائىر ئىسمائىل ھاجى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى بىلەن باغلاپ تۇرغۇچى مەرىپەتپەرۋەر شائىر، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى ھۇسەينىخان تەجەللى - مۇجەللى بىلەن ناھايىتى يېقىن ئۆتكەن. تەجەللىنىڭ «كىرامى بۇرادەر، جان بىرلە باراۋەر ئىسمائىل ھاجى جانابلىرىغا، دەردمەن دوستلىرىنىڭ سەرگۈزەشت ھېكايىسى ۋە شىكايىتى» دېگەن جۇملىنى سۆز بېشى قىلىپ يازغان بىر پارچە شېئىرىي مەكتۇبى ① بۇنىڭ دەلىلىدۇر. تەجەللى ھاياتىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئىسمائىل ھاجىنىڭ تەكلىپى بىلەن يۇرتى قاغىلىقتىن گۇمىنىڭ كىلىيەڭ يېزىسى كوھتام دەريا بويىغا كۆچۈپ كېلىپ ئىجادىيەت ۋە تەۋپىلىق بىلەن شۇغۇللانغىنىدا، ئىسمائىل ھاجى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان.

ئىسمائىل ھاجى ئۆز ھاياتىدا كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يېتىلدۇرگەن، خەلق ئىچىدە تونۇلغان شائىر ئىدى. بىز ئۇنىڭ لىرىك شېئىرلىرىدىن «

---

① بۇ مەكتۇب «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1981 - يىل 2 - سانىدا ئىسمائىل ھاجى شېئىرلىرى بىلەن بىللە ئېلان قىلىنغان.

چاغاتاي ئەدەبىياتى » دەۋرىدىن ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى دەۋرىگە ئۆتۈۋاتقان ئۆتكۈنچى دەۋرنىڭ ، يەنى 20 - ئەسرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ خاسلىقى ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكى ئاممىلىرىنى كۆرىمىز .

ئىسمائىل ھاجى ھاياتلىقىدا شېئىرلىرىنىڭ بىر قىسمىنى رەتلەت دىۋان قىلىپ تۈزۈپ چىققان . لېكىن كېيىنكى دەۋرلەردە مەرھۇم شائىر- نىڭ دىۋانى «يىغىۋېلىش» قا ئۇچراپ ، خېلى كۆپ قىسمى نابۇت بولغان ۋە يوقالغان . بەختكە يارىشا ، قالغان بىر قىسىم ئەسەرلەر يولداش مەھمەت چاۋارنىڭ تىرىشچانلىقى ، گۇما ناھىيە قوشتاغ يېزىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك يولداشلارنىڭ ياردىمى بىلەن قۇتقۇزۇۋېلىنغان . يولداش مەھمەد چاۋار بۇ شېئىرلاردىن 20 پارچىدىن كۆپرەكنى نەشرگە تەييارلاپ ، 1980 - ، 1981 - ۋە 1986 - يىللىرى «يېڭى قاشتېشى» ، «بۇلاق» قاتارلىق ژۇرنال ، مەجمۇئەلەردە ئېلان قىلغان .

مۇشۇ بىرقانچە يىلدا شائىر ئىسمائىل ھاجىنىڭ يەنە كۆپلىگەن ئەدەبىي مىراسلىرى تېپىلىپ رەتلەندى ۋە نەشرگە تەييارلاندى .

هاپىز هاجى

هاپىز هاجى 1867 - يىلى قۇمۇل ناھىيە راھەتباغ يېزىسىنىڭ قۇمتۇر مەھەللىسىدە تۇغۇلغان . شائىرنىڭ ئاتىسى موللا جالال مەرپەتپەرۋەر ، ئوقۇمۇشلۇق ئادەم بولۇپ ، ئوغلىنى باشتا ئۆزى ئوقۇتۇپ ، تەربىيىلىگەن . هاپىز هاجى چوڭ بولغاندىن كېيىن قەشقەر مەدرىسىگە بېرىپ بىر قانچە يىل ئوقۇغان . كېيىن مەككىگە بېرىپ هەج - تاۋاپ قىلغان . هەج سەپىرى داۋامىدا كەشمىر ، كابۇل قاتارلىق جايلاردا مەلۇم مەزگىل تۇرۇپ ، شەرق ئىلمى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ مەلۇم تەسىرىنى قوبۇل قىلغان . يۇرتىغا نۇرغۇن كىتابلارنى ئېلىپ كېلىپ ، كۆپلىگەن شاگىرت تەربىيىلەپ يېتىشتۇرگەن .

هاپىز هاجى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئىلىم تەھسىل قىلىش ، ئۆز يۇرتىدا مۇدەرىسلىك قىلىش داۋامىدا شېئىر ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ تونۇلغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن هازىرغىچە مەلۇم بولغىنى ، 1920 - ۋە 1930 - يىللاردا يېزىلغان «ئىككىمىز» ، «تەنها» ، «پەيدا» ، «دو - دو - شۇي» ، «سەپەر ئۈستىدە» قاتارلىق شېئىرلاردىن ئىبارەت .

هاپىز هاجى شېئىرلىرىدا خەلقنىڭ ئىرادىسى ، ئارزۇ - ئارمانلىرى ، گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتلىرى ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە ، فېئوداللىق ئىجتىمائىي تۈزۈم زىمىنىدىكى چىرىكلىك ، ئادالەتسىزلىك ، مەككارلىقلار پاش قىلىنغان . بىز ئۇنىڭ :

«قەززۇمنىڭ مەۋجىگە ئوخشاش دەريايى غەمدە قالغىنىم تەنها»

دېگەن مىسرالىرىدىن جاھالەت مۇھىتىدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ قايغۇ - هەسرىتىنى ئاڭلىيالايمىز .

شۇنىڭدەك ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، شائىر ھاپىز ھاجى ئۆزى يا-
شىغان ھېئۇداللىق ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ تەسىرىدىن خالىي بولالمىغان ، بۇ
خىل تەسىر ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە ئەكس ئەتمەي قالمىغان . شائىر
ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا سوپىلىق (ئىشانلىق) بىلەن شۇغۇللان-
غان ۋە 1948 - يىلى مارت ئېيىدا ، 89 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن .

ئارۇپ قاسمى

شائىر ئارۇپ قاسىمى 1873 - يىلى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ چولۇقاي يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ بالىلىق چاغلىرىنى ئۆز يېزىسىدا ئۆتكۈزگەن . كېيىن ئائىلىسى بىلەن ياركەنتكە كۆچۈپ بېرىپ ، مەدرىسىتە ، پەننىي مەكتەپلەردە بىلىم ئالغان ، ھۇنەر ئۆگەنگەن . ئۇ يار-كەنتتە ئوقۇپ يۈرگەن مەزگىللىرىدە رۇس ، ئەرەب ، فارس تىللىرىنى ئىگىلىگەن . تۇرمۇشىدىكى قىينچىلىقلار تۇپەيلىدىن ، ئۇ ئۆرلەپ ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىگەن ۋە كېيىن ئۆز يۈرتىغا قايتىپ كېلىپ ، غۇلجا شەھىرىدە ئولتۇراقلاشقان . ئۇ غۇلجا شەھىرىدە تىككۈچىلىك كەسپى بە-لەن شۇغۇللانغان ۋە جامائەت ، ئاقارتىش ئىشلىرىغا قاتنىشىپ ، كىشىلەرنى ، بولۇپمۇ ياش - ئۆسمۈرلەرنى ئىلىم - مەرىپەت ئۆگىنىشكە چاقىرغان .

ئارۇپ قاسىمنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى 1900 - يىللىرى باشلانغان . ئۇ ۋاپاتىغىچە (1936 - يىل) بولغان ئىجادىي ھاياتىدا كۆپلىگەن شېئىر ، رۇبائى ، مەسەل ۋە داستانلارنى يازغان . لېكىن بۇ شېئىرلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى يوقىلىپ كەتكەن ، پەقەت ناھايىتى ئاز بىر قىسىم شېئىرلىرى ۋە بىر كىچىك داستانىلا كىچىك ئوغلى ھۇسەيىننىڭ قولىدا ساقلىنىپ قالغان . شائىرنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى ۋە ساقلىنىپ قالغان شېئىرلىرى «ئىلى دەريا سى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىل 1 - سانىدا (ھۇسەيىن ئارۇپ ، تۇرسۇن زېردىنلار تەييارلىغان) ئېلان قىلىندى .

شائىرنىڭ «ئىلى دەريا سى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان 12 پارچە شېئىرى ۋە مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان بىرپارچە مەسەلدىن شائىرلىق تالانتى ۋە ئىجادىدىكى ئورىگىناللىقنى ھېس قىلىش قىيىن ئەمەس . ئۇنىڭ

شېئىرلىرى تېما دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ، بىر قەدەر يۇقىرى بەدىئىيلىكى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىدۇ . بۇ شېئىرلاردا ھەم كلاسسىك شېئىرىيەتتىمىزنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىمۇ ھەم ئۇيغۇر يېڭى شېئىرىيىتىنىڭ دەۋرگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىمۇ روشەن گەۋدىلەنگەن بولۇپ ، خېلى يۇقىرى تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە .

ھەمرا بارات

شائىر ھەمرا بارات (تەخەللۇسى : كاتىبى) 1873 - يىلى ياركەنت-نىڭ پەنجىم يېزىسىدا تۇغۇلغان . 1918 - يىلى ئىلىغا ئۆتۈپ ، ئانا يۇرتى — غۇلجا ناھىيىسىنىڭ تۇرپانيۇزى يېزىسىغا ئورۇنلاشقان . 1947 - يىلى 74 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن . ①

ھەمرانىڭ ئاتىسى بارات ئوغلىنىڭ تەربىيىسىگە كىچىكىدىن كۆڭۈل بۆلگەن . ئۇنى ئۆز يېزىسىدا ئوقۇتۇپ ساۋاتىنى چىقارغاندىن كېيىن ، بۇخاراغا ئوقۇشقا ئەۋەتكەن . لېكىن ئىقتىسادىي ئەھۋالى يار بەرمىگەچكە ھەمرا ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرالماي قايتىپ كەلگەن ھەمدە قالىغان بىلىملەرنى يۇرتىدا ، ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىپ تولۇقلىغان . تۇرپانيۇزىگە كەلگەندىن كېيىن ھەمرا دەسلەپ شۇ يېزىدىكى مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ ، يېزا ياشلىرىنى بىلىم ، ئەخلاق ئۆگىنىپ ، خۇراپاتلىق ۋە نادانلىقنى تۇگىتىشكە يېتەكلىگەن ، ياشانغان مەگىلدە تۇرپانيۇزى يېزىسىدا ئىماملىق قىلغان .

شائىر ھەمرا بارات شېئىرلىرىدىكى بىشارەتتىن قارىغاندا ، ئۇ ياشانغان چېغىدا ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ، كۆپلىگەن شېئىر ھەمدە «خۇشتىرىخان» ناملىق داستان يازغان . شائىرنىڭ 1940 - يىللارنىڭ باشلىرىدا رەتلەپ تۈزگەن بىر دىۋانى ھازىر غۇلجا شەھىرىدىكى سىدىق تۇرسۇننىڭ قولىدا ساقلانغان بولۇپ ، دىۋان دىنىي ، ئەخلاقىي ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي مەزمۇنلاردا يېزىلغان 247 پارچە شېئىرنى ئۆز ئىچىگە

---

① شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىغا دائىر مەلۇماتلار يولداش تۇرسۇن زىيادىن تەرىپىدىن نەشىر گە تەييارلىنىپ ، «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىللىق 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان « كاتىبى شېئىرلىرى » نىڭ نەشىر گە تەييارلىغۇچى سۆزىدىن ئېلىندى .

ئالغان ھەمدە بۇ شېئىرلارنىڭ كۆپ قىسمى غەزەل شەكلىدە ، قالغان قىسمى مۇخەممەس ۋە باشقا شېئىرىي شەكىللەردە يېزىلغان . سۆلتان ئۆ-ۋەيس يېزىسىدىكى مەرھۇم ھېزىم ئاكا ھەمرا كاتىپنىڭ 94 پارچە شېئىرىنى ساقلاپ كەلگەن . تۇرسۇن زېرىدىن ئەنە شۇ شېئىرلاردىن بىر قىسمىنى تاللاپ نەشرگە تەييارلاپ «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان .

تۆۋەندە ، شائىر ھەمرا بارات (كاتىپى) نىڭ «ئىلى دەرياسى» ژۇر-نىلىدا ئېلان قىلىنغان شېئىرلىرىدىن بىر پارچىنى كىتابخانلارنىڭ دىققىتىگە سۇنىمىز :

«ئاتمىش ياشتا ئەبيات يازدىم ، ئۆزۈم نادان ،
ئەقلىم ھەيران ، كۆڭلۈم ۋەيران ، يۈرەكسىم قان ،
كۆزۈم گەريان ، باشىم سەرسان ، تېنىم لەرزان ،
نېچۈك لەرزان بولغانىمنى بىلمەك دوستلار .

نەزىم قىلماق كېچە - كۈندۈز بولدى ئىشىم ،
بۇ ئىش بىلەن ئادا بولدى يازۇ - قىشىم ،
قايغۇ بىلەن غەمگە تولدى ئىچى - تېشىم ،
نە سەۋەبتىن تولدى ئىچىم بىلمەك دوستلار .

ھەيراندۇرمەن ئۇشبۇ ئىشقا قىلدىم ھەۋەس ،
ئەمدى بىلسەم ئۆتكەن كۈنۈم ياخشى ئەمەس ،
بولۇپ قالدىم مانا بۇگۈن ئەبيات پەرەس ،
ئەبيات پەرەس بولغانىمنى بىلمەك دوستلار .

ئەبيات يېزىپ ئەمەل قىلماي يولدا قالدىم ،
يولدىن قالسام نە ياخشىدۇر كۆلدە قالدىم ،
كۆلدە قالدىم خۇش سائادەت چۆلدە قالدىم ،
نە سەۋەبتىن چۆلدە قالدىم بىلمەك دوستلار .

نادان كاتىپ ، جاندىن كەچمەك ئاسان ئەمەس ،
جاندىن كەچمەك نادانلارغا نەسىپ ئەمەس ،
نادانلىقتا ئۆتكەن ئۆمۈر پايدا بەرمەس ،
ئۆمرۈم نىچۈك ئۆتكەنىنى بىلمەك دوستلار .»

ئابدۇللا هاپىز

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ 30 ـ ، 40 ـ يىللاردىكى مەرىپەتچىلىك ۋە دېموكراتىيە خاراكتېرىدىكى يېڭى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان ئەدىبلىرى ئىچىدە ئابدۇللا هاپىز ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئىجادىيەت ئۇسلۇبى ۋە خەلق پەرۋەرلىك پائالىيىتى بىلەن كۆزگە ئالاهىدە تاشلىنىدۇ .

ئابدۇللا هاپىز 1875 ـ يىلى تۇغۇلغان ۋە غۇلجا ناهىيىسىنىڭ خۇدىيار يۇزى يېزىسى قۇمۇل مەهەللىسىدە ياشاپ ، 1956 ـ يىلى 81 يېشىدا ۋاپات بولغان .

ئابدۇللا هاپىز غۇلجا شەهىرىدىكى «بەيتۇللا» مەدرىسىدە ئوقۇغان . خەت ساۋاتىنى چىقارغاندىن كېيىن يېزىغا قايتىپ چىقىپ ، ئاز ـ تولا يەر تېرىپ تېرىكچىلىك قىلغاندىن باشقا ، كۆپ ئۆمرىنى جاهان كېزىش ، خەلق بىلەن هەمسۆهبەت بولۇش ، ئىلىم ـ مەرىپەت تارقىتىش بىلەن ئۆتكۈزگەن ، ئىلى دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىغا جايلاشقان بىپايان ئىلى يېزىلىرىنىڭ هەممىسىنى ئارىلاپ چىققان . «هاپىز» دېگەن نام ئۇنىڭغا خەلق تەرىپىدىن بېرىلگەن بولۇپ ، «بېيىت ئېيتقۇچى» ، «شائىر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى .

ئابدۇللا هاپىز ياش مەزگىلىدىلا قوشاق توقۇش ، لەتىپە ئېيتىش ، شېئىر يېزىش ماهارىتىنى پىتىلدۇرگەن . ئۇنىڭ جۇشقۇن ۋە خۇش چاقچاق تەبىئىتى ، هاياتقا ئۈمىدۋارلىق بىلەن قارايدىغان ، يېڭىلىققا ، مەنىۋى ئەركىنلىككە ئىنتىلىدىغان روهىي كەيپىياتى ئۇنى خەلقنىڭ دوستىغا ۋە سۆيۈملۈك شائىرىغا ئايلاندۇرغان .

ئابدۇللا هاپىز ئوتتۇرا ياشقا كەلگەندە «قەلەم» تەخەللۇسى بىلەن شېئىرىيەت ئىجادىيىتىگە كىرىشكەن . شائىر شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي

خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ شېئىرىيەت ماھارىتىنى قوشاقچىلىق ئارقىلىق يېتىلدۇرگەنلىكىدە كۆرىلىدۇ. ئۇ جاھان كېزىش جەريانىدا ئۆزى دۇچ كەلگەن ھەر بىر ۋەقە-پېرسونا-ژ ھەققىدە بىردىن شېئىر توقۇغان. شائىرنىڭ ئىلھامى قاپىيە، رادىف، ۋەزىن چەكلىمىسىگە ئۇچرىمىغان. ئۇ، قانداقلا بولمىسۇن، خەلق چۈشىنىدىغان، زوقلىنىدىغان، ئىبرەت ئالىدىغان شەكىللەرنى قوللىنىپ، ئۆز ئىجادىيىتىنى خەلققە دەل ۋاقتىدا، بۇاستە يەتكۈزۈپ تۇرغان.

ئابدۇللا ھاپىز ئىجادىيىتىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك، شېئىر تېما تېكىستىنىڭ ئۆزگىچىلىكىدىن ئىبارەت. شائىر ھېچكىم ئېتىبار بەرمەيدىغان ۋە تىلغا ئېلىپ باقمىغان تېمىلارغا مۇراجىئەت قىلىپ، ئۇ-نىڭدىن ئۆزىگە خاس بەدىئىي پىكىر ياراتقان. شائىرنىڭ ھەر خىل دەل - دەرەخلەر، مېۋە - چېۋىلەر، ھايۋاناتلار ھەققىدە، زىرائەتلەرنىڭ خۇسۇ-سىيىتى ھەققىدە مەنتىقىلىق، قىزىقارلىق پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ تەبىئەتتىكى رولىنى، ئەھمىيىتىنى بەدىئىي يوسۇندا ئىپادىلەپ بەرگەنلىكى بۇنىڭ دەللىلى. ئۇنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىغا قارىڭ:

«ياز باھارى ئەۋۋەلدە چىقار ئۇجمە،
مېۋىلەرگە باشلامچىدۇر چېقىر ئۇجمە،
يېمەك ئۇچۇن ئارزۇ قىلار كۇرمىڭ كۆزلەر،
جانىۋارلار يېمەك ئۇچۇن قونار بويلاپ ...

ئارقىسىدىن پىششىپ چىقار سېرىق ئۇرۇك،
مېغىزى تاتلىق، ئەجەب شېرىن گۈلىقاق ئۇرۇك،
تولا يېسە زىيان قىلار ئاچچىق ئۇرۇك،
قورساق ئاغرىپ ئىچىڭ سۇرگەي ھەم تاراقلاپ.

شېرىن - شەربەت پىشار ئەرمىش ئاق شاپتۇلا،
قۇرۇق ئىسسىق كېسەللەرگە ئەجەب دورا،
ھەر كىم ئەرسە شاپتۇلىنى يېسۇن تولا،

يېمەي قالسا ئەرمان قىلۇر يۈرەك داغلاپ .»

(قول يازما 42 ـ ، 43 ـ بەتلەر)

ئابـدۇللا هاپىز ئىجادىيىتىنىڭ تېما تېكىستى ناهايىتى كەڭ بولۇپ ، شـائىـر ئۆز دەۋرىـنـىـڭ سـىياسىي ، ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى خېلى چوڭقۇر ئۆگـەنـگەن ، كۆپ سانلىق نامرات دېھقانلار ۋە تۆۋەن تەبىقە ئەمگەكچىلەر مـەيـدانـىـدا تـۇرۇپ ئادالەتنى ، مەرىپەتنى كۈيلىگەن ؛ جەمئىيەتتىكى ھەر خىل ناچار ئىللەتلەرنى ، نادانلىق ، جاھالەتپەرەسلىكنى قاتتىق سۆككەن ، بـولـۇپـمـۇ فـېئودالـلىق روھىي كىشەنىنىڭ تەرغىباتچىلىرى بولغان ئىشان ـ سـوپىلارغا قارشى ئاجايىپ ئۆتكۈر ساتىرىلارنى يازغان . ئۇ ، شېيخلارنىڭ مەككارلىقى ۋە ئاچكۆزلۈكىنى :

«ئىلىمسىز ، شەرئىنى بىلمەس بۇ ئەجەب مەككار ، شېيخ ،
مالى دۇنيا كۆزلىگەيلەر نەپسى بەد خۇمار ، شېيخ .
. . . . . .
مەجلىسىدە خۇدنەمادۇر ، كېبىرىسى ، پىسىقى بەلەند ،
سۆھبىتى مۇزدىن سوغۇقتۇر ، ئەپتى ـ ئەمھارى ، شېيخ .»

دەپ قامچىلىسا ، سوپىلارنى :

«ئەجەبلەندىم، سوپىلارنىڭ بىر ئىشىگە ،
ھەيران قالدىم ، ئاندا ـ مۇندا يۈرمىشىگە .
بىر ـ بىرىنى مازاق ئېتىپ كۈلمىشىگە ،
ئۇزۇن چاپان ، ئالا تۇماق تايغاق سوپى !
ئاۋۋال باشلاپ ئۆزلىرىنى چاغلىمايدۇ ،
ياخشى ئىشقا بەللىرىنى باغلىمايدۇ .
ئالدامچىلىق ـ بىزارلىقتىن ھېچ يانمايدۇ ،
سۇخەنچىلىك پەيلى يامان تايغاق سوپى ...»

دەپ ئەيىبلەيدۇ .

ئابدۇللا ھاپىز مەرىپەتنى ، ئىلىم - پەننى زور ئىشتىياق بىلەن تەرغىپ قىلغان ؛ جەمئىيەتتىكى ھەر خىل ناچار ئادەتلەرنى تەنقىدلەپ ، كىشىلەرنى ساپ ، ئادىل ياشاشقا ، دوست - ئىناق ئۆتۈشكە ، بىلىم ئىگىلەپ ، مەنىۋى ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈشكە دەۋەت قىلغان . ئۇ ، ئۆزىنىڭ ئىلىم ئىزدەش ئارزۇسىنى مۇنداق ئىپادىلىگەن :

«كىرپىكىمدە كان قېزىپ مەن ئىلىمنى پاش ئەيلىسەم ،
شۇ ئىلىم دەشتىدە بىر ئاقىلنى يولداش ئەيلىسەم .
ھەر كىشىكىم ئىلىمنىڭ يولىغا سالقىن سۆزلىسە ،
ئول كىشىنىڭ مەگزىگە كەلتۈرۈپ كاش ئەيلىسەم .

شائىر ئابدۇللا ھاپىز ئۆزىنىڭ 60 يىللىق ئۆمرىنى شېئىرىيەت - قوشاقچىلىقىغا بېغىشلىغاندىن باشقا ، خەلق ئىچىدە يەنە بەدىئىي سۆز سەنئەتكارى — قىزىقچى ، لەتىپىچى سۈپىتىدىمۇ تونۇلغان . 1981 - يىلى شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلىپ ، ئۇنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان بىر قول يازما دىۋانى تېپىلغان . مەلۇم بولۇشچە ، بۇ دىۋان 1944 - 1948 - يىللىرى تۈزۈلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭغا شائىر 1930 - يىلدىن شۇ يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا يازغان شېئىر ، ھېكايەتلىرىنى رەتلەپ كىرگۈزگەن . شائىر بىلەن زاماندىش بولغان ۋە ئۇلىپەتلەشكەن بىر نەچچە پىشقەدەملەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە ، ئۇ دىۋانىنى ئۇچ نۇسخا قىلىپ كۆچۈرۈپ ، ئوخشاش قىلىپ تۈپلەپ ، مۇقاۋىلاپ ، بىرىنى خۇدىيار يۈزىگە ، بىرىنى تۇرپانىيۈزىگە ، يەنە بىرىنى بولسا كېپەكىيۈزىدىكى دوستلىرىنىڭ ساقلىشىغا قالدۇرغان . ھازىر تېپىلغان ، شائىرنىڭ كېپەكىيۈزىدىكى شاگىرتى ، دوستى نىزامىدىن ئاكا قولىدا ساقلانغان بۇ قول يازما نۇسخا ئەسلى 282 بەت بولۇپ ، ھازىر 238 بېتى ساقلىنىپ قالغان .

قۇمۇش قەلەم ، قارا سىياھ بىلەن ئورۇس قەغىزىگە يېزىلغان بۇ توپلامغا ئابدۇللا ھاپىز «قەلەم نەزمىلىرى» دەپ نام قويغان ۋە ئۇنى ئۆزىگە

خاس ئىستىل بويىچە تۈزۈپ چىققان . توپلامنىڭ پۈتۈن شېئىر ۋە هېكايەتلىرىنى مەزمۇنىغا قاراپ ئىككى چوڭ باب ، 42 «پەسىل» گە ئايرىپ جەملىگەن . هەر بىر پەسىلنى نەسرىي ئۇسۇلدا قىسقىچە هېكايەت بىلەن باشلاپ ، ئاندىن هېكايەت مەزمۇنى بويىچە ئۆز پىكىرلىرىنى شېئىر ئارقىلىق بايان قىلغان .

توپلامنىڭ ئالدىنقى «پەسىل» لىرى ئاق ئۆستەڭ هەققىدە ، دېهقانلار ، زىرائەتلەر هەققىدە يېزىلغان شېئىرلارنى هەمدە ئىلىخو ، بايتوقاي ، قاينوق ، ئارا ئۆستەڭ قاتارلىق يېزا - سەھرالارنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى ، ئىجتىمائىي ئەھۋالى ، خەلقى توغرىسىدىكى شېئىرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان . ئوتتۇرىسىدىكى «پەسىل» لەرگە كاسىپلار هەققىدىكى شېئىرلار كىرگۈزۈلگەن . ئاخىرقى «پەسىل» لەر «شىكايەتلەر» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا بىلىمسىزلىكنىڭ زىيىنى ، نادانلىق ، تەمەخورلۇق ، زۇلۇم ، هەر خىل يامان خۇي - پېئىللىق كىشىلەر هەققىدىكى يۇمۇرىستىك - ساتىرىك شېئىرلاردىن تەركىب تاپقان . توپلامنىڭ ئاخىرىغا شائىر ئۆزىنىڭ لىرىك شېئىرلىرىنى كىرگۈزگەن . بۇلار شائىرنىڭ ئىلىم - مەرىپەتنى سۆيىدىغان ، ئەمگەكچى خەلقنى هېسداشلىق قىلىدىغان خەلقپەرۋەر غايىلىرىنى روشەن گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ، ئۇ ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتتە «جاھاندىن ۋاپا كۆرمىگەنلىكىنى ، هەممە يەردە ئادالەتسىزلىككە دۇچ كەلگەنلىكىنى ۋە بۇ دۇنيادىن زېرىككەنلىكىنى» ئېيتىپ ، ئايرىم ئۇمىدسىزلىك روهىي هالىتىنىمۇ ئىپادىلىگەن .

ئازادلىقتىن كېيىن تا ۋاپاتىغىچە بولغان ئارىلىقتا شائىر ئابدۇللا هاپىز ئۆز يېزىسىدا ياشاپ ، يەر ئىسلاهاتى ، كوللېكتىپلىشىش ، سوتسىيالىزم ، كومپارتىيە ، مىللەتلەر دوستلۇقى ، ئەمگەك هەققىدە بىر قاتار قوشاق ، شېئىرلارنى يازغان . هالبۇكى ، شائىرنىڭ بۇ ئىجادىي ئەمگەكلىرىدىن خەلق ئىچىدە كۆچۈرۈلۈپ ساقلانغان بىرقانچە شېئىر ۋە هېكايەتلەرنى هېسابقا ئالمىغاندا ، ئەسلى نۇسخىلىرى هازىرغىچە تېپىلمىدى .

شائىر ئابدۇللا هاپىزنىڭ ئەسەرلىرى تۇنجى قېتىم «ئىلى دەريا سى»

ژۇرنىلىنىڭ 1982 - يىللىق 4 - سانىدا ئېلان قىلىندى. 1983 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «گۈدۈك» توپلىمىدا شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرى تونۇشتۇرۇلدى.

(«تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىل 11 - سانىدىكى قادىر ئەكبەر تەييارلىغان شۇ ناملىق ماقالىگە ئاساسلىنىپ يېزىلدى)

قۇتلۇق شەۋقى

ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىشىدا شائىر ، نەشرىـ
ياتچى قۇتلۇق هاجى شەۋقى مۇهىم ئورۇن تۇتىدۇ .

قۇتلۇق شەۋقى 1876 ـ يىلى قەشقەردە ئابدۇرەهىم بەگ ئىسمىلىك مەرىپەتپەرۋەر كىشى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . دەسلەپكى بىلىمنى ئۆز يۇرتىدا ئالغاندىن كېيىن ، دادىسى بىلەن هەرەمگە بېرىپ هاجى بولغان ۋە قاهىرەدىكى «جامىئۇل ئەزهەر دائىلئۇلۇم» دا ، تۇركىيىگە كېلىپ ئىستانبولدا ئوقۇغان ، ئاندىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ يەنە بۇخارادا ئىلىم تەهسىل قىلىپ ، ئۆز زامانىسىنىڭ توشقان ئىلىم ئىگىسى بولۇپ تونۇلغان .

ئەينى چاغ دۇنيا ۋەزىيىتىدە زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن مەزگىل بولۇپ ، ئەرەب ئەللىرى ، كىچىك ئاسىيا ، روسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ روسىيىگە قاراشلىق جايلىرىدا بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى ۋە بۇرژۇئا ئىسلاهاتچىلىق دولقۇنى كۆتۈرۈلگەنىدى . بۇ هال چەت ئەلدە خىلى ئۇزۇن تۇرغان قۇتلۇق شەۋقىنىڭ ئېڭىغا ئۆز تەسىرىنى سىڭدۈرمەي قالمىدى . ئېئودالىزمغا قارشى كۆتۈرۈلگەن بۇ بۇرژۇئا دېـ موكراتىك هەرىكەتلىرىنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە ، شىنجاڭدىمۇ بىر خىل ئىسلاهات ، يېڭىلاش ئېقىمى بارلىققا كەلگەن بولۇپ ، بۇ ئېقىمغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئابدۇقادىر دامۇللام ، قۇتلۇق شەۋقى قاتارلىق جەمئىيەتنىڭ بىر قىسىم ئىلغارلىرى ئېئودالىلىق ئاساراەت ئىچىدىن بۆسۈپ چىقىپ ، ئۆزلىرىنىڭ كەڭ دائىرىلىك ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى ئارقىلىق تونۇلدى .

قۇتلۇق هاجى ئەنە شۇ مەزگىلدە «شەۋقى» تەخەللۇسى بىلەن يازغان بىر قاتار سىياسىي لىرىكا ، ماقالىلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ بۇ ئىسلاهات ، يېـ ڭىلاش ، مەدەنىي ئاقارتىش هەرىكىتىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى بىر

جەڭچىسى ئىكەنلىكىنى نامايان قىلدى .
قۇتلۇق ھاجى شەۋقى بىر شېئىرىدا :

«بىر قىلىچ بەرسە خۇدا ، كەس دەپ ئۇنىڭغا بۇيرۇسام ،
ئۇزسە خەلقنىڭ بويىندىن خارلىق كىشەن - زەنجىرىنى .
گەر خارابكەن ئەل - ۋەتەن ، كاللامنى ئۇزسۇن ئۇ قىلىچ ،
كۆرمىسۇن شەۋقى كۆزى قۇللۇقتا ئەل تەقدىرىنى .

دەپ يېزىپ ئۆز ئىرادىسىنى شېئىرىي مىسرالار ئارقىلىق ئىپچىپ كۆرسەتكەنىدى .

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىش دەۋرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى ئەدەبىيات ۋەكىللىرىنىڭ ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتنى ۋە دەۋر ئۆز ئالدىغا قويغان تەلەپلەرنى توغرا تونۇپ سىنىپىي ، مىللىي زۇلۇم ئاسارىتىدە قالغان ، جاھالەت ، قاششاقلىقتا ئۇخلاپ ياتقان خەلقنى ئويغىتىپ ، ئىلىم - مەرىپەت ئىگىلەش ئۇچۇن كۈرەشكە چاقىرىشتىن ئىبارەت بولۇپ ، قۇتلۇق شەۋقى شېئىرلىرىدا بۇ خىل ئىدىيە ئۆزىنىڭ روشەن ئىپادىسىنى تاپقان . ئۇ «ئويغاندى» ناملىق شېئىرىدا ئۆز خەلقىگە مۇنداق خىتاب قىلغانىدى :

«كۆرەش قىلساق ئەرك ئۇچۇن ، ئەركسىنلىكتە ياشايمىز ،
ئەزىز خەلقىم كۆزۈڭ ئاچ ، يەر ۋە ئاسمان ئويغاندى .
ئويغانغانلار ياشىنىدى ، ئۇخلىغانلار قاخشىدى ،
قايغۇرمىساڭ ھالىڭغا ، شۇم زېمىستان ئويغاندى .
ئويغىنايلى ئۇيقۇدىن ، ئەمدى ئۇخلاش بىزگە يات ،
ئىلىم - ئىرپانلار ئۇچۇن بارچە جاھان ئويغاندى .»

ۋەتەنپەرۋەرلىك — ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى بىر ئەنئەنىۋى تېما . مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا بارلىققا كەلگەن زور ئىجتىمائىي ۋەقەلەر نەتىجىسىدە بۇ تېما يەنمۇ يېڭى مەزمۇنغا ئىگە بولدى . ۋەتەن ساتقۇچ

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ۋە ئۇلارنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى بولغان فېئودالىق جاھالەت ، دىنىي ئاسارەت ھامىيلىرىنىڭ قاراقچىنى دوست تۇتۇپ ، ئۇلار-نىڭ شىنجاڭنى تالان - تاراج قىلىشىغا يول قويۇپ بېرىشىدەك ئىجتىمائىي رېئاللىق قۇتلۇق شەۋقى قاتارلىق ئويغانغان زىيالىيلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىڭ ئۇرغۇشىغا يەنمۇ تۈرتكە بولدى . ئۇلار شۇ دەۋر ئەدەبىياتى-نىڭ ئاساسىي تېمىسى بولغان «ئويغىنىش» نى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ ، يېڭى يۈكسىلىشكە ئىگە قىلدى . شائىر قۇتلۇق شەۋقى ئۆزىنىڭ قەشقەر ھەققىدىكى غەزىلىدە مۇنۇلارنى يازدى :

«كۆرمىگىل قەشقەرنى كەم ، بۇ جايدا مەردانلار ياتۇر ،
ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغرايى خاقانلار ياتۇر .
خەلق ئۈچۈن قۇربان بولۇپ ، دۇشمەن بىلەن قىلغان كۈرەش ،
ئول شەھىدۇ ، قەھرىمان ئالىپ ئارسلانلار ياتۇر .
نۇر چېچىپ ﴿ قۇتادغۇبىلىك ﴾ خەلقنى قىلغان بەختيار ،
خاس يۈسۈپ ھاجىپقا ئوخشاش ئەھلى ئېرپانلار ياتۇر .
يادىكار ئەيلەپ جاھانغا يازدى ﴿ دىۋانى لۇغەت ﴾ ،
مەھمۇدىل كاشغەر كەبى ئەھلى شەرەپ - شانلار ياتۇر .
ئەيلىگەن ﴿ شەۋقى ﴾ نى مەپتۇن ئەل ئۈچۈن نۇرلار چېچىپ ،
بۇ شەھەردە كۆپلىگەن خەلق ئوغلى ئىنسانلار ياتۇر .»

20 - يىللارنىڭ بېشىدا ۋە 1924 - يىلى قەشقەردە مىخ مەتبەدە بېسىلغان «ئويغان ۋە ئىنقىلاب ئەشئارلىرى» ، «ئاسارەت ۋە زالالەتكە ئوت ياق» ناملىق شېئىر توپلاملىرىغا قۇتلۇق شەۋقىنىڭ يۇقىرىقىدەك مەزمۇندىكى شېئىرلىرى تاللاپ كىرگۈزۈلگەن بولۇپ ، «بۇ شېئىرلارنىڭ ھەممىسىدىن دېگۈدەك خەلقنىڭ چەت ئەل ئىمپېرىيالىستلىرى بىلەن فېئودالىرىنىڭ زۇلمى ھەم ۋەھشىيلىكلىرىگە قارشى قۇدرەتلىك ئىسيان ساداسى گۈركىرەيدۇ » ① .

---

① نۇر مۇھەممەد زامان : «ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى» ، «تارىم» ، 1986 - يىل ، 11 - سان ، 112 - بەت .

قۇتلۇق شەۋقى پائالىيىتىنىڭ يەنە بىر گەۋدىلىك تەرىپى ، ئۇنىڭ قەشقەردە نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنى يولغا قويغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ . ئۇ 1918 - يىلى تۇنجى قېتىم قەشقەردە ئۇيغۇر تىلىدا «ئاك» گېزىتىنى نەشر قىلىپ ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ، دېموكراتىك ئىدىيىنى تەشۋىق قىلدى . گەرچە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ پېچەتلىشى بىلەن بۇ گېزىت مەلۇم مەزگىل چىقىپلا توختاپ قالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ تەسىرى ۋە ئۇيغۇر گېزىتچىلىكى تارىخىدا كۆرسەتكەن خىزمىتى زور بولدى . ئۆزىنىڭ ئۇلۇغۋار ئىستەك - غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا قەتئىي تەۋرەنمەي كۆرەش قىلغان شائىر قۇتلۇق شەۋقى 1933 - يىلى باشقىدىن «ئەركىن ھايات» گېزىتىنى چىقىرىشقا مۇۋەپپەق بولدى . بۇ گېزىت مەلۇم مەزگىل چىقىپ توختىتىلغاندىن كېيىن ، شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا قەشقەردە قۇرۇلغان «ئۇيغۇر مەدەنىيەت ـــ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» ۋە قەشقەر مائارىپ ئىدارىسىنىڭ تىرىشچانلىقى ھەم زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا «يېڭى ھايات» گېزىتى نامى بىلەن قايتا يورۇق كۆردى ، 1936 - يىلى قەشقەر «شىنجاڭ گېزىتى» گە ئۆزگەرتىلدى ۋە ئازادلىققا قەدەر نەشر قىلىندى .

قۇتلۇق شەۋقى تارىخىي بىلىملەرنى ئەتراپلىق ئۆگەنگەن ۋە تەتقىق قىلغان ، بولۇپمۇ ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخى ۋە ئەدەبىيات تارىخىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەنىدى . ئۇ ئۆزى نەشر قىلغان ۋە باش مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن گېزىتلەردە كۆپلىگەن جەڭگىۋار شېئىر ، ماقالىلەرنى ئېلان قىلىش بىلەنلا قالماستىن يەنە نۇرغۇنلىغان تارىخىي بىلىملەرنىمۇ تونۇشتۇرغان ھەمدە شۇ مەزگىللەردە قەشقەردە ئېچىلغان پەنىنىي مەكتەپلەردە تارىخ دەرسى ئۆتۈلۈپ ، ئەۋلادلارنى تەربىيىلىگەنىدى .

قۇتلۇق ھاجى شەۋقى 1937 - يىلى ئاپرېلدا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ، قەشقەر شەھىرى ياۋاغ تېرەكلىك تۇرمىسىگە تاشلاندى . ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى جاللاتلىرى ياۋاغ تۇرمىسىگە ئوت قويۇۋەتتى . تۇرمىدە كۆيدۈرۈلۈپ ، پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلگەنلەر قاتارىدا قۇتلۇق ھاجى شەۋقىمۇ بار ئىدى .

قۇتلۇق ھاجى شەۋقى ئۆزىنىڭ 61 يىللىق ھاياتىدا ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى ، مەدەنىيەت ـ ئاقارتىش ، نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىغا ئۆچمەس تۆھپە قالدۇرۇپ كەتتى . ئۇنىڭ ئىجادىي مىراسى ئەدەبىياتتىن باشقا يەنە تارىخ ، پەلسەپە قاتارلىق ساھەلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى . ئۇنىڭ «تارىخىي ئەسەر ۋاقئى كاشغەر» ناملىق ئەسىرى ئاپتونوم رايونـ لۇق مۇزېيىدا ساقلانماقتا .

ناسۇھا ئىمىن

شائىر ناسۇھا ئىمىن 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بارلىققا كەلگەن دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرىدىن بىرى.

ناسۇھا 1888 - يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ قازانچى مەھەللىسىدە موزدۇر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ، يەتتە يېشىدا ئاتا - ئانىسىدىن يېتىم قېلىپ، چوڭ دادىسى ئېدىمىنىڭ تەربىيىسىدە بولغان.

ئۆتكۈر ۋە زېرەك ناسۇھا كىچىكىدىنلا بىلىم ئېلىشقا ئىنتايىن قىزىققان. ئۇ توققۇز يېشىدىن 17 يېشىغىچە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان. ئۇ-نىڭ نەۋائى، ھۇۋەيدا، شامەشرەپلەرنىڭ شېئىرلىرىنى خۇش ئاۋاز بىلەن يادقا ئوقۇغانلىقىنى كۆرگەن جامائەتچىلىك ئۇنى «بوۋاق قارى»، «بالا ھاپىز» دەپ ئاتاشقان.

1906 - يىلى چوڭ دادىسىنىڭ ياردىمى ۋە يۇرت چوڭلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن 17 ياشلىق ناسۇھا مىسىرغا بېرىپ، قاھىرەدىكى ئەزھەر دارىلئۇلۇمىدا ئون يىلغا يېقىن ئوقۇيدۇ ۋە مەكتەپنى ئەلا دەرىجىدە پۈتتۈرگەندىن كېيىن مىسىر ھەم بۇخارادا مۇدەرىسلىككە تەكلىپ قىلىنىدۇ، لېكىن ناسۇھا ئۆز خەلقىنى مەرپىەتلىك قىلىش ئىستىكى بىلەن 1915 - يىلى غۇلجىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ شۇ چاغدىكى مەھكىمە شەرئىيدە ئەلىماخۇن، قازى، مۇپتىلار ئالدىدا ئىمتىھان بەرگەندە، ئۆزىنىڭ مول بىلىمى بىلەن باشقىلارنى ھەيران قالدۇرىدۇ ۋە غۇلجا شەھىرىدىكى ئەلاباي مەسچىتىگە خاتىپلىققا تەينلىنىدۇ. خاتىپلىق قىلىش جەريانىدا خەلقنى ئىلىم - پەن، مەرىپەت ئۆگىتىش، خەلقنى نادانلىق، غەپلەتتىن ئويغىتىش، باشقا ئەللەرنىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى ۋە ئۇلارنىڭ مە-

دەنىي ھاياتىنى تونۇشتۇرۇش يولىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ . شۇ چاغدىكى يېگىلىققا ئىنتىلگۈچى مەربىپەتپەرۋەر زاتلارنىڭ قوللىشى بىلەن مەسچىت يېنىدا مەكتەپ ئېچىپ بالىلارغا پەننىي بىلىملەرنى ئۆگىتىدۇ .

ناسۇھا ئىمىننىڭ قولىدا ئوقۇغانلارنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە ، ئۇ ئوقۇغۇچىلارغا دەرستىن تاشقىرى يەنە مارش ئۆگەتكەن ، گىمناستىكا ئويناتقان . ناسۇھانىڭ تەشۋىق - تەرغىبى ۋە يېڭى مەدەنىيەت - ئاقارتىش يولىدا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى شۇ چاغدىكى خۇراپىي ، مۇتەئەسسىپ ئۆلىما ، قازى ، مۇپتىلارنىڭ كۆڭلىگە ياقمايدۇ . شۇڭا ئۇلار «دىنسىزنى بۇزدى» ، «خەلقنى غەيرىي يولغا باشلىماقچى بولۇۋاتىدۇ» ، «جەدىتچە مەكتەپ ئاچتى» ، «كالىتە قۇيرۇق» دېگەندەك بەدنامىلار بىلەن ناسۇھا ئۇستىدىن مەھكىمە شەرئىيگە ئەرز قىلىدۇ . شائىر بۇنىڭدىن غەزەپلىنىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ :

«ناسۇھا ئۆزۈڭنى خۇش تۇتقىل ،
مەربىپەتتىن ھەرگىز قاچمىغىل .
ئەگەر بۇ يول ئاسان دېسەڭ ئاسان ،
زادى مۇشكۇل دېسەڭ مۇشكۇل .»

ناسۇھا مەھكىمە شەرئىيدە كۆچلۈك داۋلىلار بىلەن ئەرز قىلغۇچىلارنى مات قىلىدۇ . لېكىن مەھكىمە شەرئىيدىكى ئەلەم يولسىزلىق بىلەن ناسۇھانىڭ ۋەز - نەسىھەت قىلىشىنى مەنئى قىلىدۇ . بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن ناسۇھا خاتىپلىقتىن ۋاز كېچىدۇ . ئۇ كېيىن بۇ ھەقتە :

«داد - پەريات ، دەپ يىغلىسام كىمگە يېتەر دادىم مېنىڭ ،
كىم ئىشتىكەي بۇ زاماندا ئاھۇ - پەريادىم مېنىڭ ،
بېرىپ كىملەرگە ئېيتاي داد دەپ يىغلاپ مەن خەستە ،
يۈرەك دېغى دەردىمنى تۆگىمەس مىسلى كان قىلدىڭ .»

دەپ ئۆزۈن بىر شېئىر يازىدۇ .

ناسۇها كۆپ ئۆتمەي كېسەلچان بولۇپ قالىدۇ ، كېيىن جاغىستاي-
دىكى بىر ئاغىنىسىنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ .
ناسۇها بىر يىلدىن كېيىن يەنە غۇلجا شەھىرىگە قايتىپ كېلىدۇ .
لېكىن شەھەردىكى مۇتەئەسسىپ كۇچىلەرنىڭ ئۆزى ئۇستىدىن تارقاتقان
پىتنە - ئىغۋالىرىغا چىدىيالمىغان ناسۇها چاپچالدىكى «خۇنخاي مازار» غا
كېتىدۇ . ئۇ بۇ يەردىمۇ بىر يىلدىن كۆپرەك ئىلىم تەھسىلى ۋە ئىجادىيەت
بىلەن شۇغۇللىنىدۇ .
ناسۇها «خۇنخاي مازار» غا بارغان دەسلەپكى كۇنلىرىدە
تۆۋەندىكى شېئىرنى يازىدۇ :

«خۇنخاي مازارىغا مەن زار ئىدىم ،
كىم زىيارەت ئەيلىسە مەن يار ئىدىم .
ئەھلى ئىلىم ، ئەھلى پەزىل ، ئەھلى ئاشىق ،
قىلسا مەۋلانە سۆزۇم مەن جار ئىدىم .
يۇسۇپ سەككاكى قىزىل گۇل بولسا ،
مەن بۇلبۇلى شەيدا ئىدىم .
مىڭ ئۇچيۇز قىرىق سىنە بولدى نەسىپ ،
تالىبان بىرلە كېلىپ بىمار ئىدىم .
ھەقىقەت ئىزلىگەچكە بۇ ئالەمدە ،
مەن ناسۇها قۇللار ئىچىدە خار ئىدىم .»

ئۆز ئارزۇ - ئىستەكلىرى چەكلىمىگە ئۇچراش بىلەنلا قالماستىن ،
يەنە مۇتەئەسسىپ كۇچىلەرنىڭ پىتنە - ئىغۋالىرىنىڭ ئوبيېكتى بولۇپ
قالغىنىغا يۇرتىكى قاتتىق سىقىلغان ناسۇها 1928 - يىلى چەت ئەلگە چىقىپ
كېتىدۇ . ئۇ ئانا ۋەتىندىن ئايرىلىپ كېتىۋاتقان چېغىدا ، ئۆزىنىڭ
«قالدى» ناملىق شېئىرىنى يازىدۇ .①
خەلق بىلەن ھەمنەپەس ، مەرىپەتپەرۋەر شائىرنىڭ نۇرغۇن

---

① شېئىرنىڭ تولۇق تېكىستى «تارىم» ژۇرنىلى 1987 - يىل 12 - سانىنىڭ 140 - بە-
تىدە بېرىلگەن .

شېئىرلىرىنى خەلق ياخشى كۆرۈپ يادلاپ ، خاتىرىلىۋېلىشقان ، بەزى شېئىرلىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ناخشا قىلىپ ئېيتىشقانىدى . تۆۋەندە شائىر-نىڭ غۇلجا دۆڭمازاردىكى سەيدەخمەت ئەپەندى خاتىرىلەپ ئالغان بىر شېئىرىدىن بىرقانچە كۆپلېتىنى كىتابخانىلارغا سۇنماقچىمىز :

«ئەي دېھقىنىم ، پۇرچۇلدۇڭ ،
ئۆشۈرە تۆلەپ ، دەن تۆلەپ .
بىرسى راۋا شەرىئەت ،
ئىككى تۆلەش ئۆزگىرەك .

نەپسى ئۈچۈن ئىمانىنى ،
ساتتى موللام ھەسسىلەپ ،
ئاغلاپ تۇرۇپ ھالىڭغا
بولالمىدىم يار - يۆلەك .

ئۇھ ، دېگۈچە بىر دېھقان ،
يەتتى يەتمىش شاپەلەك .
كۈرە - قاداق كۆتۈرگەن
يايى - دوغىدىن بۆلەك .

قىلىچ ئاسقان ياساۋۇل ،
كىرىپ كەلدى بىر گېزەك .
باك - باگزىسى قولىدا ،
لوزۇڭ كەپتۇ سەيسىلەپ .

ئامبال - دارىن ئالدىدا ،
خوجام خۇددى چاقپەلەك .
تويۇپ ئۆتمەي نائىنساپ ،
بىرنى يالاپ ، بىرنى يەپ ...»

شائىر ناسۇھا 1955 - يىلى چەت ئەلدە ۋاپات بولدى . 1981 - يىلدىن ئېتىبارەن ئۇنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ئۇستىدە بىر قاتار ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلىپ ، بىر قىسىم ئەسەرلىرى خەلق ئاغزىدىن ۋە قول يازمىلاردىن خاتىرىلەشتىكى ھەمدە بىر قانچە شېئىرى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنىپ ، جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتى ①. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، شائىرنىڭ ئۆزى رەتلەپ چىققان بىر قول يازما دىۋانىنىڭ بارلىقى ۋە ئۇ- نىڭ يېقىنقى مەزگىللەرگىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىكى مەلۇم .

---

① شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتىگە دائىر مەلۇمات ھەمدە بىر قىسىم ئەسەرلىرى دەسلەپ «ئىلى گېزىتى» نىڭ 1982 - يىل 1 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان .

نەمەت خەلپەت

شائىر نەمەت خەلپەت 1888 - يىلى تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ لۇكچۇن يېزىسىدا بىر دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇنىڭ ئاتىسى داۋۇت ئاخۇن لۇكچۇن ۋاگزىنىڭ ئوتاقچىسى بولۇپ ، ئوغلى نەمەت خەلپەتنى كىچىك ۋاقتىدا خۇسۇسىي مەكتەپتە ، 20 ياشقا كىرگەندە لۇكچۇن مەد- رىسىدە ئوقۇتقان . نەمەت خەلپەت مەدرىسىدە ئەرەب - فارس تىللىرىدىن باشقا ، شەرق كلاسسىكلىرى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ لۇتفى ، نەۋائى ، زە- لىلى قاتارلىق ۋەكىللىرىنىڭ ئىجادى بىلەن تونۇشقان ، شۇنداقلا ، ئۆزىمۇ شېئىر يېزىشقا باشلىغان . ئېيتىشلارغا قاتناشقاندا ، ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخ- رىدىكى «خەلپەت» دېگەن سۆز مەدرىسىدە تالىپلارغا خەلپەت (باشلىق) بولغان ۋاقتىدا سىڭىپ قالغان .

ئاتىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، نەمەت خەلپەت مەدرىسىدىكى ئوقۇشىنى توختىتىپ ، مۇستەقىل تىرىكچىلىك يولىغا كىرگەن . ئۇ بىر تەرەپتىن دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانسا ؛ يەنە بىر تەرەپتىن لەتىپە ئېيتقان ، شېئىر - قوشاق يېزىپ خەلق ئىچىگە تارقاتقان .

1913 - يىلى نەمەت خەلپەت تۇرپاننىڭ مۇرتۇق يېزىسىغا كۆچۈپ كەلگەن . تۆمۈر خەلپە قۇزغىلىڭى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندا ئۇ قاتتىق ئېچىنىپ ، «ھەسرەت» ناملىق شېئىرىنى يېزىپ باشقىلارغا ئوقۇپ بەرگەن . ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى تۇرپاننىڭ تونۇلغان ئەلنەغمىچىلىرى ۋە شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قاتارلىقلار بىلەن قۇيۇق بېرىش - كېلىش قىلغان ، ئابدۇخالىقنىڭ «ئۇيغۇر» دەپ تەخەللۇس قويغانلىقىغا مەدھىيە ئوقۇپ شېئىر يازغان .

1931 - يىلى قۇمۇلدا فېئودال مۇستەبتلىككە قارشى دېھقانلار

قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەندە ، نەمەت خەلپەت ئابدۇخالىق ئۇيغۇر بىلەن بىللە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ، شېئىرلار يېزىپ ئاممانى ئىچىگە تارقاتقان . ھەر جۈمە كۈنى ھەرقايسى مەسچىت ، مەدرىسلەردە ۋەز ئېيتىپ ، خەلقنى قوزغىلىشقا ، ئىنقىلاب قىلىشقا دەۋەت قىلغان .

خوجىنىياز ھاجى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ ئۈرۈمچىگە كەلگەندىن كېيىن ، 1935 - يىلى نەمەت خەلپەتنى ئۆلكىلىك بانكىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قىلىپ تەيىنلىگەن . نەمەت خەلپەت 1935 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلىدا چىققان «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئۆز لەتىپە ۋە شېئىرلىرىنى ئېلان قىلىشقا باشلىغان . ئۇنىڭ 1936 - يىلى 18 - فېۋرالدا «شىنجاڭ ئۇيغۇر گېزىتى» نىڭ 4 - بېتىدە ئېلان قىلىنغان «جاھانگىرلىككە قارشى» ناملىق مۇخەممەسدە خەلقنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەش ئىرادىسى ، يېڭى مەدەنىيەتكە ، تەرەققىياتقا بولغان كۈچلۈك ئارزۇسى ، ئىنتىلىشى ئىپادىلەنگەن .

1937 - يىلى شېڭ شىسەي ئىلغار ئىدىيىدىكى كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلغاندا نەمەت خەلپەتمۇ تۇرمىگە تاشلانغان . بۇ خىل ناھەقچىلىكلەرگە چىدىماي ، غەزەپ ئوتىدا كۆيگەن شائىر تۇرمىدە بىر قانچە پارچە شېئىر يېزىپ ئۆز نارازىلىقى ، غەزەپ - نەپرىتى ۋە ئىرادىسىنى ئىپادىلىگەن . ئۇ ئۈرۈمچى تۇرمىسىدە يازغان «ۋادەربخ» ① ناملىق شېئىرىدا :

«ياخشىلاردىن قالمىدى زىنداننغا چۈشمەي بىر كىشى ،
بۇ نېچۈك بى رەھىملىك ، ئەي چەرخى گەردان ، ۋادەربخ .
ياخشىلارغا ھەمنەپەس بولساڭ ئەگەر زىندانىدا سەن ،
ھېچ كېرەك يوق ، ئەيلىسەڭ جانىڭنى قۇربان ، ۋادەربخ .»

دەپ يازىدۇ .

شائىر نەمەت خەلپەت تۇرمىدە كۆپ قېتىم سوراق قىلىنىپ ، قاتتىق قىيىن - قىستاقلارغا دۇچ كەلگەن بولسىمۇ ، زادىلا باش ئەگمىگەن . ئۇ 1942 - يىلىدىن 1944 - يىلى 6 - ئايغىچە تۇرمىدە ئەخمەتجان قاسىمى

---

① بۇ شېئىر «تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1982 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان .

بىلەن بىر كامېردا ياتقان . نەمەت خەلپەت سوراق جەريانىدا قاتتىق جارا-
ھەتلىنىپ ، نىمجان بولۇپ يېتىپ قالغاندا ئەخمەتجان قاسىمى ئۇنى ياخشى
كۆتۈپ ، ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرغان . ① نەمەت خەلپەت 1944 - يىلى
تۇرمىدىن چىققان .

1946 - يىلى گومىنداڭ تەرەپ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆ-
كۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق بېتىم تۈزۈلگەندىن كېيىن ئەخمەتجان
قاسىمى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ ئۇرۇمچىگە
كېلىدۇ . بۇ ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپقان شائىر نەمەت خەلپەت تۇرپان
خەلقى نامىدىن ئەخمەتجان قاسىمنى يوقلاپ ئۇرۇمچىگە چىقىدۇ ۋە «مانا
كەلدىم» ناملىق شېئىرنى گېزىتتە ئېلان قىلىدۇ . كۆپ ئۆتمەي 11
ماددىلىق بېتىم گومىنداڭ تەرىپىدىن بۇزۇلغاندىن كېيىن ، ئەخمەتجان
قاسىمى باشلىق ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئىلىغا قايتىدۇ . نەمەت خەلپەتمۇ
ئەخمەتجان قاسىمنىڭ تەكلىپى بىلەن ئىلىغا بارىدۇ ۋە غۇلجىدا تۇرۇپ
تۇرپان شىركىتىنىڭ خىزمەتلىرىگە ياردەملىشىدۇ ، «يەتتە ۋىلايەت
خەلقچىل تەشكىلاتى» نىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلەيدۇ . 1948 - يىلى قۇ-
رۇلغان «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى»
نىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ سايلىنىدۇ . نەمەت خەلپەت غۇلجىدا تۇرغان
مەزگىللىرىدە ئۆز زىممىسىدىكى خىزمەتلەرنى بىجاندىل ئىشلەشتىن سىرت
يەنە شېئىر ئىجادىيىتى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ . ئۇ 1949 - يىل 7 - ئايدا ياز-
غان «بولماس» ناملىق غەزىلىدە بىر ئىنقىلابچى سۆپىتى بىلەن
يولداشلىرىغا مۇنداق خىتاب قىلىدۇ :

«زېمىستان ئۆتمىگۈنچە جۇ چىقىپ ، ھەرگىز باھار بولماس ،
قاراتۇن كەتمىگۈنچە كۈن چىقىپ روشەن ناھار بولماس .

تەلۈغ قىلدى ھەقىقەت ئاپتابى نۇرىنى چېچىپ ،
بۇلۇت ياپقان بىلەن بۇ ئاپتاپ ھەرگىز غۇبار بولماس .

---

① «گۈدۈك» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1982) . 177 - بەت .

قارالغا بۇگۈن جىمى خەلقىم ئەجەب ئويغاندى غەپلەتتىن ،
كەمى زۇلۇم تورىغا بۇ كۈندىن سۇلغا چۈشەر بولماس .

غەنىيمەت ۋاقتى پۇرسەتتۇر ۋەتەنپەرۋەر بۇرادەرلەر ،
ۋەتەنگە ئەيلىگەن ھەر خىزمىتىڭ ھەرگىز بىكار بولماس .»

شائىر نەمەت خەلپەت (كەمى) شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغان كۈنلەردە چەكسىز خۇشاللىق ئىچىدە يەنە بىر تۇركۈم غەزەللەرنى يازدى . ئۇنىڭ غەزەللىرى ۋە ماقالە ، نۇتۇقلىرى ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا گېزىتلەردە ئېلان قىلىندى .

خەلقپەرۋەر ، ۋەتەنپەرۋەر شائىر 50 - يىللاردىلا مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئىتى بولۇپ سايلانغان ، 1955 - يىلدىن باشلاپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزاسى ۋە تۇرپان ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ئىشلىگەنىدى .

شائىر نەمەت خەلپەت ئېغىر قان بېسىمى كېسىلىگە مۇپتىلا بولۇپ ، داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي ، 1962 - يىلى 74 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولدى . مەرھۇمنىڭ ئەينى يىللاردا گېزىت ، ژۇرناللاردا بېسىلغان بىر قىسىم شېئىرلىرى 1982 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «گۈدۈك» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلدى .

دانىش ھەنىفى

مولللا دانىش ھەنىفى پەرزەنتى ياقۇپ ھاجى (ئۇ ئۆزىنى شۇنداق ئاتىغان) 1889 - يىلى ئاقسۇ ناھىيە قاراتال يېزا سات كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق ياقۇپ ھاجى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . دانىش ياقۇپ 1908 - يىلدىن 1916 - يىلغىچە قاراتال بازىرى ۋە ئاقسۇ كونىشەھەر بازىرىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان ، 1917 - يىلى قەشقەرگە بېرىپ خانلىق مەدرىسكە ئوقۇشقا كىرگەن .

قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ئون يىلدىن كۆپرەك ئىلىم تەھلىل قىلىش داۋامىدا دانىش ياقۇپ شۇ دەۋردىكى يۇقىرى دەرىجىلىك بىلىم يۇرتلىرىدا ئۆتۈلىدىغان ھەممە پەنلەرنى تولۇق ئىگىلىگەن ، ئابدۇقادىر دامولللا قاتارلىقلار بىلەن يېقىندىن تونۇشۇپ ، ئۇلارنىڭ تەسىرىدە ۋەتەن ۋە خەلقنى ئۆز قەلبىگە پۈككەن تەرەققىپەرۋەر ۋە مەرىپەتپەرۋەر بىر زات بولۇپ يېتىلگەن . ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى شۇ مەزگىللەردە باشلانغان بولۇپ ، ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە «ھەنىفى» (پاك ، ساغلام مەنىسىدە) تەخەللۇسنى ئىشلىتىپ ، ئۆزىنى «دانىش ھەنىفى» دەپ ئاتىغان .

دانىش ھەنىفى 1929 - يىلى ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن ۋە قۇمباش يېزىسىدىكى مەدرىسكە مۇدەرىس بولغان . ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ قازىلىقىغا ، 1935 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ قازى قۇزغاتلىقىغا بەلگىلەنگەن ، شۇ يىلى ئۇ يەنە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت - ئا-قارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە سايلانغان .

دانىش ھەنىفى شۇ يىللاردا «ئاقسۇ شىنجاڭ گېزىتى» تەسىس قىلىش ئىشىغا باشچىلىق قىلغان ، ئاقسۇدا تۇنجى پەننىي ئوتتۇرا مەكتەپ

قۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئوقۇتۇش خىزمىتىگە يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈپ، مەكتەپنىڭ بىر قىسىم دەرسلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان، خوتۇن - قىزلار-نىڭ يېڭى مەكتەپلەرگە كىرىشىنى تەشەببۇس قىلىپ، بۇ يولدا ئاكتىپ تەشۋىقاتچى بولغان. ئاقسۇدىكى مەشھۇر «مىللەتلەر كۇلۇبى» دانىش ھەي-ئىئەتچىلىكىنىڭ سەپەرۋەرلىكى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن بىنا قىلىنغان. ئۇ يەنە شۇ يىللاردا ئاقسۇدا ئۇيغۇر يېڭى زامان تېيا-تىرچىلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، راۋاجلىنىشى يولىدا پائال كۈچ چىقارغان. ئاقسۇ خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي ئازادلىق كۈرىشىگە ياردەم بېرىش پائالىيىتىنى تەشكىللىگەن ۋە ئۇنىڭدا ئاكتىپ رول ئوينىغان.

شۇ يىللاردا ئاقسۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا كاتىپ بولغان جامال بەكرى مۇنداق دەيدۇ: «ئۇ دىنىي ئىلىمدە، ئىلمىي مەنتىقىتە كامالەتكە يەتكەن زات ئىدى. سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى شېئىرىي نۇتۇق ئارقىلىق يە-شىپ بېرەتتى. 1936 - يىلنىڭ مەلۇم بىر كۈنى ئۇيۇشما ئىشخانىسىغا ئۇ ئۆزىنىڭ بىر شېئىرىنى ھۆسن خەت بىلەن يېزىپ چاپلاپ قويۇپتۇ. ئۇ-نىمدە قېلىشچە، شېئىرنىڭ ! - كۈپلېتى مۇنداق ئىدى:

دوستۇم جانابىڭ، ئىشچىمۇ سەن ساق،
گەر ئىشچى بولساڭ بۇ سۆزگە بىر باق:
دىلىڭدا ئويلا، تىلىڭدا سۆزلە،
كۆزۈڭدە كۆزلەپ، قولۇڭدا ئىشلە ...

1937 - يىلى شېڭ شىسەي يېڭىدىن كۆتۈرۈلۈپ، جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان مەدەنىيەت - ئاقارتىش، مەرىپەتچىلىك ئېقىمىغا زەربە بە-رىپ، بۇ جەريانىدا مەيدانغا چىقىپ تونۇلغان زاتلارنىڭ ھەر خىل ناملار بىلەن باستۇرغاندا، دانىش ھەنىفىمۇ بۇنىڭدىن چەتتە قالمىغان. ئۇ مەلۇم ۋاقىت نەزەربەند قىلىنغان ۋە 1938 - يىلى قولغا ئېلىنىپ، 1943 - يىلغىچە ئۇرۇمچىدە تۇرمىدە ياتقان.

دانىش ھەنىفىنىڭ 30 - يىللاردا ئۆز شېئىرلىرىنى كىلاسسىك ئەدە-

بىياتىمىزنىڭ دۇئان تۇزۇش تەرتىپى بويىچە توپلام قىلىپ رەتلەپ چىققانلىقى مەلۇم . بۇ ھەقتە ئۇنىڭ شۇ دەۋرلەردىكى يېقىن دوستى ، ھازىر ئاقسۇ شەھەر چوڭ خانىقا ئىمامى مەمتىمىن ھاجى مۇنداق دەيدۇ : «دانىش داموللام تۇرمىدىن چىقىشتىن بىر قانچە يىل بۇرۇن ، مەن ئاقسۇ شەھىرىدىكى بىر كىتابپۇرۇشنىڭ كىتابلىرى ئارىسىدا ناھايىتى نەپىس ئىشلەنگەن بىر قول يازما دۇئاننى كۆرۈپ قالدىم . دىققەت قىلىپ قارىسام ، ئۇ دانىش داموللامنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن ، ئۆزبېكچە ئەرەبچە ، فارسچە ۋە ئۇيغۇرچە شېئىرلىرىنى رەتلەپ تۇزۇپ چىققان دۇئانى ئىكەن . مەن ئۇ دۇئاننى كىتابپۇرۇشتىن يېرىم سەر كۈمۈش تەڭگىگە سېتىۋالدىم . دۇئاندىكى ئەرەبچە ، فارسچە شېئىرلارنى ئوقۇيالمىسامۇ ، ئۇيغۇرچە شېئىرلارنى ھەۋەس بىلەن ئوقۇپ چىقتىم ۋە ماڭا ناھايىتى يارىغان ئىتتىپاقلىق - بىرلىك ھەققىدىكى بىر شېئىرنى يادلاپمۇ ئالدىم (ئۇ شېئىر ھازىر ئېسىمدىن چىقىپ كېتىپتۇ) . داموللام تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن ، مېنىڭ ئۆيۈمدە ئۆز دۇئاننى كۆرۈپ ھاڭ - تاڭ بولۇپ قالدى . ئۇ قولغا ئېلىنىپ ، ئاختۇرۇلغاندا يوقىلىپ كەتكەن بۇ ئەمگەك مېۋىسىنىڭ قولۇمغا چۈشۈش تەپسىلاتى ۋە ئۇنى مېنىڭ قەدىرلەپ ساقلىغىنىمنى بىلىپ ، ماڭا قايتا - قايتا مىننەتدارلىق بىلدۈردى . مەن دۇئاننى داموللامنىڭ ئۆزىگە قايتۇرۇپ بەردىم .»

دانىش ھەنىفى تۇرمىدىن چىقىپ ئاقسۇغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، بىر قانچە يىلغىچە مۇدەرىسلىك ۋە تېۋىپلىق بىلەن شۇغۇللانغان . بۇ يىللاردا ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيىتىنىمۇ توختىتىپ قويمىغان . مەركىزىي (ئۆلكىلىك) ئۇيغۇر مەدەنىيەت - ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىدىغان «مەدەنىيەت» ژۇرنىلىنىڭ تەھرىر ھەيئىتى بولۇش سۈپىتى بىلەن ژۇرنال خىزمىتىگە ئاكتىپ قاتناشقان . كىشىلەر ، ئۇنىڭ شۇ چاغلاردا تونۇلغان شائىرلاردىن نىم شېھىت ئارمىيە ئېلى داموللام ، لۇتپۇللا مۇتەللىپلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى ، نىم شېھىت «مىڭئۆي ۋە پەرھاد - شېرىن» داستانىنى «ئاقسۇ گېزىتى» دە ئېلان قىلىشتىن بۇرۇن ئۇنى دانىش ھەنىفىنىڭ كۆرۈپ بېقىشىغا

سۇنغانلىقىنى ، لۇتپۇللا مۇتەللىپ «خەمسە نەۋائى» دىن باشلاپ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشكە كىرىشكەندە ، دانىش ھەمىشە دائىم تەلىم ئېلىپ تۇرغانلىقىنى ئېيتىشىدۇ .

1946 - يىلى دانىش ھەمىشە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى رەئىسلىكىنى ئۇستىگە ئېلىپ ، ئىنقىلابىي ئىشما ۋە «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» تەرەپتە تۇرۇپ ، ھەر خىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى ئۇيۇشتۇرىدۇ . سايلام ھەريكىتىدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تەرەپ بىلەن زىچ ھەمكارلىشىدۇ . شۇ يىلى 18 - سېنتەبىردە ئۇ ئۆزى مۇدەرىسلىك قىلىۋاتقان ئاقسۇ لەڭگەر چوڭ خانىقا ئالدىدا يىغىن ئۇيۇشتۇرۇپ ، ل . مۇتەللىپ قاتارلىق ئىنقىلابىي قۇربانلار ۋاپاتىنىڭ بىر يىللىقىنى خاتىرىلەيدۇ ، يىغىن ئاخىرى ئامىمىۋى نامايىشقا ئايلىنىدۇ ، نامايىشچىلار شۇ كۈنى ئەكسىيەتچىلەرنىڭ تەشۋىقات قورالى بولغان «ئاقسۇ گېزىتى» نى ئۇيۇشما نامىدىن ئۆتكۈزۈۋېلىپ ، ئۇنى دېموكراتىيە ، خەلقچىللىق سايلام ھەريكىتىنىڭ تەشۋىقات مۇنبىرىگە ئايلاندۇرغان .

ئازادلىقتىن كېيىن دانىش ھەمىشە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى ، دېموكراتىك ئىسلاھاتنى قىزغىن قوللاپ ، ئاكتىپ تەشۋىقاتچى ۋە تەشكىلاتچى بولغان . ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى ، سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزاسى ، ئاقسۇ ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ، ئۆز رولىنى ئۈنۈملۈك جارى قىلدۇرغان .

دانىش ھەمىشە «سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەريكىتى» دە قاتتىق زەربىگە ئۇچراپ ، شەھەردىكى خىزمەتتىدىن ئايرىلىپ ئۆز يېزىسىغا كېتىپ قېلىشقا مەجبۇر بولغان . «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا بولسا ، يېزىسىدىن تۇتۇپ كېلىپ ، «مەسىلە تاپشۇرۇش» قا مەجبۇر قىلىنغان ، ئېغىر ئەمگەككە سېلىنغان . ئۇ بۇ ئېغىر روھىي ۋە جىسمانىي زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمەي ، 1970 - يىل 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ۋاپات بولغان .

دانىش ھەمىشىنى تولۇق بىلىدىغانلارنىڭ ئېيتىپ بېرىشى ۋە مېنىڭ بىر قانچە قېتىملىق تەكشۈرۈشلىرىمدىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئۇ 40 -

يىللارنىڭ ئاخىرىدا «ئاقسۇنىڭ مەدەنىيەت ۋە مائارىپى» ، 50 - يىللاردا «شىنجاڭدىكى پەلسەپىۋى ئېقىملار» ① دېگەن ئەسەرلەرنى يازغانلىقى مەلۇم . لېكىن بۇ ئەسەرلەرنىڭ قول يازمىلىرى هازىرغىچە تېپىلمىدى . ئۇنىڭ 30 - يىللاردا تۇزگەن دىۋانىنى ئازادلىقتىن كېيىنمۇ كۆرگەنلەر بار . دانىش هەنىفىمۇ ۋاپاتىدىن بۇرۇن يازغان خاتىرىلىرىنىڭ بىرىدە بۇ دىۋان هەققىدە ئېنىق ئۇچۇر بېرىپ ، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا تۇتۇپ كېلىنگىنىدە ، ئۇ دىۋانىنىڭمۇ جىنايەت پاكىتى سۈپىتىدە ئېلىپ كېلىنگەنلىكىنى يازغان . دىۋانىنىڭ كېيىنكى تەقدىرى هازىرغىچە مەلۇم ئەمەس . مەرھۇمنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» نىڭ باشلىرىدىكى تالان - تاراج ، كۆيدۈرۈشلەردىن بىر ئامالالاپ ساقلاپ قالغان بىر قىسىم مۇهىم كىتاب ، قول يازمىلارمۇ «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» نىڭ كېيىنكى مەزگىلدە بەزىلەر تەرىپىدىن ئالداپ ئېلىپ كېتىلگەن ، ئۇلارنىڭمۇ هازىرغىچە ئىز - دېرىكى يوق .

دانىش هەنىفى ئۇستىدىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ ، ئۇنىڭ ئىلمىي ۋە ئەدەبىي مىراسلىرىنى تېپىپ خەلقىمىزگە تونۇشتۇرۇش بىزنىڭ مۇهىم ۋەزىپىلىرىمىزدىن بىرى بولۇپ تۇرماقتا .

---

① ئۇنىڭ بۇ ئەسىرىنى پەيشەنبەم شائىر ئەرشىدىن تاتلىق كۆرۈپ ، ئۆزىگە قايتۇرۇپ بەرگەن .

ئابدۇجېلىل دامۇللا ھاجى

مەرىپەتپەرۋەر ، تەرەققىپەرۋەر شائىر ئابدۇجېلىل دامۇللا ھاجىم 1896 - يىلى خوتەننىڭ گۇما ناھىيىسىدە تونۇلغان ئۆلىما ئابدۇللا مۇپتى ھاجىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ①

ئۇ 16 ياشقا كىرگەن مەزگىلدە شائىر مەۋلانا ھۇسەينىخان تەجەللىنىڭ بايقىشى ۋە تەكلىپى بىلەن ئۇنىڭغا شاگىرت بولغان ھەمدە تەجەللى بىلەن بىللە گۇمىدىن قاغىلىققا كەلگەن . ياش ئابدۇجېلىل تەجەللىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلىشى ، شۇنداقلا ، ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر زېھنى ۋە زور تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە ھەر خىل ئىلىملەرنى پۇختا ئىگىلەپ ، ئىستېدات ۋە قابىلىيەت جەھەتتە تېز ئۆسكەن . ئۇچ يىللىق تەربىيىدىن كېيىن شائىر تەجەللى ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن بۇرادىرى ئابدۇقادىر دامۇللام ھوزۇرىغا ـــ قەشقەرگە ئەۋەتكەن . ئابدۇقادىر دامۇللام تەجەللىنىڭ ھاۋالىسى بويىچە ئابدۇجېلىلنى سەممىي قوبۇل قىلىپ ، كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلىگەن .

ئابدۇجېلىل قەشقەردە ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدە يەنە شۇ مەزگىلدىكى تونۇلغان بىلىم ئىگىلىرى قولىدىن ئەتراپلىق بىلىم ئالغان . ھىجرىيىنىڭ 1338 - يىلى (مىلادىيە 1929 - 1930 - يىللار) ئۇ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ ، «دامۇللا» دېگەن يۇقىرى ئۇنۋانغا ئېرىشكەن .

ئابدۇجېلىل دامۇللام ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن گۇمىغا قايتىپ

---

① شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىنى يورۇتۇپ بېرىشتە ، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىللىق 1 - سانىغا بېسىلغان شائىرنىڭ شېئىرىي مەكتۇپلىرىنى نەشىر گە تەييارلىغان ئابدۇلھېكىم مەھدۇم ھاجى تەرىپىدىن يېزىلغان «نەشىر گە تەييارلىغۇچىدىن» سۆزى ئاساس قىلىندى .

كېيىنچە ، تالىپلارغا ئىلىم ئۆگىتىش ، خەلق ئارىسىغا ئىلىم - مەرىپەت تارقىتىش بىلەن مەشغۇل بولغان . نادانلىق ، خۇراپاتلىق ، مۇتەئەسسىپلىك ، زالىملىقتەك ئىللەتلەرگە قارشى نەزمۇيىمۇى ۋە ئەمەلىي كۈرەشلەردە بولغان .

1934 - يىلى ئابدۇجېلىل دامۇللا ھەج قىلىش ئۈچۈن سەپەرگە چىقىپ ، ھىندىستان ۋە ئەرەبىستان قاتارلىق جايلاردا زىيارەتتە بولغان . ئۇ يەرلەردە كۆپلىگەن ئەدىبلەر ۋە ئىلىم ئەھلىلىرى بىلەن تونۇشقان . ئۇلار بىلەن مۇشائىرىلەر يېزىشقان ، ئىلمىي سۆھبەتلەردە بولغان .

ئابدۇجېلىل دامۇللا ھاجىم 1937 - يىلى ھەرەم سەپىرىدىن قايتىپ كەلگەن ۋە شۇ يىلى شېكى شىنجاڭ بويىچە يۈرگۈزگەن باستۇرۇش ، تېررورلۇقنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتكەن .

ئابدۇجېلىل دامۇللا ھاجىم شەخسىي غەرەزلەردىن خالىي ، ئومۇمىي غەمنى يەيدىغان ، ئاجىز - مىسكىنلەرگە ياردەم بېرىشنى ئۆزىنىڭ بۇرچى دەپ بىلىدىغان ، ساپ نىيەتلىك تەرەققىيپەرۋەر دىنىي ئۆلىما ھەمدە يېتىلگەن شائىر ئىدى . ئۇ ئۆز ئانا تىلى ۋە ئەرەب - فارس تىلىرىدا ، ئوخشىمىغان شېئىرىي شەكىللەردە بىر قاتار سالامنامە ، تەشەككۈرنامىلەرنى ؛ قەسىدە ، مۇشائىرە ، بېغىشلىما ، قىتئەلەر ، شۇنداقلا لىرىك شېئىرلارنى يازغان بولسىمۇ ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يوقىلىپ كەتكەن . ئۇنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ، ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئون پارچە شېئىرىي مەكتۇپىنى ئابدۇلھېكىم مەھدۇم ھاجى نەشىرگە تەييارلاپ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلدى . ئابدۇلھېكىم مەخدۇم ھاجى يەنە شائىرنىڭ ئەرەب تىلىدا يازغان بىر قىسىم قەسىدە ۋە سالامنامىلىرىنىمۇ نەشىرگە تەييارلىدى .

مۇھەممەد تۇردى قاسىم

مۇھەممەد تۇردى قاسىم ئوغلى 1897 - يىلى خوتەن شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن . باشتا دىنىي مەكتەپتە ، 1911 - يىلى خوتەندە ئېچىلغان تۇنجى پەننىي مەكتەپتە ئوقۇغان . پەننىي مەكتەپ تاقىۋېتىلگەندىن كېيىن قەشقەرگە بېرىپ ، ئابدۇقادىر داموللامدا ئوقۇغان . قايتىپ كېلىپ خوتەن شەھىرىدە ھۇنەرۋەنلىك قىلغان .

بىلىمدىغانلارنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا «ھەزىنى» تەخەللۇسى بىلەن خېلى كۆپ شېئىر يازغان ۋە شېئىرلىرىنى ئىككى دەپتەرگە كۆچۈرۈپ چىققان .① ھالبۇكى ، شائىر قولغا ئېلىنغاندا مال - مۈلكى ، كىتاب - قول يازمىلىرى مۇسادىرە قىلىنغان ۋە يوقېتىۋېتىلگەن . شائىرنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ئەدەبىي مىراسى ئۇنىڭ 1937 - يىلى «قەشقەر گېزىتى» دە ، ئارقىدىنلا «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغان «خوتەن ئاھالىسىنىڭ ئۈچ يىللىق پىغانى» ناملىق شېئىرى بولۇپ ، غەزەل شەكلىدە يېزىلغان ، 84 مىسرادىن تۈزۈلگەن بۇ شېئىردا شائىر ماخۇسەن قوشۇنلىرى 1934 - يىلدىن 1937 - يىلغىچە خوتەننى بېسىپ ياتقان ئۈچ يىل داۋامىدا خوتەن خەلقىگە سالغان ئازاب - ئوقۇبەت ، زۇلۇم - كۈلپەت ، ئالۋان - ياساقلىرى ، كەلتۈرگەن بالايىئاپەتلىرى ئۈستىدىن غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلىنىپ ، خەلقنىڭ قايغۇ - ھەسرەت ، مۇڭ - زارى ۋە شۇ ئارقىلىق خەلقپەرەر شائىرنىڭ خەلقنىڭ قايغۇ - ھەسرىتىگە بولغان چوڭقۇر ھېسداشلىقى ، ئەكسىيەتچىلەرگە بولغان غەزەپ - نەپرىتى

---

① شائىرنىڭ قولدا جەمەت تۇغقىنى ۋە ئىخلاسمەن تالىپى بولغان مۇھەممەد ئابدۇللا بەگ ھاجى خوتەندە نەشر قىلىنغان «بايباز» ناملىق توپلامدا ئېلان قىلغان ماقالىسىدە ئۇ ئىككى دەپتەردىكى شېئىرلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى ئېيتىپدۇ .

ئىپادىلىنىدۇ .

شېئىر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن خەلق ئىچىگە كەڭ تارقىلىپ جەمئىيەتتە زور تەسىر قوزغىغان . خەلقنىڭ يۈرەك سادالىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بۇ شېئىر ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ جېنىغا تەگكەنلىكى ئۈچۈن ، ئۇزۇن ئۆتمەي شائىر قولغا ئېلىنغان ۋە تۈرمىدە ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن .

تۆۋەندە ، بۇ شېئىردىن بەزى پارچىلارنى ئوقۇغۇچىلارغا تەقدىم قىلىمىز :

«دەريا ، ئۇچ يىل داۋامىدا جۇتەندە بار غېرىب مىللەت ،
ئەجەب زالىم - بۇلاڭچى قوللىرىدا خارۇ - زار ئولدى .

ھەمە مىسكىن قېرىنداشلار ، ھەمە ئۇششاق ئوغۇل - قىزلار ،
ئۇلار تىرناغى زەخمىدىن ئۆلۈمگە ئانچە زار ئولدى .

يالىڭاچ ئاچ ، دېمەي يايى كېچەسى سەيسى دەپ ھەيدەپ ،
سوغۇقتا مۇزلىبان ئۆلگەن تولا يوللار مازار ئولدى .

ھۇنەرۋەن جىنسى قويماي يىغدى ئەسلا يۈرتتا خاڭتۇلار ،
ھەمە ئىشخانا بىر دەۋزاخ ئازابلار ئاندا بار ئولدى .

بۇ زالىم يۇرت تۇتۇشتا خۇن تۆكۈشتىن ئۆزگىنى بىلمەس ،
بۇلاڭچىلىق ، زىناخورلۇق ئاڭا بىر چوڭ شوئار ئولدى .

ئۆي ئىچرە قالمايىن ھېچ شەي ① ئىشككە بولمىدى ھاجەت ،
خوتەن ۋەيرانلىقى ئۆيلەر ئىشىكسىز كۇھى غار ② ئولدى .

تامامۇ زۇلمىنى ئېيتسام يېزىپ بولماس ھەمە بىر - بىر ،
خوتەن قەغەزلىرى سەپھى ئەنى يازماققا تار ئولدى .

---

① شەي ـ نەرسە مەنىسىدە .
② كۇھى غار ـــ تاغ ئۆگكۈرى .

ئەزىز مىللەت ، ۋەتەنداشلار ، ئۇلۇغ ئىقلىمى رەھبەرلەر ،
بۇگۈن رەھىم ئەيلىگىز بىزگە ، بۇ يەگلىغ روزىگار ① ئولدى .»

شائىر مۇھەممەد تۇردى قاسىم ئوغلى («ھەزىنى») نىڭ بۇ شېئىرى 1930 - يىللاردىكى رېئالىستىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ياخشى ئۇلگىلىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەدەبىياتىمىز تارىخىدا مۇناسىپ ئورۇن تۇتىدۇ .

① روزىگار — زامان مەنىسىدە .

مەرۇپ سەئىدى

مەرۇپ رەھىم ئوغلى سەئىدى 1898 - يىلى ھازىرقى قازاقستاننىڭ ئالمۇتا ئوبلاستىغا قاراشلىق باي سىيت يېزىسىدا كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان ، ئۇ كىچىك ۋاقتىدا ئاتا - ئانىسى ۋاپات بولۇپ كېتىپ ، كىچىك دادىسى ئابدۇل باقىنىڭ قولىدا چوڭ بولغان . ئالمۇتا ئوبلاستىنىڭ چىلەك رايونىدا دىنىي ۋە پەننىي بىلىملەرنى ، بولۇپمۇ ئىجتىمائىي پەن بىلىملىرىنى ئۆگىنىپ ، بىر قەدەر يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولغان .①

مەرۇپ سەئىدى 1918 - يىلى غۇلجىغا كېلىپ ، دەسلەپ غۇلجا ناھىيىسىنىڭ يېزىلىرىدا ، كېيىن غۇلجا شەھىرىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان . ئۇ بۇ جەريانىدا پۈتۈن زېھنىي كۈچىنى مائارىپ ۋە خەلقنى ئاقارتىش ئىشلىرىغا بېغىشلاپ خەلق ئارىسىدا يۇقىرى ھۆرمەت ۋە ئىناۋەتكە ئېرىشكەن .

مەرۇپ سەئىدى يەنە تۈرلۈك ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر بىلەنمۇ كەڭ شۇغۇللانغان . ئۇ ئىلى ئۇيغۇر مەدەنىيەت - ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى قۇرغۇچىلارنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي باشقۇرغۇچىلىرىنىڭ بىرى بولغان .

1936 - يىلى ئەتىيازدا مەرۇپ سەئىدىنىڭ خىزمىتى ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ ، «شىنجاڭ ئۇيغۇر گېزىتى» نىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى بولغان ھەمدە قوشۇمچە ئۆلكىلىك سەھەن مەكتىپىدە پىداگوگىكىدىن

---

① پاكىتلىق ماتېرىياللار «شىنجاڭ تارىخىي ماتېرىياللىرى» نىڭ 34 - توپلىمىدىكى (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1993) ھاكىم جاپپارنىڭ «مەرىپەت يۇلتۇزى ــ مەرۇپ سەئىدى» ناملىق ماقالىسىدىن ئېلىندى .

دەرس ئۆتكەن . ئۇ «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ باشلىقى ۋاڭ باۋچەن قاتارلىق كوممۇنىستلار بىلەن بىللە ئىشلەش داۋامىدا ئۇلارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان ، ئىلغار زاتلار بىلەن كەڭ ئالاقىدە بولۇپ ، ئىنقىلابىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان . ئۇرۇمچىدىكى ئىنقىلابىي روھتىكى ياش زىيالىيلار مەرۇپ سەئىدىنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتۇپ ، ئۇنى دائىم ئىزلەپ تۇرغان . شۇنىڭ بىلەن ، جاللات شېڭ شىسەي مەرۇپ سەئىدىنى يوقىتىشنىڭ كو-يىغا چۇشكەن ۋە 1940 - يىل 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئۇنى قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىغان . 1942 - يىلى جاللات شېڭ شىسەي تۇرمىدىكى ئىنقىلابچىلارغا زىيانكەشلىك قىلغاندا ، مەرۇپ سەئىدىمۇ ئۆلتۇرۇلگەن .

مەرۇپ سەئىدى تونۇلغان پىداگوگ ، ئاخباراتچى بولۇپلا قالماي ، يەنە تونۇلغان شائىر ئىدى . ھازىرغىچە ئىگىلەنگەن تولۇقسىز ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، ① 1935 - يىلدىن باشلاپ «ئىلى دەرياسى» ، «يېڭى شىنجاڭ گېزىتى» ، «شىنجاڭ ئۇيغۇر گېزىتى» ۋە «شىنجاڭ گېزىتى» قاتارلىق مەتبۇئاتلاردا ئۇنىڭ «زىيالىي» ، «بولسا ئىدى» ، « «تۇرۇڭ دېھقانلار» ، «ئايخان ئانام» ، «كۆڭلىمىز ئېچىلدى» ، «1- ئاۋغۇست شەرىپىگە» ، «چامدا» ، «بىز ياشايمىز» ، «ئىستىبدات پۈتتى» ، «ئىلىخو» ، «ئۇيغۇر قىزى» ، «پۈتۈن شىنجاڭ ئويغاندى» قاتارلىق شېئىرلىرى ھەمدە بىر قىسىم ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان .

شائىرى مەرۇپ سەئىدى «ئىلىخو» ناملىق شېئىرىدا :

«ئىلىخونىڭ تاغلىرىدا ،
ئالتۇن - كۈمۈش كانلىرى بار .
يېزا - سەھرا ، قىرلىرىدا ،
گۈل - گۈلىستان باغلىرى بار .

ئالتۇن - كۈمۈش دائىم ئاقار ،
ھەر كۈن مىليون بايلىق قاتار .

---

① بۇ ماتېرىياللار شۇ مەزگىلدە نەشر قىلىنىپ ، ھازىر پەقەت ئاز بىر قىسمى ساق-لىنىپ قالغان گېزىت سەھىپىلىرىدىن ۋە ھاكىم جاپپارنىڭ ماقالىسىدىن ئېلىندى .

هېچ توختىماي هايات چاچار ،
ئىلى سۇيى - دەرياسى بار .

ئەجەب گۈزەل نازۇ - نېھمىتى ،
پۈتمەس - تۈگىمەس هېچ دۆلىتى ،
ئىشلىگەنگە سىي ① — هۆرمىتى ، -
هورۇنلارغا ئازابى بار .

ئالغا بېسىپ چامداپ تۇرغان ،
ئىش - خىزمەتكە جان دەپ تۇرغان ،
خەلق يولىدا يۈگۈرۈپ يۈرگەن ،
تىرىش - ئىشچان ياشلىرى بار .»②

دەپ يېزىپ ، ئۆزىنىڭ گۈزەل ئىلىغا بولغان مېهر - مۇهەببىتىنى ئىزهار قىلغان . ئۇنىڭ «ئېچىلغان گۈل» ، «ئەتىياز پەسلى» قاتارلىق شېئىرلىرى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئاهاڭىغا سېلىنىپ ، خەلق ناخشىسىغا ئايلانغان . «ئەتىياز پەسلى» يەنە ئىلى ۋادىسىدىكى مەكتەپلەردە ئومۇمىي خور قىلىپ ئېيتىلغان .

مەرۇپ سەئىدىنىڭ هاياتى ئۇستىدىكى ئىزدىنىشلەرنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا ئويىنىغان بەلگىلىك رولى تېخىمۇ روشەنلىشىشى تەبىئىي .

---

① سىي — مۇكاپات .

② «شىنجاڭ ئۇيغۇر گېزىتى» نىڭ 1936 - يىل 5 - ئۆكتەبىردىكى 59 - (ئومۇمىي 85-) سانىدىن ئېلىندى .

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر

ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى، ۋەتەنپەرۋەر، ئىلغار شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 1901 - يىل 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى تۇرپان شەھىرىدە سودىگەر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1933 - يىل 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ مۇھىم ئىشتىراكچىلىرىدىن بىرى دەپ قارىلىپ، شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قەتل قىلىنغان.

ئابدۇخالىق ئابدۇراخمان ئۇيغۇر ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن مەرپىەتلىك ئائىلىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەنلىكى ئۈچۈن، بەش ياش چېغىدىلا ساۋاتىنى چىقىرىپ، ئون ئىككى ياشقىچە بولغان ئارىلىقتا دىنىي ئىلىم ئىگىلىگەن، شەرق ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە تونۇشقان. كېيىن، تۇرپاندىكى خەنزۇچە مەكتەپ — شۆتاڭنا كىرىپ ئوقۇغان.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 1916 - يىلى چوڭ دادىسى مىجىت هاجى بىلەن روسىيىگە بېرىپ، شەمەي (هازىرقى سىمپالاتىنسكى) شەھىرىدە مەلۇم ۋاقىت تۇرىدۇ، 1923 - يىلى مەخسۇت مۇھىتى قاتارلىقلار بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئىككىنچى قېتىم بارغىنىدا، ئۇچ يىل تۇرۇپ بىلىم ئالىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇ رۇس تىلى - يېزىقىنى مەلۇم دەرىجىدە ئىگىلەيدۇ، ئۆزىنىڭ نەزەر دائىرىسىنى تەدرىجىي كېڭەيتىپ بارىدۇ. ئۇ دەسلەپ كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىلمىزنىڭ خەنزۇ كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە هازىرقى زامان ئەدەبىياتى بىلەنمۇ تونۇشىدۇ. كېيىنچە ماكسىم گوركى، سەدرىدىن ئەينى، ئابدۇللا قادىر-

ری ، ئابدۇللا توقاي قاتارلىق يازغۇچى - شائىرلارنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرىنى ئوقۇيدۇ . نەتىجىدە ، ئۆزىگە دېموكراتىك ئىدىيىنى سىڭدۈرۈپ ، ئەدەبىياتنى قورال قىلغان ھالدا ۋەتەننى ، خەلقنى قۇتقۇزۇش يولىغا قەدەم قويىدۇ .

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆزىنىڭ دەسلەپكى ئىجادىي پائالىيەتلىرىدە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جۇڭگودا ئېلىپ بېرىلغان «4 - ماي» يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ روھىنى ۋە دۇنيا مىقياسىدا ئۇلۇغ ئۆزگىرىش ھېسابلىنىدىغان روسىيە ئۆكتەبر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىنى مىللىي شەكىلدە ئىپادىلەپ ، ئۆز خەلقىنى ئويغىتىشقا تىرىشتى . ئۇ ، ئالدى بىلەن كونا چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنى ئىسلاھ قىلىپ ، ئاممىباب ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلىنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن بىرگە ، ئۆز ئەسەرلىرىدە يېڭى تىلنىڭ گۈزەل ئۆرنەكلىرىنى يارىتىپ ، خەلقنى يېڭى مەدەنىيەتكە باشلاشنىڭ يولىنى ئاچتى .

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر — 20 - يىللاردا شىنجاڭدا باش كۆتۈرگەن يېڭى مەرىپەتپەرۋەرلىك ھەرىكىتىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى . شائىر خەلقنى مەھكۇملۇقتىن خالاس قىلىپ ، ھۆرلۈككە ئېرىشتۈرۈشنىڭ ئىككى مۇھىم نۇقتىسىنى تونۇپ يېتىپ ، بۇ ئىككى نۇقتىنى ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ جان تومۇرى قىلدى . ئۇنىڭ بىرى ، خەلقنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ ، ئىلىم - مەرىپەت ، پەن - مەدەنىيەتكە ئىگە قىلىش بولسا ؛ يەنە بىرى ، قولغا قورال ئېلىپ ، زالىملارنى يوقىتىشتىن ئىبارەت ئىدى . بۇ خىل ئىدىيە شائىرنىڭ ھەر بىر شېئىرىدا ناھايىتى روشەن ئىپادىلىنىدۇ . ئۇ ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ئارقىلىق بۇ خىل ئىدىيىنى خەلققە سىڭدۈرۈشتە ، ئالدى بىلەن خەلقنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقىنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەندۈرۈش ، ئۇلارنىڭ نېمە ئۈچۈن مۇشۇنداق ئېغىر كۈنلەرگە قالغانلىقىنى تونۇتۇش زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدى . شائىر مۇشۇ نۇقتىدا ، بىر تەرەپتىن ، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ خەلققە كەلتۈرۈۋاتقان بالايىئاپەتلىرىنى ، فېئودال ھاكىمىيەتنىڭ چىرىكلىكىنى كۆرسەتسە ؛ يەنە بىر تەرەپتىن ، خەلقنىڭ دىنىي خۇراپاتلىققا چوڭقۇر چۆكۈپ كەتكەنلىكىنى

كۆرسەتتى .

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر خەلقىمىزنىڭ زۇلمەتلىك كۈنلەرگە قېلىشىنىڭ ماھىيەتلىك سەۋەبىنى ئەينى تارىخىي شارائىتتىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمگە باغلىدى ۋە بۇنداق تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش لازىملىقىنى ، كۈرەش قىلىش ئۈچۈن پۈتۈن خەلق كونا ئاڭدىن قول ئۈزۈپ ، ئىلىم - پەنگە يۈرۈش قىلىش لازىملىقىنى كۆچەپ تەشەببۇس قىلدى ۋە يېڭى مەرىپەت تارقىتىشتا ئۆزى باشلامچى بولدى . ئۇ ، ئائىلىسىدە يېڭىچە مەكتەپ قۇرۇپلا قالماستىن ، بەلكى ھەيدەر ئەپەندى ، ئەلى ئىسرلاھموۋقا ئوخشاش ئاتاقلىق مۇئەللىملەرنى تۇرپانغا تەكلىپ قىلىپ ، تۇرپاندا يېڭى مەكتەپ ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئۈيۇشتۇرغۇچىلار- نىڭ ئاساسىي ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى .

شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 30 - يىللاردا ئۇيغۇر پوئېزىيەسىنى تىل ، ئۇسلۇب ، مەزمۇن ۋە ژانىر جەھەتتىن يېڭى يۈزلىنىشكە ئىگە قىلىدىغان ئاجايىپ نادىر شېئىرلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ . شائىرنىڭ ھازىرچە جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۇرۇلگەن 60 پارچىدىن ئوشۇق شېئىرلىرى ئىچىدە «ئىستىمەس» ، «باردۇر» ، «ئويغان» ، «غەزەپ ۋە زار» ، «ئۆزۈلمەس ئۈمىد» ، «يېقىن بولدى» ، « كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس» ، «كۆڭۈل خاھىشى» قاتارلىق شېئىرلىرى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بولۇپ ، بۇ شېئىرلار بەئەينى 30 - يىللاردىكى شىنجاڭ ۋەزىيىتى ۋە ئەينى دەۋردىكى خەلقىمىزنىڭ ئېڭىنى مۇئەييەن دەرىجىدە يورۇتۇپ بېرىدىغان ئابىدىگە ئوخشايدۇ .

شائىرنىڭ بىر پۈتۈن ئىجادىيىتىگە نەزەر سالغاندا ، ئۇ ، تەنقىدىي رېئالىزم ئۇسۇلى بىلەن ئەينى زامان رېئاللىقىنىڭ ئىللەتلىرىنى ، خەلقنىڭ ئېغىدىكى قالاقلىقنى ، فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ چېرىكلىكىنى ، قالاق تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ ، دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ مەنىۋى كىشەن ئىكەنلىكىنى رەھىمسىزلىك بىلەن ئېچىپ تاشلىغان . شۇنداقلا گۈزەل غايە ، كەلگۈسى ھايات ، ھۈرلۈك ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنمۇ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان .

شائىر ئۆز ئىجادىيىتىدە كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئارۇز ۋەزن-

نسنى ، خەلق قوشاقلىرى شەكلىنى ، رۇبائىچىلىقنى ئۆزلەشتۈرگەندىن تاشقىرى ، خەلقنىڭ چۆچەك ، رىۋايەتلىرىدىكى ھۈما قۇشى ، يالماۋۇز ، پەرى ، خىزىر ... قاتارلىق ئوبرازلاردىن ، بەدىئىي ۋاستىلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان ھەمدە يېڭى ئىجتىمائىي مەزمۇننى ئىپادىلەشكە خىزمەت قىلـ دۇرغان ، ئىجتىمائىي ھاياتتىكى ھاكىملىق بىلەن مەھكۇماۋۇق ، قالاقلىق بىلەن ئىلغارلىق ، قاششاقلىق بىلەن تەرەققىيپەرۋەرلىك ، تەقدىرچىلىك بىلەن ئىجادچانلىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ھالدا شەرھلەپ ، دەۋرنىڭ تەلىپى ۋە خەلقنىڭ ئىلغارلىقىغا ئىنتىلىش روھىنى توغرا نامايان قىلغان .

ئەدەبىي ئىجادىيەتتە بىرمۇر نامايەندىنىڭ تارىخىي تۆھپىسى ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كەڭ ئىجتىمائىي تەسىرى ، ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئويىنىغان رولى ھەمدە يېڭى غايە — ئىدىئولوگىيىنىڭ پەيدا بولۇشىغا كۆرسەتكەن كۈچلۈك تۈرتكىسى قاتارلىقلار بىلەن ئۆلچىنىدۇ . شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىلگىرى سۈرگەن پىكىرلىرى ئارقىلىق شۇ دەۋر ئەدەبىياتىمىزغا دېموكراتىك ئىدىيىنى ، ئىنقىلابىي ئاڭنى دادىللىق بىلەن ئىپلىپ كىرەلىگەن ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۆنىلىشىنى بىر قەدەر توغرا كۆرسىتىپ بېرەلىگەن .

خەلقتىن ئوزۇق ئېلىپ ، خەلققە ئوزۇق بەرگەن ۋەتەنپەرۋەر ، مەرىپەتپەرۋەر شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىدا ئويىنىغان زور رولى ، شۇنىڭدەك ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى ئورگىناللىقى بىلەن ئەدەبىياتىمىز تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ .

(«تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1988 - يىل 1 - سانىدىكى ئىسمائىل تۆمۇر
تەييارلىغان شۇ ناملىق ماقالىگە ئاساسلىنىپ يېزىلدى)

مەمتىلى توختاجى

ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ تونۇلغان ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان شائىر مەمتىلى توختاجى(تەخەللۇسى:«تەۋپىق»①) 1901- يىلى ئاتۇش شەھىرىدە تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى تەقەززىيەرۋەر كىشى بولۇپ ئوغلى سەككىزياشقا كىرگەن چاغدا ئۇنى ئاتۇشتىكى تۇنجى مەكتەپ — مەبب زادە مەكتىپىگە ئوقۇشقا بەرگەن.

يېڭى مەكتەپتە ئوقۇش، ئەھمەد كامالغا ئوخشاش ئۇستازلىرىنىڭ ئەستايىدىل تەربىيىسى مەمتىلى توختاجىنىڭ يېڭىچە دۇنيا قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇ يېڭى مائارىپنىڭ، هازىرقى زامان پەن - مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشىنىڭ مۇهىم رولىنى تونۇپ، تىرىشىپ ئىلىم - پەن ئىگىلەپ، ئۆزىنى مائارىپ خىزمىتىگە ئاتاشقا بەل باغلىغان.

1920 - ، 1921 - يىللىرى توختاجى تېۋىپ تىرىكچىلىك قىلىش ئۈچۈن ئىلى، بورتالا، چۆچەك قاتارلىق جايلارغا بارغاندا مەمتىلىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەتكەن. مەمتىلى بۇ سەپىرىدە فېئودالىزىق ئېكسپىلاتاتسىيە، جاهالەت ئىسكەنجىسىدە ئىگىراپ ياتقان خەلقنىڭ هاياتى بىلەن تېخىمۇ كەڭ تۇردە ئۇچراشقان. ئۇ چۆچەككە بارغاندا ساتىراشلىق هۇنىرىنى ئۆگىنىپ، شۇ كەسىپ بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان. 1924 - يىلى ئابدۇقادىر دامۇللام قەشقەردە يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلگەندە، چۆچەكتە تۇرۇۋاتقان شائىر مەمتىلى «ئوقۇدى - ئاشتى» ناملىق مەرسىيىسىنى يېزىپ، «ئەخلاقسىزى پۇچەك پۇلغا ساتىدىغان جاهالەت هامىيلىرىنىڭ ئەپتى - بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلاپ، مەرهۇم ئابدۇقادىر دامۇللامغا بولغان هۇرمىتى، تەزىيىسىنى ئىپادىلىگەن.

«ئوقۇدى - ئاشتى» ناملىق شېئىر خەلق ئىچىگە تېز تارقىلىپ،

---

① تەۋپىق — توغرا يول تاللىغۇچى مەنىسىدە.

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ۋە ئۇنىڭ غالچىلىرىنىڭ جېنىغا تەگكەنلىكى ئۈچۈن ، مەسىلى توختاجى يوشۇرۇن تەقىپ ئاستىغا ئېلىنغان . شۇ ئىلاشقا ئۇ دوستلىرىنىڭ مەسلىھەتى ۋە ياردىمى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن . مەسىلى توختاجى سوۋېت ئىتتىپاقىدا بىر تەرەپتىن تىرىكچىلىك ئوقىتى قىلىپ ؛ يەنە بىر تەرەپتىن ، داۋاملىق ئوقۇش ئىمكانىيەتلىرىنى ئىزدىگەن ۋە شۇ يىللىرى ئاخىرىدا موسكۋادا شەرق دانىشمەنلىرىنى كىرىپ ئوقۇش پۈرسىتىگە ئىگە بولغان . بىر يېرىم يىل ئوقۇغاندىن كېيىن ، موسكۋادىن ئايرىلىپ قارا دېڭىز بويلىرىدىكى پورتلاردا ئاشپەزلىك ، كاۋاپچىلىق قىلغان . ئۇ ئەتكەن مەززىلىك ئۇيغۇر تائاملىرىنى يەپ ، ئۇ ئېيتقان ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنى ئاڭلاپ ، ئۇنىڭغا ئىچىكىشىپ قېلىشقان تۈركىيە پاراخوت خادىملىرى ئۇنىڭ ئىزچىل ئوقۇش ئارزۇسىغا ھېسداشلىق قىلىپ ، 1926 - يىلى كۈزدە ئۇنى تۈركىيىگە ئېلىپ كەتكەن .

شائىر مەمتىلى توختاجى ئىستانبولدا شىنجاڭلىق مۇساپىرلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەش مەكتىپىنىڭ قارا خىزمەتچىلىكىگە ئورۇنلاشقان . ئۇ ، مۇئەللىملەر دەرس ئۆتكەندە ئىشىك ، دېرىزە تۈۋىدە دەرس ئاڭلاپ يۈرۈپ ئۆزىنىڭ بىلىمگە بولغان تەشنالىقىنى قاندۇرۇپ تۇرغان . ئۇزۇن ئۆتمەي ، مەكتەپ رەھبەرلىكى ئۇنىڭ ئىلتىماسى ۋە قىزغىنلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق ئۇنى ئوقۇشقا قوبۇل قىلغان مەمتىلى توختاجى بۇ مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ، ئىستانبول شەھەر ئەتراپىدىكى بىر باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن .

30 - يىللار شىنجاڭ تارىخىدا بوران - چاپقۇنلۇق يىللار بولدى . قۇمۇلدىن كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى جىن شۇرىن ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىغا سەۋەب بولدى . ھەر خىل سىياسىي كۈچلەر تەڭلا سەھنىگە چىقىپ ، ئىچكى ئۇرۇش ، يېغىلىقلار ئەۋج ئالدى ؛ يەنە بىر تەرەپتىن ، دەۋر تەلىپى ، ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بىلەن پۈتۈن شىنجاڭ تەۋەسىدە ئويغىنىش ، يېڭى مەدەنىيەت - ئاقارتىش دولقۇنى بارلىققا كەلدى . شائىر مەمتىلى توختاجى كۆڭلىگە پۈككەن ئۇلۇغۋار ئارزۇسىنى

ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن 1932 - يىلى ۋەتىنىمگە قايتىپ كەلگەن .

ئوت يۈرەك شائىر 1933 - يىللىرىن ئېتىبارەن ئۆز يۇرتى ئاتۇشتا يېڭى مائارىپىنى يولغا قويۇشنىڭ تەشۋىقات - تەرغىبات ۋە تەشكىلىي خىزمەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان . ناھىيىلىك مائارىپ ھەيئىتى قۇرۇپ ، يېڭى مەكتەپلەرنى ئېچىشنىڭ تەشكىلىي ۋە مالىيە مەسىلىلىرىنى ھەل قىلغان . ئارقىدىنلا ناھىيىدە ئىككى ئايلىق كۇرس ئېچىپ ، 61 كۇرسانتنى ئوقۇتقۇچى قىلىپ تەربىيىلەپ يېتىشتۇرگەن . بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ناھىيە تەۋەسىدە يېڭى مەكتەپ قۇرۇش دولقۇنى كۆتۈرۈلۈپ ، ناھىيە بازىرى ۋە يېزىلاردا جەمئىي 24 مەكتەپ بارلىققا كەلگەن . بۇ مەكتەپلەرگە دەسلەپكى قەدەمدە ئون مىڭدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ ، ئاتۇشتا مىسلى كۆرۈلمىگەن يېڭىلاش — ئاقارتىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن .

شائىر مەمتىلى توختاجىنىڭ شۇ مەزگىلدىكى ئىجادىيىتىدە ناخشا تېكىستلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ . ئۇنىڭ يېزىپ ئاھاڭغا سېلىشى بىلەن «بىر - مۇئەللىم» ، «ۋەتەن ئۈچۈن» ، «قۇتۇلۇش يولىدا» ، «مۇبارەك ۋەتەن» ، «ئويغان ، خەلق» ، «قۇتۇلدۇق» ، «بىز ئۇيغۇر بالىلىرى» ، «ئويغىنىڭ ئەھلى ۋەتەن» ، «بىز ۋەتەن ياشلىرى» ، «ئەي ، ئانا يەر» ، «ئېرپان كۈنلىرى» ، «ئەي ، ۋەتەن خەلقى» ، «بۇرادەرلەر» ، «ئالتۇن ئۆلكە» ، «قۇياش تۇغقاندا» ، «باھار كەلدى» ، «ئىزچىلار مارشى» ، «مەكتەپ ئىرۇر» ، «كەلدۇق سالامەت ئايلىنىپ» ، «تەنقىد» قاتارلىق ناخشىلار مەيدانغا كەلگەن ۋە تارقالغانىدى . بۇنىڭ ئىچىدىكى «ئويغان ، خەلق» ، «ئىزچىلار مارشى» ، «بىز ئوقۇغۇچى» . («ئوقۇغۇچىلار مارشى» دەپمۇ ئاتالغان) ناملىق ناخشىلار شائىرنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسەرلىرى بولۇپ ، بۇلار ئەينى چاغدا جەنۇبىي شىنجاڭغا كەڭ تارقالغان . شائىر «ئويغان ، خەلق» ناملىق شېئىرىدا :

«ئويغان خەلق يۇرتۇڭنى سەن قۇتۇلدۇر ،
مەكتەپ بىلەن چىراغ ياققىن نۇرغا تولدۇر .

پۈتسۇن ئەمدى زۇلمەت دەۋرى ئىستىبدات ،

شۇم تەقدىردىن ، قار كۈندىن بول ئازاد .

ساتادىتىلگ ئۈچۈن تىرىش ، ھىممەت قىل ،
پەرزەنتلەرنى ئاقارتىشتا خىزمەت قىل .

دەس تۇر ئەمدى ، ئاتلان خىزمەت يولىغا ،
ھۇما قۇشى قونسۇن ئەۋلاد قولىغا .»

دەپ يازغانىدى .

مەمتىلى ئەپەندى 1935 - يىلى يازدا يۇز نەپەر ئوقۇغۇچىنى تاللاپ «ئىزچىلار ئەترىتى» تەشكىللىگەن . ئەترەت ئەزالىرى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ باشلامچىلىقىدا ماش رەگدە بويالغان بىر خىل ئۇست كىيىم ، ئوخشاش سومكا ئاسقان ھالدا «ئىزچىلار مارشى» نى ياڭرىتىپ پەيزىۋات ، توققۇزاق ، ئوپال ، تاشمىلىق ، يېڭىسار ۋە قەشقەر شەھەر ئەتراپىنى پىيادە ئايلىنىپ ، يېڭى ماتارىپنى تەشۋىق قىلغان . مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بۇ ھەرىكىتى قەشقەردە تۇرۇۋاتقان مىللىي قوشۇن قوماندانى ، مەرىپەتپەرۋەر مەھمۇت مۇھىتىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولغان . مەھمۇت مۇھىتى مەرىپەت دۇشمەنلىرىنىڭ مەمتىلى ئەپەندىگە قىلىۋاتقان تىل - ھاقارەت ، ھۇجۇملىرىغا قارشى تۇرۇپ ، ئۇنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن ئىككى ئەسكەر ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرىگە ئاگاھلاندۇرۇش خېتى ئەۋەتىپ ، ئۇلاردىن ماتارىپ ئىشلىرىغا ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلغان . مەمتىلى ئەپەندى بۇ خەتنى ئوقۇش يۇزىسىدىن ئاتۇش مەشھەدتە ئۇيۇشتۇرۇلغان چوڭ يىغىندا سۆز قىلىپ : «... يۇرت خەلقىنى ئاساراەتنىڭ كىشەنلىرىدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن مۇئەللىملىك كەسپىنى ئەڭ ئۇلۇغ كەسىپ دەپ تاللاپ ئالغانمەن ، قاچاندۇر بىر كۈنى مېنى ئالتە قۇڭلۇق قوغۇشۇن ئوق ئاخىرەتكە ئۇزىتىشى مۇمكىن . لېكىن مەن ئاشۇ كۈننى كۈتىمەن . چۈنكى مەن ۋەتەن يولىدا ، مەرىپەت يولىدا ئىسسىق قېنىمنى تۆكۈشتىن زادى قايتمايمەن »① دەپ ، ئۆزىنىڭ پولاتتەك ئىرادىسى ۋە قەسىمنى

---

① ئابدۇللا تالىپ : «ئۇيغۇر ماتارىپى تارىخىدىن ئوچېرىكلار» نىڭ 117 - ، 118 - بەتلىرىگە قارالسۇن .

كۆپچىلىككە جاكارلىغان.

1937 - يىلىنىڭ باشلىرىدا جاللات شېڭ شىسەي شىنجاڭدا ئاق تېررورلۇق ۋەزىيىتى پەيدا قىلىپ، تەرەققىيپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر زاتلارنى تۇرلۈك بەتنامىلار بىلەن باستۇردى، قولغا ئېلىپ تۇرمىلەرگە تاشلىدى. شۇ يىلى ئاپرېلدا مەمتىلى توختاجمۇ دەرس ئۆتۈۋاتقان يېردىلا قولغا ئېلىنىپ، قەشقەر شەھەرلىك ياۋاغ تېرەكلىك تۇرمىسىگە تاشلاندى. شائىر تۇرمە تاملىرىنى جەڭگىۋار شېئىرلىرى بىلەن تولدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ تىز پۈكمەس روھىنى نامايىش قىلدى. بىر شېئىرىدا ئۇ مۇنۇلارنى يازغانىدى:

«ئۇرغۇپ تۇرغان ئىسسىق قان جىسىمدا ئىسيان ئېتەر،
كۆندە مۇشتۇمدەك كېسەك خەت يېزىپ تۇگەپ كېتەر.»

شۇ يىلى ئىيۇلدا جاللات شېڭ شىسەينىڭ قان ئىچەر غالچىلىرى قەشقەرنى تاشلاپ قاچقاندا، تۇرمىگە ئوت قويۇۋېتىپ، شائىر مەمتىلى توختاجى قاتارلىق بىر تۇركۇم زىيالىيلارنى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردى. شائىرنىڭ جەسىتىنى ئۇنىڭ ئاكىسى نىزامىددىن، ئوغلى رېشىت ۋە يەنە تۆت كىشى بىرلىكتە مەخپىي ھالدا يۇرتىغا ئېلىپ كەتتى ھەمدە ئاتا - ئانا نىسىنىڭ قەبرىسى يېنىغا دەپنە قىلدى. دەپنە قىلغۇچىلار ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزلىرىگە زىيانكەشلىك قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئەينى ۋاقىتتا شائىرنىڭ قەبرىسىنى سىر قىلىپ ساقلىغانىدى. شائىرنىڭ يېرىم ئەسىر يوشۇرۇنغان قەبرىسى 1986 - يىلى ئاشكارىلىنىپ، ئۇنى قەلبىدە ساقلاپ قەدىرلەپ، كەلگەن خەلقنىڭ زىيارەتگاھىغا ئايلاندى. ①

شائىر مەمتىلى توختاجى (تەۋپىق) ئۆزىنىڭ تىللاردا داستان بولغۇدەك ئىجادىي پائالىيىتى ۋە مائارىپقا قوشقان تۆھپىسى بىلەن ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى تارىخىدىن مۇناسىپ ئورۇن تۇتىدۇ.

---

① بۇ مەلۇمات «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 18 - سانىغا بېسىلغان زۇلپىقارنىڭ «يېرىم ئەسىر يوشۇرۇنغان قەبرە» ماۋزۇلۇق ئوچېرىكىدىن ئېلىندى.

ئايۇپ مەنسۇرى

شائىر ئايۇپ مەنسۇرى 1902 - يىلى ياركەنت شەھىرىدە تۇغۇلغان ، 1918 - يىلى ھەدىسى مەپسىخان بىلەن ئىلى ۋىلايىتىگە كېلىپ ، قورغاس مازار ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان . ئۇ قورغاس مازاردا ئۆز تىرىشچانلىقى ۋە ئوقۇمۇشلۇق ، مەرىپەتپەرۋەر زات ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق مەلۇم تېل - ئەدەبىيات بىلىملىرىگە ئىگە ، ئىقتىدارلىق ياش بولۇپ يېتىلگەن . 1930 - يىلىنىڭ بېشىدا ئايۇپ مەنسۇرى غۇلجا شەھىرىگە كېلىپ ، دەسلەپ دوختۇرخانىدا ، 1932 - يىلدىن باشلاپ «ئىلى دەريا سى» گېزىتى تەھرىر بۆلۈمىدە ئىشلىگەن ، بۇ جەريانىدا ئۇ ئۆزىنىڭ يېزىقچىلىق ۋە رەسساملىق جەھەتتىكى قابىلىيىتى بىلەن تېزلا تونۇلغان .

ئايۇپ مەنسۇرى 1932 - يىلى ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كېلىنىپ ، ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مەسئۇللۇقىدا نەشر قىلىنىشقا باشلىغان «يېڭى شىنجاڭ گېزىتى» خىزمىتىگە قويۇلغان . ئۇ دەسلەپ كوررېكتور ، تەھرىر ، كېيىن گېزىت باش مۇھەررىرى بولۇپ ئىشلىگەن .

ئايۇپ مەنسۇرى ئەينى دەۋرنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى زىيالىيلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئۆزىنىڭ بىلىم - ئىقتىدارى ، شېئىرىيەت ، يېزىقچىلىق ۋە تەشكىللەش قاتارلىق جەھەتلەردىكى قابىلىيىتى بىلەن تونۇلغان ۋە ھۆر - مەتكە سازاۋەر بولغان .

دەسلەپكى ئىگىلەشلەردىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئايۇپ مەنسۇرى 1932 - يىلدىن 1940 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا «كۆچ - كۆچ ھەققىدە» ، «ئايخان نەزمىسى» ، «سېغىندىم» ، «جاھانگىرگە» قاتارلىق بىر تۈركۈم

شېئىرلارنى ، بىر قىسىم پوبىلىستىك ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان .① بولۇپمۇ ئۇنىڭ 1940 - يىلىنىڭ باشلىرىدا «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ «ئەدەبىيات گۈلزارى» بېتىدە ئېلان قىلىنغان «بارات جەللىگۈر» ناملىق ساتىرىك ھېكايىسىنى ئۇيغۇر هازىرقى زامان پروزىچىلىكىنىڭ تۇنجى ئۇلگىلىرىدىن بىرى دېيىشكە بولىدۇ .②

ئايۇپ مەنسۇرى 1940 - يىلى 4 - ئايدا قولغا ئېلىنىپ ، سەبداشلىرى مەرۇپ سەئىدى ، خېلىل ساتتارلار بىلەن بىرلىكتە 1942 - يىلى تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلگەن .

شائىر ئايۇپ مەنسۇرى «شىنجاڭ ئۇيغۇر گېزىتى» نىڭ 1936 - يىل 14 - ئىيۇلدىكى سانىغا بېسىلغان «سېغىندىم» ناملىق شېئىرىدا ئۆزىنىڭ ۋەتەنگە بولغان مۇھەببىتىنى ئۆسۈپ چوڭ بولغان يېزىسىغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ ، چوڭقۇر ، قايناق هېسسىيات بىلەن ئىپادىلىگەن بولسا ، شۇ گېزىتنىڭ 1 - ئاۋغۇست سانىغا قايتا كۆ- چۈرۈپ بېسىلغان «جاھانگىرگە» ناملىق شېئىرىدا بىر ۋەتەنپەرۋەر ، خەلقپەرۋەر شائىر سۈپىتىدە ، خەلقنىڭ جاھانگىرلارغا بولغان غەزەپ ۋە نەپرىتىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ :

«تارىخ ئوچۇق كۆرسەتتى سېنىڭ ۋەھشەتلىرىڭنى ،
بۈگۈنى شاھىد مىليونلاپ مەزلۇملارنىڭ قۇربانى .
سېنىڭ قانلىق قىلىچىڭ چۈشمەستىن ھېچ قىنىغا ،
دەريا - دەريا قان تۆكۈپ ۋەيران قىلدى دۇنيانى .
ساڭا لەنەت ئوقۇيدۇ هەر بىر ھەقىقىي ئىنسان ،
تۇتار سېنى بىر كۈنى مەزلۇملارنىڭ ئاھ - زارى .»

شائىر ئايۇپ مەنسۇرىنىڭ هاياتى ۋە ئىجادىيىتىگە دائىر ئەھۋاللار

---

① ئەينى مەزگىلدىكى گېزىتلەر تولۇق ساقلانمىغانلىقى ئۈچۈن ، شائىرنىڭ ئېلان قىلىنغان ئەسەرلىرىنى تولۇق ئىگىلەش مۇمكىن بولمىدى .

② مۇھەممەت پولات : «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پروزا» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1985) ، 16 - بەت .

تـبـخـی تولۇق ئىگىلەنمىدى . ئۇنىڭ ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ 1930 - يـىللار مۇساپىسىدىكى ئورنى ۋە ئويىنىغان رولىنى ئۆگىنىش ۋە تەتـقـىـق قـىلىش ـــ ئەدەبىيات تارىخى تەتقىقاتىمىزدىكى مۇهىم ۋەزىپىلەردىن بىرى بولۇپ تۇرماقتا .

ئەھمەدى

ئەدىب ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم 1907 - يىلى مەكىت ناھىيىسىگە قاراشلىق غازكۆل يېزىسى لايلىق پاختىلىق كەنتى چېكىلىك مەھەللىسىدە خۇدابەردى ھاجىم ئوغلى ئىگەمبەردى ھاجىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئانا تەرەپ چوڭ دادىسى پازىل ئاخۇنۇمنىڭ قولىدا ئوقۇپ ئاز - تولا بىلىم ئىگىلىگەندىن كېيىن، قەشقەر ھېيتگاھ مەدرىسىدە ئوقۇغان. ئۇ بۇ جەريانىدا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە شەرق ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشۇپ، ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ھەۋەس ۋە ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرگەن. قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان نىم شېھىت ئارمىيە دامۇللام بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان.

ئەھمەدى 1927 - يىلى ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن، يۇرتىغا قايتىپ مەكىت ناھىيىسىگە قازى بولغان. ئۇ قەشقەردە ئابدۇقادىر دامۇللام ۋەكىللىكىدىكى ئىلغار، دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغانلىقتىن بەزى مەسىلىلەردە يەرلىك فېئودال مۇتەئەسسىپلەر بىلەن كېلىشەلمەي ئاخىرى قازىلىقىنى تاشلاپ، 1929 - يىلى يەكەنگە بارغان ۋە ئارال قۇمباغدىكى ئابدۇلباقى ھەزرەت مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلغان.

1933 - يىلى ئاپرىلدىن كېيىن پۈتۈن شىنجاڭ مىقياسىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى مەدەنىيەت - ئاقارتىش ھەرىكىتىدە ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم يۇرتىغا قايتىپ، مەكىت ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ كاتىپلىقىغا ئورۇنلاشقان. جاللات شېڭ شىسەينىڭ 1937 - يىلدىكى باستۇرۇش ھەرىكىتىدە ئۇنىڭ ھاياتىغەمۇ جىددىي خەۋپ يەتكەنلىكتىن، ئۇيۇشمىدىكى خىزمىتىنى تاشلاپ، يەكەن، يېڭىسار، پەيزىۋات قاتارلىق جايلاردا يوشۇرۇنۇپ يۈ-

رۇشكه مەجبۇر بولغان . ئۇ ئىككى يىل سەرگەردانلىق تۇرمۇشنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن ، 1939 - يىلى يۇرتى مەكىتكە قايتىپ بېرىپ ، شەھەر ئىچىدىكى ئوسمان ھاجىمنىڭ مەدرىسىگە ئورۇنلىشىپ مۇدەررىسلىك قىلغان ھەمدە بىر تەرەپتىن ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ شېئىر يازغان ، چەت تىللاردىن بىر قىسىم ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغان . ئەدەب ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم كېسەللىك سەۋەبى بىلەن 1941 - يىل 1 - ئاينىڭ 26 - كۈنى 36 يېشىدا مەكىتتە ۋاپات بولغان .

شائىرنىڭ ئىجادىيىتى قەشقەر ھېيتگاھ مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىللىرىدە باشلانغان بولۇپ ، ئۇ ئۆز ھاياتىدا 3800 مىسرادىن ئارتۇق غەزەل ، مەسنەۋى ، مۇخەممەس ، رۇبائىلارنى يازغان . شەيخ سەئدىنىڭ «گۈلىستان» ، «بوستان» ناملىق ئىككى كىتابىنى ۋە «لوقمان ھېكىمنىڭ 100 نەسىھىتى» دېگەن ئەسەرنى نەزمى شەكىلدە ، مەسنەۋى ئۇسلۇبتا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغاندىن باشقا ، زەمەخشەرىنىڭ «نەۋابىغۇل كەلىم» دېگەن كىتابىنىمۇ نەزمى شەكىلدە تەرجىمە قىلغان . ئەپسۇسكى ، شائىرنىڭ بۇ تەرجىمە ئەسەرلىرى ۋە بىر قىسىم قول يازمىلىرى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» ھەرىكىتىدە كۆيدۈرۈلۈپ تاشلانغان . ساقلىنىپ قالغىنى كۆن خۇرۇمدا مۇقاۋىلانغان ، رەتلەنمىگەن ئىككى پارچە دىۋانىدىن ئىبارەت بولۇپ ، بىرىنچىسىدە ، ئاپتورنىڭ تىل ۋە خۇش خەت قائىدىلىرىگە دائىر ئىككى پارچە ئەسىرى ، بىر ھېكمەت ، ئالتە پارچە غەزىلى ؛ ئىككىنچىسىدە ، مەشرەپ ، ھۇۋەيدا ، خوجا ھاپىز قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرى بىلەن ئارىلاش كۆچۈرۈلگەن 19 غەزىلى ، تۆت مۇخەممىسى بار .

دىۋانغا كىرگۈزۈلگەن خۇش خەت نۇسخىلىرى ، خۇش خەت توغرىسىدىكى قائىدىلەر ۋە بەت ئارىسىغا قىستۇرما شەكىلدە بېرىلگەن رەڭمۇرەڭ گۈل سىزمىلىرىدىن قارىغاندا ، ئەھمەد قازى ئاخۇنۇمنىڭ خۇش خەت ۋە رەسسامچىلىككە ئىنتايىن قىزىقىدىغان ، بۇ ساھەدە بەلگىلىك ئىقتىدار ۋە ماھارەت ئىگىلىگەن ، زامانىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىكى خەتتات ھەم رەسسامىلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ .

دىۋان ئومۇمەن ئاپتورنىڭ ئىلىم - مەرىپەتكە ، ئەدەب - ئەخلاققا ، ئىشق - مۇھەببەتكە بولغان تۈپكى قاراشلىرى بىلەن زامانغا بولغان نارازىلىق كەيپىياتلىرىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان بولۇپ ، بۇ مەزمۇنلار تاۋلانغان گۈزەل ئەدەبىي تىل ، قاياناق شېئىرىي ھېسسىيات ، خىلمۇ خىل بەدىئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق ئوبرازلىق سۈرەتتە بايان قىلىنغان .

مەسىلەن :

كېلىڭلار ياخشى ئوغلانلار ، ئوقۇماق خۇش سائادەتتۇر ،
خۇداۋەندىم نەسىب ئەتسە ئىكى ئالەم شەرافەتتۇر .
كېچە - كۈندۈز ئەدەب بىرلە كېلىپ مەكتەپتە ئولتۇرساق ،
ئەگەر بىلسەڭ بەختە - ئىقبال ، سائادەتكە ئەلامەتتۇر .

بىز بۇ مىسرالاردىن شائىرنىڭ بىلىم ئېلىش ـــ مائارىپنى ئۇلۇغ ئىش دەپ بىلىدىغان مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى كۆرىمىز .

- دىۋاندا يەنە ئاپتورنىڭ مۇھەببەتكە بولغان ساداقىتى ۋە چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئىپادىلىگەن شېئىرلارمۇ خېلى ئورۇنلىنى ئىگىلىگەن بولۇپ ، ئۇنىڭدىكى يارنى سېغىنىش تۈيغۇلىرى ، يار ۋىسالىغا يېتىش ھەققىدىكى ئارزۇلىرى چوڭقۇر ھېسسىيات ئاساسىدا ماھىرلىق بىلەن ئىپادىلەنگەن .

شۇنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەككى ، ئەھمەد قازى ئاخۇنۇمنىڭ بەزى شېئىرلىرىدا مەلۇم دەرىجىدە مىستىك ۋە تەسەۋۋۇپچىلىق خاھىشى ئەكس ئەتكەن بولۇپ ، بۇ خىل پاسسىپ ئامىللار ئاساسەن ئاپتورنىڭ دىنىي تەربىيە مۇھىتىدا ئۆزاق مەزگىل تۇرغانلىقى ۋە ئۇ ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي شارائىتتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا شەكىللەنگەندۇر .

ئومۇمەن ئالغاندا ، شائىر ئەھمەدى (ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم ئەسەر-لىرىدە ئۆزىنى شۇنداق ئاتايدۇ) ئەسەرلىرى مەزمۇن جەھەتتىن چوڭقۇر ، تىل جەھەتتىن گۈزەل ، ئوبرازلىق ، ھېسسىيات جەھەتتىن كۈچلۈك بو-لۇپ ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ 20 - ئەسىرنىڭ 20 - ، 30 - يىللىرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ نەمۇنىلىرى قاتارىدا ھېسابلاشقا بولىدۇ .

مۇھەممەد روزى

شائىر مۇھەممەد روزى داموللام (تەخەللۇسى : شەھىدى) 1907 - يىلى لوپ ناھىيىسىنىڭ جىيا يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن . باشلانغۇچ دىنىي بىلىمنى ئۆز يېزىسىدا ئالغان . 1918 - يىلى دادىسىغا ئەگىشىپ يەكەنگە بېرىپ ، 1934 - يىلغىچە يەكەن شەھەر ئىچىدىكى خانلىق مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان . بۇ جەريانداا ئۇ يەنە مۇھەممەد سالىھ داموللام (ئەينى ۋاقىتتا يەكەنىڭ قازىسى بولۇپ ، كېيىن شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۈيۈقسىز تۇتقۇن قىلىنىپ ، ئىز - دېرىكى بولمىغان) ، شائىر ھۈسەينىخان (تەجەللى) لارنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتۇپ ، ئۇلارنىڭ تەربىيىسىنى قوبۇل قىلغان .

شائىر 1934 - يىلى 8 - ئايدا ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ ، تاغىسىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى ، يۇرت ئاقساقاللىرىنىڭ دەۋىتى بىلەن مەدرىس ئېچىپ ، 20 نەچچە يىل داۋامىدا كۆپلىگەن تالىپ تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن . ھاياتىنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىدە ئۇ يەنە يەكەن دارىلمۇئەللىمىنگە كىرىپ تارىخ ، جۇغراپىيە ، ماتېماتىكا قاتارلىق ھازىرقى زامان ئىلىم - پەنلىرىنى ئۆگىنىپ ، ئۆزىنىڭ بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتكەن .

شائىر مۇھەممەد روزى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ماھىر رەسسام ۋە ھۆسن خەت ئۇستىسى ئىدى . ئۇ يەكەن دارىلمۇئەللىمىنىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدە مەكتەپ دائىرىلىرىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن لېنىنىنىڭ رەسىمىنى ئۇستىلىق بىلەن چوگايتىپ سىزغان ، «مىڭ بىر كېچە» نى نەپىس قول يازما ۋە قىستۇرما رەسىملەر بىلەن كۆچۈرۈپ چىققان .

مۇھەممەد روزى 1960 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»

هەربىر كىشىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ ، روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن تولىمۇ زەئىپلىشىپ ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولغان ۋە 1978 - يىل 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى 71 يېشىدا ۋاپات بولغان .

مۇھەممەد روزى ئەرەب ، فارس ۋە ئوردۇ تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن ، مەشھۇر كلاسسىكلار ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تۇلغان نامايەندىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى چوڭقۇر ئۆگىنىپ ۋە ئۇنىڭدىن بەدىئىي زوق ئېلىپ ، ئۆز ئانا تىلى ، شۇنداقلا ئەرەب ، فارس تىللىرىدا كۆپلىگەن شېئىرلارنى يازغان . شائىر ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر ۋە فارس تىللىرىدا يازغان شېئىرلىرىدىن «شەۋقى مەسھا — زەۋقى مەلھا» ناملىق بىر دىۋان ، ئەرەب تىلىدا يازغان شېئىرلىرىدىن «دىۋانى مۇھەسسە» ناملىق بىر دىۋان تۇزگەنلىكى مەلۇم بولسىمۇ ، لېكىن بۇ ئىككى دىۋان ھازىرغىچە تېپىلمىدى .

شائىرنىڭ يېقىندا تېپىلغان بىر قىسىم شېئىرلىرى ئەرشىدىن راشىدىن ، مەتتوختى ئابدۇۋاقى يولداشلارنىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىندى . شائىرنىڭ «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان شېئىرلىرى ئالتە غەزەل ، ئۈچ مۇخەممەس ، ئىككى مەسنەۋى ۋە بىر مۇرەببەدىن ئىبارەت بولۇپ ، بۇ شېئىرلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بىرقەدەر ئۇزۇن يېزىلغان . ئالايلى ، شائىرنىڭ «ئەبياتى مۇخەممەس دەربەيانى ئەھۋالات» قاتارلىق بەزى شېئىرلىرى 30 نەچچە كۇپلېتتىن تەشكىل تاپقان .

شائىر شېئىرلىرى ئۆزىگە خاس ئورگىناللىقتا ئىگە بولۇپ ، ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ھەمدە ئەل ئەدەبىياتى ۋە خەلق تىلىنى ئۆز ئىجادىيىتىگە ماھىرلىق بىلەن تەدبىقلاشنىڭ تىپىك ئۇلگىلىرى قاتارىدا تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ . مەسىلەن ، ئۇ ئۆزىنىڭ بىر شېئىرىدا خەلق ناخشىسى مىسرالىرىنى تۆۋەندىكىدەك ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىدۇ :

«مەن ساڭا ئاشىق ئېرۇرمەن ، سەن ماڭا مايىل ئەمەس ،

سېنى دەپ قان يىغلاسام سەندىن مۇراد ھاسىل ئەمەس .»

شائىر مۇھەممەد روزى دامۇللام (شەھدى) بىر شېئىرىدا ئۆزىنىڭ ھايات يولىنى تۆۋەندىكىدەك مىسرالار بىلەن خۇلاسىلەيدۇ :

«ھەيا تارتىپ شەرىئەتتىن ، ئۆتەلمىدىم تەرىقىنى ،
يۇمۇپ كۆزنى ، كېچىپ جاندىن يېتەلمىدىم ھەقىقەتكە .»

قاسىمجان قەمبىرى

قاسىمجان قەمبىرى 1910 - يىلى ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ بويامەت يېزىسىدا كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . ئۆسمۈرلۈك ۋە ياشلىق مەزگىللىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياركەنت ، تاشكەنت قاتارلىق جايلىرىدا ئوقۇش بىلەن ئۆتكۈزگەن . ئۇ كىچىكىدىنلا ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىغا ، بولۇپمۇ ، ساز چېلىش ، ناخشا ئېيتىش ، ئەلنەغمىچىلىك ئىشلىرىغا ئالاھىدە قىزىققان ۋە تاشكەنتتىكى مەزگىلىدىلا بۇ جەھەتتە خېلىلا كۆزگە كۆرۈنگەن .

ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى چاغلىرىدا سوۋېت ئۇيغۇر شائىرلىرى ئۆمەر مۇھەممەدى (1906 — 1931) ، ھېزىم ئىسكەندەروۋ (1906 — 1970) لەر بىلەن تونۇشقان ۋە 30 - يىللارنىڭ بېشىدىلا ئۆزىنىڭ دەسلەپكى شېئىرلىرىنى يېزىشقا كىرىشكەن .

قاسىمجان قەمبىرى 1932 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ غۇلجا شەھىرىگە ئورۇنلىشىپ ، ئۆزىنى خەلقنىڭ مەدەنىيەت - ئاقارتىش ، ئىلىم - مەرىپەت ئىشلىرىغا بېغىشلىدى . ئۇ «ئىناق» تەخەللۇسى بىلەن شېئىرلار يېزىپ ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىش ، غەزەلخانلىق ، مەھەللىۋى سەنئەت شەكىللىرىدىن پايدىلىنىپ خەلقنى مەرىپەت ئىگىلەشكە ، ئىتتىپاقلىشىپ جاھالەتكە ، ئەركسىزلىككە قارشى كۈرەش قىلىشقا چاقىرغان ، سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى بەختلىك ھاياتىنى تەشۋىق قىلغان .

1934 - يىلى غۇلجىدا ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ قارمىقىدا «سانايى نەپىسە» (سەنئەت ئۆمىكى) تەشكىل

ئېتىلگەن . قاسىمجان قەمبىرى سەنئەت ئۆمىكىنىڭ تەشكىللىگۈچىسى ۋە ئاساسىي مەسئۇللىرىدىن بىرى سۈپىتىدە ، ئۆمەكنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇرغان ، سەنئەتچىلەر ئىقتىدارلىق رەھبەر قاسىمجان قەمبىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆزلىرىنىڭ سەھنە سەنئىتى ماھارىتىنى تەدرىجىي يېتىلدۈرۈپ ۋە ئۆستۈرۈپ ، ناخشا ـ ئۇسسۇل ، ئەلـ نەغمە نومۇرلىرىنى ئويناشتىن پەيدىنپەي دراما ۋە ئوپېرا ئويناشقا قاراپ تەرەققىي قىلغان . بۇ جەريانىدا قاسىمجان قەمبىرى «پېرىخۇن» ، «يالغان تېۋىپ» ، «شانلىق غەلىبە» دراملىرىغا ، «غېرىب ـ سەنەم» ، «نۇزۇگۇم» ئوپېرالىرىغا ۋە «ئارشىن مال ئالان» كومېدىيىسىگە رېژىسسورلۇق قىلغان ، شۇنىڭدەك «زەينەپكە تۆھمەت» دراممىسىنى يازغان . ئۇ بۇ تىياتىرلارنىڭ كۆپىنچىسىدە ئۆزى رول ئېلىپ چىققان ۋە ئايالى رازىيە خانىمنىمۇ رول ئېلىشقا قاتناشتۇرغان .

1937 ـ يىلىدىكى زور كۆلەملىك باستۇرۇش ، تۇتقۇن قىلىشتا قاسىمجان قەمبىرىمۇ قولغا ئېلىنىپ ، ئۇرۇمچى تۇرمىسىگە تاشلانغان . ئۇ تۇرمىدە ئالتە يىلدىن كۆپرەك يېتىپ ، 1943 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا چىققان . بۇ چاغدا ئۇ ئۆزى بىلەن تەڭ تۇرمىدىن بوشىغان ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن تونۇشقان ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئىنقىلابىي دوستلۇق ئورنىغان . ئەخمەتـ جان غۇلجىغا قايتىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، 1944 ـ يىلنىڭ باشلىرىدا قاسىمجان قەمبىرىمۇ غۇلجىغا قايتقان ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ مەخپىي تەييارلىق پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان .

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغاندىن كېيىن قاسىمجان قەمبىرى ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپ ، سەھىيە ، خەلق سوتى قاتارلىق ئورگانلىرىدا مەسئۇل خىزمەت ئىشلىگەن ، جەنۇبىي فرونت قو- ماندانلىق شتابى تەركىبىدە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى جەڭلەرگە قاتناشقان ، بۇ جەريانىدا بىرقانچە قېتىم ئوردىن ، مېدالىار بىلەن تارتۇقلانغان . 1946 ـ يىلى «11 ماددىلىق بىتىم» ئىمزالانغاندىن كېيىن قاسىمقان قەمبىرى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ قارارى بويىچە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مۇ- ئاۋىن ۋالىيسى بولغان . 1947 ـ يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىتىمنى

يىرتىپ تاشلاپ ، ئىنقىلابىي ، تەرەققىيپەرۋەر كۆچىلەرنى كەلگە كۆلەمدە تۇتقۇن قىلىغاندا قاسىمجان قەمبىرىمۇ قولغا ئېلىنىپ 1949 - يىلى 4 - ئايىغىچە قەشقەر ھەربىي تۈرمىسىدە ياتقان . تۈرمىدىن بوشىتىلغاندىن كې- يىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى ۋە «ھەقىقەت» گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرى بولغان .

ئازادلىقتىن كېيىن قاسىمجان قەمبىرى يەكەن ۋىلايىتىنىڭ ۋا- لىيسى ، جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ ئىشلىدى . پۈتۈن ھاياتىنى خەلقنىڭ ئىنقىلابىي ئىشلىرىغا ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ، گۈللىنىشىگە بېغىشلىغان قاسىمجان قەمبىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشتى . ئۇ ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبى- ياتى مىراسلىرىنى توپلاش ۋە رەتلەش ، ئۇيغۇر خەلقنىڭ مەشھۇر سەنئەت مىراسى - «ئون ئىككى مۇقام» نى رەتلەش ۋە لېنتىغا ئېلىش ئىشلىرىدا تۈرتكىلىك ۋە يېتەكچىلىك رول ئوينىدى .

قاسىمجان قەمبىرى 1956 - يىلى 3 - مارتتا قەشقەردە ۋاپات بولدى .

شائىرنىڭ شېئىرلىرى 30 - يىللاردىلا جامائەتچىلىك بىلەن كۆ- رۈشكەنىدى . ئۇلۇغ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئۇ «پۇرسەت ساقلا» ، «ياشلىق چاغلىرىم» ، «ۋەتەن ئىشقىدا» ، «يېتىشسەم» ، «چېلىندى سا- زىم» ، «ھەمىشىرە» ، «ئۇنتۇمانسەن» قاتارلىق جەڭگىۋار سىياسىي لىرىكىلارنى يازغان بولسا ، ئېلىمىز ئازاد بولغاندا ، ئازادلىق تېڭىنى كۈيلەپ «تەشەككۈر» ، «ئۆلكەم» قاتارلىق شېئىرلىرىنى يازدى . شائىر يازغان نۇرغۇن ناخشا تېكىستلىرى ئۆزىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ ئاھاڭغا سېلىشى بىلەن ناخشا بولۇپ ، خەلق ئىچىگە سىڭىپ كەتتى . شائىرنىڭ «ئۆلكەم» ، «گۈل ئېچىلسا باغلاردا» شېئىرلىرى ئەنە شۇلار جۈملىسىگە كىرىدۇ .

ئىبراھىم نورۇز

ئىبراھىم نورۇز ئەدەبىي ئىجادىيەت جەھەتتە دېموكراتىك يۆنىلىشكە مەنسۇپ بولغان تالانتلىق شائىرلارنىڭ بىرى. شائىرنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى گۈللىنىش دەۋرىگە — مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - ، 40 - يىللىرىدىكى دېموكراتىك، ئىلغار ئېقىم ئەۋج ئالغان دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

ئىبراھىم نورۇز 1911 - يىلى چىلەكتە تۇغۇلغان ۋە باشلانغۇچ مەكتەپنى شۇ يەردە ئوقۇغان. شائىرنىڭ ئاتا جەمەتى ئەسلى ئۇچتۇرپانلىق بولۇپ، 1884 - يىلى غۇلجىغا كۆچۈپ چىقىپ، بايتوقاي يېزىسىنىڭ ھاكىمتام قىشلىقىدا ياشىغان. شائىرنىڭ بوۋىسى نورۇزباقى، دادىسى نەسىرىدىنلەر بايتوقايدا تۇغۇلغان. شائىر ئۆزىنىڭ بۇ نەسەب تارىخى ھەققىدە تۆۋەندىكىچە مەلۇمات بېرىدۇ:

... ئەي ئەزىزلەر، ئىبراھىمدۇر مېنىڭ ئىسمىم،
مەلۇماتىم بەكمۇ تۆۋەن، ئاجىز تېنىم.
تارىخىمنى بىلمىگەنلەر دەيدۇ «تاران»،
مۇتلەق ئۆزۈم ئۇيغۇر ئوغلى، مىسكىن يېتىم.

ئۇ بوۋامنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتى غۇلجا،
ئالدىنقىلار ئۆتكەن ئىكەن ئۇچتۇرپاندا.
زالىم زۇلمى قىلغان ئۈچۈن ئەلنى ۋەيران،
تۇرالمىغان بۇ مىسكىنلەر بىر ماكاندا...
(«ئۆتمۈشلەردىن» قول يازما، 45 - بەت)

نورۇز باقىلار ئائىلىسى 1932 - يىلى ئۆزلىرىنىڭ ئانا تۇپرىقى شىنجاڭغا — غۇلجىغا قايتىپ كەلگەن ۋە قايتىدىن بايتوقاي يېزىسىغا ماكانلىشىپ دېھقانچىلىق قىلغان .

ئىبراھىم نورۇز يالغۇز تالانتلىق شائىر بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى دراماتورگ ، رېژىسسور ، پىداگوگ ۋە قىزغىن مەرىپەتچى ئىدى .

ئىبراھىم نورۇز 1930 - يىلدىن باشلاپ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە كىرىشكەن بولۇپ تاكى 1969 - يىلغىچە 40 يىل ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان .

شائىر شېئىرىيەت جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە بولۇپ ، بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئىزچىل دېموكراتىك خاھىشنى بويلاپ ماڭغان ، شائىرنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىق بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇشىنى ، خەلق ئارزۇ - ئارمانلىرى ۋە دەۋر ھادىسىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى لازىملىقىنى چۈشەنگەن . شائىر 1942 - يىلى يازغان «شائىرلارغا» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق دەيدۇ :

«شائىر بولساڭ ھەقنى سۆزلە ، يالغان قاتما ،
ئابروي ئىزلەپ ، خۇشامەت قىپ ئارنى ساتما !
چىن - ھەقىقەت ، بىر مەسلەكدە تۇرۇپ ئۆزۈڭ
تۈز يېتەكلە بارچە ئەلنى ، يارغا تاتما .

ئەي شائىر ، بىساتىڭدا بولسا ۋىجدان ،
توغرا سۆزنى ئات مەيدانغا ، پۇلغا ساتما !
بىر جېنىڭنى ۋەتەن ئۈچۈن قۇربان ئاتاپ ،
باس ئالدىڭغا ، توغرا كەلسە ئوتتىن قايتما ! »

ئىبراھىم نورۇز يەنە بۇ‌دىئىي ئىجادىيەتتە تىل سەنئىتى ۋە تەسۋىرىي ۋاسىتىلەردىن پايدىلىنىشتا ئورىگىنال ئىستىلنى شەكىللەندۈرگەن . بولۇپمۇ ، 30 - يىللاردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ساپلىقىنى ساقلاپ ، شېئىرلىرىنى ئاممىباب خەلق تىلىدا يازغان . ئىستېمالدىن قەپقالغان ئەرەبچە

فارس سۆز - ئىبارىلىرىنى قوللىنىشتىن ئىمكانقەدەر ساقلانغان ، ئۇنىڭ ئورنىغا شائىر خەلق قوشاقلىرى تىل سەنئىتىنى ماھىرلىق بىلەن قوبۇل قىلىپ ۋە ئۆزلەشتۈرۈپ ، ئۆز ئىجادىنىڭ ئاممىۋىلىقى - خەلقچىللىقىنى ئاشۇرغان . شۇڭا ئۇنىڭ ئەسەرلىرى گەرچە مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنمىغان بولسىمۇ ، ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقاپ ، ئومۇملاشقان . شائىرنىڭ 33 — 36 - يىللاردا يازغان «ئۆتمۈشلەردىن» ناملىق بىر گۈرۈپپا ۋاقىتلىق شېئىرلىرىدا يۇقىرىقى ئامىللار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ .

ئىبراھىم نورۇز ئىجادىنىڭ يەنە بىر چوڭ ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى ، ئۇ 30 - ، 40 - يىللاردا يازغان شېئىرلىرى ئارقىلىق ئەينى دەۋرنىڭ سىياسىي - ئىجتىمائىي ھادىسىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن «چېرىكلەر» ، «شەن يامۇلدا» ، «دەھشەتلىك كۈن» ، «يولدا» ، «داغ» ، «شېكىشىسەي» ، «تاران» قاتارلىق شېئىرلىرىدا 30 - يىللاردا باشلانغان يەتتەسۇ ئاھالىسىنىڭ ئىلى ۋادىسىغا كۆچۈپ - قايتىپ كېلىشى ، ئىلى يېزىلىرىنىڭ شېكىشىسەي دەۋرىدىكى قىيابېتى ، «تارانچى» دېگەن نام بىلەن كېلىپ چىققان مىللىي بۆلۈنۈشى ۋەقەلىرى قاتارلىق رېئال دەۋر ھادىسىلىرى بايان قىلىنغان .

ئىبراھىم نورۇز داستانچىلىقتىمۇ ماھارەت كۆرسەتكەن شائىر ئىدى . ئۇنىڭ «سايىت باقى» («ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلىنىڭ 82 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان) ناملىق داستانى يېڭى زامان رېئالىزملىق داستانچىلىقىدا بىر ئورىگىنال ئەسەر . بۇنىڭدا رېئال ۋەقە بايان قىلىنغان بولۇپ ، ساتىرا ۋە يۇمۇر ئامىللىرىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغان .

ئىبراھىم نورۇز ئۆچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ۋە ئازادلىقتىن كېيىن ئاساسەن درامىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ «گۈلەمخان» ، «غەزەپ يالقۇنى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ ، سەھنىلەشتۈرگەن ھەم ئۆزى رېژىسسورلۇق قىلغان .

شائىر ۋاپات بولۇشتىن 3 - 4 يىل ئىلگىرى قولىدا ساقلىنىپ كەلگەن قول يازمىلىرىنى رەتلەپ ، ئالاھىدە توپلام قىلىپ كۆچۈرۈپ ، ئۇنىڭغا «مىراس» دەپ نام قويغان . بۇ توپلامغا شائىر ئۆزىنىڭ يۇزگە يېقىن

شېئىرى ، بىر داستان ، ئون نەچچە لەپەر ۋە ئېيتىشىش قاتارلىق ئەسەرلەرنى جەملىگەن . بۇ ئەسەرلەر ئۇنىڭ 1932 - يىلدىن 1967 - يىلغىچە بولغان ئىجادىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . شېئىرلارنىڭ بەزىلىرىگە يېزىلىش تارىخى ھەققىدە ئىلاۋىمۇ قوشۇلغان . بۇنىڭدىن باشقا «گۈلەمخان» ، «غەزەپ يالقۇنى» ، «خەلق ئاھىدىن نۇر» (كېيىن «بىز يېتىم ئەمەس» دەپ ئۆزگەرتىلگەن) ناملىق ئۇچ سەھنە ئەسىرنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۇچ دەپتەرگە كۆچۈرۈپ قالدۇرغان . بۇ دەپتەرلەر شائىرنىڭ ئۆز قول يازمىسى بولۇپ ، ھازىر ئوغلى ئابدۇللام ئىبراھىمنىڭ قولىدا ساقلانماقتا .

شائىر ۋە دراماتورگ ئىبراھىم نورۇز 1970 - يىلى غۇلجا شەھەر دۆڭ مەھەللىدىكى ئۆز ئۆيىدە ۋاپات بولدى .

1981 - يىلدىن ئېتىبارەن ئىبراھىم نورۇزنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ئۈستىدە دەسلەپكى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات ئىلىپ بېرىلىپ ، شائىر ئىجادىنىڭ يېڭى پاكىتلىرى ۋە ئەھمىيىتى ئۆگىنىلدى .

شائىرنىڭ ئەسەرلىرى تۇنجى قېتىم «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلىدا (1982 - يىل 4 - سان) ۋە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «گۈ-دۈك» توپلىمىدا ئېلان قىلىندى .

(«تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1988 - يىل 4 - سانىدىكى قادىر ئەكبەر تەييارلىغان شۇ ناملىق ماقالىگە ئاساسلىنىپ يېزىلدى)

ئابدۇراخمان شائىر

ئابدۇراخمان چوڭاخۇن ئوغلى 1912 - يىلى ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ ئىتارچى يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى مەرىپەتپەرۋەر كىشى بولۇپ، پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇش يولىدا تىرىشقان. ئابدۇراخمان ئۆز يۇرتىدا ۋە 1928 - يىلى ئائىلىسى قاراشەھەرگە كۆچۈپ چىققاندا، شۇ يەردىكى ئابدۇكېرىم دامۇللام دېگەن كىشىنىڭ تەربىيىسىدە دىنىي ئىلىملەرنى، ئەرەب، شەرق ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋەكىللىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشقان. 1933 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئابدۇراخماننىڭ ئا-ئىلىسى ئاتۇشقا — ئۆز يېزىسىغا قايتىپ كەلگەن. 1934 - يىلى ئۇمەمتىلى توختاجى (تەۋپىق) ئەپەندى ئاچقان قىسقا مۇددەتلىك دارىلمۇئەللىمىن كۇرسىدا ئوقۇغان. بۇ جەريانىدا ئۇ تەۋپىق ئەپەندىنىڭ ئىلھامى بىلەن شېئىر ئىجادىيىتىگە قەدەم قويۇپ، ئۇنىڭ سەمىمىي يارىدىمگە ئىگە بولغان.

ئابدۇراخمان كۇرسنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئاستىن ئاتۇشنىڭ مىيى يېزىسىدا قۇرۇلغان باشلانغۇچ مەكتەپكە مۇدىر ۋە باش مۇئەللىم قىلىپ بەلگىلەنگەن. ئۇ بۇ جەريانىدا ئوقۇتقۇچىلار، يېزا، كەنت ئاتىلار ھەيئىتىنىڭ زىچ ھەمكارلىشىشى بىلەن ئىشتىن سىرتقى كەچكۇرسلارنى ئېچىش، چوڭلار ئارىسىدا ساۋات چىقىرىش ھەرىكىتىنى ئۈيۇشتۇرغان.

1935 - يىلى مەجىددىن ئەپەندى باشچىلىقىدىكى قەشقەر شەھىرى ئىزچىلىرى ئاستىن ئاتۇشنى زىيارەت قىلىپ مىيى يېزىسىغا كەلگەندە ئابدۇراخمان شائىر ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالغان ۋە كۆتۈۋېلىش يىغىنىدا شائىر «مەرھابا» تېمىسىدا بىر غەزەل يېزىپ، دىكلاماتسىيە قىلىپ ئوقۇپ

بەرگەن :

«مەرھابا ، مېھمانى ئىزچى ئارقاداشلار مەرھابا ،
خۇش كېلىپسىز يۇرتىمىزغا ، قەدىردانلار مەرھابا .

نەچچە ئون چاقىرىم پىيادە يول يۈرۈپ ، تاغلار ئېشىپ ،
كەلدىڭىزلەر خۇش مۇبارەك ، شات قەدەملەر مەرھابا .

بەختىيارمىز شوخ ئېچىلغان يېڭى مەكتەپ گۈللىرى ،
سىزگە هىممەت يارى بولسۇن ، قەلبداشلار مەرھابا .

ئەۋۋەلا ئاخىرغىچە بىر تەن بولۇپ كەلگەن ئىدۇك ،
كەلدى ئەمدى يېڭى پۇرسەت مېھرىبانلار مەرھابا .

بىر نىيەتتە قول تۇتۇپ ، ئەيلەشكە گۈلزار ئۆلكىنى ،
قوزغىلىپ بىز دەس تۇرايلى ، جانىجانلار مەرھابا .

ئابدۇراخمان يازدى نەزمە ئىزچى دوستلار شەنىگە ،
بىلدۇرۇپ ئىززەت ۋە هۇرمەت - ئېھتىراملار مەرھابا !»

1936 - يىلى 10 - ئايدا ئاستىن ئاتۇش ئىزچىلىرى قەشقەر شەھىرى يۇمىلاق شەھەر كۆلبېشى يېنىدىكى مىللەت باغچىسى قۇرۇلۇشىغا (هازىرقى دوستلۇق كىنوخانىسى قۇرۇلغان جاي) هۇل سېلىش مۇراسىمىگە قاتناشقاندا ، ئابدۇراخمان شائىر يىغىن مۇنبىرىگە چىقىپ ، يېڭىچە مەكتەپلەرنى مەدھىيەلەيدىغان 18 مىسرالىق بىر غەزىلنى ۋە تۆت كۇپلېتلىق بىر مۇخەممەسنى دىكلاماتسىيە قىلىپ ئوقۇپ بېرىپ ، يىغىن قاتناشچىلىرىنىڭ ئالقىشىغا ئىگە بولغان .

ئابدۇراخمان شائىر ئىجادىيەتتە ئۆزىنىڭ هازىر جاۋابلىقى بىلەن تونۇلغان . 1937 - يىلنىڭ بېشىدا ئۇ ئاتۇش مەھشەت يېزىسىنىڭ قۇمباغ كەنتىدە قۇرۇلغان ئوتتۇرا مەكتەپتە ئېچىلغان بىر قېتىملىق مەكتەپ

رەھبەرلىرى ، ئوقۇتقۇچىلار سۆھبەت يىغىندا ئۇستازى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ سۆزلىگەن نۇتقىدىن تەسىرلىنىپ ، شۇ مەيداندىلا «ۋەدە» ماۋزۇلۇق بىر غەزەل يېزىپ ، دىكلاماتسىيە قىلىپ ئوقۇپ بەرگەن :

«كۆيۈمچان ئوت يۈرەك باغۋەن چۈمۈر ئۇستازىمىز بىزنىڭ ،
دىلىمدا مەڭگۈ پارلايدۇ ، ئەقىدە - مېھرىڭىز سىزنىڭ .

كى قورقۇشنى راۋا كۆرمەس ۋەتەن پەرزەنتى بولغان ئەر ،
ۋەتەن ، مىللەت باھاربغا سوقار پاك قەلبىمىز بىزنىڭ .

ئۆگەتكەن سىز ۋەتەن - ئەلنى سۆيۈش ھەركىمگە بۇرچتۇر ،
شۇڭا سىزنى قىلىپ ئۇلگە داۋاملاش ئەھدىمىز بىزنىڭ .

قۇۋۋەت بولدى بۇگۈن بىزگە سۆزىڭىز ئۆزگىچە ئىلھام ،
ئىلىم - ئىرپان يولىن بويلاپ مېڭىش چىن قەرزىمىز بىزنىڭ .

مەگەر خائىن ، مۇناپىقلار قىلىپ قەس زەھىرىن سالسا ،
پىدا ئەيلەپ بۇ جانلارنى ، يوقاتماق شەرتىمىز بىزنىڭ .

قەسەم بەر ئابدۇراخمان سەن چۈمۈر ئۇستاز ھوزۇرىدا ،
ۋەتەن ، مىللەت ئۈمىدىنى ئورۇنلاش ۋەدىمىز بىزنىڭ .

1937 - يىلى ئاپرېلدا مەمتىلى توختاجى (تەۋپىق) ئەپەندى قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن ، ئابدۇراخمان شائىر ئاتۇش مائارىپىنىڭ ۋاقىتلىق مەسئۇللۇقىغا بەلگىلەنگەن . شۇ يىلى 9 - ئايدا ئابدۇراخمان شائىرمۇ قولغا ئېلىنغان ۋە 1938 - يىلى ئەتىيازدا تۇرمىدە قەتل قىلىنغان .

1980 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئاتۇش شەھىرىدىكى پېشقەدەملەردىن مىرئەھمەد سەئىد ، ئابدۇكېرىم ھاجى قاتارلىقلار ئابدۇراخمان شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادى ئۇستىدە ئىزدىنىپ ، ئۇنىڭ ئون نەچچە پارچە شېئىرىنى

تەپپەپ نەشرگە تەييارلىدى . ①شائىرنىڭ غەزەل ، مۇخەممەس ۋە مەسـ
نەۋى شەكىلىدە يېزىلغان بۇشېئىرلىرى تىل ،ئۇسلۇپ جەھەتتە يېگانچە ،
روشەن جەڭگىۋارلىققا ئىگە بولۇپ ، ئۇلاردا قوموۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ،
30 - يىللاردا بارلىققا كەلگەن ئويغىنىش ، مەرىپەتچىلىك ، ئاقارتىش
دولقۇنى ۋە بۇ دولقۇندا بارلىققا كەلگەن نەتىجىلەر كۆيلەنگەن ، شائىرنىڭ
ئۆزىنى مىللەت ، خەلق خىزمىتىگە ئاتاشتەك جەسۇر ئىرادىسى نامايان
قىلىنغان .

---

① 1988 - يىلى مەرئەھمەد سەئىد مېنى شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىغا دائىر بىر قە-
سىم ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەنىدى . مەرئەھمەد سەئىد «شىنجاڭ مائارىپى»
ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىللىق 4 - سانىدا ئابدۇراخمان شائىرنىڭ مائارىپچىلىق پائالىيىتى
ھەققىدە ماقالە ئېلان قىلدى ھەمدە ماقالىدە شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىن قىسمەن
پارچىلارنى بەردى .

ئەھمەد زىيائى

شائىر ئەھمەد زىيائى 1913 - يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى خانئېرىق يېزىسىدا ، دېھقان ھەم تونۇلغان دىنىي ئۆلىما موللاخۇن ھاجى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . موللاخۇن ھاجى مەككە ۋە مەدىنە شەھەرلىرىدە 12 يىل ئىسلام دىنى بىلىملىرىنى ئۆگىنىپ ، بىر دىنىي ئالىم سۈپىتىدە تونۇلغان ، يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، 1920 - يىللارنىڭ باشلىرىدا خانئېرىقتا مەدرىس قۇرۇپ ، ئىلگىرى - كېيىن ئۆچ مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى تەربىيىلىگەن زات ئىدى . ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ شەخسىي كۇتۇپخانىسىدا ئون مىڭ جىلدتىن ئارتۇق ھەر خىل كىتاب ساقلانغان .

ئەھمەد زىيائى موللاخۇن ھاجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ ، بالاغەتكە يەتكۈچە دادىسىنىڭ قولىدا ئوقۇغان ھەمدە كىچىكىدىن ئەدەبىياتقا ھەۋەس باغلاپ ، بۇ جەھەتتە زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن . ئۇ ئۆتكۈر زېھنى ، ئىقتىدارى ۋە تىرىشچانلىقى بىلەن ئانا تىلى ، ئەرەب ، فارس ۋە ئوردۇ تىللىرىنى پىششىق ئىگىلەپ ، بۇ تىللاردا يېزىلغان دىنىي ۋە ئەدەبىي مىراسلارنى ئۆگىنىپ ۋە تەتقىق قىلىپ ، زامانداشلىرى ئارىسىدا تونۇلغان .

ئەھمەد زىيائى 1935 - يىلى 11 - ئايدا قۇتلۇق ھاجى (شەۋقى) مەسئۇل مۇھەررىرلىكىدىكى «يېڭى ھايات» گېزىتىگە ئورۇنلىشىپ ، ئاخبارات چىلىق سېپىگە قەدەم قويغان . قۇتلۇق ھاجى قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇ بۇ گېزىتنىڭ (گېزىتنىڭ نامى ئۇ چاغلاردا «قەشقەر شىنجاڭ گېزىتى» گە ئۆزگەرتىلگەن) مەسئۇل مۇھەررىرى بولغان . 1943 - يىلى ئۇ بۇ گېزىتتىكى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغان ۋە

ئۇرۇمچىكە يۆتكەپ كېلىنىپ ، «شىنجاڭ گېزىتى» گە مۇھەررىر قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان . ئۇ بۇ جەريانىدا «رابىيە - سەئدىن» ناملىق ئوپېراسىنى ، «مۇھەببەت ۋە ھايات» قاتارلىق كۆپلىگەن شېئىرلارنى يېزىپ ، ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلغان . 1944 - يىلى 3 - ئايدا قولغا ئېلىنىپ 1946 - يىلى 6 - ئايغىچە تۇرمىدە ياتقان . ئەركىنلىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، قەشقەرگە قايتىپ ، سودا كارۋانلىرى بىلەن لاداخقا بارغان . 1947 - يىلى ئەتىيازدا قايتىپ كېلىپ ، «قەشقەر گېزىتى» نىڭ مەسئۇلى بولغان ۋە 1952 - يىلغىچە شۇ گېزىتتە ئىشلىگەن . 1957 - يىلدىن 1960 - يىلغا قەدەر ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتىدە كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى بىلەن شوغۇللانغان . 1980 - يىلدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ئىشلەپ ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر كلاسسىك داستانى — «قۇتادغۇبىلىك» نى نەشىرگە تەييارلاش ۋە تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان . 1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسىنىڭ مەسلىھەتچىلىكىگە بەلگىلەنگەن . 1989 - يىلى 10 - ئايدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولغان .

ئەھمەد زىيائى ئون ياش ۋاقتىدىلا ئۆزىنىڭ دەسلەپكى مەشق شېئىرلىرىنى يېزىشقا كىرىشكەن ، 13 يېشىدا «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق داستانىنى فارس تىلىدا يېزىپ ، ساۋاقداشلىرىنى ھەيران قالدۇرغان . 1939 - يىلدىن باشلاپ «رابىيە - سەئدىن» ناملىق شېئىرىي رومانىنى يېزىشقا كىرىشكەن . ئەپسۇسكى ، رومانىنى ئەمدىلا يېرىملاشتۇرغاندا قولغا ئېلىنىپ ، ئەسىرىمۇ مۇسادىرە قىلىنىپ كەتكەن . ئۇ «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئىشلىگەن ۋاقتىدا يەنە «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ خىسلەت ۋە سەنئەت ئۇنچىلىرى» ناملىق ئىلمىي ماقالىنى ، «تاڭ (قەن) پاجىئەسى» ناملىق ھېكايىنى ھەم «ياش يازغۇچىلارغا ياردەم» دېگەن ئومۇمىي ماۋزۇ ئاستىدا بىر قىسىم مۇھاكىمە ، ئەدەبىي ئوبزورلارنى ئېلان قىلىپ ، ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى ئارىسىدا قابىلىيەتلىك شائىر ، دراماتورگ ۋە ئەدەبىياتشۇناس سۈپىتىدە تونۇلغان .

1947 - يىل — ئەھمەد زىيائى ئىجادىيىتىنىڭ گۈللەنگەن مەزگىلى

بولۇپ ، شۇ يىلى ئۇنىڭ «يار كېلۇر» ، «ئىلىم سۆيگۈسى دىلدا» قاتارلىق بىر تۈركۈم شېئىرلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىنىپ ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتى گۈلزارىنى بېزىدى ، «قەشقەر گېزىتى» مەتبەسىدە «توزىماس چېچەكلەر» ، «لاداخ يولىدا كارۋان» ، «ۋىجدان ۋە مۇھاكىمە» ناملىق ئۇچ پارچە ئەسىرى ئارقا - ئارقىدىن بېسىلىپ چىقتى .

«توزىماس چېچەكلەر» — شائىرنىڭ لىرىك شېئىرلىرىدىن تۇنجى قېتىم توپلام بولۇپ ، ئاخىرىغا «رابىيە - سەئىدىن» ئوپېراسى كىرگۈزۈلگەن . ئۇنىڭدىكى شېئىرلارنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ ، مەزمۇنى چوڭقۇر ، شەكلى خىلمۇ خىل ، تىلى رەڭدار ۋە جەلپ قىلارلىق بولۇپ ، شائىرنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىك ، ھەق - ئادالەتنى تەشەببۇس قىلىش ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ، خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى ، پاك مۇھەببەت ، سەمىمىي لىنىك ، ۋاپا ھەم دىيانەتنى ئۇلۇغلاش ھېسسىياتى ، زۇلۇمغا ، تەڭسىزلىككە قارشى غەزەپ - نەپرىتى روشەن ئىپادىلەنگەن . مەسىلەن ، شائىر شۇ توپلامدىكى «يۇرت ، ئەل ئۈچۈن ...» ماۋزۇلۇق شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ :

«يۇرت - ئەل ئۈچۈن تارتقان ئەلەمنى ،
شاھلىق تەختىگە قىياس ئەتكۈلۈك .
خەلق يولىدىكى بىر مىنۇت قايغۇ ،
مىڭ يىللىق راھەت ئۈچۈن يەتكۈلۈك .»

«لاداخ يولىدا كارۋان» — سايامەت خاتىرىسى بولۇپ ، ئۇنىڭدا يازغۇچىنىڭ لاداخ سەپىرىدە بېشىدىن كەچۈرگەنلىرى ، كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى ، جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ ، بۇ ئەسەر 1940 - يىللاردىكى ئۇيغۇر نەسرىي ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى نەمۇنىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ .

«ۋىجدان ۋە مۇھاكىمە» — مۇھاكىمە خاراكتېرىدىكى ئەسەر بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىك ھەققىدىكى پىكىر ۋە مۇھاكىمىلىرى بايان قىلىنىدۇ .

ئەھمەد زىيائى شېئىرلىرىدىكى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت 1940 -

يىللاردا ئەدەبىياتچىلارنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان، بىلال ئەزىزى قاتارلىق شائىرلار ئەينى يىللاردا زىيائى غەزىلىگە مۇخەممەس يازغان، نۇر مۇھەممەد ئېركى قاتارلىق شائىرلار ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا تەقلىد قىلىپ بىر قىسىم ئەسەرلەرنى يېزىشقان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەھمەد زىيائى «سايرا»، «نەي ساداسى»، «ۋەتەن - تەن ئېرۇر، ئىتتىپاقلىق جېنى» قاتارلىق شېئىرلارنى، «تارىخىي مىراس — ﴿ قۇتادغۇبىلىك ﴾ توغرىسىدا» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى يېزىپ ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ چوڭ ھەجىملىك شېئىرىي داستانى — «رابىيە - سەئدىن» 1985 - يىلى بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى، ئۇ نەشرگە تەييارلىغان نىزارىنىڭ «رابىيە - سەئدىن»، موللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە» داستانلىرى جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى، ئۇ يەنە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمىي يەشمىسىنى نەشرگە تەييارلاشقا قاتناشتى.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 - يىلى شائىرنىڭ 1940 - يىللاردا يازغان شېئىرلىرى ۋە «رابىيە - سەئدىن» ئوپېراسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان توپلىمى — «ئەھمەد زىيائى ئەسەرلىرى» نى نەشر قىلدى ھەمدە شائىرنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يېزىپ تاماملىغان چوڭ تارىخىي داستانى «يۈسۈپ ۋە مەھمۇد» نى نەشرگە بەردى.

خېلىل ساتتارى

شائىر خېلىل شاتتارى 1914 - يىلى چىلەك رايونىنىڭ قارايوتا يې-
زىسىدا دۇنياغا كەلگەن ، دەسلەپ شۇ يېزىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپتە ،
كېيىن زەرۋات ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇغان . 1930 - يىلى ئائىلىسىدىكىلەر
بىلەن بىللە ئانا يۇرتى — ئىلىغا ئۆتۈپ ، غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ئارائۆستەڭ
يېزىسىغا ئورۇنلاشقان .

خېلىل ساتتارى 1932 - يىلدىن باشلاپ «ئىلى دەرياسى» گېزىتىدە
تەھرىر بولۇپ ئىشلىگەن . ئۇ بۇ جەريانداا ئاخباراتچىلىق كەسپىنى پۇختا
ئىگىلەپلا قالماي ، يەنە شېئىر ، ماقالىلەر يېزىپ ، خەلقنى ئويغىتىش ،
جەمئىيەتتىكى تەڭسىزلىك ، زۇلۇم ، خۇراپات - نادانلىققا قارشى تۇرۇش
يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن . ئۇنىڭ «ئىلى دەرياسى» گېزىتىدە
1933 - يىلى ئېلان قىلىنغان «شىنجاڭنىڭ كەلگۈسى» ناملىق شېئىرى
مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ، 1935 - يىلى ئېلان قىلىنغان «ئىككى يىللىق دەۋر»
ناملىق ماقالىسى جەمئىيەتتە مەلۇم تەسىر قوزغىغان . بۇ جەريانداا ئۇنىڭ
يەنە «خۇشاللىق» ، «ئىلىنىڭ شوخ سۇلىرى» ، «بىزنىڭ شائىر» ، «مۇ-
قەددەس كۈن» ، «دۇتتارىم» قاتارلىق شېئىرلىرى ئېلان قىلىنغان .

خېلىل ساتتارى 1936 - يىلى ئەتىيازدا «شىنجاڭ ئۇيغۇر گېزىتى»
گە يۆتكىلىپ ، تەھرىر بولۇپ ئىشلەيدۇ بۇ جەريانداا ئۇ شېئىر ئىجادىيە-
تىدە تېخىمۇ يۇكسىلىپ ، «قاچان تۇغەر» ، «كەتمىگىن يار» ،
«تەكەببۇر» ، «بولمىسا» ، «گۈلىستان» ، «ئىش قەدىمكىگە سالاملار» ،
«ئىش نۇرى» ۋە «ئوقۇغۇچى قىزغا» ئوخشاش بىر قاتار ئىجادىيەت مېۋە-
لىرىنى خەلققە تەقدىم قىلىدۇ .

شائىر خېلىل ساتتارى ئۆزىنىڭ «كۆردۈڭلارمۇ» ناملىق شېئىرىدا :

«يىراقلاردىن قۇشلار كېلىپ ، باھار بولدى ، كۆردۈڭلارمۇ ؟
گۈل لېۋىگە كېپىنەكلەر كېلىپ قوندى ، كۆردۈڭلارمۇ ؟
ئېدىر - قىرلار قاشلىرىغا ئوسما قويدى ، كۆردۈڭلارمۇ ؟
شوخ شامالىلار ئاۋۋال كېلىپ بىزنى سۆيدى ، كۆردۈڭلارمۇ ؟»

دەپ يېزىپ ، ئۆزىنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش جەھەتتىكى ماھارىتىنى نامايان قىلىدۇ .

شائىر 1936 - يىل 24 - دېكابىردا «شىنجاڭ ئۇيغۇر گېزىتى» گە بېسىلغان «ئىش نۇرى» ناملىق شېئىرى ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە يېڭىچە ئۇسلۇبنىڭ تېپىك ئۈلگىسىنى ياراتقان .

شائىر خېلىل ساتتارى 1940 - يىلى ئاپرېلدا قولغا ئېلىنىپ ، 1942 - يىلى تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلگەن .

يولداش تۇرسۇن زېردىن «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلىنىڭ 1988 - يىللىق 2 - سانىدا شائىر خېلىل ساتتارنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتىنى تونۇشتۇردى ھەمدە ئۇنىڭ خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ كەلگەن سەككىز پارچە شېئىرىنى نەشر قىلدۇرۇپ ئېلان قىلدى .

ئەنۋەر ناسرى

شائىر ئەنۋەر مەخپىر ئوغلى ناسرى ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىدا ئوينىغان رولى بىلەن ئەدەبىياتىمىز تارىخىدا بەلگىلىك ئورۇن تۇتىدۇ.

ئەنۋەر ناسرى 1914 - يىلى غۇلجا شەھىرىدە، تۆمۈرچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ دەسلەپ دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان، كېيىن پەننىي مەكتەپكە كىرىپ، تولۇقسىز ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگەن. ئاتىسىنىڭ ۋاپاتى بىلەن ئېغىر تۇرمۇش قىيىنچىلىقىغا دۇچ كەلگەن ئەنۋەر ناسرى ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئامالسىز قېلىپ، 15 يېشىدىن باشلاپلا، شەھەردىكى ئاشخانىلاردا ئوچاققا ئوت قالاپ جان بېقىشقا مەجبۇر بولغان.

1934 - يىلىنىڭ بېشىدا غۇلجىدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندا ئەنۋەر ناسرى ئۇيۇشما خىزمىتىگە كىرىدۇ ۋە ئۇيۇشمىنىڭ ئەڭ ئاكتىپ خىزمەتچىسى ۋە پائالىيەتچىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالىدۇ.

1934 - يىلى ئۆكتەبىردىن باشلاپ غۇلجىدا «ئىلى شىنجاڭ گېزىتى» چىقىشقا باشلىدى. ئەنۋەر ناسرى گېزىتخانا خىزمىتىگە كىرىپ دەسلەپ هەرپ تىزغۇچى، كېيىن كوررېكتور ۋە مۇھەررىر بولۇپ ئىشلەيدۇ.

ئەنۋەر ناسرىنىڭ ئىجادىيىتى 1935 - يىلى باشلانغان. ئۇ گېزىتخانىدىكى خىزمەتتىن باشقا، بىر تەرەپتىن ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانسا، بىر تەرەپتىن ئۇيۇشمىنىڭ خىزمەتلىرىگە پائال قاتنىشىدۇ. ئۇيۇشمىنىڭ ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ئۈچۈن جايلاردا كەچكۇرسلار ئېچىشقا ياردەملىشىدۇ، قىرائەتخانىلار قۇرىدۇ. ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى سەنئەت ئۆمىكىگە يېقىندىن ياردەملىشىپ، كونسېرت نومۇرلىرىنى

تۇزۇشۇپ ، رەتلىشىپ بېرىدۇ ، ناخشا تېكىستلىرى يازىدۇ .

1937 - يىلىدىن باشلاپ ئەنۋەر ناسىرى غۇلجىدىكى «يارىدەم مەكتەپ» (هازىرقى غۇلجا شەھەرلىك 14 - ئوتتۇرا مەكتەپ) تە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا باشلايدۇ . شۇنداقلا ئۇ ، ئۇيغۇر تىياتىر چىلىقىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ شۇ يىلى غۇلجىدا قۇرۇلغان «مىللەتلەر كۇلۇبى» نىڭ خىزمىتىگە ئاكتىپ ئىشتىراك قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ مەسئۇللىرىدىن بىرى بولىدۇ . بۇ جەريانىدا ئۇ شائىر قاسىمجان قەمبىرى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولىدۇ .

ئەنۋەر ناسىرىنىڭ ياش ئەدەبىيات - سەنئەت ھەۋەسكارلىرىنى تەربىيىلەش ، يېتىشتۇرۇش جەھەتتىكى خىزمىتىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ . ئىنقىلابىي قۇربان ، ۋەتەنپەرۋەر شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ ئىجادىيىتى 1938 - يىلى يانۋاردا ئەنۋەر ناسىرى بىلەن تونۇشقاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ياردىمىدە يېڭى يۇكسىلىشكە ئىگە بولغانىدى . شۇڭلاشقىمۇ ، ل . مۇتەللىپنىڭ : «مېنىڭ دەسلەپكى ئۇستازىم ئەنۋەر ناسىرى ئىدى ، ئۇ مېنى ھەقىقەتەنمۇ مەلۇم قەلەم ئىگىسى قىلىپ يېتىشتۇردى» دېگەن سۆزى تاسادىپىي ئېيتىلغان ئەمەس ئىدى .

شائىر ئىجادىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى 1938 - يىل ھېسابلىنىدۇ . شۇ يىلى ئۇ تا ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ ھاياتىي قىممىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان شېئىرلىرى — «كۇن چىقىش شامىلى» ۋە «قىشقا بېغىشلاپ» نى يېزىپ ئېلان قىلدى .

«كۇن چىقىش شامىلى» دا شائىر :

سالام ئۇرۇشنىڭ قانلىق سېپىدە ،
كۆكرەك كېرىپ ماڭغان ئالدىغا ،
ئۇلۇغ ۋەتەننىڭ سادىق ئوغلىغا !
قانلىق تۇغنى تۇتۇپ قولىدا ،
ھەر قەدەمدە ئۇستۇنلۈك ئالغان
قەھرىمان سەبداش جەڭچى دوستۇمغا !

دېگەنىگە ئوخشاش جاراڭلىق مىسرالار ئارقىلىق ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا

قارشى جان تىكىپ كۆرەش قىلىۋاتقان قەھرىمان جەڭچىلەرگە ، پار-
تىزانلارغا بولغان سەمىمىي ، قىزغىن ھۆرمەت - ئېھتىرامىنى ، ئۆزىنىڭ
ئۇلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ ، ئۇلارنى قەتئىي قوللاشتەك ئىرادىسىنى
ئىپادىلىگەن بولسا ، سىمۇوللاشتۇرۇش ۋە رىتورىك سوئال ئۇسۇلى بويىچە
يازغان «قىشقا بېغىشلاپ» شېئىرىدا زۇلمەتلىك كونا جەمئىيەتكە بولغان
نەپرىتىنى ، ئەمگەكچى خەلققە بولغان مېھىر - مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىدۇ .

1942 - يىلى شېكى شىسەي ئىنقىلابچىلارنى ، ئىلغار ، تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنى زور كۆلەمدە تۇتقۇن قىلدى ، باستۇردى . مىسلىسىز قاراڭغۇ زۇلمەت پۈتۈن شىنجاڭنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى . ئەنۋەر ناسىرى شۇ يىللاردا يازغان بىر شېئىرىدا دۇشمەننىڭ قىيىن - قىستاقلىرى ئالدىدا باش ئەگمەي قۇربان بولغان ئىنقىلابچىنىڭ ئوبرازىنى مۇنداق يارatتى :

ئاقارغان يۈز ، قىيىلغان قاش ، قۇيۇلغان ياش ،
كېسىلگەن باش ، چۈۋۈلغان چاچ ، تۆكۈلگەن قان ،
تىتىلغان تەن ، تۇرۇلگەن مۇشت ، كىرىشكەن چىش ،
پۈتمەس غەزەپ ئىزى بولۇپ چىقتى بۇ جان .

ئىنقىلابىي ۋەتەنپەرۋەر شائىر 1938 - يىلى گىرىپتار بولغان ئۆپكە كېسىلىنىڭ بارغانسېرى ئېغىرلاپ ، ھاياتىنىڭ ئاخىرلاپ قېلىۋاتقىنىغا قا-
رىماي ، 1944 - يىلى قوزغالغان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قىزغىن ئاۋاز
قوشىدۇ . ئۇ 1945 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن 1946 - يىلنىڭ باشلىرىغىچە ئىن-
قىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ ساقچى ئىدارىسىدە كاتىپ بولۇپ ئىشلەيدۇ . ئەمما ،
كېسىلى بەك ئېغىرلاپ كەتكەچكە خىزمەتنى ئۇزۇن داۋاملاشتۇرالمايدۇ .
جانغا پاتقان كېسەل ئاخىرى ، 1946 - يىلى 11 - ئايدا 33 ياشلىق شائىرنىڭ
ھاياتىنى بىزنىڭ ئارىمىزدىن ئېلىپ كېتىدۇ .

شائىر ئەنۋەر ناسىرى ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار ئىنقىلابىي ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى ئارقىلىق ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى سەھىپىسىدە شانلىق ئىز قالدۇرۇپ كەتتى . ئۇنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ سانى ئاز بولسىمۇ ، بۇ مىراسلار ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئەركىن

شېئىرىيەتنىنى مىللىي شېئىرىيىتىمىزنىڭ ئەنئەنىلىرى بىلەن ئىجادىي بىرلەشتۈرۈپ يازغان ئەركىن شېئىرلىرى شائىر ئىجادىنى ئورىگىناللىققا ئىگە قىلىپ، يېڭى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتى تەرەققىياتىغا كۆرۈنەرلىك ئۆلۈش قوشتى.

نۇر مۇھەممەت بوساقۇپ

شائىر نۇر مۇھەممەت بوساقۇپ 1918 - يىلى غۇلجىدا ، نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇنىڭ ئاتىسى ئىبراھىم ئاخۇن سوپۇنچىلىق قىلىپ ئائىلىسىنى قامدايتتى . نۇرمۇھەممەت غۇلجا شەھىرىدە باشلانغۇچ مەكتەپنى ئوقۇپ تاماملىغاندىن كېيىن ، ئۆرلەپ ئوقۇش ئىستىكى بىلەن 1935 - يىلى ئۇرۇمچىگە قاراپ پىيادە يولغا چىقىدۇ . ھالبۇكى ، ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق تۇپەيلىدىن ئۇ ئۇرۇمچىدە ئوتتۇرا مەكتەپتە بىر يىللا ئوقۇپ ، ئاخىرى «شىنجاڭ گېزىتى» باسما زاۋۇتىغا ئىشچى بولۇپ كىرىدۇ .

نۇرمۇھەممەت بوساقۇپ باسما زاۋۇتىدا بىر تەرەپتىن ئىشلەپ ، بىر تەرەپتىن ، بىلىم ئېلىش تەشنالىقىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئۆزلۈكسىز تىرىشىدۇ . ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى ، ئېلىمىزنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئەدەبىياتىنى ۋە سوۋېت ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىپ ، بىر ئەدەب بولۇپ يېتىشىپ چىقىش يولىدا جاپالىق ئىزدىنىدۇ ، تەكرار مەشىق قىلىدۇ . ئۇنىڭ «نۇر بوساقۇپ» نامى بىلەن ئېلان قىلىنغان شېئىرلىرى 1937 - يىلىنىڭ ئاخىرى «شىنجاڭ گېزىتى» يۈزىدە كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ . بۇ شېئىرلاردا بىر ۋەتەنپەرۋەر ياشنىڭ يۈرىكىدىن ئۇرغۇپ چىققان ھەققانىي سادالار ئەكس ئەتكەنىدى .

1941 - يىلى ئىنقىلابىي شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ «شىنجاڭ گېزىتى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىگە مۇھەررىر بولۇپ كەلگەندە ئورتاق ھېسسىيات ، ئىنقىلابىي قىزغىنلىق بۇ ئىككى ياشنى تېزلا ئىجىل دوست ، سەبداشلارغا ئايلاندۇرىدۇ . ئۇلار ئۆز ئارا ئۆگىنىپ ئىجادىيەتتە بىرلىكتە ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ . بولۇپمۇ ، بۇ جەريانداا ل . مۇتەللىپنىڭ نۇر بوساقۇپقا بول-

غان ئىلهامى ۋە ياردىمى زور بولىدۇ .

1942 - يىلى شېكاگ شەھرىدە ئېلىپ بارغان تەقىپ قىلىش ، تۇتقۇن قىلىش ، باستۇرۇشتىن ئىبارەت تېررورلۇقتا قاتناشقان سەكسەنگە ئۇچرىغان نۇر بوساقۇپ 1944 - يىلى خىزمەتتىن تاشلاپ غۇلجىغا كېتىپ قالىدۇ ، ئۇ غۇلجىدا سوپۇنچىلىق قىلىپ تۇرمۇشىنى قامدايدۇ .

1944 - يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۆتۈرۈلگەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى شائىرغا ئىنقىلابىي پائالىيەت ئۇچۇن ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى . شائىر نۇرمۇھەممەت بوساقۇپ ئىنقىلاب قوشۇنىغا قېتىلىپ ، بىر تەرەپتىن جەڭ مەيدانلىرىدا جان تىكىپ كۆرەش قىلسا ؛ يەنە بىر تەرەپتىن ، خەلقنى ئىنقىلابىي سەپكە ئۇيۇشۇشقا ، ئىنقىلاب يولىدا پىداكارلىق بىلەن كۆرەش قىلىشقا چاقىرىپ «بۇ نېمە دولقۇن ؟» ، «ئاتىلان كۆرەشكە» ، «يوقالغىن پات» قاتارلىق سىياسىي لىرىكىلىرىنى يازدى .

ئىنقىلاب غەلبە قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردىلا شائىر نۇر بوساقۇپ گېزىتخانىدا مۇھەررىرلىك خىزمىتىنى ئۇستىگە ئالدى ۋە بۇ ۋەزىپىنى ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە بەجانىدىل ئىشلىدى . بۇ مەزگىلدىكى ئۇنىڭ ئىجادى مول ۋە كۆپ تەرەپلىمىلىك بولۇپ ، ئۇ «ئەسرلەر قوينىدا تاۋلانىدۇق» ، «ئالغا باس» ، «سۆزلە تارىخ» ، «گۈدۈك» ، «قەلەم» قاتارلىق شېئىرلارنى ، سىياسىي - نەزەرىيەۋى ، ئەدەبىي ، ئىلمىي ماقالىلەرنى ۋە «قانلىق قىساس» ھېكايىسىنى يېزىپ ئېلان قىلدى . ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئۆزىگە خاس يېڭى ئۇسلۇبقا ، چوڭقۇر مەزمۇن ، يۇكسەك جەڭگىۋارلىققا ، دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىدى .

شائىرنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى غەلبىسىگە تەنتەنە قىلىپ يازغان «گۈدۈك» ماۋزۇلۇق شېئىرى ئۇنىڭ ئىجادىنىڭ نادىر نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ . مۇخەممەس شەكلىدە يېزىلغان بۇ شېئىردا كۆچلۈك دەۋر روھى ، ئىنقىلابىيلىق چاقناپ تۇرىدۇ . شائىر قەلىمىدىكى «گۈدۈك» — ئىنقىلاب سىگنالى ، ئازادلىق ، ئەركىنلىك ئۇچۇن كۆرەش قىلىشقا چاقىرىپ جاراڭلىغان خىتاب بولۇپ ، ئۇ ، ئىجادكار نامىنى ئەسىردىن ئەسىرگە ئۇلۇغلاپ تۇرىدۇ . «گۈدۈك» شېئىرى ئەينى ۋاقىتتىلا خەلق ئىچىگە كەڭ

تارقالدی . ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىدىكى مەكتەپلەرنىڭ ئەدەبىيات دەرسلىك-
لىرىنگە كىرگۈزۈلۈپ ، ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ تىلىدا جارانگلىدى :

«ئەركىن گۈدۈك ، كۆكنى ياغرات ، ئازاد ئۇنۇڭ ئەرشكە يەتسۇن ،
مىليونلىغان مەزلۇملارغا دەستەك بولۇپ تەسىر ئەتسۇن .
سېنىڭ ئۆتكۈر ئۇنۇڭ گويا ئالماس بولۇپ تاغنى تەشسۇن ،
شۇ ئۇنۇڭدىن مەدەت ئېلىپ بەند قۇللار قولىن يەشسۇن —
قولىن يەشسۇن ، ئازادلىقنىڭ يوللىرىنى قورقماي كەزسۇن .

يۈلتۇز قۇچۇپ ، كۆك ياغرىتىپ ، ئەركىن گۈدۈك سىگنالىڭ بەر ،
ئويغانسۇن ئۇ ، دېگىز ئوخشاش ئۇخلاپ ياتقان مىليونلاپ ئەر .
تۆكسۇن ئۇلار بەخت ئۈچۈن ھېچ ئايانماي قان بىلەن تەر ،
چېلىشتا تەر تۆكۈلمەستىن ئوخشاش بولماس ھېچقانداق يەر ،
قانلار تۆكۈپ بۇ دۇنيادا بوزەك ئەللەر ھايات قۇرسۇن !

ياغرات گۈدۈك ، كۆكنى ياغرات ، بوزەك ئەلگە بوپ مېھرىبان ،
بوزەك ئەللەر كۆگلى سۇنۇق ، سىرلار ئاندا ھامان پىنھان .
كۆز ئاچقۇزماس ئۇلارنى ھېچ بولۇپ قامچا يىلان - چايان ،
ئامما ئۇندا ئاتار بىر كۈن كۆپلەر كۈتكەن كۈچلۈك ۋولقان ،
شۇ ۋولقاندا زالىم تەختى گۈمران بولۇپ كۈلى ئۇچسۇن !»

شائىر نۇر بوساقۇپ يەنە ئۆزى ئىشلىگەن گېزىتتە «غىدىق» مەخسۇس ئىستونىنى ئاچتى ۋە بۇ ئىستونغا خەۋەر ، ماقالە يېزىپ ، رەسىم سىزىپ جەمئىيەتتىكى ناچار ئىللەتلەرنى تەنقىد قىلىپ ، ياخشى كەيپىياتنى تىكلەش يولىدا كۆپ كۈچ چىقاردى . ئۇ يەنە ياشلارنى ئۆز يېنىغا تارتىپ ، ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ، ئاخباراتچىلىق رەسسامىلىق ، فوتوگرافىيە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يېتەكچىلىك قىلدى .

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندا شائىر چەكسىز خۇشاللىق ، ھاياجان

ئىلكىدە ئازادلىق تېگىنى كۆيلىدى . ئەپسۇسكى ، ئۇزۇن ئۆتمەي ، 1950 - يىلى 18 - دېكابىردا رەھىمسىز ئۆلۈم ئۇنى بىزنىڭ ئارىمىزدىن ئېلىپ كەتتى .

شائىر نۇرمۇھەممەت بوساقۇپ ۋاپاتىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ، 1951 - يىلى ئۇنىڭ «يېگىلمەس كۈچ» ناملىق شېئىرلار توپلىمى بېسىلىپ چىقتى . 1982 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «گۈدۈك» ناملىق توپلامدا يەنە شائىرنىڭ تەرجىمھالى ۋە بىر قىسىم شېئىرلىرى بېرىلدى .

ئىنقىلابىي شائىر نۇرمۇھەممەت بوساقۇپ ئۆزىنىڭ بىر شېئىرىدا :

«قېرىسامۇ ، ئۆلسەممۇ مەن بىللە دائىم ،
ھاياتتىكى كۈرەشلەردە ئىزىم ئۆچمەس .»

دەپ يېزىپ قالدۇرغىنىدەك ، ئۇنىڭ كۈرەشچان روھى ئەۋلادلار قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدۇ .

ئابدۇللا روزى

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى ، شائىر ، دراماتورگ ئابدۇللا روزى 1919 - يىلى ئۇچتۇرپاندا كىچىك تىجارەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ يەتتە يېشىدىن 17 يېشىغىچە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇش داۋامىدا شەرق ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات ۋەكىللىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن يېقىندىن تونۇشقان . 1935 - يىلى ئۇچتۇرپاندا ئېچىلغان دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە كىرىپ ئوقۇغان . دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرگەندىن كېيىن يېزىلاردا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان .

1936 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئابدۇللا روزى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئۆلكە لىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە كىرىدۇ . ئۇ بۇ مەكتەپتە تېزلا ئالدىنقى قاتاردىكى ئوقۇغۇچى ، ئۇستا ناتىق سۈپىتىدە تونۇلىدۇ . ئۇنىڭ «ئارزۇ» تەخەللۇسى بىلەن يازغان بىر قانچە پارچە پەلسەپىۋى - ئىلمىي ماقالىلىرى «شىنجاڭ گېزىتى» گە بېسىلىدۇ . ئابدۇللا روزىنىڭ تەخەللۇسى كېيىن مەكتەپتىكى ئۇ قاتناشقان ۋە ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان «ئەدەبىي سۆھبەت مۇنبىرى» ناملىق كۇرژوكنىڭمۇ نامى بولۇپ قالىدۇ . ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي مەكتەپ «تەرتىپ بۆلۈمى» تەرىپىدىن بۇ كۇرژوك «ئەكسىيەتچىل» دەپ قارىلىنىپ تارقىتىۋېتىلىدۇ . ئابدۇللا روزى ئوقۇشتىن توختىتىلىپ ، ماناس ناھىيىسىگە ھايدىلىدۇ .

ئابدۇللا روزى ماناسقا كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، ماناس ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى باشلىقى گوچۇڭخۇانىڭ ھېسداشلىقىغا ئىگە بولىدۇ ، ئۇ ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىدە مۇپەتتىش ، قوشۇمچە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ باش كاتىپى بولۇپ ئىشلەيدۇ . بۇ جەريانىدا ئۇ ناھىيىنىڭ

مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسەتمەكتە. جاھالەت - نادانلىققا، ساۋاتسىزلىققا قارشى تۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان «تۆمۈر ئاكا ئويغاندى» ناملىق دراممنى يېزىپ سەھنىلەشتۈرىدۇ. دراما ماناستىلا ئەمەس، ئۇرۇمچى، قۇتۇپى، ئالاۋۇسۇن قاتارلىق جايلاردىمۇ ئوينىلىپ، زور تەسىر قوزغايدۇ.

گۇچۇڭخۇا 1940 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىگە باشلىق بولۇپ يۆتكەلگەندە، ئابدۇللا روزىنىمۇ بىللە يۆتكەپ كېلىدۇ. ئابدۇللا روزى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىدە مائارىپ باش مۇپەتتىشى بولۇپ ئىشلەپ، پۈتۈن ۋىلايەتتىكى مائارىپ خىزمىتىدە مۇئەييەن ئىلگىرىلەش بەرپا قىلىدۇ. ئۇ «ئاقسۇ گېزىتى» دە «تەلىم - تەربىيە ئوچېركىلىرى» ناملىق ئۇزۇن ماقالىسىنى ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىپ، يېڭى مائارىپ ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىدۇ. بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسلىرىنى تەشكىل قىلىپ، ئۆزى دەرس ئۆتىدۇ.

1943 - يىلى ئوت يۇرەك ئىنقىلابىي شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئۇرۇمچىدىن ئاقسۇغا پالىنىپ كېلىدۇ. ئورتاق ئىنقىلابىي غايە، جۇش ئۇرۇپ تۇرغان غەيرەت - شىجائەت، قىزغىنلىق ئابدۇللا روزى، لۇتپۇللا مۇتەللىپلەرنى ئىنقىلابىي دوست، سەبداشلارغا ئايلاندۇرىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىنىڭ ئىلمىي مۇدىرى بولۇپ ئىشلەۋاتقان ئابدۇللا روزى «ئۆگەي ئانا» دراممسىنى يېزىپ، مەكتەپتە سەھنىلەشتۈرىدۇ. بۇ دراما ئاقسۇدا ۋە ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ناھىيىلەردە ئوينىلىپ، زور تەسىر قوزغايدۇ.

ئابدۇللا روزى بىر قىسىم شېئىر ۋە ناخشا تېكىستلىرى يازغان ۋە ئۇلارنىڭ بەزىلىرى «ئاقسۇ گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغان. ئۇ تېكىستنى يازغان «بىلىم بېغىدا» قاتارلىق ناخشىلار ئوقۇغۇچىلار سۆيۈپ ئېيتىدىغان جەڭگىۋار مارشقا ئايلانغاندى. ئۇ يەنە «ئاقسۇ گېزىتى» دە «ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى»، «كەلپىن ۋە دولان شېۋىلىرى» ناملىق ئىلمىي ماقالىلىرىنى، « 〈لەيلى - مەجنۇن〉 ئوپېراسى سەھنىدە ئوينىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن» ناملىق ئوبزورىنى ئېلان قىلدى.

ئۇ ل . مۇتەللىپ بىلەن ھەمكارلىقتا يازغان «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» ناملىق ئەسەر دارىلمۇئەللىمىن مەكتەپلىرىنىڭ مۇھىم ئەدەبىيات دەرسلىكى بولۇپ قالغانىدى .

ئابدۇللا روزى شۇ يىللاردا ئاقسۇدا قۇرۇلغان «ياش ئۇچقۇنلار ئىتتىپاقى» نىڭ تەشكىللىگۈچىلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە ، ئىنقىلابىي كۆرەشنىڭ ئالدىنقى سەپىدە تۇرۇپ ، ۋەتەننىڭ ئازادلىق يولىدا ھارماي - تالماي كۆرەش قىلدى . ئەپسۇسكى ، 1945 - يىلى ئۇ ئىنقىلابىي سەپداشلىرى مۇنىرىدىن خوجا ، لۇتپۇللا مۇتەللىپ ، بىلال ئەزىزلەر بىلەن بىللە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ، شۇ يىلنىڭ 18 - سېنتەبىرىدە ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈلدى . ئۇ شۇ چاغدا 26 ياشتا ئىدى .

ئابدۇللا روزى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ، يېڭى زامان دېموكراتىك ئەدەبىياتىغا قوشقان مۇناسىپ تۆھپىسى بىلەن خەلقىمىز قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدۇ .

مۇھەممەد ئىمىن توختايوۋ

ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان تۇنجى ئەۋلاد فوتوگراف ، ئۇيغۇر ھا-
زىرقى زامان ئەدەبىياتىغا رومان ژانىرىنى تۇنجى قېتىم ئېلىپ كىرگەن
يازغۇچى مۇھەممەد ئىمىن توختايوۋ 1920 - يىلى قەشقەردە ، بىر كەمبەغەل
دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . 1937 - يىلى ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن مەك-
تىپىنى پۈتتۈرۈپ ، «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىدە ئېچىلغان فوتوگرافلار
كۇرسىدا ئوقۇغان ۋە 1942 - يىلغىچە «شىنجاڭ گېزىتى» دە خىزمەت قىل-
غان. 1943 - يىلى ئىنقىلابىي پائالىيەتكە قاتناشقانلىقى ئۈچۈن قولغا
ئېلىنغان . 1945 - يىلى تۇرمىدىن چىقىپ قەشقەرگە قايتقان . 1946 - يىلى
شائىخەيگە بېرىپ كىنو فىلىملىرىنى سۈرەتكە ئېلىشنى ئۆگەنگەن .
شائىخەيدىن قايتىپ، شىنجاڭ ياشلار ئانسامبلىدا خىزمەت قىلغان . 1948 -
يىلى شىياڭگاڭغا بېرىپ بىلىم ئاشۇرغان . شىياڭگاڭدىن قايتىپ ،
شائىخەيدىكى «تەڭرىتاغ رەسىملىك ژۇرنىلى» ئىدارىسىدە بىر مەزگىل
خىزمەت قىلغان . 1951 - يىلى شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ ، ئىلگىرى - كېيىن
بولۇپ ھەربىي رايون كىنو ئەترىتى ، ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا - ئۇسسۇل
ئۆمىكىدە خىزمەت قىلغان . 1969 - يىلى ۋاپات بولغان .

مۇھەممەد ئىمىن توختايوۋ 1945 - يىلى قەشقەردىكى مەزگىلىدە
«قانلىق يەر» ناملىق رومانىنى يازغان . ئەينى ۋاقىتتا شىاۋيۈنئەن ئەپەندى
بۇ رومانىنىڭ بەزى بابلىرىنى كۆرۈپ ، تۇزىتىش پىكرىنى بەرگەن ھەمدە
رومانىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرماقچى بولغان . ئۇ رو-
مانىنى تەرجىمە قىلىپ چىققان بولسىمۇ ، نەشر قىلدۇرالمايي قالغان . 1950 -
يىلى رومانىنىڭ بۇ تەرجىمىسى غەربىي - شىمال ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر

قۇرۇلىيىتىنىڭ كۆرگەزمىسىگە ئەۋەتىپ بېرىلگەن . ئەينى ۋاقىتتىكى «غەربىي - شىمال ئەدەبىيات - سەنئىتى» ژۇرنىلى (كېيىن «يەنخې دەريا سى» غا ئۆزگەرتىلگەن) نىڭ باش مۇھەررىرى خۇسەي رومانىنىڭ بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنى ژۇرنالدا ئېلان قىلماقچى بولغان . شۇنىڭ بىلەن بۇ رومان مەزكۇر ژۇرنالنىڭ 1951 - يىللىق 4 - دىن 9 - گىچە بولغان ئالتە سانىدا ئۇلاپ ئېلان قىلىنغان .

يازغۇچى مۇھەممەد ئىمىن توختايوۋنىڭ «قانلىق يەر» رومانىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى زامانىدىكى بىر مۇھەببەت ، ئائىلە پاجىئەسى تەسۋىرلىنىدۇ . رومان ۋەقەلىكى قەشقەرنىڭ قىزىلدۆۋە دېگەن يېرى ۋە موزدۇرنىڭ ئوغلى سادىق بىلەن گۈزەل قىز رەنا ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەتنى مەركەز قىلىپ قانات يايدۇرۇلغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا بايىنىڭ ئوغلى قادىرنىڭ يامان نىيىتى بىلەن ئۇلارنىڭ مۇھەببەت يولىدا نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەر چېكىپ ، ئاخىرى يۇرتىدىن قېچىپ چىقىپ بىر - بىرى بىلەن قوشۇلغانلىقى ، قارا نىيەت قادىرنىڭ ئەكسىيەتچى كۈچلەر يارىدىمىدە سادىقنى تۇرمىگە سولاتقۇزغانلىقى ھەمدە سادىقنىڭ تۇرمىدە ئۆلگەنلىكى ، ئېرىنىڭ ئىز - دېرىكىنى ئالالمىغان رەنانىڭ ئېرىنى ئىزلەش داۋامىدا ھېسابسىز رىيازەت چېكىپ ، ئاخىرى ئۆلۈپ كەتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ .

يازغۇچى مۇھەممەد ئىمىن توختايوۋنىڭ مەزكۇر رومانى ئەينى ۋاقىتتىلا ئۇيغۇر ھازىرقى زامان رومانچىلىقىنىڭ تۇنجى مېۋىسى ھېسابلىنىپ ، دىققەت - ئېتىبارغا ئىگە بولغان . رومانىنىڭ ئەسلى نۇسخىسى تېپىلمىغان بولسىمۇ ، خەنزۇ تىلىدىكى نەشر نۇسخىسى قايتىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىپ ، 1992 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى .

بىلال ئەزىزى

ئۆزبىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا يازغان جەڭگىۋارلىققا ۋە مۇئەييەن بەدىئىي قىممەتكە ئىگە شېئىرىي ئىجادىيىتى بىلەن ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى سەھىپىسىگە ئۆز نامىنى قالدۇرۇپ كەتكەن ۋەتەنپەرۋەر، ئىنقىلابىي شائىر بىلال ئەزىزى 1921 - يىلى خوتەندە، بىر مەرىپەتپەرۋەر ئۆزبېك ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ ئۆستى.

بىلالنىڭ ئاتىسى نامرات بولسىمۇ، ئوقۇمۇشلۇق، موللا كىشى بولغىنى ئۈچۈن، ئۆز پەرزەنتىنىڭ بىلىم ئىگىلەپ يارىملىق ئادەم بولۇشى يولىدا كۆپ كۈچ چىقاردى. بىلال ساۋاتىنى ئائىلىسىدە چىقارغاندىن كېيىن دىنىي مەكتەپتە ئوقۇدى. ئۇ چاغدىكى دىنىي مەكتەپلەردە نەۋائى، لۇتفى، نەۋبەتى قاتارلىق كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىمۇ رەسمىي دەرس قاتارىدا ئۆتۈلەتتى. كلاسسىك ئەدىبلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇش ئۇنىڭدا كىچىكىدىنلا ئەدەبىياتقا بولغان ھەۋىسنى يېتىلدۇردى. ئۇ 15 يېشىدىلا ئۆزىنىڭ دەسلەپكى مەشق شېئىرلىرىنى يېزىشقا كىرىشكەنىدى.

1936 - 1937 - يىللاردا خوتەندە يۈز بەرگەن ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى بىسىقىقاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا ئوخشاش، خوتەندىمۇ مەدەنىي ئاقارتىش، يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى دولقۇنى بارلىققا كەلدى، مائارىپ، مەدەنىيەت، مەتبۇئات ئورۇنلىرى تەسىس قىلىندى، «خوتەن گېزىتى» نەشىر قىلىنىپ، يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى تەشۋىقاتى يولغا قويۇلدى. بىلال ئەزىزى 1939 - يىلى خوتەن ۋىلايىتى بويىچە ئىبتىدائى مەكتەپ 2 - نۆۋەتلىك دارىلمۇئەللىمىن كۇرسىدا ئوقۇدى ۋە كۇرسنى

پۇتتۇرگەندىن كېيىن «خوتەن گېزىتى» دە كوررېكتور ۋە مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىدى.

شائىرنىڭ دەسلەپكى شېئىرلىرى ئىلىم - مەرىپەت ئىگىلەش، بىلىمنىڭ قەدىر - قىممىتى تېمىسىدا بولۇپ، ئۇ 1936 - يىلى يازغان «مەكتەپ» دېگەن شېئىرىدا:

«مەكتەپ دۇنيا زىننىتى،
يەر يۈزىنىڭ جەننىتى،
جاھىدا بار ھۆرمىتى،
قەدرى - قىممەتتۇر مەكتەپ.»

دەپ، مەكتەپنى «مەدەنىيەتنىڭ مەيدانى»، «تەرەققىيات باھارى»، «چوڭ سائادەت» دەپ ئۇلۇغلىدى. شائىرنىڭ 1938 - يىلدىن 1942 - يىلغىچە خوتەندە يازغان ۋە ئېلان قىلغان شېئىرلىرى ئىچىدە يەنە بىرلىك - ئىتتىپاقلىقنى مۇستەھكەملەش، مەدەنىي ئاقارتىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش ۋە جۇڭگونى ئازاد قىلىش، خوتۇن - قىزلارنىڭ ئازادلىقى ۋە ھوقۇقى تېمىسىدا يازغان «بىرلىك»، «گۈزەل شىنجاڭ»، «ئوقۇش بىلەن»، «كۆرەش بىلەن»، «ئاپرېل قىزىغا»، «ئانا بىلەن قىز» قاتارلىق شېئىرلار بولۇپ، بۇ شېئىرلار خوتەن ئەدەبىياتى ھەۋەسكارلىرىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئۇلارنى ئېغىر مۇساپىلىك مۇددىئا ئاساسىدىكى قارشى كۆرەش ئىلھاملاندۇرغان.

1942 - يىلىنىڭ باشلىرىدا بىلال ئەزىزى ئۇرۇمچىگە چىقىپ، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىردى. بىر يىلدىن كېيىن ئۇ ئۆلكىلىك ساقچى كادىرلار مەكتىپىگە ئېلىنىپ، ئۇ مەكتەپتە 1943 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئوقۇدى.

بىلال ئەزىزى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئۆزۈن ئۆتمەي شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن تونۇشتى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئىنقىلابىي دوستلۇق ئورنىدى. ل. مۇتەللىپ قاتارلىق ئىلغار پىكىرلىك ياشلار بىلەن تونۇ-

شۇش ، شۇنداقلا ، ئەينى يىللاردىكى رەھىمسىز ئىجتىمائىي رېئاللىق بىلال ئەزىزىنىڭ ئىدىيىسىدە زور بۇرۇلۇش ۋە يۈكسىلىش ھاسىل قىلدى . ئۇ- نىڭ شېئىرلىرىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە ، قاراڭغۇ زۇلمەتكە بولغان ئىسيانكارلىق روھى ، ئىنسانپەرۋەرلىك ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ۋەتەننىڭ ئازادلىقىغا بولغان ئىنتىلىش تۈيغۇسى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىدى . شائىرنىڭ شۇ يىللاردا يازغان «ۋەتەن خىسلەتلىرى» ، «ۋەتەن ئۈچۈن» ، «يولدىشىمغا» ، «قەرزىمىز» ، «مۇستەھزات» ، «گۈلۈمگە» ، «زىيائى غەزـ- لىگە مۇخەممەس» ۋە «غەزەل» قاتارلىق شېئىرلىرى شۇلار جۈملىسىگە كىرىدۇ .

1943 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا بىلال ئەزىزى ئاقسۇغا بېرىپ ، كونىشەھەر ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىدە ئىشلەيدۇ . ئۇ ئاقسۇغا ئۆزىدىن بۇرۇنراق كەلگەن ل . مۇتەللىپ بىلەن بىرلىشىپ ، جاپالىق ئىنقىلابىي كۈرەش پائا- لىيىتىنى داۋاملاشتۇرىدۇ . شائىر ئىجادىيىتىدىكى يېڭى يۈكسىلىشنى نامايان قىلىپ تۇرىدىغان «كۆڭۈل» ، «مارت شامىلىغا خىتاب» ، «نېمە بولدى» ، «يىللارغا سوئال» ، «بۇرادىرىڭگە» قاتارلىق بىرمۇنچىلىغان جەڭگىۋار شېئىرلىرى شۇ يىللاردا ، ئاقسۇدا يېزىلغانىدى .

1944 ـ يىلى غۇلجىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغاندىن كېيىن ، شائىرنىڭ قەلبىدىكى زۇلۇمغا ، تەڭسىزلىككە ، جاھالەتكە قارشى غەزەپ ئوتى تېخىمۇ يالقۇنجىدى . ئۇ ل . مۇتەللىپ ، مۇنىرىدىن خوجا قاتارلىق ياشلار بىلەن بىرلىكتە ، «ياش ئۇچقۇنلار ئىتتىپاقى» تەشكىلاتىنى قۇرۇشقا يېقىندىن قاتناشتى ۋە بۇ تەشكىلاتنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى مەسئۇللىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى . لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار دوستى بىلال ئەزىزىنى ناھايىتى قەدىرلەيتتى . ئۇ ئۆزىنىڭ بىر مۇڭەششەسنى بىلال ئەزىزىگە ئاتىغان ھەمدە ئۇنىڭ «يىللارغا سوئال» ناملىق شېئىرىنىڭ ماۋزۇسىغا مۇشائىرە قىلىپ ئۆزىنىڭ مەشھۇر شېئىرى ـــ «يىللارغا جاۋاب» نى يازغانىدى .

بىلال ئەزىزى تەشكىلاتىمىزدىكى ئۆز سەپداشلىرى بىلەن بىللە قورالىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىنىۋاتقان پەيتتە گومىنداڭ ئەكسـ-

يەتچىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدى ۋە 1945 - يىلىنىڭ 18 - سېنتەبىردە ئىنقىلابىي دوستلىرى ل . مۇتەللىپ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈلدى .

شائىر بىلال ئەزىزى 25 يىللا ئۆمۈر كۆردى . ئۇ ئۆزىنىڭ قىسقا ھاياتىدا ئەۋلادلار ئۈچۈن قىممەتلىك بولغان نۇرغۇن ئەدەبىي مىراس قالدۇرۇپ كەتتى . ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئۇيغۇر تىلىدا راۋان ، يەڭگىل يېزىلغان بولۇپ ، ئۆز بەدىئىيلىكى بىلەن 40 - يىللار ئۇيغۇر شېئىرىيىتى خەزىنىسىدە مۇناسىپ ئورۇن تۇتىدۇ . ئۇ شېئىرلىرىنى ئۇيغۇر يېڭى شېئىرىيىتى شەكلىدە — بارماق ۋەزنى بىلەن يازدى ، شۇنداقلا ، كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ غەزەل ، مۇخەممەس ، مۇستەزاد قاتارلىق شەكىللىرىگىمۇ مۇراجىئەت قىلىپ ، ئۇنى يېڭى پىكىر ، يېڭى ئىنقىلابىي مەزمۇن بىلەن جۇلالاندۇردى .

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىلى «بىلال ئەزىزى شېئىرلىرى» نامىدا شائىر شېئىرلىرىنىڭ بىر قەدەر تولۇق توپلىمىنى نەشر قىلدى .

ئەمەت غوپۇرى

شائىر ئەمەت غوپۇرى 1921 - يىلى ئاقسۇ ناھىيىسىدە ھۇنەرۋەن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . باشلانغۇچ مەكتەپنى تۇگەتكەندىن كېيىن ، 1939 - يىلى ئۈرۈمچىگە كېلىپ ، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە ئوقۇغان . مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ، 1942 - يىلى 9 - ئايدا خوتەنگە تەقسىم قىلىنىپ ، خوتەن ناھىيىلىك قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولغان . 1945 - يىلى باھاردا ۋاپات بولغان .

ئەمەت غوپۇرنىڭ ئوقۇشقا كەلگەن ۋاقتى شىنجاڭدا ماركسىزم - لېنىنىزملىق ئىدىيە تارقىلىشقا باشلىغان ، يېڭى مائارىپ ۋە مەدەنىيەت ھەرىكىتى ، شۇنداقلا ، يېڭى دېموكراتىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان مەزگىل ئىدى . بۇ خىل ۋەزىيەت ياش ئەمەت غوپۇرىدا ئەدەبىياتقا بولغان ھەۋەسنى ئويغىتىدۇ . ئۇ سوۋېت ئەدەبىياتى ۋە ئېلىمىز ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى بىلەن تونۇشىدۇ . ئۇ- نىڭ ئەدەبىيات سېپىگە كىرىشىدە ساۋاقداشلىرى ل . مۇتەللىپ قاتارلىقلارنىڭ ياردىمى ۋە تەسىرىمۇ خېلى زور بولىدۇ . نەتىجىدە ئۇ 1940 - يىللارنىڭ باشلىرىدا شېئىر ئىجادىيىتىگە قەدەم قويىدۇ . ئۇنىڭ «يانمايمىز» دېگەن شېئىرى تۇنجى قېتىم «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلىنىدۇ .

شائىر ئەمەت غوپۇرنىڭ دەسلەپكى شېئىرلىرىدا فاشىزمغا ، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇپ ، ۋەتەننى قوغداشقا چاقىرىش ئاساسىي تېما قىلىنغان بولۇپ ، بۇ ئۇنىڭ «يانمايمىز» ناملىق شېئىرىدا ۋە 1942 - يىلى ئېلان قىلىنغان «كۆرەش سۇبھىسى» ، «غەلبە ــ بەختىمىز» قاتارلىق

شېئىرلىرىدا مەركەزلىك هالدا ئىپادىلەنگەنىدى . بۇ نۇقتا شائىر ئەمەت غوپۇرنىڭ بىر ئىنقىلابىي ۋەتەنپەرۋەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

1942 - يىلى شېڭ شىسەي يۈرگۈزگەن تېررورلۇقتا ئىلغار شائىر ئەمەت غوپۇرنىمۇ تەقىپ قىلىشقا ئۇچرايدۇ . ئۇ دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن خوتەنگە ھەيدىلىپ ، گومىنداڭ ساقچى ئورگانلىرىنىڭ نازارىتى ئاستىدا ياشايدۇ .

ياش شائىر ئەمەت غوپۇرى قاتمۇ قات نازارەت ، تەقىپ قىلىشلار ئاستىدىمۇ ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار ئىنقىلابىي شېئىرلىرىنى يېزىشنى ، ئىنقىلابىي پائالىيەتنى توختاتمايدۇ . ئۇ خوتەنگە بېرىپ ئۇزۇن ئۆتمەي يازغان «قەلەم» سەرلەۋھىلىك شېئىرىغا :

قەلەم مېنىڭ قورالىم ،
نەيزە بىلەن تەڭ .
قەلەم تۈتۈپ قىلمەن ،
دۈشمەن بىلەن جەڭ»

دېگەن مىسرالارنى تىزىپ ، ئۆزىنىڭ تىز پۈكمەس روھىنى ئىپادىلەيدۇ .

شائىر خوتەن قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلەۋاتقان مەزگىللىرىدە يەنە «ئۆمۈر نايابى» ، «مارت قىزىغا» ، «يادىكار» قاتارلىق شېئىرلارنى ئېلان قىلىپ ، ئۆزىنىڭ شەخسىي ئارزۇ - ھەۋەسلەر-دىن كېچىپ ، پۈتۈن ھاياتىنى خەلقىگە تەقدىم قىلىشقا بەل باغلىغانلىقىنى ، تەڭلىك ، باراۋەرلىك غايىلىرىنى ، ۋەتەننىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ئۆزىنى بەخشىلاش ئىرادىسىنى مەردانە جاكارلايدۇ .

شائىر ئەمەت غوپۇرنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان شېئىرلىرى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «گۈدۈك» توپلىمىغا كىرگۈزۈلدى .

لۇتپۇللا مۇتەللىپ

ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى، ۋەتەنپەرۋەر شائىر، ئىنقىلابىي قۇربان لۇتپۇللا مۇتەللىپ 1922 - يىل 11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى يەتتىسۇ ۋىلايىتىنىڭ چۇنجى رايونى (هازىرقى قازاقستان جۇمهۇرىيىتىنىڭ ئالمۇتا ئوبلاستى ئۇيغۇر رايونى) چوڭ ئاقسۇ يېزىسىدا دېهقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1931 - يىلى ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن ئىلىغا ئۆتۈپ، نىلقا ناهىيىسىگە ئورۇنلاشقان. لۇتپۇللانىڭ دادىسى هېزىم قوشۇمچە مەهەللە مەسچىتىنىڭ ئىمامىلىقى ۋە دىنىي ئوقۇتۇش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۈچۈن كىشىلەر تەرىپىدىن «هېزىم مۇللا» دەپ ئاتالغان. لۇتپۇللانىڭ كىچىك ۋاقتىدىكى ئەركىلەتمە ئىسمى «لۇتۇن» بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ دەسلەپكى شېئىرلىرىدا بۇ ئىسمىنى تەخەللۇس ئورنىدا ئىشلەتكەن.

لۇتپۇللا دادىسىنىڭ تەربىيىسىدە بەش يېشىدىلا ساۋاتىنى چىقارغان. باشلانغۇچ مەكتەپنى ئاۋۋال چۇنجىدا، كېيىن غۇلجا شەهىرىدىكى تاتار باشلانغۇچ مەكتېپىدە ئوقۇپ تاماملىغان. 1936 - يىلى غۇلجىدىكى رۇس گىمنازىيىسىگە ئوقۇشقا كىرىپ، رۇس تىلىنى پىششىق ئىگىلەپلا قالماستىن، رۇس ئەدەبىياتى ۋە دۇنيا ئەدەبىياتى بىلەنمۇ تونۇشقان. گىمنازىيىدىكى ئوقۇش هاياتى داۋامىدا ئۇنىڭ نەزەر دائىرىسى كېڭەيگەن. بىلىمى چوڭقۇرلاشقان.

لۇتپۇللا مۇتەللىپ 1937 - يىلدىن باشلاپ شېئىرىيەت ئىجادىيىتى سېپىگە قەدەم قويدى. 1938 - يىلى ئەينى ۋاقىتتا «ئىلى گېزىتى» نىڭ مەسئۇل مۇهەررىرى، «مىللەتلەر كۈلۈبى» نىڭ مەسئۇللىرىدىن بىرى

بولۇپ ئىشلەۋاتقان شائىر ئەنۋەر ناسىرى بىلەن تونۇشۇش ل. مۇتەللىپ-نىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتە يۈكسىلىشىگە زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇ ئىجادىيەتتىن باشقا «مىللەتلەر كۈلۈبى» نىڭ پائالىيەتلىرىگىمۇ قىزغىن قاتنىشىپ جەمئىيەتتە تېزلا تونۇلدى.

ل. مۇتەللىپ ئىجادىيەتكە كىرىشكەن يىللار ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ كۈرەش ئېلىمىزدە ئومۇميۈزلۈك قانات يايغان مەزگىل ئىدى. ۋەتەن ۋە خەلق تەقدىرىگە كۆيۈنگەن ياش شائىر شۇ يىللاردا «جۇڭگو»، «چوڭ كۈرەش قوينىدا»، «جانان ئەيلەر»، «بۇ مىنىڭ ياش غۇنچە گۈلۈم ئېچىلاتتى»، «جۇڭگو پارتىزانلىرى»، «بىز شىنجاڭ ئوغۇل - قىزلىرى»، «كۈرەش»، «خەلقىمگە» قاتارلىق شېئىرلارنى يېزىپ، ئۆزىنىڭ يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى، ۋەتەننىڭ، خەلقنىڭ ئازادلىقىغا بولغان يۈكسەك ئىشەنچىسىنى، ياش ئەۋلادلارنىڭ يېڭىچە ئىنقىلابىي روھتا ئۆسۈپ يېتىلىپ، ۋەتەن، خەلق ئۈچۈن زور ئىشلار قىلىپ بېرىشى كېرەكلىكى ھەققىدىكى ئارزۇ - ئۈمىدلىرىنى ئىپادىلىدى. ل. مۇتەللىپ ئۆز ئىجادىنىڭ 1 - دەۋرى بولغان 1937 — 1939 - يىللاردىلا ئۆزىنىڭ تالانتلىق بىر ياش ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىپ مەيدانغا چىققانىدى.

ل. مۇتەللىپ 1939 - يىلى كۈزدە گىمنازىيىنى پۈتتۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت مەركىزى ئۈرۈمچىگە ئوقۇشقا كەلدى. ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن ۋەكىللىرى — چېن تيەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق يولداشلار، ماۋدۇن (شېڭ يەنبىڭ) قاتارلىق ئىلغار يازغۇچىلار ئۈرۈمچىدە زور تەسىرگە ئىگە ئىدى. بۇ يەردىكى دارىلپۇنۇن، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە يەنئەندىن كەلگەن ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ كەلگەن زىيالىيلار دەرس ئۆتەتتى. «شىنجاڭ مەدەنىيەت ئالاقە باغلاش جەمئىيىتى» سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئازاد رايونلاردىن كەلگەن كۆپ مىقداردىكى ئىلغار كىتاب، دەرسلىك - ئوقۇشلۇقلار،

گېزىت - ژۇرناللار زىيالىيلار ، ئوقۇغۇچىلار ، تەرەققىيپەرۋەر ، ئىلغار كىشىلەرنىڭ مەنسۇى ئوزۇقى ئىدى . گېزىت - ژۇرناللاردا ، مەرپەت مۇنبەرلىرىدە ئىلغار ئەدەبىيات - سەنئەت مۇتلەق ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولۇپ ، ئۇنىڭ تىنىغ ئۇچى دەل فاشىزمغا ، فېئودالىزمغا ۋە جاھالەتكە قارشى قارىتىلغانىدى . ل . مۇتەللىپ ئۇرۇمچىگە كېلىپلا ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنگە ئوقۇشقا كىردى . ئۇ مەكتەپتە غەيرىتى تولۇپ تاشقان ، تىرىشچان ، روھلۇق - جۇشقۇن بىر ياش سۇپىتى بىلەن ساۋاقداشلىرى ئارىسىدا تونۇلدى . ئۇنىڭ ئىلھام بۇلىقىدىن قاينىاپ چىققان «قىزىل گۈلگە پۇركەنگىچە يەر - جاھان» ، «ئازادلىق تويى» ، «باتۇر يىللار»، «جۇڭگو قىزى رەيھانىنىڭ مارت شامىلىغا بۇيرۇقى» ، «مۇخەممەس» ، «ماي ناخشىسى» ، «كەل يېڭى يىل» ، «چوڭ قەھرىمان ئويغاندى» قاتارلىق ھەر خىل تېمىدىكى شېئىرلىرى «شىنجاڭ گېزىتى» ئارقىلىق تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىغا تارقالدى . ئۇ بۇ شېئىرلىرىنى ئۆز ئىجادىي ئىقتىدارىغا مۇناسىپ ھالدا ، «قاينام ئۆركىشى» تەخەللۇسى بىلەن ئېلان قىلدى . شائىر يەنە «يېتىپ باربدۇ» ، «ئازادلىق ـــ كۈرەش» قاتارلىق بىر مۇنچە ناخشا تېكىستلىرىنىمۇ يازدى . بۇ تېكىستلەر ئاھاڭغا سېلىنىپ ، ئۇ- قۇغۇچىلار مارشى سۇپىتىدە ئۇرۇمچى ۋە شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىكى مەكتەپلەردە جارانگلىدى .

ل . مۇتەللىپ ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنى ئىككى يىللا ئوقۇيالمىدى ، 1941 - يىلى يازدا سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىدىن تەركىب تاپقان ئېكسپېدىتسىيە ئۆمىكىگە تەرجىمان بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭدا بولدى . ئۇنىڭ بۇ سەپىرى كەڭ خەلق ئاممىسى بىلەن ئۇچرىشىپ ، ئۇلارنى يەنمۇ چوڭقۇر چۈشىنىشى ، جەمئىيەتنى ئۆگىنىپ ، نەزەر ۋە بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتىش يولىدىكى بىر چوڭ ئىجتىمائىي مەكتەپ بولدى . ئۇ بۇ سەپەر- رىدە قەشقەردە «دوستۇمغا» ، «چىمەنگۈل سەھنىدە» قاتارلىق شېئىر ۋە ئوبزورلارنى يېزىپ «قەشقەر گېزىتى» دە ئېلان قىلدى .

جەنۇب سەپىرىدىن قايتىپ كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، 1942 - يىلنىڭ باشلىرىدا لۇتپۇللا مۇتەللىپ «شىنجاڭ گېزىتى» تەھرىر بۆلۈمىگە خىز-

مەتكە بەلگىلەندى . بۇ چاغدا گېزىتخانىدا كومپارتىيە ئەزالىرى ۋە ئىلغار كۆچىلەرنىڭ تەسىرى زور بولۇپ ، گېزىتخانا باشلىقى ۋە باش مۇھەررىر كومپارتىيە ئەزالىرىدىن ئىدى . ئۇلارنىڭ ياردىمى ۋە تەسىرى ئاستىدا ل . مۇتەللىپ سىياسىي ـ ئىدىيە ۋە ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى جەھەتتىن يەنىمۇ ئىلگىرىلىدى ، غەيرىتى ھەسسىلەپ ئاشتى . ئۇ گېزىتتە «ئەدەبىيات گۈلزارى» بېتىنى تەشكىل قىلىپ ، بەدىئىي ئىجادىيەتنى گۈللەندۈرۈش ، ئاپتورلارنى ئۈيۈشتۇرۇش ، يېتەكلەش جەھەتلىرىدە كۆپ خىزمەت ئىشلىدى ، ئۇنىڭ «ئەدەبىيات گۈلزارى» بېتىدە ئېلان قىلغان «لېنىن شۇنداق ئۆگەتكەن» ، «مايـ كۆرەشچان ئاي» ، «يانار تاغلار» ، «تۇن يېرىپ ئىزلار باسقاندا» ، «ياشلىق ، ئۆگەن» قاتارلىق شېئىرلىرى ؛ «پادىشاھ سامورايلىرى ئېغىر ھالسىرايدۇ» ، «ئۇنىڭ كەلگۈسى زور ۋە پارلاق» قاتارلىق فىلىيەتون ، نەسرلىرى ؛ «مۇھەببەت ۋە نەپرەت» داستانى ھەمدە ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە دائىر بىر يۈرۈش پوبلىستىك ماقالىلىرى ئەنە شۇ ۋاقىتتا يېزىلغان بولۇپ ، بۇ ئەسەرلەر كەڭ كىتابخانلار ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قوزغىغانىدى .

ل . مۇتەللىپنىڭ ئۇرۇمچىدىكى ئىجادىي ھاياتىدا دراما ئىجادىيىتىمۇ مەلۇم سالماق تۇتىدۇ . ئۇنىڭ سەككىزگە يېقىن دراما ، ئوپېرا ۋە كومېدىيە يازغانلىقى مەلۇم ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىزگە ئېنىق بولغىنى ، «چىن مودەن» دراممىسى ، «كۆرەش قىزى» ئوپېراسى ۋە «ساماسا ئاكاڭ قاينايدۇ» كومېدىيىسىدىن ئىبارەت . ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۈيۇشما تىياتىر ئۆمىكى شائىرنىڭ مۇھىم پائالىيەت مەيدانلىرىنىڭ بىرى ئىدى ، ئۇ بۇ ئۆمەكنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىگە تولۇق قاتنىشىپ ، ئۇنىڭ كونسېرت ، دراما نومۇرلىرىنى تولۇق كۆرەتتى ھەمدە تونۇلغان دراما تەقرىز ـ تەنقىدچىسى سۈپىتىدە ، «سەنئەت خۇمارى» تەخەللۇسى بىلەن ئۆز ماقالىلىرىنى ئېلان قىلىپ تۇراتتى . ئۇنىڭ «تىياتىرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە راۋاجلىنىش تارىخى» ، «سەنئەتكە مۇھەببەت» ناملىق ئىلمىي ـ پوبلىستىك ماقالىلىرى ئەنە شۇ ۋاقىتلاردا يېزىلغان بولۇپ ، بۇ ماقالىلەر شۇ دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر تىياتىر چىلىقى تەرەققىياتىدا مۇھىم يېتەكچى ئەھمـ

يەتكە ئىگە بولغاندى .

1943 - يىلى شېكى شىسەي گومىندا ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ ، شىنجاڭدا كومپارتىيىگە ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ، ئىنقىلابقا قارشى تەتۇر ئېقىم قوزغىدى . جۇڭگو كومپارتىيىسى ئەزالىرى ، ئىنقىلابىي ، ئىلغار زىيالىيلار تۇتقۇن قىلىندى ، نەزەربەند ئاستىغا ئېلىندى ، پۇتۇن شىنجاڭ خەلقىگە تونۇلغان تالانتلىق ياش ئىنقىلابىي شائىر ل . مۇتەللىپمۇ بۇنىڭدىن چەتتە قالمىدى . ئۇ تەھرىرلىك خىزمىتىدىن چەتلەشتۈرۈلدى ، تېياتىر خانىدىكى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى ، ئامىمۇي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش ھوقۇقى مەنئى قىلىندى . ئۇزۇن ئۆتمەي ، شۇ يىلى 9 - ئايدا «خىزمەت يۆتكەش» باھانىسى بىلەن ئاقسۇغا ھەيدەلدى . گومىندا ئەكسىيەتچىلىرى شۇ ئارقىلىق ئۇنى ئۇرۇمچىدىكى ئىلغار كۈچلەردىن يىراقلاشتۇرماقچى ، ئىنقىلابىي ئىرادىسىنى سۇندۇرماقچى بولغانىدى . لېكىن بۇنىڭ ئەكسىچە ، ل . مۇتەللىپنىڭ ئاقسۇدىكى مەزگىلى ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ جۇشقۇن ، ئىنقىلابىي ، سەمەرىلىك يىللار بولدى . ئىنقىلاب بىلەن ئەكسىلئىنقىلاب ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش راسا كەسكىنلەشكەن بۇ يىللاردا ئۇ ئاقسۇدا خىزمەت قىلىۋاتقان ياكى سۈرگۈن قىلىنىپ شۇ يەردە تۇرۇۋاتقان مۇنىردىن خوجا ، بىلال ئەزىزى ، ئابدۇللا روزى ۋە ئابدۇللا داۋۇت قاتارلىق ئىلغار زىيالىيلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ ، ئۇلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ گومىندا ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەشكە ئاتلاندى . ئۇ ئەنە شۇ ئىلغارلار سېپىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىكى بىر جەڭچى ئىدى ھەمدە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە «ياش ئۇيغۇنلار ئىتتىپاقى» تەشكىلاتىنى قۇرۇپ ، ئۇيۇشتۇرۇپ ، قەتئىي قوللىغان ۋە گومىندا ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ھەر خىل ۋاسىتىلەر ئارقىلىق مۇرەسسەسىز كۈرەش ئېلىپ بارغانىدى . ئۇ «ئاقسۇ گېزىتى» دە «جەنۇب شامىلى» ئەدەبىيات بېتىنى ئۇيۇشتۇرۇپ ، ئۇنىڭ ھەر سانىدا دېگۈدەك ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار سىياسىي لىرىكىلىرىنى ئېلان قىلىپ تۇردى . ئۇ 1944 - يىلى يازغان ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئىبئىرى «شائىر ھەققىدە مۇڭەششەھ» دە شائىرغا خىتاب قىلىش ئارقىلىق

خەلقنى «ياشاش ئۇچۇن كۈرەش» قىلىشقا چاقىرغان بولسا ، 1944 - يىل- نىڭ يېڭى يىلىدا ۋە 1945 - يىلنىڭ باشلىرى يازغان ، ئىجادىنىڭ يۈكسەك پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان «يىللارغا جاۋاب» ، «خىيالچان تىلەك» شېئىرلىرىدا كۈرەش — ھاياتنىڭ مەنبەسى ، كىشىلىكنىڭ ئالىي خىسلىتى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈردى ، ئازاد رايونلار ۋە ئۇچ ۋىلايەتتىن ئىبارەت «يورۇق بۈرجەكلەر» دىن خەلققە بېشارەت بېرىپ ، ئۆزىنىڭ خەلق ئازاد- لىقى يولىدا يەڭ تۇرۇپ مەيدانغا چىققانلىقىنى جاكارلىدى .

ئۇ ئاقسۇدا يەنە ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما تىياتىر ئۆمىكىنىڭ خىزمىتىگە يېقىندىن قاتنىشىپ بەزى دراما ، ئوپېرالارنى يازدى ، سەھنە ئەسەرلىرىنى سەھنىلەشتۇرۇش ئىشلىرىغا قاتناشتى ۋە رېژىسسورلۇق قىلدى ، بەزى تىياتىرلاردا ئۆزى رول ئېلىپ چىقتى ، ناخشا تېكىستلىرى يازدى ، دېكوراتسىيەلەرنى ئىشلىدى . مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇغۇچىلارغا خالىس تەربىيىچى بولدى ، ئۇلارغا ناخشىلار ئۆگەتتى . قىسقىسى ، ئۇ ئاقسۇغا كەلگەن چېغىدا ئېيتقان : «بىزنىڭ تالىشىدىغىنىمىز — مەنسەپ ، شۆھرەت ئەمەس ، پەقەت مەدەنىيەت - مائارىپ» دېگەن سۆزىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا ھارماي - تالماي تىرىشتى .

ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ماسلىشىپ دېھقانلارنى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئۇيۇشتۇرۇۋاتقان بىر ۋاقىتتا خائىنلارنىڭ ساتقىنلىقى بىلەن ، ل . مۇتەللىپ ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى قولغا ئېلىندى . 1945 - يىلنىڭ كۈز پەسلىدە ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمى- يىسى مۇز داۋان ئارقىلىق ئۆتۈپ ، ئاقسۇغا ھۇجۇم باشلىغاندا ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى شائىرنىڭ تۇرمىدىكىلەرنى تەشكىللەپ ئىسيان كۆتۈ- رۈشىدىن قورقۇپ ، شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى شائىرنى ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرىنى ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈردى . شۇنىڭ بىلەن خەلقىمىز ئۆزىنىڭ تالانتلىق شائىرى ، جەڭگىۋار ئوغلى لۇتپۇللا مۇتەللىپتىن مەڭگۈ ئايرىلىپ قالدى .

لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئۆزىنىڭ 23 يىللىق قىسقا ئۆمرىدە پەقەت توققۇز يىل ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان بولسىمۇ ، ئۇ بۇ قىسقىغىنا ۋا-

قىت ئىچىدە ئاز بولمىغان قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يېزىپ ۋەتەنى ، خەلقىگە قالدۇرۇپ كەتتى ، 15 يېشىدىلا ئەدەبىياتقا قەدەم قويغان بۇ ياش تالانت ئىگىسى ئۆزلۈكسىز تىرىشىش ئارقىلىق ئۆز ئىجادىيىتىنى يۇزەكىيلىكتىن چوڭقۇرلۇققا ، ئابستراكتىلىقتىن كونكرېتلىققا قاراپ راۋاجلاندۇرۇپ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئىجادىيەت يولىنى ئاچتى . ئۇ بارماق ۋەزىن ۋە چاچما شېئىردىن ئىبارەت ئەركىن شەكىلنى تاللاپ ئېلىپ ، ئۇنى بارغانسېرى مۇكەممەللەشتۈردى ، شېئىرنىڭ تۈپ ئاملى بولغان تىل ۋاستىسىنى قوللىنىش جەھەتتە يېڭىچە ئەدەبىي تىلدا يېزىشنى ئاساس قىلىپ ، ئۆز ئەسەرلىرىنى ساپ ، ساددا ، راۋان بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلدى . بولۇپمۇ ، شائىر ھاياتىنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە قاراپ يۇرۇش قىلىپ ئۆزىنىڭ يۇكسەك بەدىئىي تالانت ۋە ئىقتىدارىنى نامايان قىلغانىدى .

لۇتپۇللا مۇتەللىپ ، ھەقىقەتەنمۇ ، 40 - يىللار ئەدەبىياتىدا تۇتقان ئورنى ۋە تەسىرى جەھەتتىن ، ھازىرقى زامان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولۇشقا مۇناسىپ .

ئازادلىقتىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتى شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتىگە يۇقىرى باھا بېرىپ ، ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەر شائىر ۋە ئىنقىلابىي قۇربان ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇردى ، جۇملىدىن ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى شائىرنىڭ ئەسەرلىرىنى توپلاش ، رەتلەش ، تەرجىمە قىلىش ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى . 1956 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى شائىرنىڭ «مۇھەببەت ۋە نەپرەت» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى نەشر قىلدى ؛ شۇ يىلى يەنە بېيجىڭ يازغۇچىلار نەشرىياتى خەنزۇ تىلىدا «مۇ-تەللىپ شېئىرلىرىدىن تاللانمىلار» توپلىمىنى چىقاردى ؛ 1959 - يىلى ئۇنىڭ شېئىرلىرى «ئىنقىلابىي قۇربانلار شېئىرلىرى توپلىمى» غا كىرگۈ-زۈلدى ، كېيىن بۇ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن شېئىرلىرى ئىنگلىز ، فرانسۇز تىللىرىغىمۇ تەرجىمە قىلىندى 1981 - يىلى بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى شائىرنىڭ «ل . مۇتەللىپ ئەسەرلىرى» ناملىق توپلىمىنى ئۇيغۇر تىلىدا ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى خەنزۇ تىلىدا نەشر قىلدى ؛ 1982 - يىلى 4 -

ئايدا جۇڭگو ياشلار نەشرىياتى «ئىنقىلابىي قۇربانلار شېئىرلىرىنىڭ تولۇقلانغان توپلىمى» نى نەشر قىلىپ، بۇ توپلامغا شائىرنىڭ ئالتە پارچە شېئىرىنى كىرگۈزدى؛ 1983 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شۆبىسى تەرىپىدىن نەشر گە تەييارلانغان شائىر ئەسەرلىرىنىڭ تولۇق توپلىمى — «لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئەسەرلىرى» نى نەشر قىلدى.

بىبلىئوگرافىيە

ئاپتوردىن : مەزكۇر ئەسەر 1988 - يىلنىڭ باشلىرى ، «تارىم» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدىكى بىرقانچە يولداشنىڭ شۇ ژۇرنالنىڭ «بىزنىڭ كلاسسىكلىرىمىز» ، «ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدەبىياتى ۋەكىللىرى» سەھىپىسى ئاستىدا تونۇشتۇرۇلغان ئۇيغۇر ئەدىبلىرىنى تېخىمۇ تولۇقلاش ۋە ئۇلارنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى سىستېمىسىغا سىڭىپ ، مەخسۇس بىر ئەسەر قىلىپ ئىشلەپ چىقىش ھەققىدىكى تەكلىپى بويىچە قولغا ئېلىنغانىدى . بۇ ئىلمىي ئىش شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ، تەتقىقاتچى ئابدۇشۇكۇر تۇردى ۋە ئاكادېمىيە مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى . مەن بۇ ئەسەرنى تەييارلاشتا ، ئالدى بىلەن ، «تارىم» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدىكى يولداشلارنىڭ پىكرىگە ھۆرمەت قىلىپ ، شۇ ژۇرنال سەھىپىسىدە ئېلان قىلىنغان ماقالىلەردىن بىر قىسمىنى ئاساس قىلىشقا ۋە ماقالە تەييارلىغان ئاپتورلارنىڭ ئىلمىي ئەمگىكىنى ئىمكانقەدەر ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشتىم (ئاساسلانغان ماقالىلەر ئايرىم ئىزاھلاپ قويۇلدى) ، كۆپ قىسىم ماقالىلەردىن مۇۋاپىق پايدىلاندىم . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئېلىمىز ئىچى ۋە سىرتىدا نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي ئەسەرلەرگە ؛ توپلامغا كىرگەن ئەدىبلەر-نىڭ نەشر قىلىنغان ئەسەرلىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلارغا ؛ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى تونۇشتۇرۇش يولىدا ئۇنۇملۈك خىزمەت كۆرسەتكەن ، دىققەت - ئېتىبارغا سازاۋەر بولۇپ كېلىۋاتقان «بۇلاق» ژۇرنىلىدىكى مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەر ، نەشرگە تەييارلىغۇچى ، تەھرىر سۆزلىرىگە ، شۇنداقلا ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، «قەشقەر پىداگوگىكا

ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ، «ئىلى دەرياسى» ، «يېڭى قاشتېشى» ، «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» ، «تۇرپان» ، «قۇمۇل ئەدەبىياتى» قاتارلىق ژۇرناللاردىكى مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەرگە مۇراجىئەت قىلىپ ، ئۇلاردىن ئوخشىمىغان دەرىجىدە پايدىلاندىم . بۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەن مەزكۇر ئەسەرنى ئىشلەپ چىقىش داۋامىدا ئاساسلانغان ۋە پايدىلانغان ئەسەرلەر ، ماقالىلەر ئاپتورلىرىغا سەمىمىي مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن .

ئاساسلانغان ، پايدىلانغان ئەسەر ۋە ماقالىلەر مەزكۇر بىبلىئوگرافىيىدە كۆرسىتىلدى .

ئابدۇجېلىل دامۇللا ھاجى : «شېئىرىي مەكتۇپلەر» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇلھېكىم مەھدۇم ھاجى . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1989 - يىل 1 - سان .

«ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرى» . نەشرگە تەييارلىغۇچىلار : مەھمۇد زەيدى ، مەھمۇد ئەكبەر ، ئىسمائىل تۆمۇرى . ش خ ن ① 1986 - يىل .

«ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزدىكى ئورنى» (ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى) . نەشرگە تەييارلىغۇچىلار : ئىمىنجان ئەخمەدى ، ئىسمائىل تۆمۇرى . ش خ ن 1988 - يىل .

ئابدۇرەھىم نىزارى : «نىزارى داستانلىرى» . نەشرگە تەييارلىغۇچىلار : تېيىپجان ئېلىيۇپ . ئابدۇقەييۇم خوجا ، ئىسراپىل يۈسۈپ ، مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋىدىن . ب م ن 1985 - يىل .

ئا . نىزارى : «دەھرۇننەجات» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇرەشىت ئىسلامى . ق ئۇ ن 1988 - يىل .

ئا . نىزارى : «پەرھاد - شېرىن» ش خ ن 1980 - يىل .

ئا . نىزارى ، نوروز ئاخۇن زىيائى : «چاھار دەرۋىش» . نەشرگە

---

① بىبلىئوگرافىيىدە قىسقارتىلغان سۆزلەر : « ب م ن »— بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى ؛ « ش خ ن » — شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ؛ « ش م ن » — شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى ؛ « ش د ن »— شىنجاڭ داشۆ نەشرىياتى ؛ « ش ي ن »— شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ؛ « ق ئۇ ن »— قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى .

تەييارلىغۇچى : ئىسراپىل يۇسۇپ . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1984 - يىل ئومۇ-
مىي 14 - سان .
ئابدۇرەھىم ئۆتكۈر : «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى
توغرىسىدا» . «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» ژۇرنىلى 1981 - يىل 1 - سان .
ئا . ئۆتكۈر : «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى
پارلاق نامايەندە ــ 〈 قۇتادغۇبىلىك 〉 توغرىسىدا» . «شىنجاڭ
ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1983 - يىل 2 - سان .
ئا . ئۆتكۈر : «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 - ئەسىردىكى ئۇلۇغ مۇتەپەك-
كۇر شائىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپ» . «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى»
1982 - يىل 1 - سان .
ئا . ئۆتكۈر : « 〈قۇتادغۇبىلىك 〉 ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى
تارىخىدىكى ئورنى» . «تارىم» ژۇرنىلى 1984 - يىل 8 - سان .
ئابدۇرەھىم سابىت : «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» .
«قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش بۆلۈمى باستۇرغان .
1982 ــ 1984 - يىللار .
ئا . سابىت : «ئەھمەدى غەزەللىرى ھەققىدە» . «بۇلاق»
مەجمۇئەسى 1986 - يىل ئومۇمىي 18 - سان .
ئا . سابىت : «موللا مۆمىن يەركەندى» . «قەشقەر ئەدەبىياتى» 1987-
يىل 6 - سان .
ئابدۇرەشىت ئىسلامى : «تۇردۇش ئاخۇن غەربىي ۋە ئۇنىڭ ئە-
سىرى ــ 〈 كىتابى غەربىي 〉 . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1980 - يىل 1 -
سان .
ئا . ئىسلامى : «شائىر مەھزۇن» . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1981 - يىل
1 - سان .
ئا . ئىسلامى : «ئۇيغۇر شائىرى تەجەللى ھەققىدە» . «قەشقەر
ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1980 - يىل 1 - سان .
ئابدۇرەقىپ تۆمۇر : «ھاپىزھاجى شېئىرلىرى توغرىسىدا» . «قۇمۇل
ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1983 - يىل 3 - 4 - سان .

ئا . تۆمۈر : «ھاپسىزھاجى» . «تارىم» ژۇرنىلى 1987 - يىل 10 - سان .

ئابدۇشۇكۇر تۇردى : «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» . «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1983 - يىل 2 - ، 3 - سانلار .

ئا . تۇردى : «موللابىلال نازىمى» . «تارىم» ژۇرنىلى 1987 - يىل 3 - سان .

ئا . تۇردى : «ئايىاز شىكەستە» . «تارىم» ژۇرنىلى 1987 - يىل 3 - سان .

ئا . تۇردى : «تەجەللى» ، «تارىم» ژۇرنىلى 1987 - يىل 5 - سان .

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن : «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» . ش خ ن 1986 - يىل .

ئا . مۇھەممەتئىمىن : «شائىر خوجا جاھان ئەرشى ۋە ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى ھەققىدە» . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1988 - يىل 4 - سان .

ئا . مۇھەممەتئىمىن : «مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ۋە 〈 تارىخىي رەشىدىي 〉 » . «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1986 - يىل 3 - سان .

ئابدۇقادىر داموللام : «مۇخەممەسلەر» . «نەشرگە تەييارلىغۇچى : رەجەپ يۇسۇپ . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1989 - يىل 1 - سان .

ئابدۇقەييۇم خوجا : «دۆلەت ئەربابى ۋە ئەدەب تونيوقۇق» . «تارىم» ژۇرنىلى 1986 - يىل 1 - سان .

ئا . خوجا : «شائىر ئاپرىنچور تېكىن» ، «ئەبۇ نەسىر فارابى» . «تارىم» ژۇرنىلى 1986 - يىل 3 - سان .

ئا . خوجا : «يۇسۇپ خاس ھاجىپ» ، «مەھمۇد قەشقەرى» . «تارىم» ژۇرنىلى 1986 - يىل 4 - سان .

ئا . خوجا : «ئەھمەد يەسسەۋى» ، «ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكنەكى» . «تارىم» ژۇرنىلى 1986 - يىل 5 - سان .

ئا . خوجا : «سۇلتان ئابدۇرەشىدخان» ، «قىدىرخان ياركەندى» ،

«مەلىكە ئامانىنساخان» . «تارىم» ژۇرنىلى 1986 - يىل 10 - سان .
ئا . خوجا : «نۆبىتى» ، «قىسۇرى» ، «قەلەندەر» . «تارىم» ژۇرنىلى 1986 - يىل 12 - سان .
ئا . خوجا : «ئابدۇرەھىم نىزارى» ، «زىيائى » ، «غەربىي» . «تارىم» ژۇرنىلى 1987 - يىل 1 - سان .
ئا . خوجا : «موللا شاكىر» . «تارىم» ژۇرنىلى 1987 - يىل 2 - سان .
ئا . خوجا : « موللا مۇسا سايرامى» . «تارىم» ژۇرنىلى 1987 - يىل 4 - سان .
ئابدۇللا تالىپ : «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىن ئوچېركلار » . «ش خ ن 1987 - يىل .
ئابدۇللا بىننى شېرىپ :« دىۋانى خەستە». نەشرىگە تەييارلىغۇچى: نېمەتۇللا ئەبەيدۇللا.«بۇلاق»مەجمۇئەسى 1983 - يىل ئومۇمىي 9 - سان .
ئابدۇللا ھاپىز : «يۇسۇپ - زۇلەيخا» . ش خ ن 1985 - يىل .
ئابدۇلھېكىم مەھدۇم ھاجى : «تەجەللى - مۇجەللى» . ق ئۇ ن 1984 - يىل .
ئابدۇلھېكىم مەھدۇم ھاجى : «مەۋلانە ھۇسەيىن تەجەللى» . « بۇلاق» مەجمۇئەسى 1986 - يىل ئومۇمىي 18 - سان .
ئابدۇسەمەت ئىسمائىل : «شائىر موللا سەئىدۇللا ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى» . «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1983 - يىل 3 - سان .
ئابىد قۇمۇلى : « ‹دىۋانى ئابىد › تىن» . نەشرىگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇقەييۇم خوجا . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1990 - يىل 4 - سان .
ئابلىز مۇھەممەد سايرامى ، ئابدۇرازاق توختى : «يۇمەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شەخسلەر» . ش خ ن 1991 - يىل .
ئابلىز مەمتىلى ئورخۇن : «مىرزا شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ ئۇچ پارچە تارىخىي ئەسىرى ھەققىدە» . «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلى 1993 - يىل 1 - سان .

ئابلىمىت روزى : «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تارىخىي قىسسە — ‹ ئۆكتۈلمىش ئوغلى جانىۋېكنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەنلىرى › ۋە فرانسۇز تىلىدىكى رومان — ‹ كۆك موگغۇلدا كۆك بايراق › » . «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1983 - يىل 1 - سان .

«ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى ۋە تارىخچى موللا شاكىر» . «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1981 - يىل 3 - سان .

«ئاتايى غەزەللىرىدىن» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : قۇربان بارات . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1982 - يىل 1 - سان .

ئايباز شىكەستە : «جاھاننامە» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇشۈكۈر تۇردى . ش خ ن 1985 - يىل .

ئامانىۋېك جەلىلوپ : «خۇشھال غەربىي ھەققىدە يېڭى مەلۇماتلار» . تەييارلىغۇچى : نەبىجان تۇرسۇن . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1989 - يىل 1 - سان .

«بايباز» (توپلام) . نەشرگە تەييارلىغۇچىلار : مەتقاسىم ئەكرەم ، مۇھەممەتئىمىن تۇردى . خوتەن ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى باستۇرغان . 1988 - يىل .

«بىلال ئەزىزى شېئىرلىرى» . ش خ ن 1981 - يىل .

پەرىدە ئىمىن : «ئۇلۇغ خەلقپەرۋەر شائىر موللا پازىل» . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1988 - يىل 1 - سان .

«تارىخىي مىراس — ‹ قۇتادغۇبىلىك › توغرىسىدا بايان » (جەمئىي تۆت توپلام) . ق ئۇ ن 1985 — 1989 - يىللار .

«تەجەللى شېئىرلىرى» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇرەشىت ئىسلامى . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1986 - يىل ئومۇمىي 18 - سان .

تېيىپجان ئېلىيۇپ : «ئەلىشىر نەۋائى» . «تارىم» ژۇرنىلى 1986 - يىل 9 - سان .

توختاخۇن ناسىرى : «ئەنۋەر ناسىرىنى ئەسلەپ» . «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى 1980 - يىل 2 - سان .

تۇردۇش ئاخۇن غەربىي : « ‹كىتابى غەرىب › تىن پارچىلار». نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇرەشىت ئىسلامى . «بۇلاق»

مەجمۇئەسى 1985 - يىل ئومۇمىي 16 - سان .
تۇرسۇن زېردىن : «شائىر ۋە ژۇرنالىست نۇربوساقۇپ» . «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى 1980 - يىل 3 - سان .
تۇرسۇن زېردىن : «شائىر ھەمرا بارات (كاتىپى)» . «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى 1989 - يىل 2 - سان .
جاپپار ئەمەت : «ئەمەت غوپۇرى» . «تارىم» ژۇرنىلى 1988 - يىل 5 - سان .
خېۋىر تۆمۇر : «ئابدۇقادىرى دامۇللا ھەققىدە قىسسە» . ش ي ن 1990 - يىل .
«خىرقىتى» . «تارىم» ژۇرنىلى 1986 - يىل 11 - سان .
خوجا ئەھمەد يەسسەۋى : «دىۋانى ھېكمەت ». نەشرگە تەييارلە- غۇچى : نىجات مۇخلىس . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1984 - يىل ئومۇمىي 14 - سان .
خوجا جاھان ئەرشى : «دىۋانى ئەرشى» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋىدىن . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1987 - يىل ئومۇمىي 21 - سان .
خوجا جاھان ئەرشى : «غەزەللەر» . نەشرگە تەييارلىغۇچىلار : ئەھمەد ھېمىت ، ئابلەت ئابلىز . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1989 - يىل 4 - سان .
«خوجا سىدىق فۇتۇھى ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن نەمۇنىلەر» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇرەھىم سابىت . «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1981 - يىل 2 - سان .
«خۇشھال غەربىي شېئىرلىرىدىن » . نەشرگە تەييارلىغۇچى : تۇرسۇن مۇھەممەد پەخرىدىن . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1990 - يىل 1 - سان .
«ھاپىز خارەزمى ۋە ئۇنىڭ دىۋانى توغرىسىدا» . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1988 - يىل 2 - سان .
«ھاپىزھاجى شېئىرلىرىدىن» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇرەھ- قىپ تۆمۇر . «قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1989 - يىل 3 - سان .
ھاجى ئەھمەد : «دېڭىز ئۇنچىلىرى» . ق ئۇ ن 1983 - يىل .

هاكىم جاپپار : «مەرىپەت يۇلتۇزى ـــ مەرۇپ سەئىدى» . «شىنجاڭ تارىخىي ماتېرىياللىرى» 34 ـ توپلام . ش خ ن 1993 ـ يىل .

مەبسۇللا ئىلى مېلىمھاجى ئوغلى : «ئۇيغۇر شائىرى سىيىت مۇھەممەد ۋە ئۇنىڭ ‹ شەرھى شكەستە › ناملىق ئەسىرى ھەققىدە» . « بۇلاق» مەجمۇئەسى 1981 ـ يىل 2 ـ سان .

«ھۇسەينى غەزەللىرىدىن» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇكېرىم مەخسۇت . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1989 ـ يىل 2 ـ سان .

« ‹دىۋان قەدىرى › نىڭ مۇقەددىمىسى» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : مەمتىمىن يۇسۇپ . ق ئۇ ن 1986 ـ يىل .

دىلبەر دورغا : «مەزلۇملار ئاھى» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : غەيرەت ئوسمان . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1982 ـ يىل 2 ـ سان .

رەجەپ يۇسۇپ : «ئابدۇقادىر دامۇللام» . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1989 ـ يىل 1 ـ سان .

رەشىت رەھمەتى ئارات : «قەدىمكى تۇرك شېئىرلىرى» . ئەنقە 1965 ـ يىل .

روزى سايىت : «مىرھەسەن سەدائى توغرىسىدا» . «يېڭى قاش تېشى» ژۇرنىلى 1980 ـ يىل 2 ـ سان .

زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر : «بابۇرنامە» . ب م ن 1992 ـ يىل .

«زەلىلى دىۋانى » . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئىمىن تۇرسۇن . ب م ن 1985 ـ يىل .

سابىر ئاخۇن بىننىي ئابدۇقادىر : «دىۋانى ناقىس» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : غولام ئەبەيدۇللا . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1982 ـ يىل 3 ـ سان .

سابىر ئاخۇن بىننىي ئابدۇقادىر : «دىۋانى ناقىس» . نەشرگە تەييارلىغۇچىلار : ياسىن ئىمىن ، توختى تۇراخۇن . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1988 ـ يىل 1 ـ ، 2 ـ سان .

سابىر ئاخۇن بىننىي ئابدۇقادىر : «گۈلزارى بىنىش» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەھمەد . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1989 ـ

يىل 4 - سان.
ساۋۇت سوپى: «شائىر موللا بىلال بىننى موللا ئىمىننىڭ ‹ دىۋان ئەلى › ناملىق شېئىرىي قول يازما دىۋانى». «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1982 - يىل 3 - سان.
ساۋۇت سوپى: «قوي ھەققىدە يېزىلغان بىر پارچە شېئىر توغرىسىدا». «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1983 - يىل 1 - سان.
سەدائى: « ‹دىۋان سەدائى › دىن تاللانمىلار». نەشرگە تەييارلىغۇچى: روزى سايىت. «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1982 - يىل 2 - سان.
«سەدائى شېئىرلىرىدىن». «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلى 1980 - يىل 2 - سان.
«سەككاكى غەزەللىرىدىن تاللانما». نەشرگە تەييارلىغۇچى: خوجەخمەت يۇنۇس. «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1981 - يىل 2 - سان.
سەلامى: «گۈل ۋە بۇلبۇل». نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابدۇرەشىت ئىسلامى. «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1985 - يىل ئومۇمىي 15 - سان.
«سەيفى سەرايى ئەسەرلىرىدىن». نەشرگە تەييارلىغۇچى: نەمەتۇللا ئەبەيدۇللا. «بۇلاق» ژۇرنىلى 1990 - يىل 3 - سان.
سەئىد ئەھمەد: «تەئەششۇقنامە». نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئەزىز ئىلى. «بۇلاق» ژۇرنىلى 1990 - يىل 1 - سان.
شاھ مەھمۇد جۇراس: «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار». پارسچىدىن ھەبىبۇللا ئىلى تەرجىمە قىلغان. ق ئۇ ن 1988 - يىل.
شاھ مەھمۇد جۇراس: «تارىخىي رەشىدى (زەيلى)». شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ جەمئىيىتى، تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەييارلىغان شافىگراف نۇسخا. 1960 - يىل.
شاھ مەھمۇد جۇراس: «ئالتىشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە». «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلى 1993 - يىل 1 - سان.
«شائىر خېلىل ساتتارى شېئىرلىرى». نەشرگە تەييارلىغۇچى: تۇرسۇن زىيىدىن. «ئىلى دەريا‌سى» ژۇرنىلى 1988 - يىل 2 - سان.

«شائىر قەلەندەرنىڭ يېڭى تېپىلغان غەزەللىرى» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : مەتقاسىم ئەكرەم ، مۇھەممەتئىمىن تۇردى «بۇلاق» ژۇرنىلى 1988 - يىل 3 - سان .

«شائىر ئەھمەدشا قارىقاشى» . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1988 - يىل 2 - سان .

شەرىپىدىن ئۆمەر : «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار» ش خ ن 1981 - يىل .

ش . ئۆمەر : «ئۇيغۇرلاردا كلاسسىك ئەدەبىيات» . ش ي ن 1988 - يىل .

شېرىپ خۇشتار : «قاسىمجان قەمبىرى» . «تارىم» ژۇرنىلى 1988 - يىلى 3 - سان .

غەيرەتى : «خوپمۇكىن» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇقەييۇم خوجا . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1990 - يىل 2 - سان .

غەيرەتجان ئوسمان : «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن تېزىس» . ش د ن 1987 - يىل .

غولام ئەبەيدۇللا : «ئەدەب ناقسىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە» . «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1981 - يىل 4 - سان .

قادىر ئەكبەر : «ئىبراھىم نوروز ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى» . «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى 1981 - يىل 4 - سان .

ق . ئەكبەر : «شائىر ئابدۇللاھاپىز ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى» . «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى 1982 - يىل 4 - سان .

ق . ئەكبەر : «لۇتپۇللا مۇتەللىپ پوئېزىيىسىنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا» . «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1982 - يىل 4 - سان .

ق . ئەكبەر : «ئابدۇللا ھاپىز» . «تارىم» ژۇرنىلى 1987 - يىل 11 - سان .

ق . ئەكبەر : «ئىبراھىم نوروز» . «تارىم» ژۇرنىلى 1988 - يىل 4 - سان .

قاسم ئارىشوۋ : «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى نامايەندىلەر» . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1986 - يىل ئومۇمىي 19 - سان .

«قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» . تۇرگۇچىلەر : ئابدۇقەييۇم خوجا ، تۇرسۇن ئايۇپ ، ئىسراپىل يۇسۇپ . ش خ ن 1983 - يىل .

«قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى 〈 مايتىرى سىمىت 〉» . تەتقىق قىلغۇچىلار : ئىسراپىل يۇسۇپ ، ئابدۇقەييۇم خوجا . دولقۇن قەمبىرى . ش خ ن 1987 - يىل .

«قەلەندەر غەزەللىرىدىن» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : تېيىپجان ئېلىيۇپ . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1981 - يىل 1 - سان .

فۇتۇھى : « 〈دىۋانى فۇتۇھى 〉 دىن» . نەشرگە تەييارلىغۇچىلار : ئابدۇقەييۇم خوجا ، ئابلەت ئابلىز . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1989 - يىل 2 - سان .

گەدائى : «شېئىرلار» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ھەسەن سېلىم . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1989 - يىل 4 - سان .

«گۈدۈك» (توپلام) . ش خ ن 1983 - يىل .

ئەبۇ نەسىر فارابى : «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ كۆز قاراشلىرى توغرىسىدا» . «شىنجاڭ داشۋسى ئىلمىي» ژۇرنىلى 1982 - يىل 2 - ، 4 - سان .

ئەبۇ نەسىر فارابى : «پەزىلەتلىك شەھەر باشلىقىنىڭ سۈپەتلىرى توغرىسىدا» . «شىنجاڭ داشۋسى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1982 - يىل 3 - سان .

ئەبۇ نەسىر فارابى : «شائىرلار سەنئىتى قانۇنلىرى ھەققىدە» . «شىنجاڭ داشۋسى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1983 - يىل 3 - سان .

ئەبۇ نەسىر فارابى : «شېئىر كىتابى» . «شىنجاڭ داشۋسى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1984 - يىل 2 - سان .

ئەھمەد يەسسەۋى : «دىۋان ھېكمەت» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : نىجات مۇخلىس . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1985 - يىل ئومۇمىي 14 - ، 16 - سانلار .

ئەھمەد خوجامنىياز قىسۇرى : «زەۋزەتۈز زۇھرا» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئىمىن سەيپۇللا . ق ئۇ ن 1990 - يىل .

ئەھمەدشا قارىقاشى : «مېۋىلەر ۋەسىفى» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : خوجەخمەد يۇنۇس . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1988 - يىل 2 - سان .

ئەھمەدشا قارىقاشى : «سالامنامە» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : تۇردى سامساق . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1980 - يىل 1 - سان .

«ئەھمەدشا قارىقاشنىڭ يېڭىدىن تېپىلغان ئەسىرى — 〈 مېۋىلەر مۇنازىرىسى 〉» . «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلى 1982 - يىل 2 - سان .

ئەھمەد قازى : «غەزەللەر» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇرەھىم سابىت . 1986 - يىل ئومۇمىي 18 - سان .

ئەھمەد زىيائى : « 〈زەپەرنامە 〉 داستانى توغرىسىدا» . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1980 - يىل 1 - سان .

ئە . زىيائى : «رابىئە - سەئىدىن» . ب م ن 1985 - يىل .

«ئەھمەد زىيائى ئەسەرلىرى» . ش خ ن 1987 - يىل .

ئەھمەدى : «سازلار مۇنازىرىسى» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : تۇر-سۇن ھامىت . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1982 - يىل 1 - سان .

ئەدەب ئەھمەد بىننى مەھمۇت يۈكنەكى : «ئەتەبەتۈلھەقايىق» . نەشرگە تەييارلىغۇچىلار : خەمىت تۆمۈر ، تۇرسۇن ئايۇپ . ب م ن 1980 - يىل .

ئەرشىدىن تاتلىق : «موللا شاكىر» . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1986 - يىل ئومۇمىي 8 - سان .

«ئەسىرلەر ساداسى» (توپلام) . قازاقىستان دۆلەت بەدىئىي ئەدەبىيات نەشرىياتى 1963 - يىل .

ئەلىشىر نەۋائى : «مەھبۇبۇلقۇلۇپ» . ق ئۇ ن 1990 - يىل .

ئە . نەۋائى : «فەرھاد - شېرىن» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : رەھ-مىتۇللا جارى . ش ي ن 1991 - يىل .

ئە . نەۋائى : «لەيلى - مەجنۇن» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ت . ئىلىيۇپ . ش ي ن 1991 - يىل .

ئە . نەۋائى : «سەددى ئىسكەندەر» نەشرگە تەييارلىغۇچى . قۇر-
بان بارات . ش ي ن 1991 - يىل .
ئە . نەۋائى : «سەبئەئى سەييار» نەشرگە تەييارلىغۇچىلار :
ئىسراپىل يۇسۇپ ، ئابدۇقەييۇم خوجا . ش ي ن 1991 - يىل .
ئە . نەۋائى : «ھەيرەتۇل ئەبرار» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇ-
رەشىت ئىسلامى . ش ي ن 1991 - يىل .
ئە . نەۋائى : «غەزەللەر» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ت . ئىلىيۇپ .
ش خ ن 1982 - يىل .
ئە . نەۋائى : «مەجالسۇن نەفائىس» . قول يازما .
ئە . نەۋائى : «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» . نەشرگە تەييار-
لىغۇچىلار : خەمىت تۆمۇر ، ئابدۇرۇپ پولات . ب م ن 1988 - يىل .
ئە . نەۋائى : «مەنتىقۇتتەير» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇرەھىم
توختى . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1982 - يىل 2 - ، 3 - سان ، 1983 - يىل
ئومۇمي 9 - سان .
ئە . نەۋائى : «مەسنەۋى ۋە رۇبائىلار» . نەشرگە تەييارلىغۇچى :
ياسىن ئىمىن . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1984 - يىل ئومۇمي 12 - سان .
«ئەلىشىر نەۋائىنىڭ فەردلىرىدىن» . «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى
1983 - يىل 6 - سان .
ئەنۋەر بايتۇر ، خەيرىنىسا سىدىق : «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ
تارىخى» . ب م ن 1991 - يىل .
ئىلى ئېزىز : «ئابدۇللا روزى» . «تارىم» ژۇرنىلى 1988 - يىل 5 -
سان .
ئى . سەيدۇللايۇۋ : «مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ ئەخلاقي -
دىداكتىك مىراسى» . تەييارلىغۇچى : رازىيە ئىمىن . «بۇلاق» ژۇرنىلى
1988 - يىل 2 - سان .
ئىبراھىم مەشھۇرى : «دىۋانى مەشھۇرى» . نەشرگە
تەييارلىغۇچى : مەمتىمىن يۇسۇپ . ق ئۇ ن 1985 - يىل .
«ئىبراھىم نوروز شېئىرلىرىدىن» . «ئىلى دەريا‌سى» ژۇرنىلى

1981 - يىل 4 - سان .

ئىبنى يۇسۇپ خوتەنى : «شېئىرلار» نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابلىمىت ئەھەت . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1988 - يىل 3 - سان .

«ئىدىقۇت پادىشاھلىقى دەۋرىدىكى شېئىرلاردىن نەمۇنىلەر» . نەشرگە تەييارلىغۇچىلار : گىلك شىمىن ، تۇرسۇن ئايۇپ . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1981 - يىل 2 - سان .

ئىسراپىل يۇسۇپ : «پىرتانراكشت» .« سىڭقۇ سەلى تۇتۇك » . «تارىم» ژۇرنىلى 1986 - يىل 2 - سان .

«ئىسمائىل ھاجى شېئىرلىرى» نەشرگە تەييارلىغۇچى : م . جاۋار . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1986 - يىل ئومۇمىي 19 - سان .

«ئىسمائىل ھاجى شېئىرلىرى» . نەشرگە تەييارلىغۇچىلار : مەتقاسىم ئەكرەم ، تۇرسۇننىياز كېرەم . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1989 - يىل 3 - سان .

ئىسمائىل تۆمۇرى : «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر» . «تارىم» ژۇرنىلى 1988 - يىل 1 - سان .

ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى : «ماقالات» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇرەشىت ئىسلامى . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1984 - يىل ئومۇمىي 12 - سان .

ئىمىن سەيپۇللا : «شائىر قىسۇرى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا» . «تۇرپان» ژۇرنىلى 1982 - يىل 3 - سان .

يى . ئە . بىرتىلىس : «ئەھمەد يۈكنەكىنىڭ 〈 ھىببەتۇلھەقايىق 〉 داستانى» . تەييارلىغۇچى : ھەبىبۇللا ئىلى . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1981 - يىل 3 - سان .

يۇسۇپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» . شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئىنىستىتۇتى تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان تىرانسكرىپسىيىسىلىك .مەتنى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمى يەشمىسى . ب م ن 1984 - يىل .

لۇتفى : «گۈل ۋە نەۋرۇز» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : رەھمىتۇللا

جاری . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1981 - يىل 1 - سان .
«لۇتفى غەزەللىرىدىن» . نەشرگە تەييارلىغۇچىلار : ئەسقەر ھۇ-
سەيىن ، ھاجى ئەھمەد ، ۋاھىتجان غوپۇر . «بۇلاق» مەجمۇئەسى
1982 - يىل 1 - سان .
«لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئەسەرلىرى» . جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتى
ش ئۇ ئا ر شۆبىسى تۈزگەن . ش خ ن 1982 - يىل .
«لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ يېڭىدىن تېپىلغان شېئىرلىرى» . «قەشقەر
ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1984 - يىل 4 - سان .
مەجلىسى : «سەيپۇلمۇلۇك ــ بەدىئۇلجامال» . نەشرگە تەييارلە-
غۇچىلار : جۇنەيد بەكرى ، ئابدۇۋايىت روزى . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1985
- يىل ئومۇمىي 15 - سان .
مەھزۇن خوتەنى : «دىۋانى مەھزۇن» . نەشرگە تەييارلىغۇچى :
ئابدۇرەشىت ئىسلامى . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1981 - يىل 1 - سان ، 1982 -
يىل 1 - ، 2 - سان .
«مەھزۇن خوتەنى غەزەللىرىدىن» . نەشرگە تەييارلىغۇچى :
ئابدۇرەشىت ئىسلامى . «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلى 1980 - يىل 4 - سان .
مەھەممەد چاۋار : «ئىسمائىل ھاجى ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرى» .
«بۇلاق» مەجمۇئەسى 1981 - يىل 2 - سان .
مەھەممەتتۇرسۇن باھاۋىدىن : «رەبغۇزى» ، «لۇتفى» ، «ئاتائى» .
«تارىم» ژۇرنىلى 1986 - يىل 6 - سان .
مەھەممەتتۇرسۇن باھاۋىدىن : «سەككاكى» . «تارىم» ژۇرنىلى
1986 - يىل 7 - سان .
مەھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت : «شائىر موللا سالىھ توغرىسىدا» .
«بۇلاق» مەجمۇئەسى 1987 - يىل ئومۇمىي 21 - سان .
مەھەممەتۇردى مىرزىئەخمەت : «يېڭى تېپىلغان بۇيۇك مىراس» .
«بۇلاق» ژۇرنىلى 1988 - يىل 1 - سان .
مەھمۇد قەشقەرى : «تۈركىي تىللار دىۋانى» . شىنجاڭ ئىجتىمائىي
پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇشتۇرغان گۇرۇپپا نەشرگە تەييارلىغان . ش خ

ن 1980 ــ 1984 - يىللار .

«مەھمۇد قەشقەرى» (ماقالىلەر توپلىمى) . نەشرگە تەييارلىغۇچىلار : مۇھەممەت زۇنۇن سدىق ، ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر . ق ئۇ ن 1985 - يىل .

مەھمۇد زەيدى : «نەمەت خەلپەت» . «تارىم» ژۇرنىلى 1987 - يىل 12 - سان .

مىرزامۇھەممەد ھەيدەر : «تارىخى رەشدى» («ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇللار تارىخى». ش خ ن (خەنزۇچە نەشرى) 1983 - يىل .

مىرسۇلتان ئوسمانوۋ : «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك شائىرى گۈمنام» . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1986 - يىل ئومۇمىي 18 - سان .

مىرئەھمەد سىيىت : «شائىر تەۋپىق» . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1981 - يىل 3 - سان .

مىرئەھمەد سىيىت : «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ئاتاقلىق تەرغىباتچىسى ــ ئابدۇراخمان شائىر «شىنجاڭ مائارىپى» ژۇرنىلى 1989 - يىل 4 - سان .

مەمتىمىن خۇدابەردى : «موللا مۇھەممەد نىيازى» . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1980 - يىل 2 - سان .

موللابىلال بىننى موللا يۈسۈپ : «غەزەلىيات» . نەشرگە تەييارلىغۇچىلار : مۇھەممەتخان كامالى ، تۇرسۇن زىرىدىن . ش خ ن 1987 - يىل .

موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ : «غەزەلىيات» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : مەھەممەتۇرسۇن باھاۋدىن . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1983 - يىل ئومۇمىي 9 - سان .

موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ : «نۇزۇگۇم» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : مەھەممەتتۇرسۇن باھاۋدىن . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1981 - يىل 1 - سان .

موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ : «چاڭمۇزا يۈسۈپخان» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئۆمەر ئوسمان . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1981 - يىل 2 -

سان .
مـوللا پـازبـل : «لەيلى ۋە مەجنۇن» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : رەجەپ ئىمىن . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1988 - يىل 1 - ، 2 - سان .
مـوللا تـوختـى : «ئەرزىـيـەت» . نـەشرگە تەييارلىغۇچى : نىجات مۇخلىس . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1984 - يىل ئومۇمىي 14 - سان .
مـولـلا هـەيـدەر : «مـسـكىن شېئىرلىرىدىن» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : قادىر بۇلاق . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1988 - يىل 1 - سان .
مـوللا سـالـمە : «سالمەى شېئىرلىرىدىن» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : قادىر بۇلاق . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1987 - يىل ئومۇمىي 21 - سان .
«مـوللا سـەئىـدۇللا شـېئىرلىدىن» . «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1983 - يىل 3 - سان .
مـوللا سـدىق يەركەندى : «نەسرى مىرزامۇھەممەد ھۇسەيىن بەگ» دىـن — «سـەددى ئىـسـكـەنـدەر» . نـەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدۇقەييۇم خوجا . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1984 - يىل ئومۇمىي 12 - سان .
مـوللا سـدىق يار كەندى : «پەرھاد ۋە شېرىن» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : مەھەممەتۇرسۇن باھاۋىدىن . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1989 - يىل 3 - ، 4 - سان ، 1990 - يىل 1 - سان .
مـوللا شـاكـىر : «زەفەرنامە» . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1980 - يىل 2 - سان .
مـوللا قـۇربـان : «مـەسـنـەۋى ۋە مـۇخـەمـمـەسـلـەر» . نـەشـرگە تـەييارلىغۇچى : مەھەممەتتۇرسۇن مىرزىئەخمەت . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1988 - يىل 4 - سان .
مـوللا ئـىـسـمـەتـۇللا مـوللا نـېـمـە تـۇللا مـۆجـىـزى : «تـەۋارىـخى مـۇسـقـىيۇن» . نەشرگە تەييارلىغۇچىلار : ئەنۋەر بايتۇر ، خەمىت تۆمۇر . ب م ن 1982 - يىل .
مـوللا مـىـرسـالـمـە كـاشـغـەرىـي : «چـىـگـىـزنامە» . نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھاجى نۇرھاجى . ق ئۇ ن 1985 - يىل .
مـولـلا مـۇسـا سـايـرامـى : «تارىخى ھەمىدى» . نەشرگە تەييار-

لىغۇچى : ئەنۋەر بايتۇر . ب م ن 1989 - يىل .
مـوللا مـۇسـا سـايـرامـى : «تـارىـخـى ئەمـمـنـيـە» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : مۇھەممەت زۇنۇن . ش خ ن 1989 - يىل .
«مـوللا مـۇسـا سـايـرامى شېئىرلىدىن تاللانما» . نەشرگە تەييارلـغـۇچـى : ئەنـۋەر بـايـتـۇر . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1985 - يىل ئومۇمىي 15 - سان .
موللا مۇھەممەد نيازى : « داستانى مەنسۇر» . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1980 - يىل 2 - سان .
مـوللا نـيـاز : «دىۋانى نيازى» . نەشرگە تەييارلىغۇچىلار : ژاھىت جـان غـوپـۇر ، ئەسـقـەر ھۇسـەيـىن . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1983 - يىل 10 - سان .
مـوللا نـيـاز : «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : مـەمـتـيـمـىن خۇدا بەردى . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1984 - يىل ئومۇمىي 11 - سان .
موللا نيياز : «ئەرزنامە» . «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلى 1982 - يىل 2 - سان .
مـوللا نـيـاز : «شېئىرلار» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : قادىر بۇلاق . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1988 - يىل 4 - سان .
مـۇھەممەد روزى ئاخۇنۇم : «شەھىدى شېئىرلىرى» . نەشرگە تەيـيـارلـغـۇچى : ئەرشىدىن راشىدىن ، مەھەممەتتوختى ئابدۇۋاقى . «بۇلاق» ژۇرنىلى 1989 - يىل 1 - سان .
مـۇھەمـمـەت رەسۇل شەۋقى : «دىۋانى شەۋقى » . نەشرگە تەييار-لـغـۇچـىلار » نـەمـەتـۇللا ئەبـەيـدۇللا ، ھەبـىبـۇللا مۇھىدىن . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1987 - يىل ئومۇمىي 20 - سان .
مـۇھەمـمـەت زۇنـۇن سـىدىق ، ئابدۇقادىر بۇلاق : «ئۇيغۇر ئالىمى مـۇھەمـمـەد سـىدىـق بـەرشـىدى ۋە ئۇنىڭ ئەسىرى — ‹ سىدىقنامە › توغرىسىدا . «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1982 - يىل 2 - سان .
مـۇھەمـمـەد بـىننى ئابدۇللا خاراباتى : «مەسنەۋى خاراباتى » . نە-

شىركە تەييارلىغۇچى : ئېزىز ساۋۇت . ق ئۇ ن 1985 - يىل .
مۇھەممەدسادىق قەشقەرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان». نەشىركە تەييارلىغۇچىلار: نىجات مۇخلىس، شەمشىدىن ئەمەت ق ئۇ ن 1988- يىل .
م . س . قەشقەرى : «غەزەل ۋە مەسنەۋىلەر» . نەشىركە تەييارلىغۇچى : ئا . مۇھەممەتئىمىن . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1984 - يىل ئومۇمىي 14 - سان .
م . س . قەشقەرى : «غەزەللەر» . نەشىركە تەييارلىغۇچى : ئا . سابىت . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1986 - يىل ئومۇمىي 19 - سان .
«مۇھەممەد سىدىق زەلىلى» . «تارىم» ژۇرنىلى 1986 - يىل 11 - سان .
مۇھەممەد ئىمىن خوجامقۇلى ئوغلى ھىرقەتى : «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» . نەشىركە تەييارلىغۇچى : رەھمىتۇللا جارى . ش خ ن 1982 - يىل .
نەسىرىددىن بۇرھانىددىن ئوغلى رەبغۇزى : «يۈسۈپ - زۇلەيخا» . ق ئۇ ن 1982 - يىل .
نەسىرىددىن رەبغۇزى : «قىسسەسۇل ئەنبىيا» . ق ئۇ ن 1988 - يىل .
نەۋبەتىي : «دىۋانى نەۋبەتى» . نەشىركە تەييارلىغۇچىلار: مەھەممەتتۇرسۇن باھاۋىددىن، قۇربان بارات «بۇلاق»مەجمۇئەسى 1982- يىل 3- سان.
نىزامىددىن ھۈسەيىن : « ‹زەپەرنامە› داستانى توغرىسىدا» . «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1982 - يىل 1 - سان .
نورۇز ئاخۇن زىيائى : «مەسئۇد - دىلئارا» . نەشىركە تەييارلىغۇچى : رەھمىتۇللا جارى . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1980 - يىل 2 - سان .
ن . زىيائى : «ۋاموق - ئۇزرا» . نەشىركە تەييارلىغۇچى : ئىسراپىل يۈسۈپ . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1982 - يىل 3 - سان .
ن . زىيائى : «بەھرام - دىلئارام» . نەشىركە تەييارلىغۇچى : ئاب-

دۇقەييۇم خوجا . «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1983 - يىل ئومۇمىي 10 - سان .
«نۇر بوساقۇپ شېئىرلىرىدىن» . «ئىلى دەريا سى» ژۇرنىلى 1980 - يىل 3 - سان .
نۇر مۇھەممەت زامان : «ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىن لېكسىيىلەر» . شىنجاڭ رادىئو سىفىن داشۆسى باستۇرغان . 1983 - يىل .
ن . زامان : «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (4) . ش م ن 1988 - يىل .
ۋاھىتجان غوپۇر ، ئەسقەر ھۆسېين : «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى» ب م ن 1987 - يىل .
ۋ . غوپۇر : «نەۋائى ۋە ئۇنىڭ 〈 مەھبۇبۇلقۇلۇب 〉 ناملىق ئەسىرى ھەققىدە مۇلاھىزە» . «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1983 - يىل 3 - ، 4 - سان .
ۋ . غوپۇر : «سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېگىسارى (ناقىس) ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا» . «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1984 - يىل 4 - سان .
«ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى» (1 - ، 2 - ۋە 3 - تومىلار) . ئۆزبېكىستان «ۋەن» نەشرىياتى 1977 - يىل .
ئۆمەر باقى ياركەندى : «پەرھاد - شېرىن» . «قەشقەر ئەدەبىياتى ژۇرنىلى 1985 - يىل 1 - ، 2 - ، 3 - ، 4 - ۋە 5 - سانلار .
«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» . ش خ ن 1980 - يىل .
«ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (2 - تۇم) . ش م ن 1993 - يىل .
«ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» . قازاقىستان «نائۇكا» نەشرىياتى 1983 - يىل .
«ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا» (ماقالىلەر توپلىمى) . ب م ن 1982 - يىل .
«ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» . ش خ ن 1989 - يىل .
«ئۇيغۇر مانى شېئىرلىرى» . نەشرگە تەييارلىغۇچى : قاھار بارات .
«بۇلاق» مەجمۇئەسى 1983 - يىل ئومۇمىي 10 - سان .